PLAIN AND SHORT

HISTORY OF ENGLAND

FOR CHILDREN.

IN

LETTERS FROM A FATHER TO HIS SON

WITH

A SET OF QUESTIONS AT THE END OF EACH LETTER.

BY THE EDITOR
OF THE COTTAGER'S MONTHLY VISITOR.

Translated from English into Marathee

BY HURREE KESHOWJEE.

SECOND EDITION.

BOMBAY

PRINTED AT GUNPUT CRUSHNAJI'S PRESS.

1867.

Price 14 *Annas.*

इंग्लंडाचा वृत्तांत,

हा

सोपा लहान ग्रंथ,

बाल बोधार्थ केला

असे.

हा, कोणे एके गृहस्थानें आपल्या लेंकास पत्रद्वार
लिहून प्रत्येक पत्राच्या शेवटीं कांहीं प्रश्न
करून सांगितला, त्याचें इंग्रेजी
मूलग्रंथावरून मराठी भाषेंत,

हरि केशवजी

यांनी भाषांतर केलें.

आवृत्ति दुसरी.

मुंबई

गणपत कृष्णाजी यांचे छापखान्यांत छापिलें.

१८६१.

किमत १४ आणे

TO

THE RIGHT HON'BLE

SIR ROBERT GRANT, G. C. H.

Governor, Bombay.

RIGHT HON'BLE SIR,

Every improvement that may be made in this country, under the favorable auspices of the Christian Government of England, would be justly attributed to Great Britain. And the natives would be naturally led to inquire after that nation as well as the high personages, who like your excellency, have been distinguished for their unvaried devotedness to the cause of India. Hence the History of England, to my countrymen, does not become only the object of laudable curiosity, but efficient means of useful information, showing the various events, and circumstances which have contributed to the aggrandizement of that Empire.

These impressions have led me to translate into Marathee, at the suggestion of a distinguished friend of Native Education, this short History of your country. And as your administration has been marked with happy events, such as an encouragement to learning in general; the institution of Poona College on a better footing, the rapid communication with England which has been opened by the means of Steam Navigation, the removal of injurious taxes, thereby facilitating the trade of one part of the country with another, &c., your Excellency would be a peculiarly appropriate Patron of this work; it is therefore with due respect and gratitude that I humbly request you will permit it to be dedicated to your Excellency.

I remain,

Right Hon'ble Sir,

Your most obedient and humdle servant.

HURREE KESHOWJEE.

Bombay, 6th June, 1838.

राजावळी,

ही राजावळी मुखपाठ केली असतां हा ग्रंथ शिकायास सुलभ होईल.—विलियमविजयी यानें इंग्लांडदेश घेतल्या दिवसापासून तर आजपर्यंत जे राजे व राण्या झाल्या तो सर्व "त्या विलियम विजयीचा वंश,*" त्याचा तपशील.

प्रथम पहिला विलियम झाला, नंतर त्याचा पुत्र दुसरा विलियम झाला, नंतर त्या दुसऱ्या विलियमाचा बंधु पहिला हेन्री झाला, नंतर त्या पहिल्या हेन्रीचा भाचा स्टिफेन झाला, नंतर त्या स्टिफेनाचा भाचा दुसरा हेन्री झाला, नंतर त्या दुसऱ्या हेन्रीचा लेंक पहिला रिचार्ड झाला, नंतर त्या पहिल्या रिचार्डाचा भाऊ जान् झाला, नंतर त्या जान्चा मुलगा तिसरा हेन्री झाला, नंतर त्या तिसऱ्या हेन्रीचा लेंक पहिला येडवर्ड झाला, नंतर त्या पहिल्या येडवर्डाचा लेंक दुसरा येडवर्ड झाला, नंतर त्या दुसऱ्या येडवर्डाचा लेंक तिसरा येडवर्ड झाला, नंतर त्या तिसऱ्या येडवर्डाचा नातू दुसरा रिचार्ड झाला, नंतर त्या दुसऱ्या रिचार्डाचा चुलत भाऊ चौथा हेन्री झाला; नंतर त्या चौथ्या हेन्रीचा लेंक पांचवा हेन्री झाला, नंतर त्या पांचव्या हेन्रीचा लेंक साहवा हेन्री झाला, नंतर त्या साहाव्या हेन्रीचा चुलत भाऊ चौथा येडवर्ड झाला, नंतर त्या चौथ्या येडवर्डाचा लेंक पांचवा येडवर्ड झाला, नंतर त्या पांचव्या येडवर्डाचा चुलता तिसरा रिचार्ड झाला, नंतर त्या तिसऱ्या रिचार्डाचा चुलत भाऊ सातवा हेन्री

* येथें लेंकाचा व लेंकीचा वंश समान जाणावा.

झाला, नंतर त्या सातव्या हेन्रीचा लेंक आठवा हेन्री झाला, नंतर आठव्या हेन्रीचा लेंक साहवा येडवर्ड झाला, नंतर त्या साहव्यां येडवर्डाची बहीण मेरी झाली, नंतर तिची बहीण इलिझाबेथ झाली, नंतर तिचे भाचीचा लेंक पहिला जेम्स झाला, नंतर त्याचा लेंक पहिला चार्लेस झाला, नंतर त्या पहिल्या चार्लेसाचा लेंक दुसरा चार्लेस झाला, नंतर त्या दुसऱ्या चार्लेसाचा भाऊ दुसरा जेम्स झाला, नंतर त्या दुसऱ्या जेम्साचा जावई तिसरा विलियम व त्याची स्त्री मेरी अशीं दोघेंजणें झालीं, नंतर त्या जेम्साची साळी आन् राणी झाली, नंतर त्या आन् राणीचा दायाद भाऊ पहिला जार्ज झाला, नंतर त्या पहिल्या जार्जाचा लेंक दुसरा जार्ज झाला, नंतर त्या दुसऱ्या जार्जाचा नातू तिसरा जार्ज झाला, नंतर त्या तिसऱ्या जार्जाचा लेंक चौथा जार्ज झाला.

इश्वी सन १०६६ हांपासून तर १८२९ सांपर्यंत इंग्लांडदेशीं कोणकोण राजे व राण्या झाल्या व केव्हां राज्य करूं लागल्या, त्यांनीं कितीकाळ राज्य केलें, त्यांचें राज्य होऊन आजपर्यंत कितीकाळ गेला, त्यांस कोठें पुरलें, त्या वर्तमानाचें कोष्टक.

नावें..	केव्हांराज्यकरूंलागले.	कितीकाळराज्यकेलें.			राज्यकरूनकितीकाळझाला.	कोठेंपुरलें.
		वर्ष.	मास.	दिवस.		
पहिलाविलियम.	१०६६ अकटोबर १४	२०	१०	२६	७४२ सप्तेंबर ९	केयिन्नार्म
दुसराविलियम.	१०८७ सप्तेंबर ९	१२	१०	२४	७२८ आगष्ट २	विन्चेष्टर
पहिलाहेन्री.	११०० आगष्ट २	३५	३	२९	६७४ डिजेंबर १	रिडिंग
स्टिफेन्.	११३५ डिजेंबर १	१८	१०	२४	६७५ आकटोबर २५	फिवर्शाम

साक्सन् घराण्यांतील राजे झाले ते.

नावें.	केव्हांराज्यकरूंलागले.	वर्ष.	मास.	दिवस.	राज्यकरूनकितीकाळझाला.	कोठेंपुरलें.
दुसराहेन्री.	११५४ आकटोबर २५	३४	८	११	६४० जुलई ६	फान्टेव्रूराल्ट
पहिलारिचार्ड.	११८७ जुलई ६	९	९	०	६२९ आप्रील ६	फान्टेव्रूराल्ट
जान्.	११९९ आप्रील ६	१७	६	१३	६१२ आक्टोबर १९	वोर्सेस्टर.

नावें.	केव्हांराज्यकरूंलागले.	कितीकाळराज्यकेलें. वर्ष.	मास.	दिवस.	राज्यकरूनकितीकाळझाला.	कोठेंपुरले.
सराहेन्री	१२१६ अकटोबर १९	५६	०	२८	५५७ नवेंबर १६	वेस्टमिनिस्टर
हिलायेडवर्ड	१२७२ नवेंबर १६	३४	७	२१	५२२ जुलई ७	वेस्टमिनिस्टर
सरायेडवर्ड	१३०७ जुलई ७	१९	६	१८	५०२ जानीवारी २५	ग्लौसेस्टर
सरायेडवर्ड	१३२७ जानीवारी २५	५०	४	२७	४५२ जून २१	वेस्टमिनिस्टर
सरारिचार्ड	१३७७ जून २१	२२	३	८	४३० सप्तेंबर २९	वेस्टमिनिस्टर

ल्यान्क्यास्टर घराण्यांतील राजे झाले ते.

नावें.	केव्हांराज्यकरूंलागले.	वर्ष.	मास.	दिवस.	राज्यकरूनकितीकाळझाला.	कोठेंपुरले.
ौथाहेन्री	१३९९ सप्तेंबर २९	१३	५	२०	४१६ मार्च २०	क्यान्टर्बरी
ांचवाहेन्री	१४१२ मार्च २०	९	५	११	४०७ आगष्ट ३१	वेस्टमिनिस्टर
ाहवाहेन्री	१४२२ आगष्ट ३१	३८	६	४	३६८ मार्च ४	विन्डसर

यार्कच्या घराण्यांतील राजे झाले ते.

चौथायेडवर्ड.	१४६०	मार्च	४	२२	१	५	३४७ आप्रील	९	विन्डसर
पांचवायेडवर्ड.	१४८३	आप्रील	९	०	२	१३	३४६ जून	२२	ठिकाणमाहितनाहीं
तिसरारिचार्ड.	१४८३	जून	२२	२	२	०	३४४ आगष्ट	२२	लेस्टर

यार्कचें घराणें व त्यानूक्यास्टराचें घराणें एकत्र होऊन जे राजे व राण्या झाल्या त्या.

ातवाहेन्री	१४८५	आगष्ट	२२	२३	८	०	३२० आप्रील	२२	वेस्टमिनिस्टर
आठवाहेन्री	१५०९	आप्रील	२२	३७	९	६	२८२ जानीवारी	२८	विन्डसर
ाहावाएडवर्ड	१५४६	जानीवारी	२८	६	५	८	२७६ जुलई	६	वेस्टमिनिस्टर
ेरीराणी	१५५३	जुलई	६	५	४	११	२७१ नवेंबर	१७	वेस्टमिनिस्टर
लिझाबेथराणी	१५५८	नवेंबर	१७	४४	४	७	२२६ मार्च	२४	वेस्टमिनिस्टर.

इंग्लांडचें व स्काटलांडचें राज्य एक होऊन जे राजे झाले ते.

हिलाजेम्स	१६०२	मार्च	२४	२२	०	३	२०४ मार्च	२७	वेस्टमिनिस्टर
हिलाचार्लेस	१६२५	मार्च	२७	२३	१०	३	१८० जानीवारी	३०	विन्डसर

नावें.	केव्हांराज्यकरूंलागले.	कितीकाळराज्यकेलें. वर्ष.	मास.	दिवस.	राज्यकरूंनकितीकाळझाला.	कोठेपुरले.
दुसराचार्लस	१६४८ जानीवारी ३०	३६	०	७	१४४ फेब्रीवारी ६	वेस्टमिनिस्टर
दुसराजेम्स	१६८४ फेब्रीवारी ६	४	०	७	१४० फेब्रीवारी १२	सेन्टजर्मेन्.
विल्यिमवमेरी	१६८८ फेब्रीवारी १२	१३	०	२३	१२५ मार्च ८	वेस्टमिनिस्टर

दोन्हीं राज्याची वहिवाट एकत्र झाल्या दिवसापासून जे राजे झाले ते.*

आनुराणी	१७०१ मार्च ८	१२	४	२४	११५ आगष्ट १	वेस्टमिनिस्टर
पहिलाजार्ज	१७१४ आगष्ट १	१२	१०	१०	१०२ जून ११	हानोवर
दुसराजार्ज	१७२७ जून ११	३३	४	१४	६९ आकटोबर २५	वेस्टमिनिस्टर
तिसराजार्ज	१७६० आकटोबर २५	५९	३	४	९ जानीवारी २९	विन्डसर
चौथाजार्ज	१८२० जानीवारी २९ हा राजा सन १८२९ सांत जीवंत होता.					

* या दोन्हीं राज्यांत ऐर्लांड प्रांत सन १८०१ जानीवारींत मिळवून एक राज्य केलें.

पत्र १

चिरंजीव राजश्री गोविंदपंत मुकाम पुणें यांस काशिनाथ विठोबा मुकाम मुंबई अनेक आशिर्वाद उपरी येथील कुशळ तागाईत माहे फाल्गुन शुद्ध ११ पावेतों सुखरूप असों, विशेष तुम्ही येथून निघून गेलां त्या वेळेस तुम्ही विनंती केली होती, त्याप्रमाणें मी तुह्मास सदैव पत्र पाठवीत जाईन, आणि तुमची बुद्धि वाढावयाजोगें वर्त्तमान त्या पत्रांत लिहित जाईन, तें वर्त्तमान कोणतें तर इंग्लांड देशाचा वृत्तांत; त्या देशींचे लोक आतां येथें राज्य करतात, ते शाहाणे व गुणी आहेत, याजकरितां येथील लोकांनीं त्यांचा वृत्तांत जाणून घ्यावा. ते जेणेंकरून इतक्या चातुर्यास व वैभवास पावले, त्या गोष्टी समजल्या असतां मोठ्या उपयोगी पडतील, याजकरितां तो वृत्तांत मी थोडक्यांत लिहावयास आरंभिला आहे तो वाचीत जावा, ह्मणजे त्यां लोकांचें सविस्तर वर्त्तमान समजण्यास सुलभ होईल. त्यांचा देश ज्या बेटांत आहे त्या बेटास ग्रेटब्रिटन् ह्मणतात. ज्या देशा सभोंवता समुद्र असतो त्या देशास बेट ह्मणतात.

ग्रेटब्रिटनांत, इंग्लांड्, स्कांटलँड, व वेल्स, असे तीन प्रांत आहेत; अलीकडेस महाराष्ट्र भाषेंत भूगोल वृत्तांत ग्रंथ झाला आहे. त्यांत ग्रेटब्रिटनाचा नकाशा पाहिला असतां त्या बेटाचा जो उत्तर भाग, तो स्काटलंडप्रांत, आणि पश्चिम भाग, तो वेल्स प्रांत असे

दिसतात. ऐर्लंड प्रांतही त्या बेटांत मोडतो, परंतु तो प्रांत त्या बेटापासून केवळ वेगळा आहे, व त्याचे पश्चिमेस समुद्रामध्यें आहे, ह्मणून स्काट्लांड अथवा वेल्स येथें जाणें झाल्यास पायमार्गानें, आणि ऐर्लंड येथें जाणें झाल्यास जलमार्गानें जातात.

ग्रेटब्रिटनाचे दक्षिणेस ब्रिटिशचानेल ह्मणून जो समुद्राचा भाग, त्याच्या पलीकडेस फ्रान्स देश आहे, तेथें जाण्याविषयीं ग्रेटब्रिटनाहून गलबत हकारल्यास थोडक्या घटकांत पोहोंचतें. पूर्वी फ्रान्स देशींचे लोकांस गाल लोक असें ह्मणत असत. सुमारे अठराशें वर्षी मागें रोमनगरीचा जुलीयस् सिझर ह्मणून एक मोठा लढाऊ राजा होता, त्याणें बहुतेक फ्रान्स देश काबीज केला, परंतु तेणेंकरून संतुष्ट न होतां ग्रेट्ब्रिटन हें लहानसें बेट घ्यावयास त्याणें आपले स्वार पाठविले; त्या दिवसापासून इंग्लांडांत रोमन राज्याचा आरंभ झाला. इंग्लीश ह्मणजे इंग्लांड प्रांतांतील लोक आतां जसे आहेत, तसे तेव्हां नव्हते; त्यांस वस्त्र ह्मणून काय तें ठाऊक नसे, ते पशूंचीं कातडीं पांघरत, आणि उघडा राहावयासारिखा जो शरीराचा भाग त्याजवर गोंदून निळे रंगाच्या आकृति काढीत. कित्येक जण सांगतात कीं ते शांत, नम्र व निर्दोष असत; परंतु हें ह्मणणें संभवत नाहीं. हे चांगले गुण आपेंआप येत नाहींत, हे चांगल्या शिक्षेनें व खऱ्या मतानें वागलें असतां येतात; त्यांलोकांस तर चांगली शिक्षा किंवा खरें मत यांतून एक ही नव्हतें, ह्मणून ते केवळ क्रूर व रानवट असावेत.

असेंही असतां ते लोक शूर होते ह्मणून त्यांचें बे-

ट घ्यावयास रामन् लोकांस फार श्रम पडले वं भांडावें लागलें, मग ते रोमन् लोकांनीं सुमारें चौरशें वर्षेपर्यंत आपल्या स्वाधीन करून ठेवलें.

मग रोमन् लोकांनंतर जर्मनी देशाहून साक्सन् लोक आले, ते इंग्लांड प्रांताचे सात भाग करून तेथें निंनिराळीं राज्यें करूं लागले. त्यां राज्यांस साक्सन् समराज्य ह्मणतात. याप्रमाणें सुमारें चारशें वर्षें चाललें मग साक्सन्‌चे ह्मणजे जर्मनीचे पश्चिम प्रांतींचा एक्बर्ट ह्मणून जो राजा होता, त्याणें तीं सात राज्यें एकत्र करून त्यांचे एक राज्य केलें.

आतां या एक्बर्ट राजानंतर जे साक्सन् देशींचे राजे झाले, त्यांचीं नावें मात्र सांगतों, त्यांचें स्मरण ठेवावें. यां राजांनंतर जे राजे झाले आहेत ते पुढें विस्तारें करून सांगेन.

इंग्लांडच्या पराजयाच्या पूर्वींचे राजे.

१	एग्बर्ट	९	पहिला येडमंड्
२	इथेल्ओल्फ्	१०	येडरेड्
३	इथेल्बाल्ड्	११	येडवी
४	इथेल्बर्ट	१२	येडगर
५	पहिला इथेल्रेड्	१३	दुसरा येडवर्ड
६	आल्फ्रेड्	१४	दुसरा इथेलरेड्
७	पहिला येडवर्ड्	१५	दुसरा येडमन्डऐरन्सैड्
८	आथेलस्टन्		

यां साऱ्यां साक्सन् राजांसमयीं युरोपखंडांत उत्तरेकडेस डेन् ह्मणून जे लोक रहात असत, ते नेहेमी येऊन इंग्लीश लोकांचा मुलूक घेत, लूट करीत व त्यांच्या व यांच्या पुष्कळ मोठ्यामोठ्या लढाया होत. शे-

वर्षी साकूसन् राजांतील पंधरावा राजा येडमन्डऐरन्सै-इ् राज्य करीत असतां, त्याणें डेन्लोकांचा जो कान्यूट राजा त्याच्या चढावामुळें निरुपाय होऊन त्यास आप-ले राज्यांतील अर्धे राज्य दिलें, आणि अर्धे राज्य रा-हिलें होतें, तेंही कान्युटानें येडमन्ड मेल्यानंतर घेतलें. कान्युटाचे मागें त्याचे दोन लेंक होते त्यांतून एकामागें एकानें राज्य केलें, याप्रमाणें तीन डेन् लोकांचे राजे झाले त्यांचीं नावें.

१ कान्यूट.

२ हारोल्ड.

३ हार्डि कान्यूट.

नंतर या डानिशराजांचा इंग्लीश लोकांस लौ-करच कंटाळा आला, ह्मणून पहिले जे साक्सन् लो-क राज्य करीत होते त्यांचे वंशांतील एक राजा आ-ला, त्यास हे संतोषेंकरून अनकूळ झाले.

येडवर्ड कन्फेसर.

या राजास संतति नव्हती, हा मेल्यानंतर जो राजा झाला त्याचें नाव.

दुसरा हारोल्ड.

यास वास्तविक पाहिलें असतां सिंहासन मिळूं नये, परंतु त्यावेळीं कोणी आड आले नाहींत, ह्मणून त्यास राज्याभिषेक निश्चितपणें झाला. पण त्याणें तें राज्य बहुत दिवस सुखानें केलें नाहीं, कांतर नार्मंडी-चा विलियमड्यूक, ज्यास विलियम् कांकरर् ह्मणजे विजयी ह्मणतात, तोच त्याचा शत्रु झाला.

नार्मंडी हा फ्रान्सदेशांतील एक प्रांत आहे, या प्रांताचा ड्यूक ह्मणजे मांडलिक राजा विलियम होता, हा येडवर्ड कन्फेंसरास आपल्या घरीं बोलावून वारंवार मेजवान्या करीत असे. हा असें बोलूं लागला कीं, येडवर्डानें मरते वेळेस मला इंग्लांडचें राज्य दिलें आहे. याचें त्याचें काय भाषण झालें असेल तें असो, परंतु जेणेंकरून तें राज्य आपल्या हातीं येई असा हा उपाय करूं लागला. याणें फौज जमाकरून व ब्रिटिशचानेल वरून जाऊन सस्सेक्सचे कांठीं पिवेनसे बंदर आहे तेथें हा उतरला. नंतर हेस्टिंगस्थानाचे जवळ हारोल्डा बरोबर मोठी लढायी करून जय पावला. याप्रमाणें हारोल्डास मारून विलियम इंग्लांडाचा राजा झाला; या कृत्यास इंग्लांडचा पराजय ह्मणतात. या विलियम विजयी राजापासून सर्व इंग्लीश राजे झाले. हेस्टिंगाची लढायी इश्वी सन एक हजार सासष्टामध्यें झाली. १०६६

ही गोष्ट व याचसारिख्या ज्या दुसऱ्या गोष्टी इंग्लांडच्या वृत्तांतांत आहेत त्या चांगलेपणीं समजून घ्याव्या.

साक्सन् राजे राज्य करूं लागले त्यावेळीं ख्रिस्तीधर्म इंग्लांडांत प्रगट झाला; त्याचें कारण असें सांगतात कीं, रोमनगरांत ग्रेगोरी ह्मणून एक धर्माधिकारी होता. तो पुढें रोमचा पोप ह्मणजे मुख्य धर्माध्यक्ष झाला, त्याणें त्या नगरांतील एक्या बाजारांत सुंदर मुलें पाहिलीं, तीं तेथें विकायास आणिलीं होतीं त्याजवरून त्याणें विचारिलें कीं, हीं मुलें कोणत्या देशाहून आणिलीं आहेत, त्यास कोणी उत्तर केलें कीं, आंगल ह्मणजे इंग्लीश देशाहून आणिलीं आहेत, तेव्हां तो बोलिला कीं, जर हीं मुलें ख्रिस्ती धर्मांत चालूं लागलीं

तर हीं आंगलाचीं येनजल्ल ह्मणजे देवदूत होतील. असा त्याचा उद्गार निघाला त्या दिवसापासून इंग्लीश लोकांस ख्रिस्ती करावें असें त्याचे मनांत फार वागूं लागलें, आणि तें धर्माचें काम करावयास त्याणें इंग्लांडांत कित्येक पाद्री पाठविले. त्यावेळापासून इंग्लांड्रांत ख्रिस्ती धर्म चालला आहे, तो कधीं बंद पडला नाहीं, यांजवरून ख्रिस्ती लोक असें ह्मणतात कीं, "ख्रिस्ती धर्माचा प्रताप नेहेमी चालता असो.' साक्सन लोकांच्या वेळचीं जुनीं देवुळें अझून बहुत दृष्टीस पडतात, ख्रिस्ती धर्म बहुत देशीं प्रसिद्ध नाहीं असें असतां तो आपल्यास लौकरच कळला, त्याजवरून आपण ईश्वराचे फार उपकार स्मरावे; आणि त्या धर्मानें आपलें आचरण व कर्मे सुधारून ईश्वराचें कृपापात्र होण्याची फार इच्छा धरावी. आपल्यास ईश्वराचें भजन करावयास देवुळें आहेत. ह्मणून ईश्वराचा फार फार उपकार स्मरावा, तेथें नेहेमी जात असावें, आणि या उपायेंकरून चांगलें व्हावयाची फार आवड धरावी. जो धर्म आपल्यास धर्म सभेंत नित्य ऐकण्यांत येतो, त्या धर्मावर दृढ विश्वास ठेवावा, आणि जे आपल्या देशांत अज्ञानी, अधर्मी लोक असतील, आणि ख्रिस्ताचें शुभ वर्तमान ऐकून ख्रिस्ती झाले नसतील, त्यांस हा धर्म कळून गोड लागे असा आपण उद्योग करावा."

हा वृत्तांत स्वस्थपणानें वाचून समजून घ्यावा, आणि तुह्मास याची चांगली आठवण रहावी ह्मणून पत्रांचे शेवटीं जे थोडके प्रश्न लिहीन ते पहात जावे, आणि कोणेकाकडून ते प्रश्न आपल्यास पुसवून घेऊन त्यांचीं योग्य उत्तरें द्यावीं. पृथ्वीचा नकाशा पा-

हूं लागलें असतां त्याची उत्तर वरच्या भागाकडेस, दक्षिणखालच्या भागाकडेस, पूर्व उजवे हाताकडेस, आणि पश्चिम डावे हाताकडेस आहे, असें जाणावें. लोभ वृध्धि करणें हे आशीर्वाद.

पत्र २.

चिरंजीव॰ विशेष पहिलें जें आपल्यास पत्र पाठविलें, त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, रोमन, साक्सन् व डेन्स यां लोकानीं एकामागें एक असें राज्य केलें, आणि इश्वीसन एक हजार सासष्टांत विलियम विजयी यानें फ्रांस देशांतील नार्मंडी प्रांताहून येऊन, हारोल्ड राजाशीं हेस्टिंगाजवळ लढायी करून, त्यास जिंकिलें. आतां या नंतर जें झालें तें तुह्मास कांहींसें कळवितों; ह्या गोष्टी चित्त लावून वाचाव्या, व यांचें स्मरण ठेवावें, व या ज्या ज्या काळीं घडल्या तोही काळ ध्यानांत ठेवावा; तुमच्या लक्षांत चांगलें ठरावें ह्मणून थोडथोडें वर्तमान लिहितों, याप्रमाणें चाललें असतां इंग्लंडाचा वृत्तांत तुह्मास तर थोडका कळू येईल, परंतु तितकाही उपयोगी पडेल. १०६६.

सन एक हजार सास्ष्टांत विलियम विजयी याणें येऊन हेस्टिंगाजवळ तळ दिला आणि हारोल्डास जिंकून तो लोकर लंडन नगरास आला, तेथें वेस्टमिनिस्टरचे देवुळांत योर्कोच्या मुख्य धर्माध्यक्षानें त्यास राज्याभिषेक केला. मग त्याणें चालीप्रमाणें शपत वाहिली कीं, मी ख्रिस्ती मताचें रक्षण करीन, राज नीतीप्रमाणें चालेन, व पक्षपात न धरितां लोकांस वर्तवीन. नंतर लोकांनीं आपला संतोषेंकरून १०६६.

क जुळून करीत असत, तेणेंकरून त्याचें सारें आंग व तोंड झांकत असे, ह्मणून हा अमुक मनुष्य असें ओळखूं येत नसे. अशीं कवचें बाप लेकांनीं घातलीं होतीं, याजकरितां राबर्टाची आपल्या बापबिरोबर लढाईंत गांठ पडली, तेव्हां ते दोघेजण एकमेकांशीं फारवेळ भांडले; शेवटीं असें झालें कीं राबर्टानें आपल्या बापास खालीं पाडून ठार करावें इतक्यांत त्याचे डोईचा टोप उडाला, तेव्हां हा आपला बाप असें ओळखून राबर्टानें भुईवर गुडघे टेंकून त्याजवळ विनंती केली कीं, माझी क्षमा करावी, मी आजपासून आपल्या मर्जीप्रमाणें चालेन, पुनः असें माझ्या हातून होणार नाहीं. अशी प्रार्थना केली त्याजवरून विलियमाचा कोप शांत होऊन आपल्या पुत्राबरोबर पूर्ववत् वागूं लागला.

विलियमास शिकार फार आवडत असे, त्याणें हांपशैर येथील लोकांस घालवून लांब रुंद सुमारें तीस मैल* जमिनींत जे गांव होते, ते अवघे मोडून तेथें आपल्यास शिकार खेळायास एक रान केलें, आणि राजावांचून त्या रानांत कोणी शिकार करूं नये अशा अर्थाचे नियम केले. त्यावेळीं असें असे कीं जर कोणी एकादें हरण, डुकर अथवा ससा मारिला तर त्या मारणाराचे डोळे काढीत. माणसाचे जिवापेक्षां जनावराचा जीव अधिक असें त्यासमयीं वाटे. सारांश त्यासमयीं हावें तसें राजानें राज्य करावें, व प्रजेला पीडावें असें चाललें होतें. त्यासमयाचें आतां स्मरण झालें असतां असें वाटतें कीं इंग्लीश लोकांस आतां जी मोकळीक आहे, व त्यांचें जें संरक्षण होत आहे, त्याजवरून त्यांनीं ईश्वराचा फार उपकार मानावा.

* सुमारें अडीच मैल मिळून एक कोस होतो.

विलियम मरण पावला त्याचें कारण असें कीं, याचें आणि फ्रान्सदेशींचे राजीचें भांडण चालले असतां याणें त्या फ्रेन्च राजाचे एके शहरावर हल्ला केला, त्यावेळेस हा घोड्यावर बसला होता, त्याचे पुढले पाय एक उनू राखाडीचा ढीग होता त्यावर पडतांच तो घोडा फार उडूं लागला, त्र्योंकरून विलियमास धक्का बसून त्या धक्यानेंच तो पुढें मेला.

त्याचा वडील लेंक राबर्ट हा नार्मंडी प्रांताचा ड्यूक झाला, आणि त्याचा मधला लेंक विलियम हा दुसरा विलियम असें नाम पावून इंग्लांडचा राजा झाला, या दुसरे विलियमाचें वर्तमान मी तुह्मास दुसरे पत्रांत कळवीन. पहिला विलियम विजयी याणें एकवीस वर्षे राज्यै केलें. हा सन एक हजार सासष्टापासून १०६६. राज्य करूं लागला, आणि सन हजार सत्त्याऐशींत मरण पावला. १०८७.

विलियम मोठा धैर्यवान्, बुद्धिवान् अभिमानी, मसलती, क्रूर, खुनसी, बलात्कारी असा असे, आपला चहूंकडेस डंका वाजावा असें यास फार आवडे, याणें संग्रह करीत असावा, आणि तें डौल दिमाखा खालीं उडवीत असावें. हा एकाएकीं उतावळीनें कामास हात घाली खरा, परंतु संकटसमयीं हा शांत असे, विचार करी, आणि त्रासत नसे. नार्मोडीकरांच्या लेखांत असें आहे कीं, हा आठ फुटीवर उंच, याचें शरीर चांगलें सुदृढ व अवयव सुशोभित असत; याचें धनुष्य याच्या दर्बारी लोकांतील कोणासही वांकत नसे, इतकें याचे अंगीं बळ असे. हा थोडें बोले, आणि लान्फ्रांक् ह्मणून जो क्यान्टर्बरीचा मुख्य धर्माध्यक्ष, त्यावाचून कोणाशीं ही प्रसन्नवदन नसे, हा सर्वांस भयरूप व बहुतांम

त्रासरूप असतांही यानें मोठी युक्तीकरून आपल्या वंशास राज्य मिळे असें करून ठरविलें, त्याप्रमाणें त्याचा वंश त्या राज्याचा उपभोग अजून करीत आहे. या पत्रांत जें वर्त्तमान लिहिलें आहे त्याचें चांगलें मननकरून पुढें प्रश्न लिहिले आहेत त्यांचीं उत्तरें सांगावीं. लो० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

विलियम विजयी कोणते सालीं इंग्लांडास आला ?

तो कोणते देशाहून आला ?

तो इंग्लांडांत कोणते स्थळीं उतरला ?

त्याकाळीं इंग्लांडदेशीं राजा कोण होता त्याजबरोबर कांहीं लढायी झाली होती काय ?

कोठे झाली ?

विलियम इंग्लीश लोकांशीं कसा होता ?

त्याणें नार्थम्बर्लांड प्रांतीं कोणता दुष्ट कट केला होता ?

विलियमास किती लेक होते ?

त्यांचीं नावें काय ?

त्यां भावांची लहानपणची एकादी गोष्ट तुम्हा ठाऊक आहे काय ?

त्यांतील वडील मुलगा आपल्ये बापाशीं का होता ?

वडील मुलगा बंडें करूं लागल्यापासून को अनर्थ होऊं लागले ?

[illegible] कोणती क्रीडा आवडत असे ?

आपल्यास शिकारीची जागा तयार कराया-साठीं त्याणें कोणती अनीति केली ?

विलियम कोठें व कशानें मेला ?

त्याचा काळ कोणत्या सालीं झाला ?

विलियमानंतर इंग्लंडचा राजा कोण झाला ?

पत्र ३.

चिरंजीव०-विशेष मागल्या पत्रांत तुह्मास कळविलें कीं सन एक हजार सत्याऐशींत दुसरा विलियम सिंहासनारूढ झाला, यास विलियम रुफस ह्मणजे आरक्तकेशी असें ह्मणत, कांतर याचे केंश लाल होते. राबर्ट हा या विलियमाचा वडील बंधु ह्मणून इंग्लंडच राज्य यास प्राप्त व्हावें, परंतु याची वर्त्तणूक चांगली नसे, याजकरितां बापानें यास राज्य दिलें नाहीं, विलियमास दिलें. हा विलियम रुफस तरी आपला वडील बंधु राबर्ट याजसारिखाच असे, परंतु आपला वाईट स्वभाव कसा लपवून ठेवावा हें यास कळत असे. यां दोघां भावांचे वारंवार तंटे होऊन इंग्लंडच्या राज्याविषयीं बहुत लढायाही होत, परंतु विलियमास बहुत करून यश मिळत असे.

या राजाचे वेळीं क्रुसेड * ह्मणजे धर्मप्रकरणीं लढाया उत्पन्न झाल्या; त्यांस धर्मार्थिक युद्ध ह्मणतात, त्यावेळींचे जे खिस्ती मतांत चालणारे मोठेमोठे योद्धे ते सर्व या धर्मार्थिक युद्धाच्या विचारांत होते, या धर्मार्थिक युद्धाचें वर्त्तमान तुह्मी ऐकिलें नसेल तर तें सांगतों.

* हा शब्द क्रुस शब्दापासून झाला. क्रुस ह्मणजे लांकडाचें तिकट, त्याजवर इशूख्रिस्ताचा वध केला.

फ्रान्स देशींचा पिटर साधु ह्मणून एक खिस्ती भक्त होता, तो यरूसालीमास यात्रेस गेला. यरूसालीमही इशुखिस्ताची भूमि, ह्मणून इला पुण्य भूमि ह्मणतात. त्यास ती भूमि अन्य धर्मी लोकांच्या स्वाधीन झाली आहे, व ते लोक इशुखिस्ताचे भक्तांस उपद्रव करीत आहेत, असें पाहून तो भक्त आपल्या अंतरीं फार खिन्न झाला. तेव्हां त्यास असें वाटलें कीं हे सारासेन लोक खिस्ताचे भक्त नव्हत, असें असतां हे उलटे त्याचे भक्तांस पीडा करितात ह्मणून खिस्ताची जी ही पुण्यभूमि, ही यांजपासून सोडवून खिस्तीलोकांनीं आपल्या स्वाधीन ठेविली असतां पुण्य जोडेल, असा विचार करून तो पिटर साधु अवघ्या युरोप खंडांतील राजांस व योध्यांस प्रार्थना करीत फिरला कीं, या धर्मकृत्यास अनुकूल व्हावें. ती त्याची प्रार्थना ऐकून सर्व लहान मोठे लोक त्या कार्यार्थ सिध्ध झाले. नार्मांडीचा ड्यूक राबर्ट यास या धर्मार्थिक युध्धाविषयीं मोठा आवेश आला, आणि यानें आपला भाऊ विलियम त्याजपासून इंग्लंडाचें राज्य घेण्याचा उद्योग मांडिला होता तो तसाच ठेविला. शेवटीं नार्मंडीच्याही अधिकारावरून आपलें मन काढलें, मग त्याणें विलियमापासून कांहीं पैका घेऊन तो अधिकार त्याजकडे गहाण ठेऊन आपण त्या धर्मार्थिक युध्धास निघाला.

या युध्धावरून इंग्लीश लोक असें बोलतात कीं "त्याकाळींचे जे योध्धे होते त्यांचा खिस्ती धर्माविषयीं उद्योग व निष्ठा पाहून विस्मय वाटतो, परंतु त्यांस खिस्ती मताचें वास्तविक स्वरूप कळलेंच नव्हतें; कां ज्या मतांत नम्रता धरावी असें सांगितलें आहे, त्या ताची प्रवृत्ति करायास त्या लोकांनीं युध्धवध इत्य

कर्में केलीं. असो पण ख्रिस्तीमत प्रगट करण्याविषयीं त्या भले भले शिपायांचा उद्योग व निर्भय पाहून आह्मास मोठें लाजिरवाणें होतें, कांतर त्या कार्यार्थ आमचे हातून तसा उद्योग होत नाहीं, आणि आह्मास त्या मताचीं तशी आस्थाही नाहीं. त्या लढार्यांत जे नामांकित शिपाई जात ते आपल्या वेशास उजवे खांद्यावर कुसाची लालरंगीत आकृति काढून बसवीत, आणि त्यावेळींच्या शिपायांचे वंशीक बहुत मानकरी व गृहस्थ आहेत त्यांच्या डगल्याच्या हातावर अझूनही तांबडे कुसाची पट्टीकरून बसली असती. ख्रिस्ती मताकरितां त्यांच्या वडिलांनीं जशा तरवारी धरिल्या होत्या तशा हे धरतील असें वाटत नाहीं, परंतु त्या मताचा प्रसर व्हावा ह्मणून ते जे उद्योग करीत आहेत; ते त्यांचे उद्योग सिद्धीस जातील, व त्यांस ईश्वर अनुकूळ होईल असें दिसतें. „ याविषयीं इतकें निरूपण पुरे, आतां विलियम रुफसाचें राज्य कसें संपलें तो प्रकार लिहितों.

विलियमास आपल्या बापासारिखाच शिकारीचा छंद होता, एकेदिवशीं असें झालें, सर्वाल्टरटिरेल ह्मणून एक फ्रान्सदेशींचा मानकरी होता, तो बहुतकरून राजाच्या समागमीं असे, त्यांस सोबतीस घेऊन त्या नव्या रानांत राजा शिकार खेळत असतां राजानें एक्या हरणास तीर मारिला आणि तो कोठें पडेल हें पाहावयास राजा त्याचे पाठीस लागला, इतक्यांत त्या टिरेलानेंही त्या हरणावर एक तीर सोडिला, तो झाडास लागून राजाचे उरांत बसला, तेणेंकरून राजानें भूमीवर पडून प्राण सोडिला. हें पाहून सर्वाल्दरटिरेलास भय वाटलें, मग त्यानें आपल्या घोड्यास कांटे

मारून पिटाळिलें तो थेट समुद्राचे कांठीं गेला, तेथून फ्रान्सदेशीं जाऊन, जे लोक यरूसालिमास धर्मार्थिक युध्दास जात होते, त्यांत मिळाला. इकडे विलियमाचें मेत कोणे गांवकऱ्यांचे दृष्टीस पडलें, तें त्यांनीं घोड्यावर आडवें घालून विनचेष्टरास नेलें, आणि राजाचें मेत ज्या आदरानें पुरितात त्यासारिखें कांहीं न करितां; तें मेत दुसरे दिवशीं तेथील देवळांत गोरगरी-
११००. बाच्या मेतासारिखें पुरलें. या प्रकारें दुसरे विलियमाचा सन अकराश्यांत काळ झाला.

स्मोल्लिट ह्मणून एक वृत्तांत ग्रंथ कर्त्ता झाला, त्यानें या दुसऱ्या विलियमाचें वर्णन केलें आहे कीं, विद्या, नीति, थोरपणा, यांतील एकही गुण दुसऱ्या विलियमास नसे. तो हट्टखोर, रागीट, कृतघ्न, धर्माचा द्वेष्टा, उपाध्यांस उपद्रव कर्त्ता, दांभिक, बहुभाषी, दुसऱ्याचें हरण कर्त्ता, उधळ्या विषयी, असा असे. त्यानें सर्व प्रकारें आपल्या इंग्लीश प्रजेस नागवून सोडलें होतें, आणि आपल्या राज्यांतील थोर थोर गृहस्थांस हरणें मारल्याचा आळ ठेवून मुलांमाणसांसुध्दां कैद केलें होतें, असा तो मोठा दुष्ट असे. लो॰ हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

दुसरा विलियम कोणत्यासाली सिंहासनारू झाला

या विलियमासी काय ह्मणत असत ?

असें यास कां ह्मणत ?

दुसरा विलियम हा विलियमविजयी याचा व

वडील मुलग्याचें नाव काय ?

वडील मुलग्यास राजपद कां मिळालें नाहीं ?

त्याणें कोणत्या परगण्याचें राज्य केलें ?

धर्मार्थिक युद्ध कशास ह्मणतात ?

पिटर साधु ह्मणून कोण होता ?

राजाचा वडीलभाऊ धर्मार्थिक युद्धास गेला होता काय ?

धर्मार्थिक युद्धास जे योद्धे मिळाले होते त्यांचे वेशांवर काय चिन्ह असे ?

विलियम रुफसास कोणती क्रीडा आवडे ?

तो कशानें मेला ?

त्यास कोणी तीर मारिला ?

हें कोणत्या सालीं घडलें ?

जसें राजाचें मेत गौरवें करून पुरितात तसें दुसऱ्या विलियमाचें मेत पुरिलें कीं काय ?

तसें कां पुरलें नाहीं ?

त्या मेतास कोठें पुरिलें ?

तो कोणत्या सालीं मेला ?

तो चांगला किंवा वाईट राजा होता ?

पत्र ४.

चिरंजीव०- विशेष तुह्मास जें लिहून पाठवितों तें एकचित्तानें वाचून त्याचें मनन करण्याची तुह्मास आवड आहे, आणि इंग्लांड देशीं जे जे राजे झाले त्यांचें वर्तमान ऐकून घेण्याची तुह्मास इच्छा आहे, असें जाणून हेन्रीची गोष्ट लिहितों. या नावाचे इंग्लांडदेशीं आठ राजे झाले, त्यांतून आतां ज्याचें वर्तमान

लिहितों तो पहिला. हा पहिला हेन्री दुसऱ्या विलियमानंतर राज्य करूं लागला. हेन्री हा विलियमाचा धाकटा भाऊ, ह्मणून यास राज्यपद मिळूंनये, या दोघांहून जो वडील बंधु राबर्ट त्यास मिळावें, परंतु तो यासमयीं यरूसालिमास धर्मार्थिक युद्धास गेला होता. तो तेथून आल्यावर आपला नार्मोडी ड्यूकाचा अधिकार घेऊन पुढें इंग्लंडच्या राज्याविषयीं वाद सांगूं लागला. तो आळशी व उगाच दांभिक असे, ह्मणून हेन्रीनें त्यास कांहीं द्रव्य देऊन आल्या वाटेनें माघारा लाविला; तेव्हां त्यांचा असा करार झाला कीं आपल्या दोघांतील जर कोणी संततीवांचून मेला तर जो जीवंत असेल त्यानें इंग्लंड व नार्मोडी घ्यावी.

राबर्ट असा होता कीं दोन्ही राज्यें तर काय पण एकही चालवावयाची त्यास योग्यता नव्हती. त्याच्या नार्मोडी प्रांतांत अशी कांहीं धांदल झाली की, तेथील लोकांनी त्या प्रांताच्या बंदोबस्तास हेन्रीस बोलाविलें. त्याजवरून हेन्री मोठ्या आनंदानें फौज घेऊन फ्रान्स देशीं आला, तेथें त्या राबर्टाबरोबर लढाई करून त्यास धरून ग्लामोर्गान शैयरीं कार्डीफ ह्मणून किल्ला आहे, तेथें मरेतोंपर्यंत अटकेस ठेविलें. ग्लामोर्गानशैर, हा वेल्स प्रांतांतील एक परगणा होय, हा समुद्राकडेस आहे.

याप्रमाणें होतांच हेन्रीचें राज्य सुरळीत चालूं लागलें. इंग्लंड व नार्मोडी हीं दोन्हीं राज्यें त्याचे स्वाधीन झालीं; त्या हेन्रीस एक चांगला मुलगा सुमारें अठरा वर्षांचा होता, व एक मुलगी होती, ती जर्मनीच्या राजास दिली होती. सारांश या राजाचा प्रपंच सुखानें निर्वेधपणें चालला होता; परंतु या लोकीं कशा

चा भरवसा नाहीं, संपत्ति ऐश्वर्य हीं विपत्तीस खेदास दूर करतील असें आपण उगीच मानितों. हें तर काय पण जशी जशी संपत्ति अधिक तशी तशी विपत्ति अधिक असें हीं वारंवार घडतें. संपत्ति प्राप्त झाली ह्मणजे तिची अंतरीं चिंता वागवावी लागती, त्या चिंतेनें कांहीं करूं गेल्यास उलटीं दुःखें प्राप्त होतात. अशीच दुःखें या हेन्री राजास प्राप्त झालीं. त्याच्या असें मनांत आलें कीं मजपासून, अथवा माझे पाठीमागें माझ्या लेंकापासून, नार्मोडीचे राज्य कदाचित् जाईल; त्यास तसें घडूंनये ह्मणून त्याणें आपल्या लेंकास फ्रान्स देशीं नेऊन हा राज्याचा वारस असें तेथें सर्वांकडून कबूल करून घेतलें. नंतर हेन्री राजा आपल्या थोरथोर मानकऱ्यांचा समुदाय व मोठी स्वारी समागमें घेऊन तेथून मोठ्या समारंभानें व डौलानें इंग्लांडास यावयास निघाला. ते समयीं याचा लेंक व कित्येक नवे तरणे मानकरी असे एके तारवांत बसून यावयास निघाले, परंतु हेन्री राजाबरोबर निघाले नाहीं, खाया पियाचे मौजेकरितां मागें राहिले. ही वाईट मौज थोर मनुष्य करो, अथवा गरीब करो पण ईजपासून बहुतकरून अनर्थच घडतो. हे ज्या तारवांत बसले होते त्या तारवांचे खलाशी दारू पिऊन मस्त झाले होते, त्यांनीं तें तारूं चांगलेंपणी नचालवितां खडकावर घालून फोडून टाकिलें. असें घडतांच त्या राजपुत्रास होडींत घातलें, तेणेंकरून तो वांचला असता, परंतु त्याची बहीण मार्डी इची किंकाळी त्याचे कानीं पडतांच तिला होडींत घ्यावयाकरितां त्यानें होडी तिचेजवळ नेविली. तेव्हां त्या फुटक्या गलबतांत जे मानकरी लोक बुडत होते त्यांतील बहुतेकांनीं त्या होडींत उड्या टाकिल्या, त्यांच्या

भारानें त्या सर्वांस घेऊन ती होडी खालीं बसली. त्यासमयीं इंग्लांड व न्रामोंडी येथील एकशें चाळीस चांगले तरुण मानकरी एकदांच बुडून मेले असें सांगतात. त्यांपैकीं एक्या माणसानें होडींत उडी नघालितां त्या तारवाचे डोलास धरलें होतें. त्यास दुसरे दिवशीं सकाळीं कोळ्यांनीं काढिलें, तितका मात्र वांचला.

हेन्रीराजा इंग्लांडास सुखरूप पोंहचून मोठा उत्कंठित होऊन आपल्या लेंकाची तीन दिवस वाट पाहत होता, त्याचें बुडल्याचें वर्तमान ऐकून राजाला मोठें दुर्धर दुःख झालें. असें सांगतात कीं, राजास त्या दिवसापासून तर मरेतोंपर्यंत कोणी जरा हांसतां पाहिलें नाहीं. याप्रमाणें जे कोणी इह लोकींचे पदार्थांच्याठायीं सुख मानून राहतात त्यांस अशींच दुःखें प्राप्त होतात. आपल्या मुलांवर प्रीति करणें हा मनुष्याचा धर्म आहे, व तसें केल्यानें आपल्यास सुख होतें, परंतु हीं कोणेसमयीं आपल्यापासून जायाचीं असें मनांत ठेऊन त्यांजवर ममता करावी. या मृत्युलोकीं नित्य व चिरकाल राहणारा एकही पदार्थ दिसत नाहीं. "ख्रिस्ती शास्त्रांतही चांगला थोर विचार सांगितला आहे कीं, तुह्मी आपली प्रीति परलोकीचे वस्तूंवर ठेवा." पहिला हेन्री अकराशें पस्तिसांत मरण पावला.
११३५.

याचें स्मोलेट वर्णन करितो तें असें, हेन्री फार उंच नसे, त्याचा बांधा बळकट असे, केंश जराजरा काळे, डोळे चांगले शांत असत. हा आपले कृपेंतील लोकांबरोबर विनोद करी, त्यांशीं सुख वाटावयाजोगें बोले, व प्रसन्न मर्जीनें असे. याची बुद्धि जात्या चांगली असून याचें अध्ययन कांहीं असें झालें होतें

की, याचे विद्वत्तेवरून यास उत्तम पंडित असें ह्मणत. हा शांत, सावध, कुशाग्रबुद्धि, व धीट असे; परंतु क्रूर, खुनशी, हट्टी, व कठोर असे. हा नार्मान वंशींचा, व याचे आप्तही नार्मान लोक होते, ह्मणून हा इंग्लीशांचा धिक्कार करीत असे, व त्यांस फार बलात्कार करून पीडित असे. लो॰ हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

हेन्रीचे नावांचे इंग्लांड देशीं किती राजे झाले ?

पहिला हेन्री हा कोणाचा लेक ?

तो कोणत्या वर्षी राज्य करूं लागला ?

राज्यपद वास्तविक पाहातां कोणास मिळावें ?

तर मग राबर्टास कां मिळालें नाहीं ?

राबर्ट यरूसालीमाहून आल्यावर राज्य पदाविषयीं वाद सांगूं लागला कीं नाहीं ?

त्यास तें राज्य कां मिळालें नाहीं ?

राबर्टाचा हेन्री बरोबर काय करार झाला ?

राबर्ट वाद न सांगतां नार्मंडीस कसा गेला ?

हेन्रीनें राबर्टास काय केलें ?

हेन्रीस कांहीं मुलें होतीं ?

हेन्रीच्या मुलास काय झालें ?

त्या राजपुत्राबरोबर दुसरें कोणी बुडून मेलें काय ?

किती वांचले ?

राजास त्या पुत्रशोकानें काय झालें ?

हेन्री राजा कोणत्या सालीं मरण पावला ?

पत्र ५.

चिरंजीव० विशेष मागल्या पत्रांत पहिल्या हेन्रीचा वृत्तांत कळविला, या हेन्रीच्या मागें स्टिफेन ह्मणून राजा झाला, याचा वृत्तांत एक लहानशी इंग्लांडची बखर मुलांस शिकावयास केली आहे. त्या बखरेंतून काढून या पत्रीं लिहितों. तो वृत्तांत चांगला गोड आहे. पहिला हेन्री सन अकराशें पस्तिसांत मरण पावला. त्यास एकच पुत्र होता, तो बुडून मेला. माटिल्डा ह्मणून एक कन्यामात्र राहिली होती, त्यास हेन्री जीवंत असतां बोलिला होता कीं माझे कन्येस इंग्लांडाचें राज्य द्यावें, त्याजवरून लार्ड ह्मणजे राजवंशी लोकांनीं, व धर्माध्यक्षांनीं, व सर्व लोकांनीं, माटिल्डा राज्याधिकारास योग्य आहे असें मानून क्रिया केल्या होत्या कीं, आह्मी इच्या बरोबर विश्वासानें चालूं, व इचे आज्ञेंत वागूं. त्यावेळीं माटिल्डेचा आतेभाव स्टिफेन हा मोठा शिपाई व मोठा शूर असून मोठा दुष्ट असे, यानें ही इतरांसारिखी क्रिया करून पुढें माटिल्डेस राज्यस्थानी बसावें असें कबूल केलें होतें; परंतु पहिला हेन्री मरतांच स्टिफेनानें आपली क्रिया मोडून, फौज जमा करून, आपल्यास राजा ह्मणवूं लागला. त्याजवरून आपली शपथ स्मरून माटिल्डाबरोबर विश्वासानें जे चालत होते, त्यांनीं फौज जमा करून स्टिफेनाचे फौजेबरोबर लढाया आरंभिल्या; तेव्हां कोणेसमयीं माटिल्डाची फौज जय पावे, कोणेसमयीं स्टिफेनाची फौज जय पावे, या प्रकारें मोठ्या मोठ्या लढाया होऊन रक्ताचे पूर वाहले.

असें होत असतां शेवटीं स्टिफेनानें माटिल्डास

इंग्लांडांतून हांकून लावून तें राज्य आपण घेतलें; परंतु तें त्याजवळ बहुत दिवस राहिलें नाहीं, कांतर स्टिफेनाचेठायीं नीति नसे, तो लोकांस उपद्रव देऊं लागला, ह्मणून ते अवघे त्यावर उठून माटिल्डास निरोप पाठविला कीं, तुह्मी आपल्या मुलास घेऊन इंग्लांडास यावें, या मुलास हेन्री ह्मणत. यास याच्या आज्याचें नाव दिलें होतें.

माटिल्डा व तिचा मुलगा हेन्री, हीं इंग्लांडास आल्यावर यांचे करितां स्टिफेनाबरोबर भांडायास फौज बहुत जमा झाली; मग या फौजेच्या स्टिफेनाचे फौजेबरोबर कितीएक लढाया झाल्या, शेवटीं स्टिफेनास धरून एक वर्ष कैदेंत ठेविला, तोंपर्यंत इंग्लांडचें राज्य माटिल्डाकडेस होतें.

स्टिफेन कैदेंतून सुटतांच पुनः लढाया होऊं लागल्या, त्यांत बहुत जणांचे जीव गेले, तेणेंकरून बहुतेक गोरगरीब आपल्या सोयऱ्यां धायऱ्यांस नागवले.

याप्रमाणें त्या दुष्ट स्टिफनानें आपली केलेली क्रिया मोडली, त्यापासून पहा किती अनर्थ झाले: ईश्वरास असत्य सहन होत नाहीं ह्मणून स्टिफेनानें जशीं लोकांस दुःखें दिलीं होतीं. तशीच त्यास दुःखें प्राप्त झालीं.

स्टिफेनाच्या मनांत बहुतकरून असें होतें कीं, आपल्या पाठीमागें आपला लेक युस्टस यास इंग्लांडचें राज्य मिळावें, असें त्याच्या मनांत वागूं लागल्यापासून त्यानें फारच दुष्टाई धरिली; पण याचें फळ त्यास मिळाल्यावांचून राहिलें नाहीं, त्याच्या हातीं पुनः इंग्लांडचें राज्य येऊन नुगता तो स्वस्थ चित्तानें भोगूं लागला इतक्यांत तोच युस्टेस पुत्र मरून गेला. हें होऊन कां-

हीं दिवस लोटले नाहींत. इतक्यांत स्टिफेनाचाही काळ झाला. मग त्यां हेन्रीस तें राजपद मिळाल्यावरून सर्व लोकांस मोठा आनंद झाला.

हें स्टिफेनाचें वर्णन चांगलें झालें आहे, असें माझे हातूनही होणार नाहीं, ह्मणून हेंच तुह्मास लिहून पाठविलें आहे. तुह्मास जे लहान लहान वृत्तांत पाठवितों, ते तुह्मीं चित्त लावून वाचावे, कोणास कोणत्या संबंधानें राज्य मिळालें व कोणी कोणत्या संबंधावरून राज्याविषयीं दावा सांगितला, व कोण केव्हां राज्य करूं लागला व केव्हां मरण पावला याची ही आठवण ठेवावी. या गोष्टींचें असें स्मरण ठेवावें कीं या पाहिजे तेव्हां झडकन सांगतां याव्या. स्टिफेनसन अकराशें
११५४. चौपन्नांत मरण पावला. हा पहिल्या हेन्रीची बाहिण आडिलेड तिचा मुलगा, याजकरितां त्या हेन्रीची मुलगी जीवंत असतां यास राज्य मिळूनये, तिला मिळावें. ही आडिलेड ब्लोईसचा कौंट ह्मणून एक फ्रान्स देशींचा मानकरी होता त्यास दिली होती. त्याजवरून स्टिफेन राजास ब्लोईचा स्टिफेन असें बोलत. लोभ० हे आशीर्वाद.

ताजाकलम. बखर वाचतांना जे जे राजे आढळतील ते क्रमेंकरून लिहित जावे, व ते कोण कोणत्या वर्षी राज्य करूं लागले तें ही तेथें जाणवावें, या प्रकारें एक लाहानशी राजावळी केली असतां उपयोगी पडेल.

पहिला विलियम (१०६६)

दुसरा विलियम. (१०८७) पहिला हेन्री. (११००)

आडिलेड.

माटिल्डा स्टिफेन (११३५)

दुसरा हेन्री (११५४)

प्रश्न.

पहिला हेन्री कोणते सालीं मरण पावला ?

त्याच्या पोटीं पुत्र होता काय ?

त्याच्या पोटीं कन्या होती काय ?

त्या कन्येचें नाव काय ?

तिला राजपद मिळावें कीं नाहीं ?

तें राजपद कोणी घेतलें ?

स्टिफेन हा माटिल्डाचा कोण ?

स्टिफेन हा कोणाचा पुत्र ?

राजपदाविषयीं स्टिफेनाचें माटिल्डा बरोबर भांडण चाललें होतें काय ?

माटिल्डाच्या पोटीं पुत्र होता काय ?

त्याचें नाव काय ?

स्टिफेनाचे पोटीं पुत्र होता काय ?

त्याचें नाव काय ?

स्टिफेनाचा मुलगा राजपद पावून मेला काय ?

स्टिफेनाच्या मागें कोण राज्य करू लागले ?

स्टिफेन कोणत्या सालीं मेला ?

स्टिफेनाची आई आडिलेड् कोणास दिली होती ?

स्टिफेनाचें उपनाम काय ?

दुसऱ्या हेन्रीपर्यंत राजे किती झाले, व ते कोणकोणत्या सालीं राज्य करूं लागले, या प्रमाणें एक लहानशी राजावळी तुम्ही स्वतांच करावी.

पत्र ६.

चिरंजीव० विशेष इंग्लंडच्या राजांचा वृत्तांत

जितका तुह्मास पाठवितों, तितका तुह्मी मन घालून वाचितां, ह्मणून त्याच्या पुढील वृत्तांत मोठ्या संतोषानें लिहून पाठवितों. आपण दुसऱ्या हेन्रीपर्यंत आलों आहों. हा हेन्री माटिल्डाचा लेंक, या माटिल्डास पाहिलें असतां राजपद मिळावें, स्टिफेनास मिळूं नये. असो या दुसऱ्याहेन्री राजाचे वेळीं थॉबसआबकेट ह्मणून एक विख्यात पुरुष होऊन गेला. हा केवळ नीच पदवीचा असतां क्यांटर्बरीचा मुख्य धर्माध्यक्ष झाला होता. हा आपल्यास मोठा धार्मिक ह्मणवी, परंतु ख्रिस्तीलोक ह्मणतात कीं यास शुद्ध धर्म कळला नसावा, याच्या मतें धर्म ह्मणून काय तो हाच कीं कित्येक बाह्यकर्मे आचरावीं, शरीरास मोठी पीडा देऊन तपादिक नियम करावे. हें मत ख्रिस्ती मताहून केवळ निराळें, ख्रिस्तीमतांत तर जीवांस अतिदुर्लभ असें समाधान, व अत्यंत आनंदकारक वर्तमान, अशीं सांगितलीं आहेत. या मतांत आपण स्वहस्तें आपल्यास दंड करून घ्यावे, कठिण कठिण नियम चालवावे, असें कांहीं सांगितलें नाहीं. हें मत केवळ सुखच द्यावयास प्रसिद्ध झालें आहे, व तें सुख ज्या मार्गें मिळेल तो मार्ग दाखवून देतें. पूर्ण सुखाच्या प्राप्तीस प्रतिबंध ज्या ज्या गोष्टी असतील, त्यांचामात्र ख्रिस्ती मतांत त्याग सांगितला आहे, परंतु असल्या त्यागास दंड कोण ह्मणेल, जें जें अंतीं दुःखदायक, जें जें शास्त्रांनीं निंदिलेलें, त्याचा जो त्याग त्यास दंड मानूं नये, कृपाच मानावी. सारांश ज्यापासून आपल्यास दुःख होतें त्याचा त्याग सांगितला आहे, व जेणेंकरून आपल्यास सुख होतें तें करायास सांगितलें आहे, ह्मणून शास्त्रांत जी गोष्ट निंदिली असेल ती सर्व-
... सांगितली असेल ती सर्व

•मयत्नेंकरून करावी. हा दंड कसा व थामस आबेकेटा-
सारिखे भ्रमांत पडून जी शरीरास पीडा करून घेतात,
तो दंड कसा, याचा विचार करावा. " यापुरुषाविषयीं
असा लेख आहे कीं हा आपल्या शरीरास जी पीडा
करून घेई, ती पाहून रोमांच उभे राहात. त्याणें आं-
गांत जाडें ऊर्णा वस्त्रांचें डगलें मात्र घालावें, आणि
त्या एकठ्यावरच बहुत दिवस लोटावे, तेणेंकरून तें म-
ळानें भरून त्यांत जीव पडावे, आहारार्थ पांव खावा
व पाणी प्यावें. वे हीं चांगलीं रुचिकर लागूं नयेत ह्म-
णून यांत उग्र औषधीही घालाव्या. तो आपल्या पा-
ठीवर फटके मारून पाठीची कातडी फोडून घेई, व दर-
रोज आपले गुडघे भुईला टेंकून तेरा भिकाऱ्यांचे पाय
धुई, या प्रमाणें थामस आबेकेटानें आचरण मांडलें हो-
तें. पाहिलें असतां यापेक्षां दुसरा कोणी थोर
नव्हता. हा बाहेरमात्र दीनत्व दाखवी परंतु अंतरी ग-
र्व अभिमानानें भरला असे, याचें पाद्रीलोकांत फार प्रा-
बल्य असे. खिस्ती मतांत वागणारी प्रजा राजाचें हित
इच्छिती, परंतु त्याप्रमाणें न करितां हा राजास प्रतिकूळ
असे. पाद्री लोकांनी धनाढ्य होऊन प्रबळ व्हावें असें
त्याच्या मनांत वागत असे, ते यालोकीं थोर व्हावे ह्म-
णून यास फार ध्यास लागला होता परंतु ते ईश्वराचे
आज्ञेप्रमाणें वागून त्यांस नेमून दिलेले उद्योग करितात
कीं नाहीं याविषयीं याचा फारसा शोध नसे. सारांश या
पाद्रीलोकांचें प्राबल्य वाढून राजास नित्य उपद्रव
होऊं लागला, त्यावेळीं राजा रागें भरून बोलिला कीं
हा बेकेट नाहींसा होता तर बरें होतें.

आतां जसें चाललें आहे तसें पूर्वी नसे. आतां
जर इंग्लिशांचा राजा केवळ क्रूर असता, आणि एका-

या अगदी गरीब रयतेस मारावें असें त्याचे मनांत येतें तर त्याच्यानें त्या गरिबाच्या एके केशासही धक्का नलावववता. पूर्वी असें असे, राजाचे मनात आलें कीं कोणके माणसास नाहीसें करावें तर तें वाईट काम करायास त्याला पुष्कळ लोक सामील होत तेणेंकरून राजाचा कोणी शत्रु असला तर त्याचा नाश करावयास फार मेहेनत लागत नसे, याजकरितां बेकेटास अशीच अवस्था प्राप्त झाली. राजाच्या दरबारी लोकांतून एक्या चार मनुष्यांस राजाचा बेत कळतांच ते क्यान्टरबरीस निघून गेले, तेथें भजन करायाचे घरांत बेकेट गुडघे टेंकून ईश्वराची प्रार्थना करीत आहे अशी संधी पाहून त्यांनीं त्याचा वध केला, असें हें दुष्ट कर्म राजानें करविलें खरें; पण तें त्याच्या मनास फार जाचूं लागलें. मग त्या हत्येचा दोष जावा ह्मणून राजानें त्या बेकेटाचे कबरेवर तप करायाचें योजिलें, परंतु तसल्या तपानें त्यास काय होणार. तो राजा क्यान्टरबरीस जातेवेळेस भजनाचें घर दृष्टीस पडतांच घोड्यावरून खाली उतरे, आणि जोड्यावांचून चालत गावांत जाऊन त्या बेकेटाच्या कबरेजवळ जाई. बेकेट मेल्यानंतर त्यास लोक साधु असें मानून त्याचे यात्रेस जाऊं लागले, क्यान्टरबरीचें भजनगृह आतां पहायास कोणी गेलें असतां तेथें झिजलेले दगड दृष्टीस पडतात. बेकेटाचे कबरीजवळ पूर्वी यात्रेकरू प्रार्थना करायास जात, ते तेथें गुडघे टेंकून प्रार्थना करीत, त्यांचे गुडघ्यांमुळें ते दगड झिजले आहेत. अहः हः धर्माचा भ्रम होऊन कांहीएक चाल पडून गेली तिजविषयीं अशी अतिशय भक्ति असावी काय ? अशी भक्ति तर एक्या सत्य धर्माविषयींच असावी.

[illegible] बेकेट [illegible] लोकांस पेलीट प्रि-

झाली ती, त्या दिवसापासून तर आजपर्यंत त्यांजकडेस-च आहे, त्यावेळीं ऐरीशलोक मोठे अज्ञानी होते, नंतर ते फार सुधारले आणि आतां ते बहुतकरून चांगले गुणवान् झाले आहेत, परंतु गोरगरिबांत अझून अज्ञानी आहेत त्यांस चांगल्या रीति.भाती लाविल्या असतां बरें होईल. तुह्मी फेर ह्मणजे सुंदर रोसामांड इची गोष्ट ऐकिली नसेल तर ती सांगतों. ती स्त्री या हेन्री राजाचे वेळीं होती. असें झालें कीं हेन्री राजानें इलीआनरची संपत्ती पाहून तिशीं लग्न केलें, पाहिलें असतां असें त्यानें करूंनये, पण तिशीं लग्न केलें त्यापेक्षां त्यानें परद्वार नकरितां तिशींच रतावें, तर तसें नकरितां तो रोसामांड क्लिफर्डेशीं रत झाला आणि ती आपले राणीचे दृष्टीस पडू नये ह्मणून तिला लपवून ठेवायास ऑक्सफर्डप्रांतीं उडस्टाक् ह्मणून उपवन आहे त्यांत एक घर बांधिलें. तें असें असे कीं ज्याला अनेक मार्ग व ज्यांत शिरलें असतां वाट चुकून ठिकाण लागूं नये. असेंही असतां त्या राणीनें हें एकांत स्थळ शोधून काढिलें. ती हातीं सूत धरून त्याचे आधारानें त्या घरांतील ज्या एकांत एक वाटोळ्या वाटा होत्या त्या सर्वांतून पार पडून ज्या रोसामांडची लपून रहावयाची जागा होती तेथें जाऊन पोंहचली, आणि तिणें संगातीं एक कटार व विषाचा प्याला आणिला होता ती कटार रोसामांडचे उरावर ठेऊन तिला तें विष पाजून मारून टाकिलें. याप्रमाणें रोसामांडनें राज्याच्या छंदां लागून जो व्यभिचार आरंभिला होता त्याचें पारिपत्य त्या निर्दय राणीचे हातून घडलें. आणखीं बहुधा असें घडतें कीं एकाच्या दुष्कर्माचें पारिपत्य करायास ईश्वर कोण्या दुसऱ्यास उभें करितो.

या हेन्री राजास तरी याच्या मुलांनीं फार दुःख दिलें. त्यां अवघ्यां जणांनीं त्याच्या राज्यांत बंड केलीं तेणेंकरून त्या राजास ह्मातारपणीं फारच खेद झाला. कसाही मनुष्य असला आणि त्याचीं पोटचीं मुलें दुष्ट निघून त्याजवर उठलीं तर त्यास कदापि सुख होत नाहीं. याजकरितां खिस्ती लोक आपले मुलांस ह्मणतात कीं बाबा तूं चांगला खिस्ती झालास तर जसा मला आनंद होईल तसा राज्यमिळालें असताही आनंद होणार नाहीं. या हेन्री राजाचे पुत्र अनर्याद निघाले त्याजवरून त्यास परम त्रास येऊन तो उदास झाला होता. त्याचा जान ह्मणून मुलगा होता तो केवळ अप्रयोजक असे, त्याजवर राजाची फार ममता असे, तोही दुसऱ्या बंडखोरांस सामील होऊन राजाबरोबर बंड करूं लागला. हें पाहून राजास फारच खेद झाला, मग त्यास असें झालें कीं कोणत्या गोष्टीनें आनंद होऊंनये. पोटचीं पोरं त्रास देऊं लागलीं, शरीरांत सुख ह्मणून राहिलें नाहीं, असें होतांच त्यास लौकरच देवाज्ञा झाली,

११८९. त्याचा काळ सन अकराशें नव्याशींत झाला त्याचें वय पंचावन वर्षांचें होतें व त्यानें चौतीस वर्षें राज्य केलें. बहुतेक बखरी लिहिणारे सांगतात कीं हा राजा फार चांगला होता, परंतु असें त्यांचें सांगणें संभवत नाहीं, इतकेंच कीं हा राजा राज्यकारभार चालवायास चांगला होता आणि स्वभावानें चांगला प्रिय असे. वरकड पाहिलें असतां यानें बेकेटांस मारविलें. व आपले बायकोस टाकून तो रोसामान्डशीं आसक्त झाला, यामुळें यास दोन दोष घडले, एक हत्या, व एक व्यभिचार, असें असतां हा चांगला होता ही गोष्ट

कशी संभवेल. जे कोणी स्तुतीस योग्य नाहींत अशाची स्तुति वृत्तांत ग्रंथ कर्त्ते करितीत. हें त्यांस उचित नव्हे लो० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

स्टिफेनानंतर कोण राजा झाला ?

दुसरा हेन्री कोणत्या वर्षी राज्य करूं लागला

त्यावेळीं क्यान्टर्बरीचा मुख्य धर्माध्यक्ष कोण होता ?

थामस आबेकेट कोणत्या प्रकारचा पुरुष होता ?

तो कोणत्या रीतीचीं वस्त्रें पांघरे ?

तो काय काय खात असे ?

तो आपल्या शरीरास फार दंड करीत असे काय ?

बरें असा शरीरास दंड करून घ्यावा असें ख्रिस्ती शास्त्रांत सांगितलें आहे काय ?

बेकेट नम्र असे किंवा अभिमानी असे ?

पाद्री लोकांचें प्राबल्य वाढवावें असें बेकेटाचे मनांत वागूं लागल्यावरून राजास वाईट वाटलें काय ?

हा बेकेट नाहींसा होवो असें राजा बोलिला काय?

या बोलण्यावरून कोणी दर्बारी लोकांनीं कांहीं उद्योग केला काय ?

त्यांनीं कोणता उद्योग केला ?

बेकेटाचा वध कोठें केला ?

बरें हें कर्म करून राजास समाधान वाटलें काय ?

राजाचे चित्तास जी खिन्नता झाली ती दूर करायास राजानें काय केलें ?

क्यान्टर्बरीस भजन करावयाचे जागेजवळ बेके-

टाची कबर आहे तेथें यात्रेकरी भक्ति करावयास जा-. त त्याची कांहीं खुण आहे काय ?

कोणते राजाचे वेळीं एर्लंड इंग्लीश लोकांच्या स्वाधीन झाली ?

त्यादिवसापासून तर आजपर्यंत ती त्यांजवळच आहे काय ?

फेर रोसामांड कोण होती ?

तिला कोणी मारलें ?

कोठें मारलें ?

हेन्री राजाचे मुलगे हेन्री बरोबर कसे चालले ?

त्यांचे वाईट चालीवरून राजास मोठें दुःख झालें होतें काय ?

दुसरा हेन्री कोणते वर्षीं मरण पावला ?

त्याचें वय किती वर्षांचें होतें ?

त्याणें किती दिवस राज्य केलें ?

वृत्तांत ग्रंथकर्त्ते यांनीं हेन्री राजास बरें ह्मटलें आहे किंवा वाईट ह्मटलें आहे ?

त्यानें मोठे मोठे दोष केले होते काय ?

पत्र ७.

चिरंजीव०- विशेष मागील पत्रांत तुह्मास दुसऱ्या हेन्रीचा वृत्तांत लिहून पाठविला, आतां त्या राजानंतर त्याचा लेक पहिला रिचार्ड राज्य करूं लागला, तें वर्तमान कळवितों. हा मोठा शूर होता ह्मणून रिचार्ड सिअरडेलेअन ह्मणजे सिंहाचे मनाचा रिचार्ड असें यास फ्रेनूच भाषेत बोलत. या राज्याच्या लढाया बहुतकरून पुण्यभूमींत राहिलेले जे अन्यधर्मी लोक त्यांज-

बरोबर होत असत. या लढाईस धर्मार्थिक युद्ध ह्मणतात, यांजविषयीं म्या पूर्वीं तुह्मास कळविलें आहे. रिचार्ड राजा आणि फ्रान्स देशींचा दुसरा फिलिप राजा असे दोघेजण धर्मार्थिकयुद्धास जावयास निघाले, त्यांवेळीं या दोघांच्या फौजेंत एक लाख लढाऊ माणसें होतीं. हे उभयतां त्या पुण्यभूमीस गेले, पण फ्रान्स देशीचा राजा तेथें बहुत दिवस नराहतां आपल्या शरीरीं समाधान नाहीं असें निमित्त करून आपलें दाहा हजार लश्कर इंग्लंडाचे राजाचे कुमकेस ठेऊन तेथून निघून आपल्या घरीं परत आला. इकडे रिचार्डाबरोबर जे सारासनी ह्मणून अन्यधर्मीलोक युद्धास उभे राहिले त्यासर्वांस त्या रिचार्डानें जिंकिलें, त्यांचा एकेही लढाईत जय होऊं दिल्हा नाहीं. मग रिचार्डानें आरकालशहर व बहुतेक दुसरीं लहान लहान शहरें घेतलीं, आणि यरुसालीम शहरास वेढा घालून तें घ्यावें असा त्याचा बेत होता, परंतु पहातो तों आपली फौज दुष्काळ सोसून मेहनत व लढाई करून जर्जर झाली. ह्मणून त्या वेळीं त्यानें लढाई बंद करण्याचा उद्योग आरंभिला. तशांत आमच्या हातून खिस्तीलोकांस उपद्रव होणार नाहीं असा त्या अन्यधर्मी लोकांनीही करार केला; त्याजवरून तीन वर्षे लढाई तहकूब केली. या पहिल्या रिचार्डाची एक अशी चमत्कारिक गोष्ट सांगतात कीं, हा यात्रेकऱ्याचा वेष घेऊन जर्मनीचे मार्गानें आपल्या देशीं परत जात होता, त्यावेळीं आस्त्रिया देशाच्या ड्युकानें यास धरून अटकेस टाकिलें. याचें कारण असें कीं, तो आस्त्रियाचा ड्युक पुण्यभूमीस युद्धास गेला होता, तेव्हां या राजानें आपली सेना त्या ड्युकाचे स्वाधीन केली होती; हा

पहिला रिचार्ड कोणत्या वर्षी राज्य करूं लागला ?

यास फ्रेंच भाषेत काय बोलत ?

त्या नावाचा अर्थ काय ?

त्यास असें कां बोलत ?

रिचार्डानें बहुतकरून लढाया कोठें केल्या ?

कोणत्या लोकांबरोबर लढाया केल्या ?

त्या लढायांस काय ह्मणतात ?

रिचार्डाबरोबर धर्मार्थिक युद्धास कोण गेला होता ?

इंग्लीश व फ्रेंच यांचें लढाऊ लश्कर किती होतें ?

फ्रान्स देशाचा राजा पुण्यभूमीस बहुत दिवस राहिला होता काय ?

त्यानें रिचार्डाचे कुमकेस कांहीं आपली सेना ठेविली होती काय ?

किती ठेविली होती ?

त्या लढाईत रिचार्डास जय मिळाला कीं नाहीं ?

त्याणें कोणतें शहर घेतलें ?

मग त्यानें लढाई कांहीं दिवस बंद करण्याचा करार कबूल केला कीं नाहीं ?

किती दिवस लढाई करूं नये ह्मणून करार केला होता ?

रिचार्ड राजा आपल्या घरीं जात असतां त्यास मार्गांत काय मात झालें ?

रिचार्ड पुण्यभूमीस होता तेव्हां तो आस्त्रियाच्या ड्युकाबरोबर कसा असे ?

राजास कैदेंत ठेविलें होतें तें ठिकाण कसें शोधून काढिलें ?

राजाची सुटका कशी झाली ?

इंग्लीश लोकांनीं आपले राजास सोडवावयास किती ऐवज दिला.

रिचार्ड जेव्हां देशांत नव्हता तेव्हां इंग्लंडचा राजकारभार कोणी चालविला ?

जानाची वर्त्तणूक कशी असे ?

रिचार्ड कशानें मरण पावला ?

हें कोणत्या वर्षीं झालें ?

रिचार्डास कांहीं संतति होती काय ?

रिचार्डाच्या मागें कोण राजा झाला ?

पहिल्या रिचार्डानें किती वर्षें राज्य केलें ?

तो कोणत्या सालीं मरण पावला ?

पत्र ८.

चिरंजीव ०- विशेष मागील पत्रांत तुह्मास कळविलें कीं, रिचार्डाच्या मागें त्याचा भाऊ जान् राज्य करूं लागला. आतां त्याच्या वेळीं काय झालें ते ऐका. असें आहे राजाच्या पोटचा वारस नसला, भावाचा मुलगा किंवा तसाच कोणी जवळचा दायाद असला, तर त्यास तें राज्य मिळावें अशी पूर्वीं चाल होती, व हल्लीं ही तशीच चाल आहे; परंतु या चालीविषयीं हल्लीं जसा निवाडा झाला आहे तसा पूर्वीं झाला नव्हता, ह्मणून कोणी राजा मरण पावला ह्मणजे त्या राज्याविषयीं तंटे पडत. रिचार्डाचा दुसरा भाऊ जिओफ्रि हा जानापेक्षां वडील, हा मरण पावला होता, त्याच्या पोटचा आर्थर ह्मणून एक बारा वर्षांचा मुलगा होता; त्यास हा वडील बंधूचा मुलगा विद्यमान असतां जान् त्या राज्याचा वारस नव्हे, तो मुलगा वारस. तशांत जानूचा

स्वभाव क्रूर व परपीडक असे, ह्मणून त्यास लोक त्रासले होते, त्याजवरून जानास वाटूं लागलें कीं, माझ्या हातीं जें राज्यपद आलें आहे तें समयास मजपासून काढून त्या पदाचा जो वास्तविक वारस आर्थर, त्यास देतील. असें मनांत आणून त्या लहान मुलास मारून टाकावें असा जान् राजानें बेत करून थोडक्याच दिवसांत तो दुष्ट संकल्प सिद्धीस नेला. त्या वेळीं असें झालें कीं त्या मुलास ज्या ठिकाणीं बंद केलें होतें तेथें त्याचा वध करावयास राजानें मारेकरी पाठविले; ते केवळ निर्दय दुरात्मे होते, असें असतांही तें प्रिय बाल असें गोड बोलूं लागलें व कळवळा यावयाजोगें पाहूं लागलें कीं तेणेंकरून त्यांच्या कठोर अंतःकरणासही द्रव आला. परंतु त्यांतून एक दुष्ट त्या मुलाचे डोळे काढून निघून गेला, तेव्हां तें गोजिरवाणें मूल ज्या खोलींत होतें तेथें एकटेंच राहून मरणाच्या भयामुळें एके खिडकींतून बाहेर निघूं लागलें, तों त्या माडीवरून खालीं पडून त्याचा चुराडा होऊन तें मरून गेलें. कोणी सांगतात कीं तें मूल असें मेलें नाहीं, त्यास राजानें आपल्या हातानें मारिलें, असे त्याजविषयीं नानाप्रकारचे लेख आहेत. परंतु शेक्स्पियर ह्मणून जो कवि झाला, त्यानें जान् राजावर एक नाटक रचिलें आहे, त्यांत वर लिहिलेलें वर्तमान सांगितलें आहे. सारांश आर्थराचे वधास त्याचा दुष्ट चुलताच कारण होय. याप्रकारें जान् राजा घोर पातक आचरून ज्याचें भय होतें त्यास दूर करून सिंहासनारूढ झाला, परंतु अशा दोषेंकरून जें राज्य मिळविलें त्याचा उपभोग सुखानें कोठून घडेल. जान् राज्य करीत असतां त्यास नानाप्रकारचीं दुःखें प्राप्त झालीं. त्याच्या प्रजा तर नित्य त्याजवर उठून बंडें माजवीत

असत; त्याचे वेळीं माग्नाचार्टा ह्मणून एक नियमपत्र झालें, तेणेंकरून इंग्लीश् लोकांचे सत्तेचें रक्षण झालें. जान् राजाचे मनांतून असें असे कीं, लोकांकडेस कांहींएक सत्ता असूंनये, राजा जसें मर्जीस करील तसें त्यांनीं सोसून उगीच असावें,याजविषयीं जान् राजाचा नेहेमी उद्योग चालला होता. त्यावेळींचे बेरन् ह्मणजे मानकरी लोक होते, ते आपल्या स्वाधीन जे लोक असत त्यांस लढाईचें काम शिकवून ठेवीत, आणि कोठें प्रसंग पडल्यास त्यांस भांडायास पुढें करीत. याप्रकारें या मानकरी लोकांची तयारी असे, आणि हे स्नेहभाव सोडून आपआपल्यांत नेहेमी भांडत असत आणि किल्ल्यास वेढ घालून एकमेकांवर हल्ला करीत. या मानकऱ्यांस असें भय असे कीं राजा जर ही नवी कानू काढून आमचें ऐश्वर्य व थोरपणा यांस अपाय करील, ह्मणून सर्वजण एकत्र होऊन राजा कांहीं नवीन करूं लागला ह्मणजे त्यास अडवीत. हे असे होते पण तेणेंकरून लोकांचें फार हित झालें. या मानकऱ्यांनीं त्या माग्नाचार्टात राजानें राज्य अमूक प्रकारें चालवावें, राजाचे मनांत भलतेंसेंच वेडें वांकडें येईल त्याप्रमाणें त्यानें करूंनये, लोकांचें व.आपलें जेणेंकरून बरें होईल तेंच करावें, असे नियम करून ठेविले. नंतर स्टेनीस व विन्डसर यांच्या मध्यभागीं रनिमीड ह्मणून जी विस्तीर्ण जागा आहे तेथें राजा व सर्व मानकरीलोक हे, आपआपले वेष व कवचें यथास्थितपणें घालून मिळाले. मग तेथें त्या चार्टरावर राजानें सही केली. हा चार्टर सन बाराशें पंधरांत झाला. यास कोणी रनिमीडचा चार्टर ह्मणतात, कोणी लातीन भाषेंत माग्नाचार्टा ह्मणजे मोठा कायदा असेंही ह्मणतात. १२१५.

या प्रकारें चार्टर झाला त्याजवरून राज्यांत चांगला बंदोबस्त होऊन सुरळीत व निश्चितपणें चालावें, तें तसें चाललें नाहीं, कलह व दुष्ट कर्में करावीं असें मनांत वागत असतां बाह्यात्कारें चार्टर करून त्याजवर सह्या घातल्या ह्मणून राज्यांत व्यवस्था आणि सुख उत्पन्न होणार होतें काय? राजाबरोबर मानकरी लोकांचे पहिल्या प्रमाणेंच कलह होऊं लागले आणि त्या मोठ्या चार्टरांत जे जे कायदे लिहिले होते त्यांचा विसर पडून ते तसेच राहिले. त्यावेळीं त्या मानकऱ्यांनीं निरुपाय होऊन फ्रान्स देशाच्या राजास निरोप पाठविला कीं, आपण या प्रसंगीं येऊन आमचें साहित्य करावें. असें त्यांनीं केलें खरें पण हा अगदींच नादान विचार, जर कदाचित् तें राज्य त्या दुष्ट जान राजाच्या हातून निघतें तर ज्यास इङ्ग्लंडची माया ममता नाहीं अशा परदेशीच्या राजाच्या हातीं पडतें, एकून फळ सारिखेंच झालें असते. परंतु त्या जानराजासच मरण आलें तेणेंकरून त्या सर्व गोष्टी तशाच राहिल्या, असें झालें. हा राजा मोठी फौज घेऊन लिन्नाहून लिन्कन्शहराकडेस समुद्राचे कांठानें जात होता, तेव्हां त्या मार्गांत भरतीच्या वेळीं पाणी पुष्कळ होत असतें असें त्यास ठाऊकें नव्हतें, ह्मणून भरती येऊन त्याच्या ज्या गाड्या येत होत्या त्या व सामान व पैसाटका सर्व बुडून गेलें व आपण मोठ्या संकटानें वांचला. मग स्विन्स्टेडच्या मठास जाऊन पोहचला आणि मार्गांत हानि झाल्याचा फार खेद करूं लागला, तेणेंकरून ज्वर येऊन तो केवळ जर्जर झाला. तेथून दुसरेदिवशीं त्यास स्लिफर्डास नेलें, स्लिफर्डाहून निवर्कास नेलें, तेथें

१२१६. त्याचा सनूबाराशें सोळांत काळ झाला.

त्यास पन्नास वर्षे होऊन एकावन्नावें वर्ष लागलें होतें त्यानें सुमारें सतरा वर्षे राज्य केलें.

ह्यूम ह्मणून एक वृत्तांतग्रंथ कर्ता झाला त्याणें जान राजाचें वर्णन केलें आहे तें असें. जानराजा पाहिला असतां केवळ दुर्गुणाची खाणी होय. हा नीच तसाच, निंद्य तसाच, आपल्या घाताविषयीं सारिखा व लोकांच्याही घाताविषयीं सारिखा. गांडू, निरुद्योगी, मूर्ख, हलका, विषयी, कृतघ्न, विश्वासघातकी, बलात्कारी, क्रूर, असा असे. आणि हे सर्व दुर्गुण याचे कित्येक कर्मांत स्पष्ट दिसून येत. आपला बाप, भाऊ, पुतण्या, आपल्या प्रजा, यां सर्वांबरोबर यानें एकसारखी अतिदुष्टाई केली, याचा भाऊ वारला तेणेंकरून यास जें राज्य मिळालें तितकें कोणत्याही इंग्लीश राजास मिळालें नव्हतें. परंतु फ्रान्स देशांतील चांगलीं चांगलीं नांदतीं संस्थानें, जीं याचे वडिलांचीं बहुत दिवसांची मिळकत, याच्या वाईट वर्तणुकीवरून याच्या हातून गेलीं. आपलें राज्य होतें तें रुमच्या पोपाच्या हातीं दिलें. याच्या देखत याची राजसत्ता नवीन कायदा होऊन उणी झाली, व राज्यांत ज्य। फळ्या होत गेल्या त्यामुळें तर फारच उणी झाली. शेवटीं परदेशींच्या राजाच्या हातून याचा अगदीं नाश होऊन आपल्या आयुष्याचे दिवस बंदीशाळेंत घालवावे अथवा, शत्रुपाठीस लागल्यामुळें परराज्यांत आश्रय पहात भडकावें अशी संधी आली होती. इतक्यांत हा मरण पावला. लो० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

पहिल्या रिचार्डाच्या मागें इंग्लंडाचा राजा को-

ण झाला ?

कोणत्या वर्षीं जान् राजा राज्य करूं लागला ?

जानाचें व रिचार्डाचें काय नातें ?

जान् त्या राजाचा वास्तविक वारस होता काय ?

तर कोण होता ?

जान् स्वभावानें कसा होता ?

त्यानें कोणता दुष्ट विचार योजिला होता ?

मग त्यानें त्या घातुकसंकल्पाप्रमाणें केलें काय ?

आर्थराच्या मरणाचें वर्त्तमान सांगावें ?

जानानें अन्याय दोष इहीं करून जें राज्य मेळविलें त्याचा अनुभव सुखानें घेतला काय ?

माग्नाचार्टा ह्मणून काय आहे ?

या मोठे चार्टरावर कोणे ठिकाणी सही केली ?

रनिमिड कोठें आहे ?

त्या चार्टरावर राजाकडून कोणी सही करविली ?

कोणत्या वर्षीं सही केली ?

मोठे चार्टरांत जे नियम ठरविले होते त्याप्रमाणें राजा चालला काय ?

मानकरी लोकांनीं आपल्या सहायार्थ कोणास निरोप पाठविला होता ?

जान् राजा कशानें मेला ?

तो कोठें मेला ?

तो कोणते वर्षीं मेला ?

त्यानें किती वर्षें राज्य केलें ?

जान् राजाचे गुण कसे होते.

पत्र ९.

चिरंजीव०- विशेष तुह्मास जो थोडा थोडा इंग्लं-डचा वृत्तांत लिहून पाठवावा त्याचें तुह्मी चांगलें चित्त देऊन स्मरण ठेवितां ह्मणून त्याच्या पुढला वृत्तांत लिहून पाठवितों. जान् राजा सन बाराशें सोळांत मरण पावला, त्या वेळी त्याचा मुलगा तिसरा हेन्री नऊ वर्षांचा होता. हा त्या राज्यपदाचा अधिकारी, परंतु त्याच्या बापाच्या अव्यवस्थेमुळें तें राज्य फ्रेन्च राजाच्या हातीं गेलें होतें. मग हेन्रीचे जे हितकर्त्ते होते त्यांनी अनुकूल होऊन कित्येक ज्या अडचणी होत्या त्या दूर करून व कांहीं भांडण करून हेन्रीस तें राज्य प्राप्त करून दिल्हें.

पूर्वी जान् राज्यानें लोकांस जसा मोठा चार्टर करून दिला होता, त्याचप्रमाणें या तिसऱ्या हेन्री राजानें लोकांस चार्टर करून दिला. त्यांत त्यांला कित्येक गोष्टीची मोकळीक व कित्येक अधिकार ठरावून दिले. याजवरून असें वाटूं लागलें कीं हा राजा चांगला व यास प्रजांच्या सुखाची इच्छा आहे, परंतु नंतर असें अनुभवास येऊं लागलें कीं, त्या काळींच्या बखेडखोर प्रजांस वर्त्तविण्याविषयीं हा राजा असमर्थ. असें होतांच त्यास लौकरच अडचणी व संकटें प्राप्त होऊं लागलीं; तो जसा जसा वाढत गेला तसा तसा शाहणा व्हावा तो झाला नाहीं. जे पुरुष अयोग्य अशांस अधिकार व पदव्या द्याव्या, त्यामुळें असें व्हावें कीं त्यां त्यां अधिकारांचीं कामें नीट होऊंनयेत, लोकांस मोठा त्रास यावा, परस्परें द्वेष होऊं लागावा.

असें बहुत वर्षे चाललें. तशांत राजानें पुढें होऊन ज्या लढाया केल्या त्यांस पुष्कळ खर्च झाला, तो सर्व राज्यांतून द्यावा लागला, आणि त्या लढायांतून एकींतर्ही जय मिळाला नाहीं. ही अव्यवस्था पाहून सर्व लोकांस त्रास आला. त्या संधीस लेस्टर्चा अर्लसिमन माल्टफर्ड ह्मणून एक मोठा अभिमानी पुरुष होता, तो लोकांची एक मोठी सबळ फळी जमवून या राजावर उठला, आणि पहिलेच लढायींस त्यानें राजास व त्याचे लेंकास धरून कैद केलें. राजाच्या लेंकाचें नाव एडवर्ड, हा लहान असून चांगला शूर असे. तेव्हां याचे मनांत असें वाटूं लागलें कीं आपण मोकळें होऊन आपलें राज्य सोडवावें, मग त्यानें त्या बंधनापासून निघून जायाचा उद्योग मांडिला. याची एक अशी चमत्कारिक गोष्ट सांगतात कीं, हा मान्टफर्डाच्या स्वाधीन, असतां यास केवळ तुरंगांत बंद करून ठेविलें नव्हतें. यास घोड्यावर बसून बाहेर फिरायास मोकळिक असे, आणि यानें पळून जाऊंनये ह्मणूनमात्र याचे मागें पहारा असे. एके दिवशीं आपण घोड्यावर बसून फिरायास निघाला आहे, बरोबर पहारा आहे इतक्यांत त्यां पहारेकऱ्यांस बोलूं लागला, तुह्मी पैज घालून घोडी सोडा, आणि कोणाचा घोडा पार जातो हें मी येथें उभें राहून पाहतों. त्याजवरून त्यां पहारेकऱ्यांनीं आपले घोडे सोडून दिले, ते फार धावून दमून गेले, इतक्यांत त्या राजपुत्रानें आपला चांगला हुशार घोडा पिटाळून कूच केलें, आणि त्यां पहारेकऱ्यांस त्यांच्या थकलेल्यां घोड्यांसहित एकमेकांचे तोंडाकडेस टकमक पहायास लाविलें.

मग एडवर्डानें जाऊन आपल्या कडल्या लोकांस

मिळून फौज जमा केली, आणि आपल्या बापास सोड-वावें व आपलें राज्य आपल्या स्वाधीन करून घ्यावें. असें मनांत आणून हा त्या मान्टफर्डावर हल्ला करायास निघाला. मग याचें आणि मान्टफर्डाचे फौजेची गांठ पडतांच रक्ताचे पूर वाहात अशी लढायी झाली. त्या लढायींत मान्टफर्ड पडला आणि एडवर्डास जय मिळा-ला. एडवर्डाचा बाप तिसरा हेन्री राजा याचें तर के-वळ हातारपण झालें होतें, असें असतांही हा राजा याच्याच लेंकाच्या हातून मेला जावा ह्मणून यास मा-न्टफर्डानें लढायींत नेऊन आघाडीस ठेविलें होतें, आणि यास चिलखत घातलें होतें. त्यावेळेस असें घडलें कीं, या राजाच्या एक्याशिपायानें यास जखम करून मारून टाकावें इतक्यांत यानें हांक मारिली," अरे अरे मी राजा."हाशब्द त्या एडवर्ड राजपुत्राचे कानीं पडतांच त्या राजपुत्रानें आपल्या बापास ओळखिलें, आणि झ-डकर त्याकडेस घोडा फिरवून त्यास आपल्या डेन्यांत नेऊन जी जखम लागली होती, ती बांधिली; मग राज-बरा होऊन बहुत वर्षे जिवंत होता.

या तिसऱ्या हेन्री राजाचा काळ सन चाराशे बाहात्तरांत झाला. यानें ५६ वर्षे राज्य केलें. ति-सऱ्या जार्जानें मात्र इतकीं वर्षे राज्य केलें; १२७२ त्या वांचून इतके दिवस कोणत्याही इंग्लीश राजानें राज्य केलें नाहीं. ज्यानीं पन्नास वर्षे राज्य केलें असे इंग्लांडदेशीं तीन राजे झाले. यांतील प्रत्येकाच्या ना-वांस तिसरा तिसरा असें उपनाव असतें.त्यांची नावें; तिसरा हेन्री, तिसरा एडवर्ड, तिसरा जार्ज याप्रमाणें त्यां तीन राजांची गोष्ट समजून घेतली असतां पन्नास वर्षांवर राज्य केलें त्या राजांचे स्मरण चांगलें राहील.

यां तिसऱ्या हेन्री राजाच्या वेळापासून कायदे करण्याविषयीं पार्लियामेंट ह्मणजे प्रतिनिधीच्या सभा होऊं लागल्या, त्याच्या पूर्वीं मानकरी लोकांच्या राजांबरोबर नित्य लढाया होत असत, आणि कामकाजाचे बखेडे पडले असत. तेव्हां चांगलें सरळ चालावें ह्मणून दरपरगण्याहून व दरशहराहून लोकांचे प्रतिनिधि ह्मणजे त्यांजकडील बोलणें बोलणारे राजसभेस येऊं लागले. त्याजवरून असें झालें कीं, राजकारभार तीन अधिकाऱ्यांच्या हातून होऊं लागला. ते अधिकारी, एक राजा, दुसरी लार्डस् ह्मणजे मानकऱ्यांची सभा, तिसरी कामन्स् ह्मणजे लोकांचे प्रतिनिधि यांची सभा, अशा रितीनें राज्यकरणें ही राज्य करण्याची सर्वापेक्षां उत्तम पत्धति, आणि आजपर्यंत इंग्लांड देशीं याचपत्धती प्रमाणें राज्य चालत आहे. ज्या राज्यांत एकट्या प्रभूच्याच ठायीं सत्ता असती तें प्रभुराज्य. ज्या राज्यांत मानकऱ्यांचे ठायीं सत्ता असती तें मानकऱ्यांचे राज्य; व ज्या राज्यांत प्रजाच्याठायीं सत्ता असती तें प्रजाराज्य. याप्रमाणें राज्याच्या तीन पत्धति आहेत, त्यांतून कोणएक्याच पत्धतीप्रमाणें राज्य करूं लागलें असतां मोठ्या मोठ्या अडचणी व मोठेमोठे अनर्थ प्राप्त होतात; परंतु या तिन्ही पत्धति एकत्र करून राज्य करूं लागलें असतां त्याजपासून हित होतें, आणि त्या तीन पत्धतींतून दर एक पत्धति निरनिराळी घेऊन राज्य करीत असतां ज्या अडचणी होतात त्या मिटून जातात. या तीन राज्यपत्धतीपासून प्रत्येकीं जे लाभ प्राप्त व्हावयाचे ते ह्या तिन्ही एकत्र केल्या असतां होतात, ह्मणून जे शुज्ञ आहेत त्यांनीं ह्या तिन्ही पत्धति एकत्र करून राज्यकारभार करीत असावा, याप्रकारें रा-

ज्य केलें असतां सर्व प्रकारच्या लोकांचें हित होतें. जर राजा किंवा मानकरी लोक किंवा प्रजा यांतून कोणी एक आपले सत्ते बाहेर वर्तू लागला, तर त्यास इतर आड येऊन जें योग्य असेल तेंच करू देतात. या प्रकारची इंग्लांड देशीं राज्य पध्धति आहे ह्मणून इंग्लांड देशींच्या लोकांचा थोर पराक्रम चालला आहे असें सांगतात. पृथ्वीचा नकाशा पाहिला असतां इंग्लांडदेश केवळ लहानशी जागा दिसती, असें असतां या जराशा टापूंत राज्य करण्याची पध्धति चांगली नसती तर इतकें ऐश्वर्य कोठून प्राप्त होतें. इंग्लांड देशांत अशी चांगली राज्यपध्धति आहे, आणि चांगल्या नीतीनें लोकांचे न्याय होऊन त्यांचें रक्षण होत आहे, असें पूर्वीं नव्हतें. असें उत्तम राज्य कर्त्तें इंग्लांड देशीं झालें हा ईश्वराचाच अनुग्रह, असें तेथील सर्वांनीं मानून जेणें करून त्या देशाचें उत्तरोत्तर अधिकहित होई असा मार्ग काढीत जावा, आणि प्रजांनीं प्रतरणा, बंड, तुफान नकरितां ईश्वरानें जे त्यांजवर थोर करून ठेविले आहेत, त्यांचे उपकार स्मरून त्यांचे आज्ञेंत वागावें. तुह्मी अथवा मी पाहिलें असतां आपण कशांत कांहीं नाहीं, तथापि आपणही या आपल्या देशींच्या लोकांस कांहीं उपयोग पडायासारिखे आहों. जो चांगला मनुष्य आहे तो कोणत्याही अधिकारावर असला तथापि तो आपल्या देशींच्या लोकांस भूषण होतो, आणि त्याजपासून त्यां लोकांची कीर्त्ति होती. त्याजवरून खिस्ती लोक असें ह्मणतात कीं, जर सर्व मनुष्यें मोठपणा मिळविण्याचे नादीं लागत नसतां, भलेपणा मिळविण्याविषयीं उद्योग करितां, आपल्या धर्मावर भाव ठेवण्याविषयीं झटतीं, आणि एकनिष्ठेनें व

नीतीनें आचरण करून सन्मार्गानें वागतीं, तर सर्व लोक सुखी व प्रतापवान् होते, आणि आतां जशा फिर्यादी, उपद्रव होताहेत असे होत नसते; कांतर दुष्ट स्वभावरूप जें कारण तें नाहीसें झालें, मग फिर्यादी, उपद्रवरूप जीं कार्यें, तीं कोठून उत्पन्न होतील. परंतु इह लोकीं सुखी असावें, व लोकांस सुधारून चांगलें करावें याच हेतूनें धर्मांत वागून भलेपणा मिळवावा असें समजूंनये, हे सर्व लाभ तर ख्रिस्ती मताची प्रवृत्ति झाली असतां अवश्य प्राप्त होऊन ख्रिस्तीजन इह-लोकीं आनंद पावतात. परंतु याहूनै दुसरा एक मोठा लाभ आहे तो असा कीं, इहलोकींच्या सर्व राजांचा राजा असा जो ईश्वर आपला स्वामी, जो दुराचरणाचा शास्ता, त्याची सेवा केली असतां इहलोकीं सुखप्राप्ति होती, तो परलोकीं आपल्या सेवकांस जें केवळ शुद्ध अक्षय सुख देतो, त्या सुखाची प्राप्ति व्हावी ह्मणून धर्मावर विश्वास ठेऊन त्याप्रमाणें चालूं लागावें. लो० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

जानूराजा मरण पावल्यानंतर इंग्लांडचा राजा कोण झाला ?

तिसऱ्या हेन्रीचा बाप मेला त्यावेळीं हेन्री किती वर्षांचा होता ?

कोणत्यावर्षीं हेन्री सिंहासनारूढ झाला ?

जान् मरण पावला त्यावेळीं राज्यांत कोणती अव्यवस्था होती ?

लोकांचें बरें व्हावें असें हेन्रीच्या मनांत वागत असे काय ?

चार्टर ह्मणून जो लोकांकरितां कायदा केला होता तो त्यानें पुनः चालू केला काय ?

लोकांस चांगल्यापणीं वर्तवावया जोगी त्याच्या ठायीं हुशारी व शहाणपण होतें काय ?

त्याजवर कोणत्या मतापी मानकऱ्यानें उठून बड केलें ?

मान्टफर्डानें राजाबरोबर कलह आरंभिला होता त्यांत मान्टफर्डास जय मिळाला काय ?

मान्टफर्डानें कोणकोणास कैद केलें ?

एडवर्ड राजपुत्र कसा पळून गेला त्याचें वर्तमान सांगावें ?

राजपुत्रानें पळून गेल्यावर काय केलें ?

त्या राजपुत्राची मान्टफर्डाबरोबर लढायी झाली काय ?

कोणास जय मिळाला ?

लढायी चालली होती तेव्हां राजा कोठें होता ?

लढायीचे वेळीं राजपुत्राची आणि राजाची कशी भेट झाली तें वर्तमान सांगावें ?

हेन्री राजानें किती राज्य केलें ?

तो कोणत्यावर्षी मरण पावला ?

ज्यांनी पन्नास वर्षांवर राज्य केलें असे इंग्लांड देशीं किती राजे झाले, त्यांची नांवें काय ?

कानु व कायदे करावयाच्या ज्या सभा, त्या इंग्लांडदेशीं यथास्थितपणें केव्हांपासून होऊं लागल्या ?

त्या सभांचे वेळेपासून इंग्लांडदेशीं कोणती राज्य पद्धती चालू झाली ?

पत्र १०.

चिरंजीव०- विशेष मागल्या पत्रांत तिसऱ्या हेन्रीचा वृत्तांत सांगितला तो हेन्री ५६ वर्षें राज्य करून
१२७२ बाराशें बाहत्तरांत मरण पावला. आतां त्याचा लेंक येडवर्ड त्याचें वर्तमान लिहितों. येडवर्डानें पुण्यभूमीस जाऊन तेथें सारासेन लोकांबरोबर कांहीं दिवस लढायी चालविली होती. येडवर्डाची स्त्री होती तिची याजवर फार प्रीति असे, येडवर्ड पुण्यभूमीस असतां कोणी एकानें यास जिवें मारायाच्या हेतूनें कटार मारिली, त्या कटारीस विषाचें पाणी दिलें होतें. तव्हां त्या कटारीचा घाय पडला होता त्यांतील विष त्या राणीनें आपल्या तोंडानें शोषून आपल्या पतीचा प्राण वांचविला.

येडवर्डानें पुण्य भूमीहून परत येत असतां आपला बाप हेन्रीराजा याच्या मरणाचें वर्तमान ऐकिलें. नंतर हा आपली इलीयेनर पतिव्रताराणी इच्या सुध्दां इंग्लंडदेशीं सुखरूप येऊन, यास सन बाराशें चवऱ्याहात्तरांत राज्याभिषेक झाला. या येडवर्ड राजाविषयीं लोकांस असें वाटत होतें की हा मोठा शूर व थोर आहे, ह्मणून हा राजा लोकांस प्राप्त झाल्यामुळें मोठा आनंद झाला. पाहिलें असतां यास लोकांनीं मानिलें होतें त्याचप्रमाणें हा राजा मोठा योध्दा व उद्योगी असे, आणि आपलें राज्य चांगलें नांदावें ह्मणून याचा फार यत्न चालिला असे. यानें मागनाचार्टा ह्मणून जो पूर्वीं कायदा झाला होता तो काईम केला तेणेंकरून लोकांस बहुत सत्तामिळाली, आणि या राजानें लढाया केल्या तेणेंकरून इग्लीशांचा पराक्रम व थोरपणा फारच प्रसिद्ध

झाला. यानें प्रथमतः वेल्सदेश आणि इंग्लंडदेश हे दोन्ही एक केले तो प्रकार सांगतों. वेल्सदेश तर तुह्मास ठाऊकच असेल, इंग्लंडाचा नकाशा पहावा; तेथें वेल्सदेश त्या नकाशाचे डावेकडेस ह्मणजे इंग्लंडचे पश्चिमेस आहे. हा देश इंग्लंडास लगत आहे, त्याजवरून हा आपल्या स्वाधीन असावा असें येडवर्डाच्या मनांत आलें. त्यावेळीं वेल्साचें राज्य निराळें आणि तें त्याच देशींच्या राजाच्या स्वाधीन असे. वेल्सांत जे रहात असत ते ब्रिटनचे पुरातन लोक, हे असे होते कीं जे पर राजे ब्रिटन घ्यावयास आले त्यांतून कोणींही या लोकांस यांचे मुलकांतून बाहेर घालवण्याविषयीं शकला नाहीं. आतां जे वेल्सांत रहातात ते त्या पुरातन लोकांचाच वंश. ब्रिटन बेटावर रोमन् व साक्सन् व डेन्स व नार्मन् यां सर्व लोकांनी चढाव केला, परंतु वेल्स जो या बेटाचा भाग हा कोणाच्या स्वाधीन झाला नाहीं; तेथें जे मोठे उंचउंच डोंगर आहेत त्यांच्या अटकावापुढें व तेथील जे पुरातन ब्रिटीशलोक त्यांच्या मोठ्या धैर्यापुढें कोणाचा कांहीं इलाज चालला नाहीं, असेंही असतां येडवर्ड राजानें त्या शूर लोकांस जिकावें असा निश्चय केला. मग लिवेलिन ह्मणून एक त्या प्रांतीं राजा होता त्याजबराबर कांहीं कलह झाला, त्याजवरून त्यांशीं येडवर्डानें लढायी आरंभिली. त्यावेळीं वेल्सचे शूर लोकांनी येडवर्डाबरोबर भांडून त्यास आपल्या प्रांतां येऊं दिलें नाहीं, आणि तो जें मागत होता त्याचा नाकार केला, त्या प्रांतीं कवी होते ते नवीन गीत करून सारंगी वाजवून त्या लोकांजवळ गात असत, त्या गीतांत वीररस असे, व वेल्स देशाची प्रशंसा केली, असे, तेणेंक-

रून त्या लोकांस अधिक स्फुरण यावें, त्यांच्याठायीं मोठें धैर्य उत्पन्न व्हावें आणि आपल्या जन्मभूमीस्तव भांडतां प्राणांत अवस्था आली असतांही मागें हटूं नये असा त्यांचा दृढ निश्चय होऊन जावा. त्याजवरून येडवर्डाची अशी समजूत झाली कीं, जों पर्यंत हे कवी आहेत तोंपर्यंत वेल्सचे लोक आपल्यास अजिंक म्हणून यानें असा हुकूम केला कीं त्यां सर्व कवींचा शोध लावून त्यांस मारून टाकावें. मग त्याप्रमाणें त्यांस मारून टाकिलें. हें असें निंद्य व क्रूरकर्म पहिल्या येडवर्डानें केलें, त्याजवरून त्याच्या थोरपणास लांछन लागलें. हा दुष्ट राजा जेव्हां त्या कवींच्या नाशावर उठला त्यावेळीं त्यांस परमदुःख होऊन त्यांनीं या राजाची हेलना करून यास शाप दिले, तें सर्व वर्त्तमान ग्रे म्हणून एक कवी झाला त्यानें इंग्रेजींत कवन करून त्यांत मोठें निंदारूप वाणीनें वर्णिलें आहे. येडवर्डराजाचे संततीस जीं दुःखें बहुत दिवस लागलीं होतीं, तींही या कवनांत जाणविलीं आहेत. त्या ग्रे कवीच्या मतें हीं दुःखें वेलसच्या कवीनें भविष्यवाणीनें सांगितलीं होतीं, परंतु हें ग्रेचें बोलणें खरें मानूं नये, भविष्यवाणीनें सांगितली असें जें ग्रे बोलला आहे तो काव्यालंकार होय पुढें जे होणार तें वेलसच्या कवींस कळलें होतें अशी गोष्ट संभवत नाहीं. जी गोष्ट झाली असेल तिचें मात्र कवी चांगलें वर्णन करितात.

वेल्स लोकांस येडवर्ड राजानें फार फार त्रासविलें तथापि ते मागें हटले नाहींत. मोठ्या धैर्यानें त्यास तोंड देऊन राहिले आणि येडवर्डास साफ सांगितलें कीं, तुमची सत्ता आम्हावर नलगे. आमचे भाषेवांचून ज्या-

स दुसरी भाषा कळत नाहीं, जो, आह्मामध्यें जन्मून वाढला असा जो आमच्या देशींचा पुरुष असेल, त्यास आह्मी आपला राजा असें मानूं, त्याजवरून येडवर्ड राजानें त्यां लोकांची अशी समजूत केली कीं मजवर तुह्मी भरवसा ठेवाल तर तुह्मास व्हावा तसा राजा मी दाखवून देईन. यागोष्टीस ते कबूल होतांच राजानें आपला मूल ज्याचा जन्म वेलसांत कायर्नावर्न् ह्मणून एक स्थल. आहे तेथें होऊन थोडकेच दिवस झाले होते, ज्याला एकही भाषा येत नव्हती तो बाळ त्यां लोकांस दाखविला हा पहा तुमचा राजा तुह्मी सांगतां तसाच आहे.

या प्रमाणें त्यां लोकांची समजूत करून पहिल्या येडवर्डानें वेलसचें व इंग्लांडाचें राज्य एक केलें, त्याजवरून इंग्लडच्या राजाच्या वडील लेकास अझून पर्यंत वेल्स प्रांतीचा राजपुत्र असें ह्मणतात. हीं दोन्हीं राज्यें एकत्र केलीं तेणेंकरून उभय प्रांताच्या प्रजांस तर सुख झालें, परंतु हें कर्म कांहींसें कपटानें झालें ह्मणून स्तुतीस योग्य नव्हे.

यानंतर कांहीं दिवसांनीं स्काटलांडच्या राजपदाविषयीं तिकडेस तंटा पडला. एक ह्मणूं लागला त्या राज्याचा अधिकारी मी, दुसरा ह्मणूं लागला मी, याप्रमाणें कलह लागला. तो येडवर्ड राजाकडेस निवडायास आला, तेव्हां येडवर्डास असा लोभ उत्पन्न झाला कीं ही संधी चांगली आली आहे, ह्मणून थोडासा उद्योग करून हें स्काट्लांडचें राज्य आपल्या घरांत घालावें. असा बेत करून येडवर्ड आपला अभिप्राय सांगू लागला कीं, माझ्या मतें स्काटलांडच्या राजपदाचा जान्‌बालीअल अधिकारी. मग येडवर्डानें या बालीअ-

लाचा स्काटलांडांत नेमणूक करून तेथील सर्व सत्ता आपल्या हातीं ठेऊन त्यास आपला आज्ञांकित करून ठेविला. त्याजवरून हें करणें केवळ अघटित असें स्काटीश लोकांस वाटून त्यांनीं आपल्यावरली इंग्लांडच्या राजाची सत्ता उडविण्याविषयीं उद्योग मांडिला. त्यां लोकांत विलियम वालेस ह्मणून एक मोठा शूर योद्धा होता, हा थोर पुरुष अभिमानास पडून यास आपला प्रिय स्काटलांड देश इंग्लीश राजाच्या स्वाधीन झाला ही गोष्ट सहन होईना असें झालें. मग त्यानें आपल्या देशाच्या लोकांस नानाप्रकारें समजावून आपली मोकळीक करून घेण्याविषयीं भांडायास सिद्ध केलें. हें पाहून येडवर्ड राजा वालेसाचा मोड करायास स्काटलांडांत आला, तेथें फालकर्कस्थळीं मोठें युद्ध होऊन येडवर्ड जय पावला. याप्रकारें घडूनआलें तथापि स्काट-लोकांनीं धैर्य सोडलें नव्हतें, आपला देश इंग्लिशांपासून सोडविण्याविषयीं वालेसाचा यत्न चाललाच होता. मग इंग्लांडचा राजा पुनः स्काट लोकांसीं युध्य करूं लागला, आणि कितिएकवेळ जय पावून त्यानें विलियम वालेसास धरून कैद केलें. त्यावेळीं तरी येडवर्ड राजानें आपला निर्दयपणा आवरिला नाहीं. यानें वालेसासारिखा आपला शूर शत्रु असतां त्यास बेड्या ठोकून लंडन शहरास आणविला, मग तेथें त्यास फांशी देऊन त्याचें प्रेत गावांतून ओढीत नेवून छिन्नभिन्न केलें. असेंही झालें तथापि स्काट लोक मागें हटले नाहींत, ते राबर्टब्रूसाच्या हाताखालीं राहून इंग्लीश लोकांबरोबर भांडले. शेवटीं त्या इंग्लीश लोकांस त्यांनी स्काटलांडांतून घालवून दिलें मग ब्रूसाला त्यांनीं आपला राजा केला.

याप्रमाणें येडवर्डानें लढाया केल्या, जयही मेळविला, परंतु स्कातलांडांत त्याची कांहीं सत्ता चालू झाली नाहीं, ह्मणून या गोष्टीवरून त्यास परम कोप येऊन त्यानें असा निश्चय केला कीं, हरएक प्रयत्न करून आपला स्काटलांडांत अंमल चालता होई तें करावें. मग पुनः मोठी फौज ब्रूस बरोबर भांडायास पाठवून स्काटलोकांचा अगदीं मोड करून टाकिला. नंतर येडवर्ड पुनः स्काटलांडास गेला, त्यावेळीं त्यास तेंथील लोक गरीब व नम्र दिसूं लागले. त्याजवरून त्यास वाटूं लागलें कीं आतां ह्या अवघ्या लोकांवर आपला पुरतेपणी अंमल बसवितां येईल, पण अभिमानी पुरुषाचे सर्व संकल्प व्यर्थ होतात. दुसऱ्यास जें दुःख चितावें तेंच आपल्यास प्राप्त होतें. स्काटलोकांचा मोड केल्यानंतर येडवर्ड बहुत दिवस राहिला नाहीं, तो सन तेराशें सातांत कार्लाईल शहरांत मरण पावला. स्काटलोकांबरोबर १३०७. याचें कांहीं असें शत्रुत्व होतें कीं, जीव सोडतेवेळेस देखील त्या शत्रुत्वाविषयीं आपल्या येडवर्ड मुलास सांगितलें कीं बाबा स्काटलोकांचें सगळें राज्य हातीं आल्याविना त्यांची पाठ सोडूं नको. अहाहा काय दुःख हें, असल्या दुष्ट वासना अंतरीं ठेऊन मरणें हेंच काय जन्माचें सार्थक. पण बाळपणापासून जर अशा दुष्ट वासना अंतरीं वाढूं दिल्या, त्यांचा त्याग केला नाहीं, तर त्या मरणकाळीं अशाच पुढें उभ्या राहतात. त्यांच्या योगानें मन सन्मार्गापासून भ्रष्ट होतें व जे दोष घडले असतील त्यांचें मनास स्मरण पडून ते फार मनाला जाचूं लागतात.

पहिला येडवर्डराजा याप्रकारचा असतांही वृ-

त्यांत ग्रंथकर्त्यांनीं त्याची बहुतकरून स्तुती केलीं आहे. हा राजा स्वभावानें शूर असे ह्मणून यानें लढाया करून प्रताप व थोरपणा मिळविला परंतु असला प्रताप व थोरपणा प्राप्त झाला ह्मणून प्रजांस सुख होतें असें नाहीं जेणेंकरून लढाया होऊं नये, लोक स्वस्थ असावे, जेणेंकरून प्रजांचें हित व्हावें असे गुण राजाच्याठायीं असले तरच प्रजा चांगल्या नांदतात. या राजाच्याठायीं तर केवळ बलात्कार व क्रूरता वागत होती, मग अशा दुष्ट गुणांच्या स्वाधीन जो पुरुष झाला त्यास काय ह्मणून वाखाणावें.

कोणी असें सांगतात कीं हा राजा मोठा सुबक व देखणा व उंच असे, परंतु याचे पाय अंगाप्रमाणें नसत मोठेलांब असत, ह्मणून यास लांबटांग्या येडवर्ड असें नाव पडलें होतें. अहाहा ! राजा असून असें नाव मिळावें काय. लो०- हेआशीर्वाद.

प्रश्न.

तिसऱ्या हेन्रीच्या मागें इंग्लांडचा राजा कोण झाला ?

येडवर्डाचा बाप मेला तेव्हां तो राजपुत्र कोठें होता ?

येडवर्डाचे राणीचें नाव काय, तिची राजावर कशी प्रीति असे ?

कोणत्या वर्षी येडवर्ड सिंहासनारूढ झाला ?

येडवर्ड शूर लढावू होता किंवा कसा होता ?

कोणता देश घेण्याविषयीं येडवर्डानें यत्न

भांडिला होता ?

वेल्स देश कोठें आहे ?

येडवर्डानें त्या देशावर चढाव केला त्याच्या पूर्वी तेथें कोणता राजा राज्य करीत होता ?

येडवर्डा बरोबर भांडायास कोणते लोक वेल्स करां पुढें उभे करीत. बरें त्या कविलोकांचें येडवर्डानें काय केलें ?

आपल्या मुलास वेल्साचा राजा असें कबूल करून घेण्याविषयीं येडवर्डानें कृत्रिम कसें केलें ?

बरें याप्रमाणें वेल्स प्रांत येडवर्डाच्या स्वाधीन झाल्यापासून येडवर्डाच्या वडील लेंकास कोणतें नाव प्राप्त झालें ?

मग येडवर्डानें कोणता देश घेण्याविषयीं उद्योग आरंभिला ?

व तो सिद्ध व्हायाजोगी काय संधी सांपडली, मग त्या राज्यावर कोणास नेमलें ?

येडवर्डास स्काटलांडांत कोण आड आलें ?

त्या वेळीं मोठी लढायी झाली काय ?

कोठें झाली ?

कोणास जय मिळाला ?

बरें राजानें विलयम वालेसचें काय केलें ?

असें झालें असतांही स्काट लोक धीर धरून राजाबराबर भांडत होते काय ?

कोणाच्या हाताखालीं राहून ते भांडत होते ?

मग स्काटलांडचें राज्य कोणास मिळालें ?

कोणत्या वर्षी पहिला येडवर्ड मरण पावला ?

मरते वेळीं त्यानें आपल्या मुलास काय सांगितलें ?

वरी त्यांनीं राजासही कैद केलें. त्या राजास जे नानाप्रकारचे उपद्रव देऊन त्याचे हाल केले, ते येथें सांगतां येत नाहींत, सांगूं लागल्यास गोष्ट फार वाढेल. त्यास बार्क्लि किल्यावर अटकेस टाकला होता, तो किल्ला सिवर्न नदीच्या कांठीं आहे, तेथें लार्ड बार्क्लि,व लार्ड मान्त्रावस, व लार्ड गोर्ने यांस दर एकानें एक एक महिना राजाची रखवाली करण्याविषयीं ठेविले होते. लार्ड बार्क्लिच्या अंतःकरणीं दया असे, ह्मणून तो राजाचा सांभाळ ममतेनें करी, परंतु जे दुसरे दोघे लार्ड तर त्यास नाना प्रकारचे त्रास देत आणि असें बोलत कीं आमचें चालत असतें तर आह्मी यास केवळ जर्जर केलें असतें. त्यांनीं राजाचे नाना प्रकारें हाल केले, एक्या दिवशीं तर जवळच्या चरांतील घाणेरे पाण्यानें एक्या उघडया जागेंत त्याची हजामत करविली. या विटंबनेनें त्या राजास असा खेद झाला कीं, त्याच्या नेत्रांतून टपटपां अश्रु पडूं लागले, त्यावेळीं तो असें ह्मणूं लागला कीं, हे दिवस जाऊन चांगले दिवस येतील त्याकाळीं माझी चांगली सेवाचाकरी होईल, परंतु तसले ते दिवस राजाच्या दृष्टीस पडले नाहींत; कातरीं बार्क्लि जेव्हां दुखण्यानें पडला तेव्हां त्या दोघे रखवालदारांनीं बंदिखान्यात जाऊन राजाचा मोठ्या निर्दयेनें खून केला. राजाच्या अंगावर कांहीं मारहाण दिसूं नये अशा रीतीनें त्यास मारायाचा त्यांचा बेत होता, परंतु मारतेवेळेस राजानें आरोळ्या मारिल्या, त्या सारा किल्लाभर ऐकूं गेल्या, तेणेंकरून त्या खुनाचा शोध लागला. मग त्या गोर्नेस कांहीं दिवसांनीं धरून त्याचें डोकें मारलें. त्या दुस-

त्या येडवर्डराजास सन तेराशें सत्ताविसा- १३२७
च्या सालीं सप्तेंबर महिन्याचे एकविसा-
वे तारखेस मारिलें. या पत्रांत जें वर्तमान ज्या-
ज्या तारखेस झालें आहे त्या त्या तारखेचें स्म-
रण ठवावें. जर तारखांचें स्मरण ठेविलें नाहीं तर
त्या कालीं झालें त्या वर्तमानाचेंही चांगलें स्म-
रण राहणार नाहीं. असो राजाचा खून करणारां
पैकीं कोणास काहीं दंड नव्हता राहिला
परंतु त्या दुष्ट कर्माची टोंचणी त्याचे जीवास मर
तों पर्यंत राहिली. लो० हेआशीर्वाद.

प्रश्न.

पहिला येडवर्ड मरण पावल्यानंतर इंग्लंडचा राजा कोण झाला?

दुसरा येडवर्ड राज्य करूंलागला तेव्हां तो किती वर्षांचा होता?

तो कोणत्यावर्षी सिंहासनावर बसला?

त्याचा जन्म कोठे झाला?

त्यास काय नाव प्राप्त झालें होतें?

त्याचें स्वरूप कसें होतें?

त्याचा स्वभाव कसा असे?

त्याचे बापानें त्यास मरतेवेळीं स्काटलंडाविषयीं काय सांगितलें होतें त्याचें स्मरण आहेना?

बरें मग त्याप्रमाणें त्याणें केलें काय?

त्याणें स्काटलोकांबरोबर लढाई केली तेथें त्याचें काय झालें?

त्याचा कोणी मोड केला ?

कोणत्या लढाईंत ?

बरें हा बाहेर लढाईस निघाला होता तेव्हां याच्या राज्यांत यथास्थित चाललें होतेंना ?

हा कोणाच्या विचारानें बहुधा चालत असे ?

हा अविचारानें चालूंलागला आणि आपल्या कृपेंतले सर्व मनुष्यांवर फार लोभ करूं लागला त्याजवरून लोकांस वाईट वाटलें काय ?

याची फार कृपा कोणकोणावर असे ?

मग त्यांची काय अवस्था झाली ?

बरें राजाची काय अवस्था झाली ?

राजाला कैदकरून कोठें ठेविला होता ?

त्यास बार्क्लि किल्यावर टाकिला होता तेव्हां त्याचे रखवालीस कोण कोण ठेविले होते ?

हे त्याचा सांभाळ कसा करीत ?

बार्क्लि किल्ला कोठें आहे ?

कोणते नदीचे जवळ आहे ?

त्या रखवालदारानी राजाचे कसकसे हाल केले ?

मग त्या राजास सोडून दिलें काय ?

तो कसा मेला ?

मग त्या खून करणारांची काय अवस्था झाली ?

हा खून कोणत्यावर्षी झाला ?

पत्र १२

चिरंजीव०— विशेष मागील पत्रांत पहिलें व दुसऱ्या येडवर्डाचें वर्त्तमान सांगितलें. आतां तिसऱ्या येडवर्डाचें वर्त्तमान सांगतों. हा येडवर्डराजा सि-

हासनारूढ झाला त्यावेळी चौदावर्षांचा होता तेस-मयीं येडवर्डाचें अल्पवय पाहून यांची दुष्ट आई लार्ड मार्टिमाराशीं आसक्त झाली होती. यां दोघां-जणांनी सर्व सत्ता आपल्या स्वाधीनकरून आप-णच कारभार चालवूं लागली, हें येडवर्डास सहन हो-ईना. मग येडवर्डाची आई व तिचा सखा अशा दो-घेंजणें नाटिंगह्यामच्या किल्यांत असतां तेथें येड-वर्डानें घालां घालून त्यां दोघांस धरिलें. तसमयीं मा-र्टिमरास पार्लियमेंटचे सभेनें अपराधी ठरवून फांशी दिलें, आणि येडवर्डाचे आईला रैजगूच्या किल्यांत जन्मपर्यंत अटकेंस ठेविलें. तेथें तिला दरवर्षास तीन हजार रुपये देत असत, आणि येडवर्ड प्रतिवर्षांस तिचे भेटीस जात असे. ती मग पंचवीस वर्षें जीवंत होती, परंतु तिचा पूर्ववत् सत्कार होतनसे.

हा तिसरा येडवर्ड राजा अभिमानी आणि शूर असे. याच्या बापानें स्काटलांड देश गमावला होता तो आपल्या स्वाधीनकरण्याविषयीं यानें यत्न केला, आणि यानें हालीडोनडोंगराजवळ जी लढाई केली त्या लढाईत तीसहजार स्काट लोक मारिले असें सांगतात.

नंतर यानें फ्रान्स देशाचें राज्य घ्यावयाचा उद्योग आरंभिला, आणि हा असें बोलूंलागला कीं माझे आ-ईच्या संबंधानें मी त्या राज्याचा वास्तविक दायाद आहें. मग त्याच बुद्धीनें तें राज्य घ्यावयास निघाला, आणि फ्रान्स देशीं जाऊन यानें तेथें बुवळयुद्ध केलें. या युद्धास क्रेसिची लढाई असें ह्मणतात, या लढाईंत काळा राजपुत्र ह्मणून जो या राजाचा लेक तोच पुढें झाला होता. राजा स्वता युध्दास उभाराहिला नव्हे-

ता, त्या राजपुत्राच्या सहाय्यार्थ कांहीं शिपाई आपल्या बरोबर घेऊन आपण एक्या जवळच्याच डोंगरांत ठाणें घालून बसला होता. या लढाईत इंग्लीशांकडेस तीस-हजार मात्र फौज होती. आणि फ्रेन्चांकडेस एक लाख वीसहजार फौज होती, परंतु इंग्लीशांचें ठाणें चांगल्या जागां पडलें होतें, फ्रेंचांचे फौजेच्या तोंडावर ऊन पडून त्यांचे डोळे दिपत होते आणखीं पाउसानें त्यांच्या धनुष्याच्या दोऱ्या भिजून मऊ झाल्या होत्या. इंग्लीशांकडील धनुष्यें नीट होतीं. त्यानीं तीं पाउसाच्या वेळीं आच्छादनांत घातलीं होतीं असें सांगतात, मग कसें काय झालें असेल तें नकळे. पण इतकें खरें कीं त्यावेळीं इंग्लीशांनीं फ्रेन्चांचा अगदीं मोड करून टाकिला. या येडवर्ड राजाचा लेंक बहुधा काळें कवच घालीत असे ह्मणून त्यास काळा राजपुत्र असें बोलत. तें कवच इंग्लांड देशीं विंडसरचा किल्यांत आहे, तें पहावयास लोक जातअसतात. त्या क्रेसीचे लढाईत एकवेळ असें झालें कीं, तो राजपुत्र मोठ्या आवेशानें लढतां लढतां केवळ शत्रूच्या तोंडीं जाऊन उभा राहिला. त्याजवरून त्याचे सर्दारांस असें वाटलें कीं, हा आतां मेला जाईल; तशांत हा एकटा आहे, असें पाहून त्या सर्दारांनी राजाजवळ जाऊन विनंती केली कीं, आपण आपल्या पुत्राच्या सहाय्यार्थ जावें, परंतु राजा पाहतो तों आपला पुत्र शत्रूचा मोड करीत चालिला आहे, ह्मणून त्याचे सहाय्यास नजातां ह्मणूंलागला कीं, आज जें यश मिळवितां तें अवघें तुमचें, असें जाऊन माझ्या पुत्रास सांगावें. हें भाषण ऐकून त्या राजपुत्रास आणि त्याचे शिपायांस मोठा आवेश आला, मग त्याणें

कांहीं वेळ लागुंवेतां शत्रूचा अगदीं मोड. करून जय मिळविला.

यानंतर राजा कालेस शहरास वेढा घालायास लौकरच गेला. कालेस कोठें आहे हेंतर तुह्मास ठाउकें-च असेल, डोवराहून गलबतांत बसून फ्रान्स देशीं जाऊ-न जेथें उतरतात तें शहर कालेस होय. कालेस मिळालें असतां फ्रान्स देशीं आपले फौजेस उतरावयास एक जा-गा होईल, आणि तेणेंकरून तो देश घ्यावयास अडच-ण पडणार नाहीं, असें जाणून तें शहर आपल्या हातीं केव्हां येईल असें राजास झालें होतें. मग राजा त्या कालेस शहरास वेढाघालून एक वर्ष राहिला, परंतु त्या शहरांतील लोकांच्या शूरत्वा पुढें याचा इलाज चालला नाहीं, मग तेच लोक अन्नाच्या दुष्काळा मुळें मरूं लाग-ले ह्मणून राजास शरण आले. त्यावेळीं राजास मोठा कोप आला आणि ते लोक बहुत दिवस त्यास तोंड दे-ऊन राहिले होते ह्मणून त्यां सर्वांस मारून टाकावें अ-सें बोलूंलागला. मग त्या लोकांपैकीं जे सहा मुख्य हो-ते त्यांचे गळ्यास दोर बांधून त्यांस फांशी द्यावयास न्या-वें अशी आज्ञा झाली. त्यांचा अपराध ह्मणाल तर इत-काच कीं ते आपल्या रक्षणाकरितां शूरत्वानें भांडत होते. यां सर्व शूरपुरुषांस राजानें फांशी दिलें असतें प-रंतु त्याची फिलिपाराणी इणें त्याच्या पांई पडून त्यां लो-कांविषयीं क्षमा मागीतली, त्याजवरून तिची करुणा-परविनंती ऐकून त्यां उत्तम पुरुषांस राजानें सोडून दिलें.

हा येडवर्ड राजा इंग्लांड सोडून फ्रान्स देशीं गेला आहे असें पाहून स्काट प्रांतीचा राजा डेवीडब्रूस यानें मोठी स्काटलोकांची फौज घेऊन इंग्लांडावर चाल के-ली, त्या वेळीं फिलिपा राणी इंग्लांडांत होती, ती हें व-

तंमान ऐंकतांच फौज समागमें घेऊन त्याराजाचें निवा-रण करावयास बाहेर पडली. इचे फौजेची आणि त्या-राजाचे फौजेची नीवीलिच्या कसाजवळ भेट झाली, मग या राणीनें त्या फौजेचा मोडकरून खुद्द स्काटलां-डच्या राजास धरून आणिलें.

नंतर काळ्या राज पुत्रानें फ्रान्सांत मोठी नामां-कित लढाई केली, या लढाईस पोईकटियर्ची लढाई ह्मणतात. त्या लढाईंत फ्रान्स देशांचा जान् राजा यास ही धरिलें, तेणें करून असें झालें कीं, इंग्लांडांत दोन राजे एकदांच बंदीस पडले.

याप्रमाणें तिसऱ्या येडवर्डाचा पराक्रम मोठा ना-मांकित होय आणि येणेंकरून इंग्लांडदेशींचें महात्म्य फार वाढलें, परंतु लढाईकरून जें महात्म्य मिळवि-लें तेणेंकरून सुख होणार नाहीं आणि दुःखेंही दूर हो-णार नाहींत. हा काळाराजपुत्र आपल्या बापाच्या हर्षास व प्रजांच्या आनंदास केवळ कारणभुत होता, परंतु या भूतळीं बहुत दिवस ठरला नाहीं, यास क्ष-यरोग लागून याची शरीरसंपत्ति क्षीण होऊं लागली. इकडे फ्रान्सदेशीं जो मुलूक काबीज केला होता तेथें इंग्लांडाहून कोणी शिपाईलोकांस पाठविना असें झा-लें, आणि त्या राजपुत्राच्या दुखण्यामुळें पहिल्याप्र-माणें लढाई होणें बंद झालें, त्यामुळें तो काबीज केले-ला मुलूक सर्व हातांतून गेला. नंतर तो राजपुत्र लौकरच मरण पावला, तेणेंकरून राजास व सर्व इंग्लिश लोकांस मोठें दुःख झालें. राजास तर पुत्रशोक असा झाला कीं, त्याणें त्या दिवसापासून पुढें वर डोकीं उ-चललीच नाहीं. त्याच्यानें राज्यकारभार चालेना अ-सें झालें, त्यामुळें त्यानें राज्यकारभार सोडून किति-

एक लोकांच्या स्वाधीन केला, ते तो कारभार फार वाईटरीतीनें चालवूं लागले, आणि त्यांस कोणी मानीना असें झालें. सरी ह्मणून जें स्थळ आहे त्यास आतां रिचमांड ह्मणतात, तेथें राजा अस्यावस्थ होऊन पडला, त्यावेळीं याचे जे दरबारीलोक आणि याची सेवा करून जे संपत्तिवान् झालेले होते, त्यांतून कोणी एकही याचेजवळ नव्हतें. अहःह! असा प्रतापी योद्धा आणि समर्थप्रभु असून मृत्युशय्येनावर दीनाचेपरी पडला, आणि त्याच्या मरणप्रसंगीं कोणाचेंही अंतःकरणास दया किंवा नेत्रीं अश्रु आले नाहींत.

हा सन तेराशें सत्याहत्तरांत मेला, यानें पंचावन वर्षें राज्य केलें, याचे इतकें बहुतकाळ राज्य केलें असे राजे थोडके, त्यां राजांचें वर्णन मागल्या पत्रांत केलें आहे. १३७७ तुह्मास सांगितल्याप्रमाणें तुह्मी तारखांचें स्मरण ठेवावें, आणि तुह्मास रीति दाखविली आहे त्याप्रमाणें त्यां राजांची राजावळी करावी. येथें जशा तारखा लिहिल्या आहेत तशा प्रत्येक राजांच्या नावांवर लिहाव्या. तुमचा मित्र गोविंदराव पाहिला असतां तुह्माहून लहान आहे, परतु त्यास इंग्लांडदेशींच्या सर्व राजांचीं नावें व त्यांच्या जन्मादिकांच्या तारखा ठाउक्या आहेत. त्याची धाकुटी बहीण यमुना तिलाही तीं नावें तारखांसहित कळतात, व लिहितांही येतात. याजकरितां तुह्मी अभ्यास

केला असतां तुझांसही त्यां नावांचें स्मरण राहील.' को-
हे अशीर्वाद.

पहिला विलियम. १०६६

दुसरा विलियम. १०८७ पहिला हेन्री ११०० आडिला
मार्टिल्डा . स्टिफेन ११३५
दुसरा हेन्री ११५४

पहिला रिचार्ड ११८९ जान् ११९९

तिसरा हेन्री १२१६
पहिला येडवर्ड १२७२
दुसरा येडवर्ड १३०७
तिसरा येडवर्ड १३२७

स्मोलेटानें तिसऱ्या येडवर्डाचें वर्णन केलें आहे तें असें.

येडवर्डास तरुणपणीं फार श्रम झाले होते, तेणेंकरून त्याच्या शरीरास विकार होऊन म्हातारपणाची जी अवस्था ती त्यास पूर्वींच प्राप्त झाली. मग त्यास मोठा ज्वर लागून त्याचे आंगावर एक रोग फुटला, तेणेंकरून तो मरण पावला. त्याचा उपद्रव फार होऊन पुढें बरें व्हावयाची आशा राहिली नाहीं असें पाहून त्याच्या सेवकांनी, दिवाळखोरापासून रोजमोरा मिळेना असा झाला ह्मणजे त्याला जसा सोडितात तसा याला सोडून दिला. येडवर्डाच्या मरणसमयीं त्याचे गलित कायेचा सांभाळ करायास जवळ एकही चाकर राहिला नाहीं. असे त्या प्रतापवान् येडवर्डाचे हाल होऊन तो मृतप्राय पडला होता आणि केवळ प्राण सोडण्याच्या संधींत आहे इतक्यांत एक धर्मोपदेष्टा त्याच्या अंथ

रणाजवळ आला. मग येडवर्डास कांहींसें सावध पाहून तो धर्मोपदेष्टा समाधानपर बोध करूं लागला. तेव्हां येडवर्डानें पाहिलें कीं माझ्या या मरणसमयीं मला सर्व सोडून गेलीं आणि मी केवळ अनाथाच्या परी पडलों आहे, असा परम खेद मानून मोठ्या पश्चात्तापानें ह्मणूं लागला कीं, हा हा मी येथें व्यर्थ किरे मोहित झालों. मग त्याणें आपला तारक जो इशु त्यातें स्मरून प्राण सोडिला.

याप्रमाणें तिसऱ्या येडवर्डाचा परिणाम झाला. इंग्लांड देशीं जे सर्वोत्कृष्ट राजे होऊन गेले त्यांतच याची गणना आहे. हा योद्धा तसाच व राज्यनियम बांधणाराही तसाच. हा राजांत राजा आणि मनुष्यांत मनुष्य असा होता. हा उंच असे, प्रतापवान् दिसे, याचे शरीराची आकृति सुघटित, नेत्र असे दिसत कीं ज्यांवरून हा कोणी मर्मज्ञ आहे असा भास व्हावा, नाक चांगलें सरळ असे, याच्या वेळींचे जे लोक असत त्यांतून लढाऊ कसरतींत व बोलण्या चालण्याच्या डावांत कोणीही याशीं पुरा पडत नसे. मधुर बोलावें, दुसऱ्यास आदरसत्कारानें रिझवावें, असा याचा स्वभाव असे. हा मोठा वक्ता असे. याची चाल सरळ, सुशोभित व भाषणप्रिय असे. आपल्या लौकिका विषयीं हा बरेंपण: कोणास नदिसतां लोकांचीं मनें प्रीतिपूर्वक वश करावीं अशी याचे ठायीं युक्ति असे. आपला डौल लोकांत मिरवावा असें याच्या मनांत फार वागत असे, त्या डौलास्तव याणें दया, क्षमा व आपल्या प्रजांचे प्राण व आपल्या देशाचें हित यांजकडेस पाहिलें नाहीं. याच्या राज्यांत प्रजांवर जी देणीं बसविलीं तीं फार जरब असत, परंतु याजवर प्रजांची प्रीति असे, यास त्या तेजः

पुंज मानीत. याणें युध्धांत जय मेळवून ख्याती केली होती. आणि याच्वे बुद्धीनें जें पार्लियामेन्ट सभेनें उत्तम कायदे बांधिले होते, त्यामुळें तीं देणीं प्रजांनी सोसून घेतलीं.

प्रश्न.

तिसरा यडवर्ड कोणत्या सालीं राज्य करूं लागला ?

तो सिंहासनावर बसला तेव्हां किती वर्षांचा होता ?

या राजाचें अल्पवय असतां याजपासून अधिकार घेण्याविषयीं कोणी उद्योग केला होता ?

मग या राजानें आपली आई व मार्टिमर यांस कोठें धरिलें ?

त्या मार्टिमराचें काय केलें ?

आईस काय केलें ?

या तिसऱ्या येडवर्डाचा स्वभाव कसा असे ?

याणें कोणतें राज्य घेण्याविषयीं उद्योग केला ?

याणें स्काट लोकांबरोबर मोठी लढाई केली काय ?

त्या लढाईस काय ह्मणतात आणि त्या लढाईत जय कोणास मिळाला ?

मग त्याणें कोणता देश जिंकण्याविषयीं उद्योग आरंभिला ?

याणें फ्रान्स देशीं जी मोठी लढाई केली तीस काय ह्मणतात ?

या लढायींत राजाचा पुत्र होता काय ?

या राजपुत्राचें नाव काय ?

क्रेसिचे लढाईतलें कांहीं वर्तमान सांगावें ?

येडवर्डानें फ्रान्स देशीं कोणते किल्ल्यास वेढा घातला होता ?

फ्रान्स देशांत कालेस कोणे कडेस आहे ? मग कालेस शहर तेथल्या लोकांनीं येडवर्डाच्या स्वाधीन किती दिवसांनीं केलें ?

कालेस स्वाधीन झाल्यानंतर येडवर्डानें तेथल्या लोकांस काय केलें ?

येडवर्ड फ्रान्स देशीं असतां स्काट लोकांनीं इंग्लंडावर हल्ला करण्याचा उद्योग केला होता काय ?

त्याचे सेनेंत प्रमुख कोण होता ?

नेव्हिलिसचे क्रसाची जी लढाई झाली तेथलें वर्त्तमान स्मरत असल्यास सांगावें ?

तेथें कोणास धरून बंदीस घातलें ?

काळ्या राजपुत्रानें फ्रान्स देशीं कोणती दुसरी लढाई केली ?

मग तेथें कोणास धरून कैद केलें ?

काळ्या राजपुत्रानें राज्य केलें काय ?

मग येडवर्ड राजाची पुत्र शोकानें कशी अवस्था झाली ?

जेव्हां राजा म्हातारपण व रोग यांमुळें जर्जर झाला त्याकाळीं त्याच्या दर्बारी लोकांनीं त्यास काय केलें ?

तिसरा येडवर्ड कोणत्या वर्षी मरण पावला ?

त्यानें किती वर्षे राज्य केले ?

विलियम विजयीपासून तर तिसऱ्या येडवर्डापर्यंत जे राजे झाले त्यांचीं व ते ज्या ज्या वर्षी राज्य

कळूंलागले तीं तीं वर्षें लिहून तुह्मास एक राजावळी करितां येईल काय ?

पत्र १३

चिरंजीव०— विशेष आपल्यास जीं पत्रें पाठवारीं त्यांतील वृत्तमान आपण चांगलें चित्त लावून समजून घेतां असें आपल्या पत्रावरून कळूं येतें. त्याजवरून आणखीं वर्त्तमान लिहून पाठवावयास मोठा आनंद होतो. काळा राजपुत्र येडवर्ड हा आपल्या बापाच्या अगोदर मरण पावला, तेव्हां त्या राजपुत्राचा लेंक दुसरा रिचार्ड अकरावर्षांचा होता तो सिंहासनाचा अधिकारी झाला. परंतु याचें वय फारच लहान ह्मणून राजकारभार याचे चुलते जे लान्क्यास्टरचे व योर्कचे व ग्लौसेस्टर्चे ड्यूक यांचे स्वाधीन केला. त्यावेळीं असें झालें कीं, मागल्या राजानें ज्या लढाया आरंभिल्या होत्या, त्यांचा खर्च आटोपेना असा झाला ह्मणून तो पुरा पाडायास लोकांवर मोठे मोठे कर बसविले. सांप्रतकाळींचे जे कर आहेत त्यांचा भार गरीब लोकांस फार पडूं नये अशा युक्तीनें ते ठराविले आहेत, परंतु या रिचार्डराजाचेवेळीं पंधरा वर्षांवर उमर झाली ह्मणजे त्या मनुष्यानें चारयोट ह्मणजे दाहा आणे द्यावे असा कर बसविला होता. त्याजवरून प्रजांनीं राजावर उठून मोठी दांडगाई केली ती अशी, वाट्टैलर ह्मणून एक लोहार होता, त्याणें तो कर देण्याचा नाकार केला आणि पुष्कळ लोक मिळवून लढाई करण्याविषयीं तो लंडनास आला. त्याकाळीं राजा १६वर्षांचा होता, त्यानें त्या लोहारास

सांगितलें कीं, मी स्मिथ फील्डजागेंत आपल्यास भेटतों, तेथें आपण मला लोकांस जे उपद्रव झाले आहेत ते सांगावे, मग त्यांचे बंदोबस्ताचा विचार केला जाईल. या प्रसंगीं राजानें तर फारच आपला थोरपणा दाखविला. त्याकाळीं याचें वय लहान असून याचें बोलणें चालणें कांहीं असें शोभूंलागलें कीं, हा पुढें मोठा प्रतापवान् पुरुष होईल असा भास होऊं लागला, परंतु अशा चांगल्या रीतीनें राजा वर्त्तत असतां त्या टैलरानें याजकडेस कांहीं लक्ष्य दिलें नाहीं, केवळ उन्धटपणा दाखविला, आणि आपली तरवार उपसून अशी दांडगाई करूं लागला कीं जसा काय राजाचा प्राण घ्यावयास सिद्धच झाला आहे. तें पाहून विलियमलार्ड मेयरानें त्या टैलरास दंडानें मारून खाली पाडलें, आणि त्या मेयराचे जे सेवक होते त्यांतून एकानें त्यास तरवारीनें ठार केलें. वाटटैलरचे लोक आपल्या सर्दारास मारिलें असें पाहून फार कोपले, आणि मोठ्या आवेशानें हल्ला करण्याची तयारी करूं लागले, इतक्यांत तो लहान वयाचा राजा त्यां लोकांस केवळ प्रिय मधुर वाणीनें बोलूं लागला कीं, अहो तुह्मी आपला सर्दार तर गमाविला परंतु मी तुमचा सरदार होतों, तुह्मी माझ्या मागें यावें ह्मणजे तुमची जशी इच्छा असेल तसें घडून येईल. याप्रमाणें त्या राजानें आपल्या धैर्यानें व चांगल्या वर्त्तणुकीनें त्यां लोकांचा क्रोध शमविला. मग ते उगेच आपआपल्या घरीं गेले, याजवरून असें दिसूं येतें कीं, याराजाचें रक्षण लार्डमेयरानें केलें. ज्या तरवारीनें त्याटैलरास मारून राजास बांचविलें, त्या तरवारीची आ-

कृति लंडन शहराच्या निशाणावर काढितात.

हा राजा वयानें लहान असतां चांगल्या प्रकारें राज्य करूं लागला, परंतु याणें असेंच पुढें चालविलें नाहीं. याचे वर्त्तणुकी वरून हा अल्पबुद्धि असें लौकरच दिसूंलागलें, आणि त्याच्या सर्व कामांत अव्यवस्था होऊंलागली. हें सर्व वर्त्तमान सांगूं लागलें असतां ग्रंथ फार वाढेल ह्मणून जेणेंकरून याणें राज्य गमाविलें तेंच वर्त्तमान सांगतों. नार्फोकच्या ड्युकाचें व हीयफोर्डच्या ड्युकाचें भांडण लागलें होतें, परंतु खरें कोणाचें व खोटें कोणाचें असें कांहीं मनास न आणितां राजानें त्यां दोघांस गावांतून घालवून दिलें. मग नार्फोकचा ड्यूक तर बाहेर असतांच मेला, परंतु हीयफोर्डचा ड्यूक राजानें जो नेम केला होता त्याच्या आंतच आपल्या गावीं आला. हा हीयफोर्डचा ड्यूक राजाचा सखा चुलत भाऊ, हा गांटचा जान् ह्मणून जो ल्यान्क्यास्टर्चा ड्यूक राजाचा चुलता होता, त्याचा मुलगा. याच्या बापा मागें हा ल्यान्क्यास्टर्चा ड्यूक झाला. इकडे राजाचे अव्यवस्थे मुळें सर्वांस राजाचा त्रास आला होता, त्यावरून या ड्युकास वाटलें कीं, हें राज्य आतां माझ्या हातीं येईल. मग या हेतूनें तो ड्यूक योर्कशायरांत रावेन्स्पर ठिकाणीं येऊन उतरला, आणि बहुत्येक मोठ्या मोठ्या सामर्थ्यवान् गृहस्थांशीं मिळून राजाचें कांहीं एक चालूं न देतां लौकरच राजासनीं बसला आणि चौथा हेन्री या नावानें राज्य करूंलागला. ही पाहिली असतां मोठी अनीति, रिचार्ड राजा मेल्यानंतर हील्यान्क्यास्टर्चे ड्युकास सिंहासनीं बसायास अधिकार नाहीं, मग तो राजा जिवंत असतां अधिकार नाहीं हें काय सांगावें. रिचार्डाच्या मर-

णानंतर क्लारेन्सच्या ड्युकाच्या वंशास सिव्हासनाचा अधिकार, कांतर हा रिचार्डाचा चुलता त्या ल्यान्क्यास्टराच्या ड्युकापेक्षां वडील होता. क्लारेन्सच्या ड्युकाच्या वंशास योर्काचें घराणें ह्मणतात. क्लारेन्सचे वंशांतील कन्या एक्या योर्काचें ड्युकानी वरिली होती, ह्मणून क्लारेन्सचे वंशास योर्काचें घराणें असें ह्मणूंलागले. योर्काचें घराणें व ल्यान्क्यास्टचें घराणें या उभयतांचा कलह लागून त्यांच्या इंग्लांड देशीं बहुत दिवस लढाया चालल्या होत्या.

मग त्या रिचार्ड राजाचा पाम्फ्रेटच्या किल्यांत केवळ निर्दयेने वध केला. कोणी सांगतात कीं त्यास माराावयास आठ मनुष्यें पाठविलीं होतीं, त्यांतून एकाचे हातची त्यानें कुऱ्हाड हिसकून घेतली, आणि त्यांतल्या चौघांजणांस त्यानें ठार केलें, मग तीच कुऱ्हाड त्यानें आपल्या मस्तकीं मारून घेतली. कोणी सांगतात कीं त्यास पंधरा दिवसपर्यंत कांहीं एक खाऊं घातलें नाहीं, तेणेंकरून तो मेला. तो असा मरो किंवा तसा मरो, परंतु हीं दोन्ही घोर कर्में होत. या
रिचार्डास सन तेराशें नव्याण्णवांत मारिलें. या- १३९९
च्या आजानें फ्रान्स देशांत जी सत्ता मिळविली होती ती याचे राज्याचे अव्यवस्थेमुळें गेली. लो॰ हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

काळा राजपुत्र येडवर्ड हा कोणाचा मुलगा ?
तो काय आपल्या बापाच्या अगोदर मेला ?
मग सिंहासनाचा कोण अधिकारी झाला ?

दुसऱ्या रिचार्डाचा बाप मेला तेव्हां रिचार्ड कितीं वर्षांचा होता ?

तो कोणत्या वर्षी सिंहासनारूढ झाला ?

रिचार्ड लहान वयाचा होता तेव्हां राज्यकारभार कोणी चालविला ?

मागल्या राजाचे वेळीं लढाईचा खर्च पुरा पडावयाकरितां लोकांवर मोठे कर बसविले काय ?

गरीब लोकांस द्यावयास कोणता कर भारी पडे ?

तो कर किती वर्षांच्या मनुष्यापासून घेत असत ?

तो कर देण्याविषयीं कोणी नाकार केला ?

लोक मिळऊन लंडन शहरास कोण गेला ?

वाट् टैलर व त्याच्या विचारानें चालणारे लोक यांस राजा कोठें भेटला ?

याजबरोबर तो लहान वयाचा राजा कसा वर्त्तला ?

बरें तो टैलर कसा वर्त्तला ?

मग त्या लार्डमेयरानें काय केलें ?

लार्डमेयराचें काय नाव ?

वाट् टैलरास मारिलें त्याजवरून त्याचे लोक फार कोपले काय ?

मग त्यांचा क्रोध कसा शमविला ?

दुसऱ्या रिचार्डानें राज्य करावयास जसा आरंभ केला होता तसेंच त्यानें पुढें चालविलें काय ?

ज्यां दोन मानकऱ्यांचें भांडण लागलें होतें तें कोणतें ?

मग त्यांस राजानें काय केलें ?

त्यांतून एकादा परत आला काय ?

त्याणें राज्य घेण्याचा उद्योग केला काय ?

त्याचें नाव काय ?

तो कोणाचा लेंक त्याचें व राजाचें काय नातें ?

राजा जीवंत असतां त्या ड्युकास सिंहासनाचा कांहीं अधिकार होता काय ?

बरें राजाच्या मागें तरी त्यास अधिकार होता काय ?

राजाचे पाठीमागें सिंहासनाचा अधिकार कोणत्या वंशास होता ?

योर्कांचें घराणें व ल्यान्क्यास्टरचें घराणें यांउभयतांचें भांडण लागलें होतें त्याचें पुढें कसें झालें ?

रिचार्डाची शेवटी काय गति झाली ?

त्यास कोठें मारिलें ?

हें कृत्य कोणत्या वर्षी झालें ?

पत्र १४.

चिरंजीव०- विशेष जान गान्टचा वडील बंधु लायनेल तो क्लारेन्शा ड्यूक याचा वंशीक योर्कांचा ड्यूक, हा ड्यूक वडील बंधुचा वंश ह्मणून या वंशांतील ड्यूकास सिंहासनाचा अधिकार, ल्यान्क्यास्टरचा ड्यूक हेन्री, जान् गान्टचा लेंक त्यास सिंहासनाचा कांहीं एक अधिकार नाहीं, असें असतां तो ल्यान्क्यास्टरचा ड्यूक राजा होऊन चौथा हेन्री असें नाव पावला, तें वर्तमान मागल्या पत्रांत कळविलें. आतां पुढें झालेलें वर्त्तमान लिहितों.

असें आहे कीं अनीतीनें मिळवावें त्यापासून सुख

होत नाहीं, या वाक्याचा अनुभव चौथ्या हेन्रीस लौकरच येऊं लागला, तो असा. याच्या वेळीं याचें राज्य बुडविण्याच्या मसलती होऊं लागल्या, राज्यांत बंडें माजूं लागलीं, तेणेंकरून हा नित्य त्रास पावत चालला. याचे जे पूर्वींचे मित्र होते त्यांजबरोबर यानें गर्वामुळें पूर्ववत् वागणें सोडलें, असें पाहून जे यास राज्य घेण्यास अनुकूळ झाले होते तेच याजपासून राज्य दूर करण्याचा प्रथम उद्योग करूं लागले. नार्थंबर्लंडाचा जो मोठा मानकरी बलवान् ड्यूक यास पूर्वीं अनुकूळ झाला होता, तोच याजवर उठला. त्या ड्यूकाचा लेंक तरुण असून शूर व प्रख्यात असे, परंतु तो आवेशी व कोपिष्ट असे ह्मणून त्यास हाटस्पर ह्मणजे तापलेला कांटा असें ह्मणत. हे बापलेंक व दुसरे बहुत्येक गृहस्थ मिळून मोठी फौज जमाकरून राजावर उठले आणि त्यांनी श्रूसबरी शहराजवळ राजाबरोबर मोठी लढाई केली, परंत त्या लढाईत बंडखोरांचाच अगदीं मोड झाला, आणि हाटस्परही पडला. त्या लढाईत राजानें स्वतां येऊन मोठ्या शूरत्वानें युद्ध केलें; तेथें राजाचा मुलगाही आला होता, तो पुढें शूर राजा होऊन पांचवा हेन्री असें नांव पावला. हा राजपुत्र लहान असतां असा लढला कीं युद्ध ह्मणून काय तें यास कळतें आणि हा अमूक प्रकारचा पुरुष होईल असें याणें दाखवून दिलें. याणें तर त्या लढाईत मोठे चमत्कार केले, आणि कोणी सांगतात याणेंच हाटस्परास मारिलें. असो यास चांगलें लढतां येऊं पण हा अगदीं वाईट मुलगा असे. याची वर्त्तणूक मनस्वी, यास वाईट संगतीचा छंद, याचें आचरण अमंगळ, असें पाहून याचे बापास ह्मातारपणीं फार खे·

द होई. व्हावी तितकी संपत्ति व वैभव मिळालें आणि पोटचा पोर जर दुष्ट कृतघ्न निघाला, तर त्यापासून कांहीं एक सुख होत नाहीं. हा राजपुत्र तर पुढें मोठेपणीं चांगला शाहाणा* निघाला आणि थोर राजा झाला परंतु याचे लहानपणींचे वाईट वर्त्तणुकीवरून जो राजास धोका बसला तो दूर झाला नाहीं. अहहा राजातर बंडाच्या उपद्रवानें अगदीं त्रासलाच होता; तशांत त्यास आपल्या लेंकाच्या दुराचरणाचें दुःख आणि मागल्या राजास घोर उपद्रव देऊन त्याचे अनीतीनें राज्य घेतलें त्या कर्माची अंतरीं टोंचणी, अशा चहूंकडून दुःखांनीं राजा व्याकूळ होऊन तळमळूं लागला.

* शेकस्पीयर ह्मणून एक महान् कवि झाला, त्यानें इंग्लांड देशींचे राजे, प्रतापवान् पुरुष, इत्यादिकांवर कित्येक नाटकें केलीं आहेत, त्यांतील एक नाटकांत चौथ्या हेन्रीचे निद्रेविषयीं चांगलें सुरसवर्णन केलें आहे..त्याचा भाव असा कीं, चिंता, उपद्रव अंतरीं टोंचणी इहींकरून राजा व्याकूळ होऊन राजास झोंप येईना, तेव्हां राज्य वैभव संपत्ति हीं दुःखरूप मानून आपल्या अति गरीब प्रजांस जें सुख त्याची इच्छा करूं लागला. पहा ह्या राजाच्या मतें गरीब लोक आपल्यापेक्षांही फार सुखी, व निश्चितपणें झोंप घेतात, परंतु थोर जे ते चहूंकडून चिंताग्रस्त होऊन त्रास पावत असतात. सारांश लहान असो अथवा थोर असो परंतु ज्याच्या अंतरीं समाधान ह्मणून झालें नाहीं, तो सुखानें कोठून निजेल.

चवथा हेन्री सन चौदाशें तेरांत मरण पावला. लोभ० हे आशीर्वाद. १४१३

प्रश्न.

दुसऱ्या रिचार्डाचा वध केल्यानंतर इंग्लंडचा राजा कोण झाला ?

सिंहासनाचा अधिकार कोणाच्या वंशास ?

बरें चवथा हेन्री सुखानें राज्य अनुभवूं लागला किंवा प्रजा त्याजवर उठल्या ?

राजाशीं भांडावयास कोणी फौज जमा केली ?

ती मोठी लढाई कोठे झाली ?

बरें तेथें मोड कोणाचा झाला व कोण पडला ?

राजा स्वतां त्या लढाईत होता काय ?

त्याचा लेंक होता काय ?

तो कोणता लेंक ?

तो राजपुत्र चांगला किंवा वाईट असे ?

त्याचे वर्त्तणुकीवरून त्याचे बापास खेद झाला काय ?

मग तो राजपुत्र पुढें चांगला झाला काय ?

या राजानें मागल्या राजास घोर उपद्रव देऊन त्याचें राज्य अनीतीनें घेतलें त्या अकर्माची दुःखरूप टोंचणी राजाच्या अंतरीं होत असे काय ?

मागें जीं दुष्कर्में केलीं त्यांची अंतःकरणास टोंचणी होऊंलागली असतां निद्रा आणि सुख प्राप्त होतील काय ?

कोणी एक गरीब मजूर असून अंतःकरणीं समाधान झालें आहे आणि एक राजा असून चिंताग्रस्त आणि अंतरीं दुष्कर्माची टोंचणी आहे, यां दोघांतून सुखी कोण ?

हेन्री चौथा कोणत्या वर्षीं मरण पावला ?

पत्र १५.

चिरंजीव०- विशेष मागल्या पत्रांत चौथ्या हेन्रीचें थोडेंसें वर्त्तमान सांगितलें; त्यानंतर त्याचा वडील लेक पांचवा हेन्री राजा झाला, त्याचें वर्त्तमान आतां सांगतों. हा राजा तर लहानपणीं मोठा व्राल्य दुर्गुणी असे, आणि यास वाईट संगतीचा फार छंद असे, हें. आपल्यास मागेंच कळविलें. अल्पवयांत दुष्ट संगतीनें जसा दुर्गुण लागतो तसा दुसरा कशानें लागत नाहीं.

हा अल्पवयस्क राजा राज्य करूं लागला तेव्हां याचे सर्व दुर्गुणी सोबत्यांस वाटूं लागलें कीं, आतां आमचें चांगलें पिकेल आणि आमचीं व्यसनें व्हावीं तशीं चालतील, परंतु असें कांहीं झालें नाहीं. राजानें त्यांस बोलावून आणून सांगितलें कीं, मागें जें कांहीं म्या आज पर्यंत केलें त्याची मला मोठी लाज झाली आहे, तुह्मीही वाईट कामें करून पोट भरूंनये, भलेपणानें आपला निर्वाह करून घ्यावा, आणि तुमचीं दुराचरणें दुर्लक्षणें अगदीं पालटून जातील तेव्हां तुह्मी माझे भेटीस यावें, मध्यें येऊंनये, असें त्यांस सांगून कांहीं द्रव्य देऊन लावून दिलें.

आतां जे नीतीनें वागणारे भले लोक होते, त्यांस राजाच्या पूर्वींच्या आचरणावरून असें वाटूं लागलें कीं, या राजाजवळ आपलें कांहीं चालणार नाहीं, परंतु राजाचा पालटलेला स्वभाव पाहून त्यांस लौकरच आनंद झाला. एक अशी चमत्कारीक गोष्ट झाली कीं, सर्विलियम ग्यासकाइनी ह्मणून एक न्यायाधीश होता हा मोठा सत्यानें चाले, कोठेंही दोष दृष्टीस प-

डला असतां त्यास दंडल्यावांचून सोडूनये, इंग्लांड दे-शांचे नीतीप्रमाणें पैहतां गरीब मातबर सारिखे असें जाणून पक्षपात न धरितां वास्तविक रीतीनें न्याय करीत असे. सारांश सत्याविषयीं जशी याची दृष्टि तशी इतर लाभाविषयीं नसे. असे असतां याला राजाचा लहानपणीं दंगा द्वांडगाई अढळली, त्यांजवरून त्याणे जसा एकाद्या केवळ गरीबास दंड करावा त्याप्रमाणें राजास बंदिखान्यांत पाठविलें होतें, परंतु या राजपुत्रास असा कसा दंड करावा असें कांहीं पाहिलें नव्हतें. याजकरितां जेव्हां हा राजा राज्य करूं लागला, तेव्हां सरविलियम ग्यास कोईनीस भय वाटूं लागलें कीं, मागें मी यास जी शिक्षा केली आहे त्याचें फळ आतां मला प्राप्त होईल. परंतु असें न होतां राजानें त्यास बोलावून सांगितलें कीं, तुम्हीं यथार्थ व थोरपणा केला असेंच तुम्हीं सत्यपूर्वक कोणाची मुर्वत न धरितां चालावें. मग त्याचा बहुमान होऊन त्याजवर राजाची प्रसन्न मर्जी झाली, याप्रमाणें राजा राज्य करूं लागला. जेणेंकरून आपलें राज्य चांगलें नांदे, लोक सुखी होत असेंच याणें करीत असावें, ज्यांचें आचरण चांगलें त्यांचा बहुमान करीत असावा, व जे खुशाम्‍ती दारुबाज व्यसनी त्यांचा थारा करूंनये.

या राजाचे वेळीं इंग्लांडदेशीं खिस्ती धर्म रोमन् क्याथलीक रूपानें चालला होता. ज्या रीतीनें फिरंगी खिस्तीधर्म अचरतात त्या धर्मास रोमन् क्याथलिकधर्म, पोपाचें मत, पोपाचा धर्म असें ह्मणतात. इंग्लांडदेशींचा व त्याचे जवळच्या दुसऱ्या बहुत्येक देशींचा धर्म रूम नगरीच्या पोपाच्या स्वाधीन असे. हे पोप खिस्तीधर्माचा वास्तविक अभिप्राय सोडून

बहुत्येक असत्य दुराचरण करीत, यांचा असा हेतु असे कीं लोकांनीं अज्ञानांतच रहावें. त्यासमयीं बैबल ह्मणून जें ख्रिस्तीशास्त्र व भजनपद्धति हीं लाटीन ह्मणून संस्कृतासारिखी एक कठिण भाषा आहे त्या भाषेंत असत, याजकरितां ख्रिस्तीशास्त्रांतील सुवर्त्तमानाचा वास्तविक अर्थ लोकांस क्वचित् कळे, आणि कळवायाजोगा कांहीं योगही नव्हता. आठव्या हेन्रीचें राज्य झालें तेव्हां हें सर्व पालटलें. पोपाचे धर्माचें मतांतर झालें, म्हणजे ख्रिस्ती धर्म वास्तविकपणें चालूं लागला, आणि जे लोक पोपाच्या मतास अटकाव करून त्याचे दोष बाहेर काढीत चालिले त्यांलोकांस प्राटेस्टान्ट असें म्हणूंलागले. याच प्रमाणें इंग्लीश लोकांस आलीकडेस म्हणतात. प्राटेस्टान्ट धर्म इंग्लांडदेशीं आठव्या हेन्रीचें राज्य होई तोंपर्यंत [illegible] झाला नव्हता, परंतु त्या राजाच्या पूर्वी बहुत दिवस कित्येक चांगले मनुष्य लोकांस बोधकरून जागृत करीत होते. हा उद्योग पूर्वी पासूनच चालू झालाहोता, दुसऱ्या रिचार्डाचें राज्य होतांच विक्लिफानें बैबलाचें भाषांतर इंग्लीश भाषेंत केलें, परंतु त्याजवरून धर्माध्यक्ष फार संताप पावले. नंतर तें बैबल कोणी वाचूंनये ह्मणून ताकीद झाली, आणि तें वाचण्याची ज्यांनीं इच्छा धरिली अशा बहुत जनांचा वध झाला. त्यावेळीं लार्ड कोबह्याम् म्हणून एक मानकरी होता, त्यास तें मतांतर प्रसिद्ध करण्याची फार इच्छा होती, तो लोकांस बैबल वाचायास प्रवृत्त करूं लागला, त्याजवरून त्यास कैद करून लंडनच्या किल्ल्यांत टाकिलें. मग त्याचा कांहीं दिवसांनी वध केला. त्यास मारितांना अति घोर दुःख दिलें तें वाचेनें सांगत येत नाहीं. त्याचे शरीरास अ-

नेक प्रकारचे उपद्रव केले, शेवटीं त्याचें शरीर सांख-ळेनें बांधलें, आणि हळू हळू जळे असा अग्नि करून त्याला जीवंतच भाजला.

याप्रमाणें धर्माचे जे द्वेष्टे ते उपद्रव देऊन लोक खरा धर्म जाणतना असें करूं लागले. पुढें पुढें तर हे उपद्रव फारच होऊंलागले, परंतु अशीं दुःखें दिलीं तरीं त्या धर्मास अटकाव झाला नाहीं, तेणें करून उलटी त्याची अधिकच प्रवृत्ति झाली. अशा पीडा देणाऱ्यां पुरुषांच्याठायीं वास्तविक ख्रिस्ती धर्म नाहीं असें सिद्ध होऊंलागलें, आणि जे खरा ख्रिस्ती धर्म चालविणारे ते त्या मतांतराची फार अपेक्षा करूं लागले. आणखी प्राटेस्टान्टांचा वध केला, त्यांस दुःखें दिलीं तीं त्यां-नीं मोठ्या धैर्यानें सहन केलीं. त्याजवरून असा निश्च-य होऊं लागला कीं, इतकीं हे आपल्या मताकरितां दुःखें सोसीत असतां तें मत सोडीत नाहींत, तस्मात् तें मत खरें असावें. यांस तर पोपाच्या मतांत चालणारां पासून मोठे मोठे उपद्रव व घोरदुःखें प्राप्त झालीं, परंतु सर्व शक्तिमान् जो ईश्वर त्यानें यांस धैर्य दिलें, तेणेंक-रून यांच्यांनीं तीं सहन झालीं. पाहिलें असतां हे उपद्रव एक पक्षीच घडत होते असें नाहीं, प्राटेस्टान्ट ही असेच उपद्रव देत असत. सारांश कोणताही पुरु-ष असो, परंतु जर त्याच्याठायीं ख्रिस्ताचा वास्तविक धर्म नाहीं तर तो प्रसंगीं व्हावे तें पाप करील. असो आठव्या हेन्रीच्या वेळीं आणि वधकर्ती मेरी ह्मणून जी त्याची कन्या तिच्या वेळीं मतांतराचा प्रसंग ये-ईल त्यासमयीं असलीं घोर दुःखें फार ऐकण्यांत येती-ल. पांचव्या हेन्रीच्या वेळापासून तरी त्या मतांतराचा कांहीसा आरंभ झाला होता ह्मणून विक्लिफ् यास मतांत-

राचा पिता असें कोठें कोठें बोलले आहे.

याप्रकारें धर्माविषयीं जो राज्यांत अनर्थ मांडला होता त्याचें निवारण करावें असें राजाच्या मनांत वागूं लागलें, तेसमयीं परराजाशीं लढाई आरंभिली असतां त्या लढाईंत लोकांचीं चित्तें गुंतलीं म्हणजे धर्म प्रकरणीं जे परस्पर उपद्रव करितात ते करणार नाहींत, यावांचून ते उपद्रव बंद करावयास दुसरा उपाय नाहीं असें जाणून राजानें फ्रेन्चदेशींच्या लोकांशीं लढाई आरंभिली, आणि त्यांजबरोबर असें बोलणें लाविलें कीं, वास्तविक पाहतां तुमचा राजा मी म्हणून फ्रान्सचें राज्यपद मला असावें. मग जितकी फौज मिळाली तितकी मिळवून तें सारेंच राज्य घ्यावें या बेतानें राजा फ्रान्सदेशीं गेला.

या राजास पहिल्यानें तर सर्व गोष्टी प्रतिकूळ झाल्याशा दिसूं लागल्या. याचे फौजेंत एक मोठा भयंकर रोग उठला, तेणेंकरून याचे पुष्कळ शिपाईलोक मेले, यास बाहेर पडायास मार्गच मिळेना अशाठिकाणीं यास शत्रूनें घेरलें, मग तेथें यास युद्ध करावें लागलें, त्यावेळीं शत्रुकडेस याचे फौजेपेक्षां दाहा पट अधिक फौज होती, आणि याची फौज थोडकी आणि रोगानें जर्जर झाली होती, असें असतां ही यानें त्या फ्रेंचलोकांचा अगदीं पराजय केला. ही नामांकित लढाई आजिन्कोर्टास झाली. नंतर फ्रेंचलोकांनीं सल्ला करून असा ठराव केला कीं हेन्रीराजानें फ्रान्सचे राजकन्येस वरावें आणि त्या राजाच्यामागें राज्यपद हेन्रीस द्यावें.

मग हेन्रीनें त्या कन्येस वरून पारीसनगर म्हणून

जी फ्रान्सदेशींची राजधानी तेथें वसायाचा निश्चय केला. तेथें एक मोठा महाल बांधून फ्रेंचराजापेक्षां फारच मोठ्या डौलानें हेन्री राहू लागला. एक्या दिवशीं एक मोठें जेवण झालें, तेथें थोरथोर लोक मिळाले, तेव्हां हे दोघे राजे शिरीं मुगुट घालून आपआपल्या राण्या घेऊन जेवावयास बसले. त्याकाळीं फ्रान्सचे राजाचा फारसा सन्मान झाला नाहीं, कायतो हेन्रीचाच सन्मान झाला. मग त्या दिवसाचें वैभव पाहून हेन्री गर्वानें डोलूं लागला, परंतु गर्व करायाजोगा मनुष्याजवळ काय पदार्थ आहे. या मृत्यु लोकींचे सर्व पदार्थ अशाश्वत आणि असेंच या संसारात लहानमोठ्याच्या नित्य अनुभवास येत आहे. हेन्रीराजास एक अनिवार रोग झाला, त्याच्या दुःखानें त्याचें सर्व ऐहिक ऐश्वर्य नाहीसें झालें, आणि पुढें आपण अल्पवयांतच संपले. जे उत्कृष्ट योद्धे होऊन गेले ज्यांचे इतिहासांत वर्णन केलें आहे त्यांतलाच हा एक राजा होय. परंतु याचा प्रताप बहुत काळ राहिला नाहीं, हा सन चौदाशें बाविसांत
१४२२. मेला. त्यावेळीं त्याचें वय चवतीस वर्षांचें होतें.

असल्या इतिहासावरून कळून येतें की या लोकींचे संपत्तीचा गर्व धरून व्यर्थ, म्हणून पर लोकींच्या सुखाकडेस लक्ष लावावें हेंच मनुष्यास उचित. जशीं लहानास दुःखें आहेत तशीं थोरासही आहेत असें जाणून थोरपणाविषयीं आतुर न होतां ईश्वरानें ज्या स्थितींत ठेविलें असेल त्या स्थितीनें संतुष्ट असून आपला जो पोट भरायाचा धंदा तो आनंदानें करून ईश्वराचे उपकार आठवीत असावें. स्मोलेटानें पांचव्या हेन्रीचें वर्णन केलें आहे तें असें.

हेन्री शरीरानें उंच सडक असे, त्याची मान लां-ब व मुख सुंदर. व शरीराचे अवयव सुघटित असत. लढाईच्या कसरतींत व चपळतेंत तर याजबरोबर ठराया-जोगा त्यावेळीं दुसरा कोणी नसे. हा सहनशील व उद्योगी असे आणि शीत, क्षुधा, श्रम सासून घेणारा यासारिखा याचे फौजेंत दुसरा कोणी शिपाई नसे. याचें शौर्य कांहीं असें असे कीं कोणत्याही भयानें हा हटूं नये, व कोणत्याही अडचणीनें हा अडूं नये. याचें आचरण शुद्ध धार्मिक आणि आहारादिक परि-मित असत, सेनेची सुशिक्षता आणि राजाचें उत्तम आ-चरण यां उभयतांच्या स्वाधीन यश व जय असें जाणू-न हा हेन्री सेनेचे शिक्षेविषयीं व आपले वर्त्तणुकीवि-षयीं फार जपे. युध्दकौशल्यांत व राजकारभाराच्या चातुर्यांत तर यासारिखा दुसरा विरळा, याप्रमाणें हेन्री एक नामांकित शिपाई होऊन गेला. असेहि याचे थोर थोर गुण असतां इतर थोर योध्यांसारिखा हा अभि-मानी व कोठें निर्दय असा असे. लोभक० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

पांचवा हेन्री कोणत्यासाली राज्य करूं लागला ?

यास कसले सोबतीचा छंद असे ?

हा राजा झाला तेव्हां आपल्या वाईट सोबत्यां-चीं व्यसनें यानें चालतींच ठेविली काय ?

त्यानें त्यांस काय केलें ?

सरविलियम ग्यास कोयिनी ह्मणून जो मुख्य न्यायाधीश होता त्याची गोष्ट सांगावी ?

या सन्मानें चालणाऱ्या न्यायाधीशाशीं राजा कसा वर्त्तला ?

या हेन्रीचेवेळीं इंग्लांड देशांत कोणता धर्म चालला होता ?

रोमन् क्याथलिक् धर्माचा कित्येक लोकांस त्रास आला होता काय ?

कोणत्या मानकऱ्यानें मतांतर करण्याचा उद्योग केला ?

मग त्यास काय केलें ?

जे लोक रोमन-क्याथलिक् मतास प्रतिबंध करीत त्यांस ते मतवादी कोणती पीडा करीत ?

धर्म प्रकरणीं लोकांस जे उपद्रव होत असत ते बंद करण्याविषयीं राजानें कोणता उद्योग आरंभिला ?

वास्तविक पाहतां तुमचा राजा मी असें हेन्रीनें कोणत्या देशांच्या लोकांशीं बोलणें लाविलें ?

मग त्यानें फ्रेन्च लोकांशीं त्यांच्याच मुलखांत लढाई केली काय ?

त्या लढाईचेवेळीं पहिल्यानें त्यास सर्व गोष्टी अनकूळ होत्या काय ?

त्यानें नामांकित लढाई केली ती कोठे केली ?

तेथें कोणास जय मिळाला ?

इंग्लीश लोकांचा फ्रेन्च लोकांबरोबर सल्ला होऊन काय ठराव झाला ?

मग त्या ठरावानंतर हेन्री राजमाहाल बांधून कोठे रसूं लागला ?

तो किती वर्षें जगला ?

तो कोणत्या वर्षीं मरण पावला ?

हा राजा स्वभावानें व गुणानें कसा असे ?

पत्र १६.

चिरंजिव०—विशेष पांचवा हेन्री कसा होता, त्यानें फ्रान्स देशींच्या लोकांशीं कसकशा लढाया केल्या, हें वर्त्तमान मागल्या पत्रांत कळविलें, त्यानंतर साहवा हेन्री झाला त्याणें कसें राज्य केलें तें वर्त्तमान आतां लिहितों. या साहाव्या हेन्रीच्या बापाचा काळ झाला तेव्हां हा एका वर्षाचा होता ह्मणून बेडफोर्डच्या ड्युकाकडेस राज्य सोपून दिलें आणि राजाच्याठायीं स्वतां राज्यकरण्याची योग्यता येई तोंपर्यंत बेडफोर्डाच्या ड्युकानें राज्याचा संभाळ करावा असें ठरलें. मग बेडफोर्डाच्या ड्युकानें फ्रान्स देशाबरोबर लढाई चालू केली, परंतु त्यावेळीं इंग्लीशलोक जय पावले नाहींत. त्यांस फ्रान्सदेशीं जो अधिकार प्राप्त झाला होता तो थोडक्याच दिवसांत नाहींसा झाला, त्यावेळीं एक चमत्कारिक गोष्ट घडली ती कोणी ऐकिली असतां खरीही वाटणार नाहीं.

फ्रान्सदेशीं एक्या गावांत जोन् अफ् आर्क् ह्मणून एक मुलगी होती, ही वाटसरू लोकांस उतरावयास जीं वाटोवाट घरें बांधलीं असतात, जेथें जसें द्रव्य द्यावें त्याप्रमाणें भोजनादिक मिळतात तसल्या एक्या घरीं चाकरीस होती. या मुलगीस असें वाटू लागलें कीं माझा देश शत्रूचे स्वाधीन झाला आहे, त्याची मुक्तता माझे हातून व्हावी असें आहे. मग तिणें ती कल्पना मनांत आणून असें प्रगट केलें कीं, या देशाची मुक्तता करण्याविषयीं मला ईश्वराकडून आज्ञा झाली आहे. ही कल्पना लोकांस खरी वाटून त्यांस अति आवेश

चढून त्यानीं मोठीं शूरत्वाचीं कर्मे आरंभिलीं. या मु-
लगीनें आंगांत कवच घालून हातीं तरवार घेतली व
समागमें शिपाई घेऊन इंग्लीश लोकांचे फौजेवर गे-
ली. त्यावेळीं त्या फौजेनें आर्लीयनस नगरास वेढा
घातला होता, तेथून त्या फौजेस त्या कन्येनें अगदीं
हाकून लाविलें. याप्रमाणें त्या मुलगीच्या योगेंकरून
फ्रेन्च लोक इंग्लीशांवर आपला चढाव करूं लागले,
नंतर एक लढाई झाली, तेथें त्या मुलगीस इंग्लीश लो-
कानीं धरलें, आणि ती भुताळी असें जाणून तिला
जीवंतच जाळिली. जादूखरी मानून तरुण स्त्रीस जी-
वंतच जाळणें याजवरून त्या काळींच्या लोकांचें अ-
ज्ञान व निर्दयपणा किती सांगावा. असें झालें असतां
ही फ्रेन्च लोकांचा जयच होत गेला, आणि फ्रान्सदेशीं
इंग्लिशांस एक ठिकाणही राहिलें नाहीं.

असें होतअसतां इकडेस इंग्लांडांत राज्याची फा-
र अव्यवस्था झाली होती. राजाच्याठायीं प्रजावर्त्तवि-
ण्यास सामर्थ्य नाहीं, अवघें राज्यभर लोक रुष्ट व बं-
ड करण्याच्या बेतांत असें झालें होतें. तुह्मास पूर्वीं क-
ळविलें कीं, या साहावे हेन्रीचा आजा चौथा हेन्री
त्यास राज्य घेण्याचा अधिकार नसतां त्याणें राज्य न-
ळेंच घेतलें. तिसऱ्या येडवर्डाचा जान गान्ट ह्मणून
जो तिसरा पुत्र, जो ल्यान्क्यास्टराचा ड्यूक, त्याचा
पुत्र हा चौथा हेन्री. हा कनिष्ठ बंधूचा वंश ह्मणून
यास राज्याचा अधिकार नाहीं, वडील पुत्राची नकल
झाला असतां दुसऱ्या पुत्राच्या वंशास राज्य मिळावें.
यास्तव योर्कचा ड्यूक जो या दुसरे पुत्राचे वंशातला,
तो राज्याचा अधिकारी. तशांत लोकांस आपला रा-
जा साहवा हेन्री याचा त्रास आला होता, ह्मणून यो-

र्कांचे वंशानें राज्य करावें असें सर्वांच्या मनांत वागूं लागलें.

असें होत असतां ज्यान् केड ह्मणून एक पुरुष होता, त्यानें अशी आवाई उठविली कीं मी योर्कांचे वंशांतला, मला राज्य करण्याचा अधिकार आहे, हें त्याचें बोलणें बहुत्येक जण खरें मानून त्याचे नादीं लागलें. मग तो सुमारें वीस हजार लोक घेऊन लंडन शहरास आला, आणि ब्लाक्हीथ ह्मणून एक ठिकाण आहे तेथें उतरला. मग तेथून लंडनास गेला, परंतु तेथून त्याला लौकरच रोचेष्टरापर्यंत हटविलें, असें होतांच त्यास त्याचे बहुत्येक लोकानीं सोडून दिलें. मग असा ठराव केला कीं, जो कोणी जान् केडाला मारून त्याचें शीर घेऊन येईल त्यास इनाम मिळेल त्याजवरून केडास धरून त्याचा वध केला आणि त्याचें डोकें लंडनाच्या पुलावर ठेविलें.

असल्या बंडांवरून योर्कांचा ड्यूक आनंद मानूं लागला, कांतर लोकानी मला राज्याचा अधिकारी असें मानून राज्यासनीं बसवावयास अनुकूळ व्हावें, असें जें याच्या मनांत होतें त्यास तीं बंडें उपयोगीं पडलीं. मग याच्या जें मनांत वागत होतें तें हा बाहेर दाखवूं लागला. याच संधीस साहव्या हेन्री राजास दुखणें लागलें, तेव्हां राज्य चालवावयास योर्कांच्या ड्युकास नेमिलें. नंतर राजा बरा झाला परंतु एकवेळ जो अधिकार हातीं आला त्यास सोडूंनये असें त्या ड्युकास वाटूं लागलें, तेसमयीं राजाच्या नम्रस्वाभावामुळें ड्युकाचे इच्छेप्रमाणें घडूं आलें असतें, परंतु त्या राजाची राणी मार्गरेटइची प्रकृति कांहीं वेगळीच होती, ह्मणून इणे ड्युकाच्या व त्याचे पक्षाचे जे होते त्यांच्या बरोबर उ-

घड लढाई आरंभिली. योर्क आणि ल्यान्क्यास्टर या घराण्याच्या ज्या परस्परें लढाया झाल्या त्याचें मूळ येथून. याबहुत वर्षे चालल्या, एणेंकरून दुसरीं बहुत तुंबळ युद्धें झालीं, रक्ताचे पूर वाहले, व मोठमोठ्यांचीं वैमनस्यें पडलीं. मुळीं लढायाच देशाच्या अनर्थास कारण होत, मग त्या देशांतलेच लोक सोयरे संबंधी आंतल्याआंत भांडूं लागले असतां त्यापासून मोठा अनर्थ होईल यांत काय सांगावें. यां लढाईत कोणेसमयीं एके पक्षास यश मिळे, कोणे समयीं दुसऱ्यास मिळे. या लढाया ज्या ज्या ठिकाणीं झाल्या तीं अवघींच येथें लिहावीं असें नाहीं. एक लढाई ब्लोर्हीत येथें, एक लढाई वेकफिल्ड येथें, व दुसऱ्या बहुत जागोजागीं झाल्या.

वेकफिल्डास जी लढाई झाली तेथें योर्काच्या ड्युकाचे फौजेचा मोड होऊन तोही मारला गेला, परंतु त्याच्या पक्षाचे जे होते ते पुनः जसेचे तसेच सजून

१४६१. ड्युकस्बरीस जी लढाई झाली तेथें जय पावले, आणि ड्युकाचे लेंकास सन चौदशें एकसष्टांत राज्य स्थानीं बसविला त्याचें नाव येडवर्ड चौथा.

मग त्या साहाव्या हेन्री राजास त्याचेच खोलींत ग्लौसेस्टराच्या ड्युकानें मारिलें. हा ड्युक येडवर्ड राजाचा भाऊ पुढें राजा झाला, याचें नाव तिसरा रिचार्ड हा कुबडा व मोठा निर्दय असे. मग ती ड्युकस्बरीची लढाई झाल्या नंतर याच ग्लौसेस्टराच्या ड्युकानें व क्लारेन्सच्या ड्युकानें त्या हेन्रीच्या मुलासही भोसकून मारिलें. या राजाच्या वेळीं पाहिलें असतां लढाई व वध हींच बहुधा झालीं. योर्क आणि ल्यान्क्यास्टर यां घराण्याच्या लढाया म्हणून काय तें या पत्रावरून तुम्हास कळूं येईल. यां लढायांस वार्स् अफ् रोस असें हीं नाव

तात, याचा अर्थ गुलाबाच्या लढाया. ;कां तरे ल्यान्क्यास्टराचे पक्षास जे होते ते आपले टोपीस तांबडा गुलाब लावीत, आणि योर्कचे पक्षाचे पांढरा लावीत. गुलाबाचा समय जाऊन गुलाब मिळेना असें झालें ह्मणजे मग तांबड्या आणि पांढऱ्या वस्त्रांचे गुलाब करून आपआपल्या टोप्यांस लाऊन दिवस काढीत असत.

ल्यान्क्यास्टराच्या वंशाचे तीन राजे झाले, नंतर योर्काच्या वंशांचा राजा राज्य करूं लागला. ल्यान्क्यास्टराच्या वंशास राज्य पद नव्हतें, त्या वंशांत हेन्री चौथा राजा झाला त्यायोगेंकरून त्या वंशास राज्यपद मिळालें, परंतु तें राज्यपद नीतीनें प्राप्त झालें नाहीं, बळात्कारेंकरून मेळविलें, ह्मणून त्या वंशास बंडखोर असेंही ह्मणतात. लोभ० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

कोणत्या वर्षी साहवा हेन्री राज्य करूं लागला ?

याचा बाप पांचवा हेन्री मेला तेव्हां हा किती वर्षांचा होता ?

राजा आपल्या अल्प वयामुळें राज्य करायास असमर्थ होता, तेव्हां त्या राज्याचा संभाळ करावयास कोणास नेमिलें होतें ?

बेडफोर्डाचा ड्यूक फ्रान्स देशाबरोबर लढत होता काय ?

आणि तेथें त्यास जय मिळाला काय ?

इंग्लीश लोकांस फ्रान्सदेशांत जो अधिकार प्राप्त झाला होता तो कोणती अपूर्व गोष्ट होऊन अगदीं नाहींसा झाला ?

जोन् अफ् आर्क् ह्मणून कोण होती ?

इने फ्रान्सदेशींच्या कोणत्या नगरापासून इंग्लिशांचे फौजेस हांकून लाविलें ?

मग इला इंग्लीश लोकांनी एकादे लढाईत धरिलें काय ?

त्यानीं तिचें काय केलें ?

असें वर्त्तमान बाहेर होत असतां इंग्लाडांत कसें चाललें होतें ?

साहावा हेन्री हा चौथे हेन्रीचा कोण होय ?

बरें याच्या वशीस राज्य पदाचा अधिकार होता काय ?

हा काय ल्यान्क्यास्टराचा वंश नव्हे ?

योर्कांचा ड्युक ज्या वंशांत झाला तो वंश ल्यान्क्यास्टरापेक्षां वडील बंधूचा नव्हता काय ?

तर मग योर्कांच्या ड्युकास राज्य मिळूंनये काय ?

बरें लोकांस साहावे हेन्री राजाचा त्रास आला तेव्हां योर्कांच्या वंशास राज्य द्यावें असें त्यांच्या मनांत वागूं लागलें काय ?

असें झाल्यावरून बंडें होऊं लागलीं काय ?

मी योर्कांच्या वंशांतला अशी आवाई उठवून लोकांस आपल्या नादीं कोणी लाविलें ?

केड किती लोक घेऊन लंडनास गेला ?

मग केडाचें काय झालें ?

राजास दुखणें लागलें तेव्हां तें राज्य चालवावयास कोणास नेमिलें होतें ?

योर्कांच्या ड्युकाच्या हातीं जो अधिकार आला होता तो सोडूंनये असें त्यास वाटूं लागलें काय ?

बरें असें झाल्यावरून योर्क आणि ल्यान्क्यास्टर

ां घरांण्यांच्या परस्पर लढाया झाल्या काय ?

हेन्रीच्या स्त्रीचें नाव काय ?

या राणीनें काय केलें ?

योर्क आणि ल्यान्क्यास्टर घराण्याच्या परस्पर बहुत मोठ्या लढाया झाल्या काय ?

कोणत्या लढाईत यॉर्कांच्या ड्युकाचे फौजेचा मोड होऊन तो मारला गेला ?

त्यों ड्युकाच्या पक्षाचे जे होते ते कोणत्या लढाईत पुनः जसेचे तसेच सजून जय पावले ?

मग कोणास राज्य स्थानीं बसविलें ?

कोणत्या सालीं बसविलें ?

चौथ्या येडवर्डास राज्य प्राप्त झालें, मग त्या साहाव्या हेन्रीस काय केलें ?

ग्लौसेस्टराचा ड्यूक हा कोण व हा कसा असे ?

योर्कांच्या आणि ल्यान्क्यास्टराच्या लढायांस गुलबांच्या लढाया असें कां ह्मणतात ?

कोणत्या पक्षाचे लोक टापीस तांबडा गुलाब लावीत आणि कोणते पांढरा लावीत ?

ल्यान्क्यास्टराचे वंशाचे किती राजे झाले ?

पत्र १७.

चिरंजीव०-विशेष इंग्लांडदेशींच्या राजांचे जे स्वल्प वृत्तांत तुह्मास पाठवावे, ते तुह्मी मोठ्या आवडीनें समजून घेत असतां, हें जाणून मोठ्या आनंदानें आणखी वृत्तांत लिहून पाठवितों. मी जें जें कांहीं तुह्मास कळवितों, त्याची चांगली आठवण धरिली असतां इंग्लांडदेशींच्या वृत्तांताचे जे मुख्य मुख्य भाग, ते समज-

ण्यास तुह्मास सुलभ पडेल. हा लिहून पाठवितो असा लहान वृत्तांत शिकून मोठेपणीं इंग्लंडाचा मोठा वृत्तांत शिकूं लागलें असतां, तो जसा कळूं येतो, तसा पहिल्यानेच तो शिकूं लागलें असतां कळूं येत नाहीं. या लहान वृत्तांतानें तरी इंग्लंडदेशींचा सरासरी अवघा वृत्तांत समजूं लागेल.

मागल्या पत्रांत तुह्मास कळविलें कीं, योर्कांच्या ड्युकाचा लेंक चौथा येडवर्ड यास चौदाशें एक-
१४६१ सष्टावे वर्षीं राजपदीं बसविलें. हा मोठा देखणा असे, याचे सारिखा सुंदरपुरुष दुसरा कोणी त्या राज्यांत नव्हता, परंतु येवढ्यानेच हा स्तुतीस योग्य होत नाहीं. याचे आचरणांत कांहीं एक चांगलेपणा नसे, वाईट दुष्टपणाच असे. हा फार क्रूर, खुनशी व दुराचरणी असे, याजविषयीं एक गोष्ट सांगतों, त्याजवरून याचा क्रूरस्वभाव व खुनशीपणा कळूं येईल. एके दिवशीं हा थामस् बर्डेट ह्मणून एक साहेब होता त्याच्या शिकार खेळायाच्या जागेंत शिकारीस गेला. या थामस बर्डेटचा, आणि राजाचा भाऊ क्लेरेन्सचा ड्यूक याचा फार स्नेह असे, आणि राजाचा आपल्या त्या भावा बरोबर कज्जा होऊन द्वेष पडला असे. तो द्वेष आपल्या भावाच्या स्नेह्यावर उगवावा असें राजानें मनांत आणून त्या थामस बर्डेटचा एक आवडता हरण होता, तो मारला. त्याजवरून बर्डेट रागेंभरून असें बोलिला कीं हें हट्टवादाचें काम करायास ज्याणें राजास बुद्धि दिली असेल त्याच्या पोटांत त्या हरणाचीं शिंगें खुपसोत. या शब्दांवरून बर्डेटची चौकशी करून त्यास टिबर्न येथें फांशीं दिलें. अहा हा ! किती क्रूर हें कर्म ! मनास येईल तसें करावें, दुसऱ्यास निरर्थक उप-

द्रव करावा, असल्या राजाचा स्वाधीन आपण नाहीं, याजवरून आपण आपल्यास सुखी मानावें. असा हा हटवाद व आपल्या मित्राचा वध पाहून क्लेरेन्सा-च्या ड्युकास वाईट वाटून फार राग आला, आणि ह्मणूं लागला कीं, बर्डेटचा कांहीं अपराध नसतां त्या-स शासन केलें ही अनीति क्रूर कर्म होय, इतक्याच बोलण्यावरून राजानें त्या भावाचाही वध करावा अशी आज्ञा केली; मग त्यास मारिलें तो प्रकार असा. तूं कसा मरूं इच्छितोस असें त्यास विचारिलें, त्यानें उत्त-र दिलें कीं मला मालसी मद्याच्या पिपांत बुडवून टा-कावें. मालसी मद्य द्राक्षारसाची दारू, ही त्यास फार आवडत असे असें वाटतें. मग या दारूचें एक मोठें पीप आणून त्यांत त्या ड्युकाला उलटा बुडवून मारिला.

फ्रेन्च लोकांबरोबर लढाई करण्याविषयीं या रा-जाची तयारी होत होती इतक्यांत यास दुखणें लागून हा सुन चौदाशें त्यायशींत एकेचाळीसावे वर्षी मरण पावला. १४८३

पूर्वी इंग्लांडदेशीचे राजे जीं मोठीं मोठीं क्रूर कर्मै करी-त, आणि बहुतकरून इच्छेस येई त्याप्रमाणें राज्य क-रीत, तो वृत्तांत पुरातन बखरींत वाचूं लागलें असतां आं-गाचे कांटे उभे राहतात, त्यावेळीं राजानें जरी मोठा घोर बळात्कार आरंभिला तरी त्यास कोणी आड ये-ऊं नये कांहीं अडचण पडूं नये असें होतें. आतां तसा उपद्रव नसतां इंग्लीश लोक असें बोलतात कीं "आतां आह्मास स्वतंत्रपणा ह्मणजे मोकळीक नाहीं आणि रा-जा आणि राज्य जसें असायाचें तसें नाहीं, आणि आ-

पल्यापेक्षां मातबर थोर गृहस्थ अढळला असतां आतां काय ताळ राहिला, ज्याला पाहिजे त्याणें मोठे पदवीस चढावें, अशी रोरों भरून निंदा करितात. ” परंतु हीं असलीं भाषणें बहुतकरून केवळ अविचाराचीं कळलें. या गोष्टींचा जर अभिमान सोडून वास्तविक विचार केला तर दुसऱ्याचा हेवा करून खंती होण्यास कांहीं कारण नाहीं. जे चांगले ख्रिस्ती जन ते असें ह्मणतात कीं “ आपण ह्या सांप्रतकाळींच्या स्थितीनें आहों हाच मोठा लाभ.” राजाचा जो मोठा घोर उपद्रव इंग्लंडचे बखरींत सांगितला आहे तसा उपद्रव आतां करीन असें कोणी ह्मणेल तर तसें होणार नाहीं. आपल्यापेक्षां कमी योग्यतेचे जे लोक त्यांस उपद्रव करावा असें आतां राजा आणि मानकरी यांचे मनांत येत नाहीं, आणि जरी आलें तरी कायद्यांच्या आटकावामुळें तसें त्यांच्या हातून होत नाहीं. याजकरितां अशी जेथें न्यायनीति वागती अशा राज्यांत आपलें राहणें आहे हाच मोठा लाभ. गरीब अथवा मातबर यांच्या शरीरास किंवा जिनगीस कोणाचा उपद्रव होऊंनये असें त्यांचें रक्षण होतें, आणि जे कांहीं आपल्यास बरें योग्य तें करण्याची मोकळीक आहे असें असतां आह्मास मोकळीक नाहीं ह्मणून पुष्कळलोक ह्मांका मारितात, परंतु त्यांचा भाव काय तो कळत नाहीं. एक वृद्ध ख्रिस्ती ह्मणतो “माझें एवढें वय होऊन मला आतां ह्मातारपण आलें. परंतु ख्रिस्ती मतांत चालणाऱ्या मनुष्यास जें योग्य तें मी करूं लागलों आणि त्यांत मला कोणे एक्या कायद्यानें अटकाव केला असें तर कोठे माझ्या जन्मांत अढळलें नाहीं, आतां दुसऱ्याचा जाऊन माल घेणें, तर तसलें काम माझ्या

ल्यांस येत नाहीं, आणि आलें तर मला कायद्याचा अकटाव होईल असा अटकाव अवश्य पाहिजे. असला कायदा आहे ह्मणूनच माझ्या मालाचें रक्षण होतें. जर कोणी गृहस्थ माझ्यापेक्षां द्रव्यवान् असला आणि त्याचें द्रव्य जाऊन घेईन ह्मणेन् तर तें घ्यावयास मला मोकळीक नाहीं." असले अटकाव आपल्या सर्वांच्या हिताचे आहेत आणि ते अवश्य असले पाहिजेत. येणेंकरून आपल्या वास्तविक मोकळेपणांत कांहीं कमी पडत नाहीं, उलटें आपलें रक्षण होतें व आपल्यास सुख मिळतें. परंतु हा विचारकरितां इंग्लंडचा वृत्तांत तसाच राहिला, ह्मणून हा विचार इतकाच येथें पुरे. लो॰ हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

चौथ्या येडवर्डास राजपदीं कोणत्या सालीं बसविलें?

तो स्वरूपानें कसा असे?

त्याचा स्वभाव कसा असे?

राजाचा क्लारेन्सचे ड्यूकाशीं द्वेष होता त्याजवरून राजानें त्याच्या मित्रास काय केलें त्याची सविस्तर गोष्ट सांगावी. पुस्तकांत ज्या भाषेनें ती गोष्ट लिहिली आहे त्याच भाषेनें ती गोष्ट सांगितली पाहिजे असें नाहीं, तुह्मास त्या गोष्टीचें स्मरण असलें पुरे. अशा गोष्टी वांचून त्या बोलून दाखविण्याचा अभ्यास केला असतां कोठें न अडतां व गोंधळतां सरळ रितीनें बोलण्याची टेव लागेल?

क्लारेन्साचा ड्यूक हा राजाचा कोण?

राजा लढाई करण्याच्या बेतांत होता काय?

कोणत्या देशीच्या लोकांबराबर लढाई करण्या-च्या बेतांत होता ?

मग तो बेत कशामुळें सिद्धीस गेला नाहीं ?

राजा मरण पावला तेव्हां याचें वय किती वर्षांचें होतें ?

तो कोणत्या सालीं मेला ?

पत्र १८.

चिरंजीव० – विशेष सन चौदाशें त्र्यायशींत चौथा येडवर्ड मरण पावला, त्याचें वर्तमान तुह्मास मागील पत्रांत कळविलें. त्या राजास तीन मुलें होतीं, दोन मुलें एक मुलगी. मोठ्या मुलाचें नाव येडवर्ड, दुसऱ्याचें रिचार्ड, आणि मुलगीचें इलिझाबेथ्. त्या राजाच्या मागें त्याचा वडील मुलगा पांचवा येडवर्ड राजा झाला, परंतु याचें वय १३ वर्षांचें, त्यामुळें याचे हातून राज्य कारभार चालेना ह्मणून याचा चुलता रिचार्ड ग्लोसेस्टराचा ड्यूक राज्यकारभार चालवावयास नेमिला. या ड्युकाचें नाव मागें एकवेळ आलें आहे, पुढें जो तिसरा रिचार्ड झाला तोच हा, यास कुबडा रिचार्ड असें कोठे ह्मणतात, अंग आखडलेलें व वांकडें अशाच रूपानें हा जन्मला. परंतु यांच्या शरीरापेक्षां याचें मन तर फारच वांकडें होतें. याचे जे लहान लहान पुतणे त्यांचा याणे सांभाळ करावा तो नकरितां आपल्यास राज्य मिळावें या बुद्धीनें त्यांस मारण्याचा बेत केला, परंतु त्यां मुलांचें रक्षण व सांभाळ करणारे असे बहुतजण त्यांच्या पक्षाचे होते, याजकरितां त्यां मुलांस मारण्याच्या अगोधर पहिल्यानें त्यांचें हित इच्छिणारांस नाहींसें करावें असा त्यां

मुलांच्या दुष्ट चुलत्याने निश्चय केला, तो प्रकार सांगतों.

लार्डहेस्टिंग् ह्मणून एक प्रतापी पुरुष होता, त्याचा राजावर व त्याच्या भावावर फार लोभ असे, ह्मणून कुबड्यारिचार्डाने प्रथम त्या लार्डासच मारण्याचा बेत केला, आणि त्यास निरोप पाठविला कीं, तुह्मी लंडन शहराचे किल्यांत राजसभा मिळणार तेथें यावें. ती सभा मिळाल्यावर रिचार्ड आपलें मुख क्रोधयुक्त व भयंकर करून तेथें आला, त्यावरून त्या सभेस जे लार्ड होते त्यांस वाटलें कीं कांहीं आतां अनर्थ होतो. मग रिचार्डानें आपला निर्जीव वाळलेला हात बाहेर काढून दाखविला आणि ह्मणूं लागला कीं जेनुशोर व तिचे मिलाफी यांनी जादूकरून हा माझा हात शक्तिहीन केला. हें पाहिलें असतां केवळ कुभांड, कांतर जादू ह्मणून कांहीं पदार्थ नव्हे, उगीच कल्पना होय. हा याचा हात जन्मापासूनच आखडलेला, हें सर्वांस ठाउकें होतें. त्याजवरून लार्ड हेस्टिंग् बोलूं लागला कीं, आपण सांगतां तसेंच त्यां मनुष्यांनी जर केलें असलें तर त्यांस शिक्षा केली जाईल, असें ह्मणतांच रिचार्ड मोठ्याने बोलूं लागला " जर असें तूं मला उत्तर देतोस तर एक त्यांणीं माझा जीव घेण्याची मसलत केली आहे, आणि तूंही त्यांस सामील आहेस, असें बोलून मेजावर दोनदां हात मारला, इतक्यांत त्या सभेंत कित्येक हातेर बंद शिपाई आले त्यांस रिचार्डानें अशी आज्ञा केली कीं, अरे पाहतां काय, या लार्ड हेस्टिंगास धरा ओढा. उडवा डोचकें. याचा शिरछेद केल्यावांचून मी अन्नच घेणार नाहीं, अशी आज्ञा होतांच तेथें एक लाकूड होतें त्याजवर त्याला घालून त्याच घटकेस त्याचें डोकें तोडलें.

याप्रमाणें जसजसा मागील वृत्तांत पहात जावा तसतशीं अधिक क्रूर कर्मे दृष्टीस पडतात, आणि तसतसा अधिक ईश्वराचा उपकार स्मरावा असें मनांत येतें. याजवरून इंग्लंड देशींच्या प्रजा असें ह्मणतात कीं "आह्मांला ईश्वरानें ज्या राज्यांत जन्म दिला आहे तेथें कोणी कोणत्या ही मोठ्या अधिकारावर असला तथापि त्याच्याने याप्रमाणें कोणाचा प्राण घेववत नाहीं ही ईश्वराची आपणावर मोठी कृपाच होय."

याप्रकारचा माझा लेख मागील पत्रांत वारंवार आला आहे, याचें कारण असें आहे कीं, सांप्रत काळींचे राज्यव्यवस्थेचे गुण दोष व मागील राज्यव्यवस्थेचे गुण दोष दृष्टीस पडतात, ते प्रसंगानुरूप बोलावेच लागतात, त्यावांचून पुढील वृत्तांत सांगतां येत नाहीं.

मागें जेनूशोर जें नाव सांगितलें तें लंडन शहरांत लांबर्डच्या रस्त्यावर एक सोनार रहात असे त्याचे बायकोचें. ही आपल्या नवऱ्यास सोडून चौथ्या येडवर्ड राजाच्या आंगाखालीं राहिली होती. पूर्वी असा संप्रदाय असे, कोणी एकानें मोठा अपराध केला असतां त्यास प्रायश्चित्त देत. तें असें. एक अखंड पांढरें वस्त्र लेववून हातांत मेणबत्ती देवून पायांत जोडा घालूं न देतां देउळापर्यंत चालवीत. याप्रमाणें त्या जेनूशोरला प्रायश्चित्त दिलें, तेव्हां ती लंडन शहरांतील मार्गांतून सेन्ट पालच्या देवळापर्यंत चालत गेली. मग असा हुकूम केला कीं इला कोणी खायास प्यायास देऊंनये, कोणी आपल्या घरांत घेऊंनये. तेव्हां ती अत्यंत दुःखानें व गरीबीनें इकडे तिकडेस फिरूं लागली. ती पूर्वी अनेक प्रकारचीं सुखें भोगीत होती, व मोठ्या डौलानें वागत होती, ह्मणून हें दुःख तिला फारच जड गेलें अ-

मेल. तशांत तिणें जीं पातकें केलीं होतीं तींही तिच्या मनाला फारच जाचुलीं असतील. ही मुळची अपराधी खरी परंतु तिला ऐश्वर्य मिळालें होतें तेव्हां तिणें लोकांवर उपकार केले होतें, व त्यांस उदार होऊन जें दिलें होतें, तें ते आठवून व तिची दुःखाची अवस्था पाहून तिचा सर्वांस कळवळा येई. परंतु राजाचे आज्ञेमुळें कोणाच्यानें कांहीं तिला देववतनसे. याप्रमाणें ती चिध्या पांघरून दिना सारखी जिकडेतिकडे बहुत दिवस फिरतां फिरतां शेवटीं त्याच दुःखानें मेली. हा जो इला दंड झाला तो इच्या अपराधानुरूपच झाला परंतु रिचार्डानें इला दंड करितांना अशा बुद्धीनें केला नाहीं, तर ही त्या चौथ्या येडवर्डाच्या मुलांवर ममता करीत असे आणि रिचार्ड यांमुलांस कांहीं करूं लागला ह्मणजे त्यांचा पक्ष धरी, ह्मणून त्यां मुलांच्या शत्रुत्वानें इला दंड केला. यानंतर तो दुष्ट रिचार्ड सिंहासनावर आपण बसायाचा विचार करूं लागला, आणि उगेंच ढाग व खोटीं निमित्तें सांगून बहुत लोक आपल्या नादीं लाविले. मग लंडन शहरचे जे न्यायाधिशाचे योग्यतेचे अधिकारी, ते येऊन रिचार्डास विनंती करूं लागले कीं, आपण आतां मुकुट धारण करावा. त्याजवरून रिचार्ड बोलूं लागला मला तर राजपदाची इच्छा नाहीं, परंतु हें बोलणें उगीच बाह्यात्कारीं, आपला दुष्ट बेत कोणाच्या लक्षांत येऊंनये ह्मणून हें असलें लबाड बोलणें. असें घडूं आलें असतां ही रिचार्डास वाटत असे कीं, जोंपर्यंत माझे पुतणे जीवंत आहेत तोंपर्यंत मला स्वस्थपण राज्य करायास सांपडणार नाहीं, ह्मणून त्यानें त्या लहान राजास व त्याचा धाकटा भाऊ योर्काचा ड्यूक यास मारण्याचा बेत केला. हें काम

त्याने ब्राकेन्बरी ह्मणून जो किल्याचा सरदार होता त्यास सांगितलें, परंतु तो दयाळू असे ह्मणून त्याने तें दुष्ट कर्म पतकारिलें नाहीं, याजकरितां त्यास दूर करून त्या अधिकारावर सर्जेम्सटिरेल ठेविला. मग त्या टिरेलाने तिघे मारेकऱ्यांस द्रव्य कबूल करून त्या बाळहत्या करण्याविषयीं बोलाविलें, ते रात्रीस आले आणि तो दुरात्मा टिरेल खोलीच्या दाराजवळ उभाराहून ते मारेकरी खोलींत शिरले, त्यांनी तीं बापुडीं बाळें केवळ निद्रेच्या भरांत असतां उश्यानी त्यांचे श्वास कोंडून त्यांस मारून टाकिलें, आणि त्यांचीं मेतें निसणीच्या खाली पुरून तेथें दगडांचे चिरे जसे होते तसेच बसविले; तेणेंकरून बहुत दिवस त्यां मेतांचा थांग लागला नाहीं. मग बहुत वर्षांनी त्यांचीं हाडें त्या निसणी खालीं कामदार मनुष्यांस अढळलीं.

याप्रमाणें पांचव्या येडवर्डाचें राज्य होऊन बहुत मास लोटले नव्हते इतक्यांत तो नाहींसा झाला, त्यास किल्यांत बंद केलें होतें तेथें बाळपणांतच त्याचा वध झाला ह्मणून त्यानें राज्य केलें असें ह्मणतां येत नाहीं. मग तो दुष्ट ग्लौसेस्टराचा ड्यूक तिसरा रिचार्ड अशा नावानें राज्य करूंलागला, परंतु याचा स्वभाव क्रूर यानें मनास येईल तसें करावें, ह्मणून सर्व प्रजा याच्या राज्यास त्रासल्या आणि त्यांस वाटूं लागलें कीं हा राजा नाहींसा होता तर बरें, त्याजवरून रिचमान्डच्या ड्युकास धैर्य प्राप्त होऊन त्याणें फौज जमा केली आणि सर्वांस नकोसा झालेला जो रिचार्ड त्याजपासून राज्य घेण्याचा उद्योग आरंभिला. हा रिचमान्डचा ड्यूक तांबड्या गुलाबाच्या पक्षाचा ह्मणजे ल्यान्क्यास्टरचे घराण्यांतला होता, याजकरितां योर्काच्या घराण्यांतले

राजे राज्य करीत होते तोंपर्यंत या रिचमान्डास तें राज्य सोडून बाहेर राहणें प्राप्त झालें होतें. मग रिचार्डाचे स्वछंद वागणुकीमुळें लोक रुष्ट झालेसे पाहून तें लोक आतां मला अनकूळ होतील असें मानून रिचमान्ड थोडकीशी फौज घेऊन फ्रान्सदेशाहून निघाला आणि वेल्स येथें मिल्फोर्ड ह्मणून बंदर आहे तेथें उतरला, तेथें याला कोणी आड आलें नाहीं. इकडे धैर्यवान् जो रिचार्ड याने ही तयारी केली, तेव्हां रिचमान्डाकडेस बहुत इंग्लीश लोक मिळाले. मग त्यां उभयतांचें लेस्टर शहर येथील बाजूवर्थ फिलूडास युद्ध झालें, त्या युद्धांत रिचमानूडास जय मिळाला आणि रिचार्ड मारला गेला.

मग रिचमान्डास सातवा हेन्री असें पद देऊन राज्यासनीं बसविला, तेणेंकरून सर्व लोकांस आनंद झाला. हा कांहीं मागील राजाचा वारस नव्हे ह्मणून यास राज्य मिळावें असें नव्हतें, परंतु तें याणे युद्ध करून मेळविलें, आणखीं लोकांस ही रिचार्ड नकोसा झाला होता, ह्मणून या हेन्रीस राज्याचा अधिकार आहे किंवा नाहीं याचा लोकांनी फारसा विचार केला नाहीं.

या पत्रांत पांचवा येडवर्ड आणि तिसरा रिचार्ड अशा दोन राजांचें वर्त्तमान लिहिलें आहे. पांचवा येडवर्ड दोन महिनें होता, तिसरा रिचार्ड दोन वर्षें होता, तो सन चौदाशें पंच्यायूशींत बाजूवर्थ फिल्ड येथें लढाईत पडला. लोभ॰ हे आशीर्वाद. १४८५

प्रश्न.

चौथा येडवर्ड कोणत्या सालीं मेला ?

त्यास किती लेंकरें होतीं ?

त्यांचीं नावें काय ?

चौथा येडवर्ड मेला तेव्हां त्याचा वडील मुलगा किती वर्षांचा होता ?

मग राज्य कारभार चालवावयास कोणास नेमलें ?

तो स्वभावानें कसा असे ?

त्यानें कोणत्या मानकऱ्यास मारिलें ?

त्याजवर काय कुभांड रचलें होतें ?

लार्ड हेस्टिंगास मारायाचें वास्तविक कारण काय ?

जेन् शोर कोण होती ?

तिला दंड कोणत्या प्रकारचा झाला ?

रिचार्डानें त्या लहान्या राजास व त्याच्या भावास काय केलें ?

त्यांच्या प्रेतांचा कोठे थांग लागला काय ?

तीं कोठे व कोणास सांपडलीं ?

या मुलांस मारून राज्य कोणी घेतलें ?

रिचार्डाची वर्त्तणूक कशी असे ?

त्याजवर फौज घेऊन कोण आला ?

रिचमाण्डच्या ड्युकाची रिचार्डाबरोबर लढाई झाली तसमयीं कसें झालें ?

ही लढाई कोठे झाली ?

मग तें राज्य कोणी घेतलें ?

कोणत्या सालीं रिचार्डास मारिलें ?

पत्र १९.

चिरंजीव०—विशेषं जेजे इंग्लांडची बखर वाचितात त्यांस तिसऱ्या रिचार्डास मारल्याचें व सातव्या हेन्रीस राज्य मिळाल्याचें वर्त्तमान ऐकून जसा आनंद होतो, तसा तुह्मासही त्या वर्त्तमानावरून आनंद झाला असेल. रिचार्डाच्या स्वभावानें लोक फार त्रासले होते, ह्मणून सातव्या हेन्रीस राज्याधिकार आहे किंवा नाहीं याची फार चौकशी न करितां त्यास जसें त्याकाळींच्या लोकांनी मान्यकरून घेतलें, तसें तुह्मी त्याकाळीं असतां तर त्यास मान्य करून घेतलें असतें असें आहे. अमक्याच्या वंशाचा अमूक असा विचार ठेवणे अवश्यक आहे, असा विचार न ठेविला तर राज्य घेण्याविषयीं हजारोजण दावे सांगू लागतील, व हजारो तंटे पडतील, परंतु खचित ठरलेला व सर्वांस ठाऊक झालेला अशा वारसास राज्य दिलें ह्मणजे सर्व कळीं मिटतात. याप्रमाणें पहातां सातवा हेन्री या राज्याचा वारस नव्हता. रिचार्डाने जे राजपुत्र किल्यांत मारिले त्यांची बहीण इलिझाबेथ ती वारस होय परंतु हेन्रीने या राजकन्येबरोबर लग्न लाविलें तेणेंकरून कांहीं तंटा न होतां योर्काच्या घराण्याचा ल्यान्क्यास्टराच्या घराण्याशीं जो वाद चालला होता तो नाहींसा झाला, हेन्री ल्यान्क्यास्टराच्या घराण्यांतला आणि इलिझाबेथ योर्काच्या घराण्यांतली यांच्या लग्नाने दोन्ही घराणी एक होऊन यांचें सुरळीत चालूं लागलें. मग हेन्री चांगल्या प्रकारें राज्य करूं लागला परंतु कित्येक लोकांचा स्वभाव असा असतो कीं त्यांनी संतोष पावून उगें राहूंच नये, नेहमी बंडें तुफानें उठवीत असावीं याप्रमाणें हेन्री-

च्या राज्यांत घडत होतें. सांप्रत काळींच्या लोकांस चांगलें ज्ञान व विचार आहे, नाहींतर राजाचा फार बळात्कार होतो, राजानी नीति सोडली अशा ज्या बंडवाले गोष्टी सांगतात त्याजवर लोक कान देऊन आतांही पहिल्याप्रमाणें बंडें करते.

ते समयीं देश समृद्ध होऊन सुखानें नांदूं लागे अशा रितीने हेन्री राज्य करूं लागला होता, व जे बहुत दिवस बंडें तुफाने करून दमले होते त्यांस ही आपल्या नम्र स्वभावाने शांत करण्याच्या उद्योगांत होता, परंतु कित्येकांची प्रकृति अशी असती कीं तिणे नित्य क्षोभ पावावा, तीस शांती समाधान कदापि होऊंनये. सारांश बहुत दिवस मसलत करून फितूर करण्याची ज्यांस टेव लागली होती ते राजा बंदोबस्त करीत असतां ही हरतऱ्हेने बंडें तुफाने करीत. शेवटीं लोकांनी एक मनुष्य उभा केला. त्याचें नाव लांबर्ट सिम्नेल, हा एके रोटीवाल्याचा लेंक. हा ह्मणूं लागला कीं, ज्या क्लारेन्सच्या ड्युकास किल्यांत मालमशी दारूच्या पिपांत बुडवून मारिलें त्याचा मी लेंक. असें बोलणे ही उघड लबाडी ह्मणून या बंडास कोणी फारसे मिळाले नाही, शेवटीं थोडेसे लोक सामील झाले, त्यांत कित्येक सामर्थ्यवान् होते, त्याणी एक फौज जमा केली, ते समयीं बहुत्येक देश राजाकडेस झाला होता. मग नाटिंग्हामशैर प्रांतांत स्टोक स्थानाजवळ राजाच्या लश्कराची व त्या बंडवाल्यांची लढाई होऊन त्यांचा मोड झाला. तेथें सिमनेलास धरिलें, परंतु हा गरीब जात्या बुद्धिवान् नव्हे, यास बुद्धि देणार ते दुसरेच असें जाणून राजाने यास मोठा दंड न करितां आपल्या

स्वयंपाक घरांत स्वयंपाक्यांच्या हाताखालीं ठेविलें. पुढें कांहीं दिवसानें याची नेमणूक जेथें राजाचे शिकारीचे पक्षी होते त्या शिकारखान्यावर केली, मग त्याच कामांत असतां हा मेला.

याप्रमाणें होऊन फार दिवस झाले नाहींत इतक्यांत एक दुसरा दावा सांगणारा उठला, याचें नाव पर्कीन वार्बेक्. हा ह्मणूं लागला कीं किल्ल्यांत दोन राजपुत्र मारिले असें सांगतात, परंतु त्यांतून धाकट्यास मारिलें नाहीं, योर्कांचा ड्यूक रिचार्ड ह्मणून जो धाकटा राजाचा लेंक तो मी आहें. त्याजवरून बहुत लोक यास अनकूळ झाले, आणि याची रीत भात चांगली असे, आणि हा मोठ्या शहाणपणानें वागे, ह्मणून याचा पक्ष चांगला बळावला आणि बहुत्येक मोठे मोठे नामांकित लोकांस याची गोष्ट खरी वाटूं लागली. त्याजवरून राजानें मोठ्या यत्नानें वार्बेक् कोण कोठला असा शोध लाऊन ज्यांनी तें बंड माजिवलें होतें त्यांतील बहुत्येकांस धरून ठार मारिलें, आणि कित्येकांस त्यांच्या अपराधाची क्षमा केली.

मग त्या वार्बेकाचें इंग्लांड देशांत कांहीं चालेना असें होतांच तो स्काटलांडास गेला, तेथें स्काट देशांचा राजा चौथा जेम्स् याणें त्याचें मोठें साह्य केलें. तेथून तो मोठी फौज घेऊन पुनः इंग्लांडास आला, परंतु फारसे इंग्लीश लोक येव्हां आपल्यास सामील होत नाहींत असें पाहून तो ऐर्लांड देशास गेला, तेथून पुनः इंग्लांड देशास येऊन कार्नवाल् येथें उतरला. तेथें त्या प्रांतांतील कित्येक लोक त्यास मिळून तो आपणास चौथा रिचार्ड असें ह्मणवूं लागला. त्यावेळेस त्याच्या जवळ सातहजार

फौज जमा झाली, परंतु राजा फौज घेऊन आपल्या बरोबर भांडायास येतो असें ऐकतांच त्यास वाटूं लागलें कीं, आतां आपल्यास यश मिळत नाहीं, मग त्याचें लश्कर राजाच्या हातीं सांपडलें. ते समयीं राजानें त्यांतील जे मुख्यमुख्य बंडाच्या मसलतींत होते त्यांस ठार मारून बाकीच्यांचे अपराध क्षमा केले आणि असें ठरविलें कीं, जर वार्बेक् येऊन भेटेल आणि बंडाचा सर्व मजकूर कबूल होईल, तर त्याचा ही अपराध क्षमा होईल. मग त्याप्रमाणें वार्बेकानें केलें, त्याणें जो आपला वाका सांगितला त्याजवरून तो योर्कांचा ड्यूक होय असें अझून कित्येकांस वाटतें. असें जें त्यांस वाटतें हें खरें किंवा खोटें याचा निर्धार होत नाहीं, पाहिलें असतां बखरी लिहितात ते आपआपल्या विचाराप्रमाणें किंवा ते ज्या ज्या पक्षाकडचे असतात त्यात्या पक्षाचा अभिमान धरून वर्त्तमान लिहितात.

तिसऱ्या रिच्यार्डाच्या पक्षाच्या लोकानीं त्याकाळींचें वर्त्तमान लिहिल्यास ते बहुत करून रिचार्डाच्या गुणाचें आणि सातव्या हेन्रींच्या दोषाचें वर्णन करतील, सातव्या हेन्रीच्या पक्षास जे लोक होते त्यानीं तो वृत्तांत लिहिला असल्यास ते रिचार्डाचा पक्ष अगदीं खोटा आणि हेन्रीचा पक्ष केवळ खरा असें करून दाखवितील. परंतु बहुधा असें आढळलें आहे कीं त्या दोघां राजपुत्रांस किल्यांत मारिलें आणि जर त्यांस मारिलें असलें तर मग वार्बेक् हा लबाड जाणावा. असो या गोष्टीचा निवाडा माझ्या हातून तर होत नाहीं. सारांश कोण्या एक्या पक्षाचा अभिमान धरून जे गोष्टी सांगतात त्यांच्या त्या गोष्टी खऱ्या असें मानण्याविषयीं विचार करावा. आतांही इंग्लांड देशांत अशा गोष्टी

सांगणारे पुष्कळ आहेत आणि ते जें जें सांगतात तें तें तेथील लोकांस जर खरें वाटतें, तर आह्मावर बलात्कार होतो, आमचा कांहीं न्याय होत नाहीं, आह्मी दुष्ट राज्यांत राहत आहों, आह्मास कांहीं एक मोकळीक राहिली नाहीं, असें ते मानून पूर्ववत् बंड करिते. कित्येक जण असें मानणारे अझून आहेत, ते, ते लेख वाचून आपल्यास असें मानितात कीं आह्मी मोठ्या दुःखांत आहों, आह्मास सुख ह्मणून राहिलें नाहीं, आह्मी केवळ पराधीन झालों, परंतु असलें मानून घेणें मला अगदीं विपरीत वाटतें, आणि तुह्मासही असेंच वाटेल, खिस्ती जनांस जें कांहीं करायास योग्य तें करण्याची कोणास मोकळीक नाहीं काय ? बहुत्येक लोक मोठ्या मोठ्या दुःखांत असतात आणि राज्यास दोष लावितात, परंतु त्यांस विपत्ति प्राप्त होतात त्या राज्यापासून कांहीं प्राप्त होत नाहींत, त्यांस तेच स्वतां कारण होत. जे कोणी व्यवस्थेनें विचारानें चालतात त्यांचा प्रपंच बहुधा चांगला नांदतो आणि ते सुखी होतात; जे दारूबाज, व्यसनी, अव्यवस्थेनें वागणारे, त्यांस बहुधा दरिद्र व दुःख प्राप्त होतें. व्यवस्थेनें चालत असतां ही कोणसमयीं दुःखें व संकटें प्राप्त होतात, परंतु त्यांचें निवारण कोणत्याही राजाच्या हातून होऊं शकत नाहीं.

असो आतां आरंभिलेला विषय सांगतों. हेन्री स्वभावानें नम्र असे, परंतु त्याच्या वेळेस नहमी बंडें व तुफानें होत असत, ह्मणून तो वारंवार त्यां बंडखोरांस मोठे मोठे दंड करी, त्याच्या राज्याचे अखेरीस मात्र बंडें व तुफानें मोडून देशांत चांगलेंसें अकोपीत चालूं लागलें. हा राजा पधराशें नवांत मरण पावला. १५०९.

लोभ० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

तिसऱ्या रिचार्डास कोणत्या सालीं मारिलें ?

त्यानंतर राज्य कोणी घेतलें ?

रिचमान्डचा ड्यूक हेन्री, हा राज्याचा वारस होता काय, तर कोण होतें ?

सातव्या हेन्रीनें कोणा बरोबर लग्न केलें ?

योर्क आणि ल्यान्क्यास्टर यां घराण्याचा जो परस्परांशीं वाद चालला होता तो त्या लग्नानें कसा मिटला ?

हेन्रीने चांगल्या प्रकारें राज्य केलें काय ?

असें ही असतां त्याजवर बंडें होत असत काय ?

नरें राज्य घेण्याविषयीं कोण कोणी दावे सांगितले ?

लाम्बर्ट सिम्नेल हा आपणास कोण ह्मणवूं लागला ?

बरें बंडवाल्यांची व राजाची कांहीं लढाई झाली काय ?

कोठें झाली ?

कोणास जय मिळाला ?

मग सिम्नेलाचें काय केलें ?

बरें मग दुसरा कोणी राज्याविषयीं दावा सांगूं लागला काय ?

त्याचें नाव काय ?

पर्कीन वार्बेक हा आपल्यास कोण ह्मणवूं लागला?

त्याच्या पक्षास कोणी मोठे मोठे नामांकित लोक मिळाले होते काय ?

तिसऱ्या रिचार्डानें जा योर्काच्या ड्यूकास कि-

ळ्यांत मारिलें तोच पर्कीन वार्बेक् असें कोणी अझून मानितात काय ?

हेन्री सातवा कोणत्या सालीं मरण पावला ?

पत्र २०.

चिरंजीव०—विशेष इंग्लांडदेशाची बखर तुह्मास सातव्या हेन्रीपर्यंत सांगितली; येथून आठव्या हेन्रीचें वर्त्तमान लागलें, आतां येथून पुढें जीं वर्त्तमानें घडलीं आहेत तीं प्रस्तुत काळास जसजशीं जवळ तसतसें त्यांचें चांगलें सविस्तर स्मरण ठेवावें. आठव्या हेन्रीचें वर्त्तमान तर चांगलें चित्त लाऊन वाचायासारखें आहे. इंग्लांडदेशीं मतांतर ह्मणून जें एक मोठें काम झालें, याचा आरंभ आठव्या हेन्रीच्या वेळेस झाला. या मतांतराविषयीं मागें पंधराव्या पत्रांत कांहीं लिहिलें आहे. ख्रिस्ती धर्म रोमन क्याथलीक रूपानें जो चालला होता, त्यांतील दोष काढून तो प्रोटेस्टान्ट रूपानें ह्मणजे त्याच्या वास्तविक रूपानें चालू केला, अशा कृत्यास मतांतर ह्मणतात. जोंपर्यंत रोमन क्याथलिक् धर्म चालत होता तोंपर्यंत ख्रिस्ती शास्त्रास विरुद्ध अशीं बहुत कर्मे घडत होतीं. धर्म संबंधी जीं जीं कामें तीं सर्व रोमच्या पोपाच्या हातीं असत, आणि तो राज्य प्रकरणांतही वारंवार आपली सत्ता चालवी. ही पाहिली असतां अनीति; कांतर पोप ह्मणजे मुख्य धर्माध्यक्ष, हा रोमनगरास रहात असे, याचा राज्य प्रकरणांशीं किंवा तशाच दुसऱ्या कामाशीं काय संबंध ? रोमन क्याथलीक धर्मांत मोठाएक दोष असा असे कीं, बैबल ह्मणजे ख्रिस्ती शास्त्र, आणि भजन पद्धति, हीं दोन्ही पुस्तकें प्राकृत भाषेंत नव्हतीं; हीं लाटीन

भाषेंत होतीं ह्मणून तीं बहुधा लोकांच्या उपयोगास पडत नसत. तेसमयीं लोकांनीं देवळास मात्र जावें, व बहुत्येक बाह्य कर्में मोठ्या डौलानें होत असावीं, आणि धर्म प्रकरणीं मोठ्या दिमाकानें व समारंभानें मिरवावें; परंतु या लाटीन भाषेंमुळें बैबलाचा अर्थ लोकांस समजत नव्हता, ह्मणून वास्तविक धर्म काय आहे हें त्यांस कळत नसे, आणि देवळांत जें भजन व धर्मोपदेश होत असे त्यापासून ही लोकांचें हित होत नसे. जे कोणी थोडेसे लाटीन भाषा जाणत त्यांस तें हितास पडे. धर्माध्यक्षांत तर बहुत अनाचार शिरले होते. मुळीं उत्तम कार्यार्थ कितीएक जीं साधनें योजिलीं होतीं, त्यां साधनांनीं ते धर्माध्यक्ष वाईट कामें करून घेत असत, आणि अशीं कामें करून घ्यायाचीं ह्मणून लोकांस अज्ञानांतच ठेवीत. त्यांस जर ज्ञान प्राप्त झालें असतें, तर हे धर्माध्यक्ष ख्रिस्ती धर्मास विरुद्ध किती अचरतात हें त्यां लोकांस कळलें असतें. याप्रकारें लोकांस ख्रिस्ती शास्त्र बहुत दिवस कळविलें नव्हतें, आणि त्या धर्माध्यक्षांनीं त्यां लोकांस अज्ञानांत ठेवण्याजोगा योगही होता तो असा. तेव्हां छापण्याची विद्या प्रसिद्ध झाली नव्हती, ग्रंथ पोथ्या ह्मटलें असतां फार महाग पडत, व मिळण्यास फार अडचण पडे, ग्रंथ लिहिलेला मात्र मिळे आणि लिहून घेणें हें थोडक्यांच्याच हातून घडे. मग आठव्या हेन्रीच्या राज्यापासून छापण्याची विद्या बहुतकरून कळूं लागली, ग्रंथ सर्वांस मिळूं लागले, लोकांस वाचतां येऊं लागलें, व ते चांगले विचारवंत झाले. छापण्याची विद्या केव्हां उत्पन्न झाली हें यथास्थित सांगतां येत नाहीं. असें ऐकण्यांत आहे कीं सन चौदाशें एकाहात्तरचे सालीं

इंग्लांडांत जो पहिला ग्रंथ छापिला तो कॉक्स्टन यानें छापिला. हें चौथ्या येडवर्डाच्या राज्यांत घडलें, परंतु याच्या कांहीं अगोधरें इंग्लांड शहरांत छापिल ग्रंथ झाले होते. असें कांहीं गोष्टींवरून सिद्ध होतें. १४७१

मतांतराची गोष्ट निघाली म्हणजे बहुत करून आठव्या हेन्रीचें स्मरण होऊन हें मतांतर त्यानेंच केलें असें मनांत येतें; परंतु असलें उत्तम कर्म करायास त्याला इतकी बुद्धि कोठून होईल: त्यानें जें कांहीं केलें तें आपला अर्थ साधायास केलें. लोकांचें कल्याण व्हावें या बुद्धीनें त्यानें कांहीं केलें नाहीं. तो एकादेवेळेस स्वछंदानुरूप आणि एकादेवेळेस कार्यानुरूप असा पोपाबरोबर वागत असे. पहिल्याने तर तो पोपास अनकूल होता परंतु मागाहून त्याची मर्जी पालटून पोपास प्रतिकूल झाला. कधीं लोकांस पोपाच्या मतांत वागण्यावरून दंडावें, कधीं त्यांस प्रोटस्टान्ट झाल्यावरून शिक्षा करावी याप्रमाणें त्याच्या कारणाचा कांहींएक नेम किंवा भरवसा नसे. या मतांतराचें थोडेंसें वर्त्तमान तुह्मास या पत्रांत कळविलें, तें येथें सविस्तर सांगतां येत नाहीं. या मतांतराविषयीं जे इतर ग्रंथ ते पाहवे. आठव्या हेन्रीच्यावेळीं या मतांतराचा प्रारंभ मात्र झाला परंतु हें शेवटास गेलें नव्हतें. मग त्याचा मुल साहवा येडवर्ड झाला त्याचे वेळेस बहुधा सिद्धीस गेलें. असो पण आठव्या हेन्रीच्या हातून ईश्वर सत्तेने बहुत्येक लोकहिताची कामें घडूं आलीं, आणि यानें लाटिन भाषेंत बैबल होतें तें इंग्रेजींत करविलें, आणि तें वाचण्याची मोकळीक केली, व चांगले विद्वान्लोकांस आश्रय देऊन त्यांचे हातून काय जे

सत्यसिद्धांत, ते प्रसिद्ध केले, तेणेंकरून असें झालें कीं, मतांतराची जी वृद्धि याच्या पुत्राच्यावेळीं होणार तिज-विषयीं मार्ग मोकळा झाला.

आतां या आठव्या हेन्रीच्या वेळेस दुसरें काय काय घडलें तें लिहितों. हेन्री सिंहासनावर बसला त्या काळीं याचें वय अठरा वर्षांचें होतें. हा अव्यवस्थित असे, आणि यास ख्याली खुशाली आवडे, ह्मणून याच्या बापानें जें द्रव्य सावधपणानें मिळवून ठेविलें होतें, तें हा आपल्या छंदा फंदांत उधळूं लागला. योर्क प्रांतींचा जो धर्माध्यक्ष तो याचा मुख्य प्रधान आणि मंत्री झाला. त्याचें नाव वोल्सी, तो हट्टी अभिमानी, आणि याचाच सारिखा अव्यवस्थित, उधळ्या असे. तो ज्या-त्या कांहीं मोठ्या कुळांतला नसतां राजानें त्यास मोठ्या पदवीस आणि अधिकारास चढविलें, ह्मणून सर्व प्रकारचे लोक त्या वोल्सीचा हेवा, आणि द्वेष करूं लागले. असें आहे कीं जो कोणी या मृत्यु लोकींच्या वैभवावर भरवसा ठेवितो, तो दुःखीच जाणावा. ते समयीं वोल्सीस जसे जसे मोठे अधिकार मिळाले, तसा तसा त्याचा नाश फार झाला. राजाच्या छंदाप्रमाणें हा चालेना असें होतांच हा पदच्युत झाला, तो प्रकार आतां सांगतों. आठव्या हेन्रीस साहा बायका झाल्या असें तुह्मी कोठें ऐकिलेंच असेल. याची पहिली बायको आरेगान्‌ची क्याथेरैन्. ही हेन्रीला नकोशी झाली, ते समयीं इला अपराधावांचून टाकितां येत नाहीं ह्मणून इला सोडण्याचें एक चमत्कारिक निमित्त सांगूं लागला. हें त्या धर्माध्यक्ष वोल्सीनें कबूल केलें नाहीं, त्याजवरून त्याचा नाश करावा असा राजानें निश्चय करून त्याचा योर्कप्रांतीं एक वाडा होता त्यां-

वून त्यास घालवून दिलें, व त्याचीं जीं भोजनादि करायाचीं मोठ्या मोठ्या मोलाचीं भांडीं, व घरांतील उंचउंच सामान हें सर्व हिसकून घेऊन हुकूम केला कीं, हा राजाचें वाईट करूं पहात होता ह्मणून यास धरून याचा न्याय करायास लंडन शहरीं आणावें. त्याजवरून यास तेथें जाणें प्राप्त झालें; परंतु याचें ह्मातारपण, तशांत हा दुखणेकरी, व शरीरीं अशक्त, यास लांबचा पल्ला होईना, ह्मणून हा जेम तेम लेस्टरापर्यंत गेला. मग तेथें एक साधु पुरुषांचा मठ होता, ते साधु यास पाहून सामोरे आले. ते समयीं हा बोलूं लागला कीं "बापहो आतां मी तुह्मामध्यें मरायास आलों आहें, कृपा करून धर्मार्थ मला थोडीशी माती देऊन माझीं श्रम पावलेलीं हाडें झांकून घ्यावीं."

नंतर हा लौकरच मरण पावला. त्याकाळीं दुःखानें व्याकूळ होऊन पश्चात्तापानें बोलूं लागला, त्या बोलण्याचा अभिप्राय असा कीं, जेथें सुख आणि सेवेचें फळ निरुपम व अक्षय, अशा परलोकींच्या राजाची सेवा नकरितां मी व्यर्थकिरे या नाशिवंत ऐश्वर्याच्या नादीं लागलों. मग याच्या तोंडांतून मरतेवेळीं शब्द निघाले ते असे. "जशी एकनिष्ठेनें त्या राजाची सेवा केली, त्याच्या अर्धी जरी ईश्वराची सेवा केली असती, तर त्यानें मला ह्मातारपणीं शत्रूच्या स्वाधीन केलें नसतें."

हेन्रीनें आपल्या स्त्रीस सोडून दिलें, तो प्रकार असा आहे कीं, हा ह्मणूं लागला माझा वडीलबंधु आर्थर, यानें विधवा स्त्री बरोबर माझें लग्न झालें, हें शास्त्र विहित नव्हे, ह्मणून मी इचा त्याग करितों; परंतु तिचा अठरावर्षे समागम करून याच्या पोटची तिला एक

कन्या * होऊन हें असलें बोलणें बोलूं लागला. याचें वास्तविक कारण असें कीं, आनाबलेन् ह्मणून एक नवी तरणी अतिसुंदर याचे स्त्रीची सखी होती, ती यास आपल्या स्त्रीच्यापेक्षां अधिक आवडूं लागली, आणि तिजबराबर लग्न लावावें ह्मणून आपले पहिले स्त्रीस सोडून देण्याचा यानें उद्योग मांडला. हें वोल्सी व दुसरे रोमन क्याथलिक् धर्माधिकारी यांस बरें दिसलें नाहीं, तशांत ती आनाबलेन प्राटेस्टान्ट धर्मांत शिरली होती, ह्मणून राजानें तिच्या बरोबर लग्न करूं नये असें वोल्सीच्या मनांत वागूं लागलें. त्याजवरून राजा कोपातें पावला, तेंच वोल्सीच्या नाशास कारण झालें. मग राजा आनाबलेन इशीं गुप्तपणें लग्न करून कांहीं दिवसांनीं ही माझी स्त्री असें उघडें बोलूं लागला. नंतर इच्या पोटीं राजास एक मुलगी झाली, इलीझाबेथ् राणी ह्मणून जी पुढें नामांकित स्त्री झाली तीच ही कन्या.

ही आनाबलेन् राणी ही राजास लौकरच नकोशी झाली, ते समयीं इचा त्याग करून जेनसेमर ह्मणून एक लावण्य स्त्री होती, तिच्या बरोबर विवाह करावा असा राजानें निश्चय केला. तेव्हां तें कृत्य घडून यावें याजकरितां आनाबलेन इचा वधकरण्यास राजा कांहीं निमित्त पाहूं लागला. शेवटीं इणें दुराचरण करून राजाचें वाईट करण्याचा बेत केला असा इजवर आरोप आणून इचा वध करावा असें ठरविलें. तेसमयीं ज्याच्यासारिखा चपळतेनें डोकें मारणारा इंग्लांडांत कोणी नाहीं, अशी ज्याची वाखण झाली होती,

* याकन्येचें नाव ब्लडी ह्मणजे हिंसक मेरी राणी असें पडलें.

त्या मारेकऱ्यास फ्रान्सदेशींच्या कालेस नगराहून बोलावून लंडनशहरचे किल्ल्याजवळ डोंगरी आहे, तेथें त्या आनाबलेन् राणीचा शिरछेद केला. मग तिच्या प्रेतास पेटींत घालून किल्ल्यांत पुरलें. ज्या कुऱ्हाडीनें तिचा शिरछेद केला ती कुऱ्हाड अजून लंडनशहरचे किल्ल्यांत आहे.

मग दुसऱ्या दिवशीं तो निर्दय स्वछंदी राजा जेनसेमर इजबरोबर लग्नकरून असें बोलूं लागला कीं, पहिल्या बायकोची मेरी, आणि दुसरीची इलिझाबेथ, ह्या माझ्या औरस लेंकी नव्हत; आणि यांतून कोणे एकीसहि राज्य मिळणार नाहीं. याप्रकारें राजा निर्लज्जपणानें आणि स्वछंदानें वर्तूं लागला, त्याजवरून लोकांच्या मनांत त्याजविषयीं फार द्वेष उत्पन्न झाला आणि राज्यांत बडें तुफानें होऊं लागलीं. राजानें तर पोपाची अवज्ञा केली होती, त्याचें मतमात्र सोडलें नव्हतें, ह्मणून जे धर्माधिकारी पोपाच्या पक्षास अनुकूळ होते त्यांस हा पीडा करी, व जे पोपाचें मत सोडून प्राटेस्टान्ट झाले होते त्यांसहि पीडा करी. मुळींच यास अनर्थ करायाजोगा कोप होता, तशांत प्रजा रुष्ट होऊन यास आड येऊं लागल्या, त्याजवरून तर हा फारच कोपानें संतप्त झाला असे. मग त्यास एक लेंक झाला, तेणेंकरून याची मर्जी कांहीं बरी झाली; पण याची ती प्रसूत झालेली स्त्री दोन दिवसांनी मरतांच पुनः याची प्रकृति पूर्ववत् झाली. मग तो मुलगा उत्तम राजपुत्र होऊन पुढें साहवा येड्वर्ड ह्मणून राजा झाला.

या प्रकारें होतांच राजानें एक दुसऱ्या देशींची स्त्री योजून तिशीं लग्न करण्याचा बेत केला. तिला

स्वतां पाहिलें नव्हतें, याजकरितां हालबेन् ह्मणून एक चितारी होता त्यास तिचें चित्र काढायास सांगितलें, तें त्याणें तिच्या स्वरूपापेक्षां फार सुंदर काढिलें; परंतु ती राजाच्या देशी येतांच राजानें रोचेस्टरास जाऊन तिला पाहिलें. तों ती त्या चित्रासारिखी नाहीं, ते समयीं असें बोलूं लागला कीं ही शरीरानें जाड, व कुरूप आहे, त्यास ही मला नलगे. मग विचार केला कीं ही कुरूप आहे पण इच्या संबंधानें आपल्यास फ्रान्स इत्यादिक देशांत सोयरे व कुमक करणारे मिळतील; ह्मणून इला सोडूं नये, असें मनांत आणून शेवटीं तिच्याच बरोबर लग्न केलें. मग ती त्याला आवडेनाशी होतांच तिला नाहींसें करण्याचा उद्योग आरंभून क्याथिरैन् हवार्ड ह्मणून एक स्त्री होती, तिशीं तो आसक्त झाला. शेवटीं त्या राणीस दूर करून त्यानें त्या क्याथिरैन्शीं लग्न लाविलें. या स्त्री बराबर राजा कांहीं दिवस आनंद पावल्यासारिखा दिसूं लागला, परंतु ही भली बायको नव्हे इणें लग्ना पूर्वीं आणि लग्ना नंतर दुराचरण केलें, असें याच्या ऐकण्यांत येतांच, तिची चौकशी करून तिजवर अपराध ठरवून तिचा किल्ल्याचे डोंगरीवर शिरच्छेद केला.

राजा इकडेस हीं अशीं कामें करीत असतां लोकांत असें दाखवी कीं, माझें लक्ष्य धर्म संबंधी जे तंटे चालले आहेत त्याजकडेस गुंतलें आहे. हा ख्रिस्ती मतांत चांगला पंडित होता परंतु आसल्या पांडित्यापासून त्या मतावर श्रद्धा ठेवणें, व त्याप्रमाणें चालणें ह्या गोष्टी फार दूर आहेत. क्याथलिक व प्राटेस्टान्ट यां लोकांत जे वाद चालले होते, त्यांजविषयीं राजानें कांहीं ग्रंथ केले. त्या पूर्वीं यानेंच सात साक्रेमेन्टें ह्मणजे संस्कार यांचें प्रतिपा-

दनरूप एक ग्रंथ केला होता. क्याथलिक लोक सांगतात कीं ख्रिस्ती धर्मांत सात संस्कार आहेत, प्राटेस्टान्ट ह्मणतात कीं दोन आहेत, एक बाप्तिस्मा ह्मणजे ख्रिस्ती धर्मांत घेतांना डोकीवर पाणी घालून जो संस्कार करितात तो, व एक प्रभूचा प्रसाद ह्मणजे भाकर व द्राक्षारस यांस इशुख्रिस्ताचे शरीर व रक्त मानून त्याच्या स्मरणार्थ, व भक्तांच्या दृढीकरणार्थ ती खायास प्यायास देऊन जो संस्कार करितात तो. प्राटेस्टान्ट सांगतात की या दोन संस्कारांवांचून ख्रिस्तीशास्त्रांत दुसरे संस्कार अढळत नाहींत. असो पण हेन्रीनें सातां संस्कारांचें प्रतिपादन केलें, तणेंकरून पोपाची मर्जी प्रसन्न करून आपल्यास धर्मरक्षक असें नाव मिळविलें. हें नाव आपल्या आपण मात्र चांगलें शोभतें, हें असें यास वागविणारांच्याठायीं शोभावें. मग त्याकाळापासून जेजे इंग्लंड देशांचे राजे झाले, ते आपआपल्याठायीं तें नाव वागवीत गेले, त्यांस तें कसें शोभलें असेल तें असो परंतु तें आठव्या हेन्रीच्याठायीं अगदींच शोभलें नाहीं. नंतर क्याथेरैन् हवार्ड राणीचा या हेन्रीनें शिरछेद करून एक्या वर्षानें दुसऱ्या एके विधवेशीं लग्न केलें. इचें नाव क्याथिरैन पार. ही विवेकी व भक्तिमान् असे, आणि राजाचे उग्रप्रकृतीस आपल्या मृदुस्वभावानें शमविण्याच्या उद्योगांत असे; परंतु हें कांहीं इच्या हातून घडलें नाहीं, आणि कोणे एके समयीं राजाचें व इचें धर्माविषयीं बोलणें होत असतां राजाच्या बोलण्याहून इचें बोलणें वेगळें पडलें, त्याजवरून इचा तर प्राण जायाचा योग आला होता परंतु इणे राजास मोठ्या युक्तीनें शांत केला. मग तो

राग याणें आपल्या प्रजांवर काढून त्यांतील बहुत्यं उत्तम थोरथोर गृहस्थ जीवीं मारून टाकिले. शेव याचा मरणकाळ जवळ येऊं लागला तशीतशी या प्रकृति फारच खवळली. याच्या पायांस एक दुः कारक रोग झाला होता, तो दिवसोंदिवस अधिक व

१५४७ ढून तेणेंकरून हा सन पंधराशें सत्तेचाळीस मेला. या राजाचे वेळेस बहुत्येक गोष्टी झास समजून घ्यायाजोग्या घडल्या आहेत, परंतु मे येथें इंग्लांडचे बखरेंतील थोडकीं वर्तमानें लिहिलीं आहेत, तुह्मास अवकाश सांपडल्यास थोरली बखर वाच वी, त्यांत ह्या गोष्टी विस्तारें करून लिहिल्या आहे लो० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

आठवा हेन्री कोणत्यासालीं राज्य करूं लागला

याराजाचे वेळीं ख्रिस्ती धर्मांत जो मोठा गल झाला त्यास काय ह्मणतात ?

मतांतर शब्दाचा काय अर्थ होतो ?

मतांतर झाल्याच्या पूर्वीं ख्रिस्तीधर्माचें मुख्यत कोणाकडेस होतें ?

बरें तो पोप कोठें राहत असे ?

मतांतर झाल्याच्या पूर्वीं बैबल व भजन पद्ध ति कोणत्या भाषेंत होतीं ?

आठव्या हेन्रीचेवेळीं ग्रंथ छापण्याची विद्या प्र सिद्ध झाली होती काय ?

बरें त्याचे पूर्वीं ती विद्या कळली होती काय

इंग्लांडदेशीं प्रथम ज्यानें ग्रंथ छापिला त्याचे नाव काय ?

बरें ग्रंथ छापण्याची विद्या कळूं लागली तेणेंकरून लोकांस ग्रंथ अल्पायासानें मिळून ते सुज्ञ आणि विचारवंत झाले किंवा नाहीं ?

छापण्याची विद्या कळली नव्हती तेव्हां ग्रंथ कसे होत असत ?

त्याकाळीं ग्रंथ फार थोडके व महाग व मिळायास अडचण पडे काय ?

बरें हेन्री मतांतरास मनापासून अंतर न पाडितां अनकूल असे किंवा धर सोड करी ?

हेन्रीच्यावेळीं मतांतराचा प्रारंभ मात्र झाला होता किंवा तें होऊन सिद्धीस गेलें होतें ?

हेन्रीचा मुख्य प्रधान व मंत्री कोण असे ?

तो स्वभावानें कसा असे ?

हेन्रीची पहिली स्त्री कोण, तिचें नाव काय ?

हेन्रीच्या मनांत आलें कीं आपल्या पहिल्या स्त्रीस टाकून द्यावें, तेव्हां हेन्रीला धर्माध्यक्ष वोल्सीनें तें कर्म करायास अनकूल होऊन अनुमत दिलें काय ?

मग हेन्रीनें वोल्सीस काय केलें ?

वोल्सी कोठें मेला आणि तो मरतेवेळीं काय काय बोलिला ?

राजानें आपल्या बायकोस टाकण्याकरितां काय निमित्त सांगितलें ?

राजाचें त्या स्त्रीबरोबर लग्न होऊन किती वर्षे झालीं होतीं ?

राजास इच्या पोटीं मुलगी झाली होती तिचें नाव काय, व ती पुढें कोण झाली ?

मग राजानें कोणाबरोबर लग्न केलें ?

अनाबलेन पोपाच्या मतांत वागत होती किंवा

प्राटेस्टान्ट मतांत वागत होती ?

अनाबलेनास काय संतान झालें होतें ?

तिचें नाव काय व ती पुढें कोण झाली ?

राजास शेवटीं अनाबलेन नावडती झाली काय ?

मग तिला काय केलें ?

मग राजानें कोणाबरोबर लग्न केलें ?

राजा प्राटेस्टान्टास काय करी आणि पोपाच्या मतांत वागणारांस काय करी ?

जेनसेमर ह्मणून राजाची जी तिसरी राणी तिला संतान काय झालें होतें ?

त्याचें काय नाव व तो पुढें कोण झाला ?

मग या राणींचें काय झालें ?

ही मेल्यानंतर राजानें दुसरी राणी केली काय ?

ती कोण कोठली ?

ती रूपानें कशी असे ?

राजानें तिच्याबरोबर लग्न केल्याच्या पूर्वी तिचें चित्र पाहावयाकरितां कोणत्या चितार्‍या कडून काढविलें होतें ?

तें चित्र तिच्याचसारिखें होतें काय ?

ही राजास राणी असतां तो कोणी दुसरे स्त्रीशीं आसक्त झाला होता काय ?

मग या राणीस राजानें काय केलें ?

पोपाच्या मतांत वागणारे किती संस्कार आहेत असें मानितात ?

प्राटेस्टान्ट लोक किती संस्कार आहेत ह्मणून सांगतात ?

हेन्री राजा आपणास ख्रिस्ती मतांत पंडित ह्मणवी काय ?

त्याणें संस्कारांवर ग्रंथ केला काय ?

त्यास संस्कारांविषयीं पोपाचें मत मान्य होतें किंवा प्राटेस्टान्टाचें मत मान्य होतें ?

राजानें तो ग्रंथ केला तेणेंकरून पोपाची मर्जी प्रसन्न झाली काय ?

मग पोपानें राजास काय नाव दिलें ?

तें नांव त्या दिवसापासून इंग्लांडचे राजे वागवीत आले काय ?

ती परदेशीची स्त्री राजानें दूर करून दुसरी स्त्री केली काय ?

तिचें नाव काय ?

या क्याथिरैन हौवार्ड राणीस राजानें काय केलें ?

इचा शिरछेद करून राजानें दुसरी राणी केली काय ?

तिचें नाव काय ?

ती राणी चांगली असे काय ?

बरें क्याथिरेन् पार राजाच्या मागें जीवंत होती काय ?

राजा कोणत्या वर्षी मरण पावला ?

पत्र २१.

चिरंजीव०- विशेष आठव्या हेन्रीस दोन कन्या व एक पुत्र झाला असें मागल्या पत्रांत लिहिलें, आतां पुढें काय झालें तें कळवितों. त्यां कन्यांचीं नावें मेरी आणि इलिझाबेथ व त्या पुत्राचें नाव साहवा येडवर्ड. प्रथम या येडवर्डानें राज्य केलें मग याच्या त्या बहि-

र्णांनीं राज्य केलें. या साहव्या येडवर्डाच्या बापास देवाज्ञा झाली तेव्हां हा नऊ वर्षांचा होता, पण याचें सोळा वर्षांतच आयुष्य सरलें. हा राजपुत्र गुणानें चांगला होता, जें कांहीं उत्तम तेंच यास आवडत असे, याचें या अल्पवयांत अध्ययन ही चांगलें झालें होतें, आणि दुसरा एक असा चमत्कार कीं हा स्वयें भक्तिमार्गास लागून इतरांस ही त्या मार्गास लावण्याविषयीं झटत असे. मतांतर ह्मणून जें मोठें काम तें सिद्धीस जावें आणि ख्रिस्ती मतांत रोमन क्याथलिक् लोकांनीं जे अनाचार व अज्ञान शिरविलें होतें तें काढून टाकावें याजविषयीं हा फार अतुर झाला असे. तेसमयीं रोमन क्याथलिक् लोकांत जे अनाचार शिरले होते ते अगदीं नाहींसे झाले. असा धर्मांत पालट होतांच सव देशास आनंद झाला, आणि राजानें खरा पक्ष घेऊन त्याजविषयीं यत्न मांडिला आहे असें पाहून लोकांस फार हर्ष वाटूं लागला, बैबल इंग्लीश भाषेंत झालें ह्मणून लोक तें स्वतां वाचून विचार करूं लागले आणि ख्रिस्ती मताचा खरा सिद्धांत कोणता व खोटा कोणता याचा निर्धार करूं लागले. त्याजवरून त्यांस असे कळूं आलें कीं पोपाचे मतवादी जीं बाह्य कर्में आवश्यक ह्मणून सांगतात त्यांस ख्रिस्ती शास्त्रांत कोठे आधार नाहीं, याजकरितां त्यां कर्मांचा त्याग असावा. नंतर बहुत्येक पंडित व मोठे मोठे विद्वान् धर्माध्यक्ष ते प्राटेस्टान्ट मतास अनकूल होऊन त्याची प्रवृत्ति करूं लागले. क्रामर ह्मणून जो मुख्य धर्माध्यक्ष व रिडली व ल्याटिमर ह्मणून जे इतर धर्माध्यक्ष, हे ख्रिस्ताचें शुभवर्तमान लोकांस कळविते झाले आणि सत्य सिद्धांताचें ज्ञान होऊन त्यांजवर त्यांची प्रीति बसायाजोगे उद्यो-

ग करूं लागले. हे उत्तम पुरुष जे धर्मोपदेश करीत व यांणीं जे ग्रंथ केले होते ते तो राजा अल्पवयी असतां ही मोठ्या संतोषानें ऐके. शुभवर्तमानाच्या अभिप्रायाचें ज्ञान होऊन जें कर्तव्य तें मला कळावें, व तें शुभवर्तमान प्रजांस कळून त्यांनी तसें चालावें असें या राजाच्या मनांत फार वागत असे. ईश्वरानें कृपा करून या राजाची प्रीति आपणाकडेस लाऊन घेतली तेणेकरून लोकांवर जे उपकार घडले ते आतांचेही ख्रिस्ती लोक आठवितात, ते असें ह्मणतात कीं " ईश्वरानें काय जी त्या काळीं कृपा केली ती आह्मावर केली, ती आतां आह्मी अनुभवीत आहों. पोपाच्या मतांत जीं उगीच बाह्य कर्में सांगितली होतीं त्याचा आमच्या हातून त्याग घडला, आह्मी ज्या मतांत आहों तें मत आह्मीं अंतःकरण पूर्वक धरिलें आहे किंवा कसें व आमचें कल्याण व्हावें ह्मणून ईश्वरकृपेनें आह्मास जो धर्मोपदेश ऐकायास मिळतो, त्या उपदेशाप्रमाणें चालायास आह्मी मनापासून इच्छितों किंवा कसें हें आह्मीं आपआपल्याठायीं विचार करून पाहवें. ख्रिस्ती धर्मांत जे अनाचार शिरले होते ते काढून टाकावे ह्मणून मतांतर करण्याचें प्रयोजन पोपाच्या मतांत वागणारे जे त्यांत तरी चांगले उत्तम मनुष्य आहेत आणि त्यांस जन्मापासून त्याच मताचा संस्कार ह्मणून त्यांचा त्या मतावर भर असतो याजकरितां जीं पोपाच्या मताचीं कर्में करूंनये असें प्राटेस्टान्ट सांगतात तीं कर्में करावीं असें ते प्रतिपादून देतात. ते सांगतात कीं तीं कर्में शास्त्रांत सांगितलीं आहेत व कांहीं उत्तम कार्यार्थ त्यांची प्रवृत्ति झाली आहे. पोपाच्या मतांतील कर्में काय हेतूनें प्रवृत्त झालीं असतील तीं असोत परंतु त-

द्वारा लोकांत फार अनाचार शिरले त्यांस शास्त्रांत को- ठें आधार सांपडत नाहीं आणि त्या बहुत्येक आचारा- वरून ख्रिस्ताच्या धर्माचा अपसिद्धांत होऊं पाहतो. साधु पुरुष व इशुख्रिस्ताची आई मार्या कुमारी यांच्या मूर्तीनी व चित्रांनी रोमन् क्याथलिक् लोकांचीं देउळें भ- रलीं असत आणि देवाचा देव जो ईश्वर त्याचे जें भंज- न करायाचें तें न करितां लोक त्या मूर्तीपुढें गुडघे टेंकून त्यांचें भजन करीत आणि त्यांस असें वाटे कीं जीं आपल्याकडून पातकें घडलीं असतील तीं. आप- ल्या शरीरास मार उपोषण इत्यादि घोर दंड केले असतां दूर होतात. परंतु असल्या आचरणावरून लो- कांच्या मनांत असें येईल कीं आह्मी शरीर दंडादिक प्रायश्चित्तें करितों तेणेंकरून आमची पातकांपासून मु- क्तता होती. असें लोक मानूं लागले असतां मग इशू ख्रिस्त जो आपला प्राण देऊन सर्वांच्या पातकाकरितां वास्तविक प्रायश्चित्त आचरला आहे त्या प्रायश्चित्तावर लोकांची श्रद्धा ठरणार नाहीं. आपल्या अपराधांची क्षमा व्हावी असें जर मनांत आहे तर तारक जो इशू त्यानें जे कष्ट सोसिले आहेत तेणेंच करून अपराधांची क्षमा होईल असा भाव मनांत धरावा, याप्रमाणें मागें जीं पातकें झालीं असतील तीं दूर होण्याविषयीं इशू- ख्रिस्तानें प्रायश्चित्त केलें आहे, त्याजवर भाव ठेवून पुढें आपल्याकडून पाप न होई अशी बुद्धि धरावी, व पाप न होई अशाच रीतीनें राहवें. अशा बुद्धीनें जर वर्तलें नाहीं तर इशूख्रिस्तानें स्वकष्टें करून जें देव लोकींचें राज्य आपल्या भक्तांकरितां मेळविलें आहे तेथें जाण्याची योग्यता येणार नाहीं. ख्रिस्ताचें शुभव- र्तमान असें सांगतें कीं, आपण पवित्रता धरावी, आणि

ईश्वराची आज्ञा पाळावी, आणि त्या ईश्वराची सेवा आपल्यास करितां यावी. ह्मणून त्याजवळ बुद्धि मागावी. या आपल्या देशांत प्राटेस्टान्ट धर्माची प्रवृत्ति झाली तेणेंकरून ख्रिस्तीशास्त्र पाहण्याचा योग आला आणि अक्षय सुख पावावयास ज्या कारणभूत गोष्टी त्याही आपल्यास कळूं लागल्या, हा ईश्वराचा मोठा उपकार झाला असें मानावें, आणि त्या शास्त्रापासून आपल्यास जें ज्ञान प्राप्त होतें त्याप्रमाणें चालण्याविषयीं आतुर असावें."

आठवा हेन्री मरण पावला त्या काळीं त्याचा मूल येडवर्ड लहान होता, त्यास राज्य चालविण्याची योग्यता आली नव्हती, ह्मणून त्याचें पाळण करायास जे नेमिले होते त्यांजकडेस राज्यकारभार सोपला. या पाळण करणारांत सामर्सेटचा ड्यूक मुख्य होता. हा येडवर्डाचा चुलता, यास प्रोटेक्टर ह्मणजे पाळण करणारा असें बोलत. हा मानकरी मतांतरास अंतःकरणपूर्वक अनकूल असे, आणि यानें जे उद्योग केले ते त्या मतांतरास फार उपयोगी पडले. मग मतांतराची मोठी आश्चर्य वाटायाजोगी प्रवृत्ति होऊन त्याला राज्यांतील बहुधा अवघे लोक अनकूल झाले, परंतु कित्येक लोक आपलें पूर्वींचें मत न सोडितां मतांतराची प्रवृत्ति होऊंनये ह्मणून उद्योग करीत होते, त्यां लोकांनीं कांहीं दंगे केले, तेणेंकरून कित्येक जण मारले गेले. गार्डिनर व बानर ह्मणून दोन मुख्य धर्माध्यक्ष होते, यांचें वर्त्तमान पुढें तुह्मास कळूं येईल. हे रोमन क्याथलिक्क मत न सोडितां मतांतरास अडथळे करीत होते, ह्मणून यांस किल्ल्यावर टाकिलें. रोमन क्याथलिक्क लोक मात्र आपल्या मताची प्रवृत्ति करायास उपद्रव करीत होते असें नाहीं

तर प्राटेस्टान्टही आपल्या मताचे प्रवृत्ती करितां उपद्रव करीत. याप्रमाणें प्राटेस्टान्टांनी करावें हें त्यांस उचित नव्हे, रोमन क्याथलिक्कांच्या मतास जो कोणी प्रतिकूळ असे त्यास तर त्यांजपासून महान् उपद्रव होई, परंतु असेंच प्राटेस्टान्टानीं करूनये. यांनीं चांगल्या स्वभावानें चालावें, पीडा बलात्कार इही करून धर्माची प्रवृत्ति करूनये. येडवर्डानें जें अल्प काळ राज्य केलें तेणेंकरून लोकांचें तर कल्याण झालें परंतु यास फार दुःख व श्रम झाले. मेरी आणि इलिझाबेथ् ह्मणून येडवर्डाच्या ज्या दोघी बहिणी होत्या त्यांतून येडवर्डाच्या मागें वडील बहिणीस राज्य मिळावें असें असतां यांच्या बापानें आपल्या इछा पत्रांत लिहून ठेविलें होतें कीं, ह्या माझ्या औरस लेंकी नव्हत, ज्यांच्या बराबर माझें शास्त्र विहित लग्न झालें नाहीं त्यां स्त्रियाच्या पोटीं या झाल्या ह्मणून यांतून कोणे एकीस राज्य देऊंनये. असें आठव्या हेन्रीनें लिहून ठेविलें होतें. हें त्याच्या छांदिष्ट स्वभावास उचितच होय पण ह्या कन्या औरस नसल्यास त्या आठव्या हेन्रीची भाची स्काटलांड देशींची राणी तिला राज्य मिळावें. असें असतां जेन्ग्रे ह्मणून एक उत्तम स्त्री होती, तिची राज्याविषयीं योजना झाली. ही राजाची कांहीं नातलग असे, परंतु इला राज्य मिळावें असें इचें नातें नव्हतें व राज्याविषयीं दावा सांगावा असें ही इच्या मनांत नव्हतें, असें असतां नार्थंबर्लांडचा ड्यूक ह्मणून एक मानकरी होता तो मोठा गार्विष्ट व अभिमानी असे. तो कांहीं युक्तीनें आपला लेंक गिल्डफोर्डडड्ली याचें त्या जेन् स्त्रीचे बरोबर लग्न करून ही राज्याची अधिकारी असें सिद्ध करूं लागला. मग माझ्या मागें राज्याची अधिकारी लेडीजेन् असें

शेवटीं त्या मानकऱ्यानें येडवर्डाकडून बोलविलें.

याप्रमाणें तंटे बखेडे चालत असतां येडवर्ड राजाची जी मुळची नाजूक प्रकृति ती, या संधीस फार बिघडून गेली, आणि याचें दुखणें दुःसाध्य अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं. अशी राजाच्या दुखण्याचीं चिन्हें पाहून त्या मानकऱ्यानें, लेडीजेन् राज्याची अधिकारी असें राजाकडून बोलविण्याची घाई केली असें दिसून येतें. शेवटीं या राजाचें दुखणें बळावलें, तेव्हां याजविषयीं चांगला बंदोबस्त ठेविला नाहीं, ह्मणून यास लौकर मरण आलें. नार्थंबर्लांडचा ड्यूक नेहमी याच्याजवळ असे, त्यानें जो चांगला वैद्य होता त्यास घालवून एक मूर्ख ह्मातारडी होती तिच्या स्वाधीन राजास केलें, त्याचें कारण असें कीं, मी राजास खचित बरें करीन अशी तिणे प्रतिज्ञा केली होती. कोणी वृत्तांतकर्ते असें सांगतात कीं, राजा लौकरच शांत व्हावा या बेतानें त्या ड्युकानें हें कृत्य केलें परंतु हें कृत्य त्याणें याच बेतानें केलें किंवा कसें केलें याचा निर्धार होत नाहीं. परंतु ती ह्मातारी औषध देऊं लागली तशी राजाची प्रकृति फारच बिघडली. असें आहे याजकरितां त्या ड्युकानें राजास मारविलें असें मानण्यापेक्षां त्या ह्मातारीच्याच औषधानें राजा मेला असेल असें कां मानूं नये. मग तो राजा ग्रिनवीच शहरांत एक राजवाडा होता तेथें सन पंधराशें त्रेपन्नांत सोळाव्यावर्षी मृत्यु पावला. त्यानें सुमारें सातवर्षें राज्य केलें. याच्या मरणावरून जेजे राज्यांत चांगले लोक होते त्यां सर्वांस फारच शोक झाला, कांतर १५५३. सर्व जें कांहीं चांगलें तें अल्पवयांत या राजास आवडूं लागलें होतें. त्याजवरून याच्या राज्यांत प्रजा समृद्ध

होऊन सुखानें नांदूं लागतील असें वाटत होतें. लो० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

आठवा हेन्री कोणत्या सालीं मरण पावला?

त्यास किती मुलें होतीं?

त्यांचीं नावें काय?

त्यांतून पहिल्यानें कोणी राज्य केलें?

साहवा येडवर्ड राज्य करूं लागला तेव्हां तो किती वर्षांचा होता?

तो गुणानें कसा होता?

तो मतांतरास अनकूळ झाला होता काय?

मतांतराचा येथें काय अर्थ जाणावा?

मतांतरास जे तिघे मोठे मोठे विद्वान् धर्माध्यक्ष अनकूळ होते त्यांचीं नावें काय?

यां उत्तम पुरुषांचा धर्मोपदेश राजा आवडीनें ऐके काय?

रोमन् क्याथलिक् लोकांच्या समयीं बैबल प्राकृत भाषेंत जाहलें होतें काय?

लोकांस ख्रिस्ती शास्त्र कळत नव्हतें त्यामुळें बहुत्येक बाह्य कर्मं अनाचार असे घडत होते किंवा नाहीं?

मारिया कुमारिका व साधु पुरुष यांच्या मूर्त्तीं पुढें गुडघे टेंकून बहुतकाळ प्रार्थना केल्या किंवा शरीरास पीडा दंड केले तर तेणेंकरून पातकें दूर होतील काय?

जगाचीं पातकें दूर व्हावीं ह्मणून प्रायश्चित्त कोण आचरला?

ख्रिस्त जगाच्या पातकाकरितां प्रायश्चित्त आचरला आहे, ह्मणून त्याच्याठायीं जे भाव धरणार त्यांणी पातकें करीत असावीं कांय ?

तेव्हां जे ख्रिस्ताच्याठायीं भाव धरितात त्यांणी पापकरणें सोडून ईश्वराची सेवा व चांगलीं कर्मे करायास अतुर असावें असें आहे काय ?

बरें जे प्राटेस्टान्ट लोक ख्रिस्ती शास्त्र वाचितात त्यांनी शास्त्रांत जें सांगितलें आहे त्याजवर विश्वास ठेवून त्याप्रमाणें चालावें कीं नाहीं ?

राजाचें वय लहान होतें ह्मणून त्याचें जे पाळण करणारे होते, त्यांजकडेस राजकारभार सोंपला होता काय ?

त्या पालण करणाऱ्यांमध्यें मुख्य कोण होता ?

त्याला काय ह्मणत ?

सामर्सेट ह्मणून जो पाळण करणारा होता तो मतांतरास अनकूळ होता काय ?

मतांतराची प्रवृत्ति येडवर्डाच्या वेळीं होऊं लागली काय ?

असें मतांतर प्रसिद्ध होत असतां जे दोघे धर्माध्यक्ष रोमन क्याथलिक मत धरून बसले होते त्यांचें नाव काय ?

मग त्यांस किल्ल्यावर टाकिलें काय ?

राजाच्या मागें राज्यास वारस कोणी ठरला होता काय ?

लेडीजेन् ग्रे इला राज्याविषयीं दावा सांगायास कोणी पुढें केलें ?

त्यावेळीं राजाची शरीर प्रकृति कशी होती ?

राजा कोणत्या वर्षी मेला?
त्याचें वय किती वर्षांचें होतें?
त्यानें किती वर्षे राज्य केलें?

पत्र २२.

चिरंजीव०- विशेष जे कोणी साहव्या येड्वर्डाचें वर्तमान वाचितात, त्यांस हा केवळ अल्पवयांत मरण पावला याजवरून खिन्नता वाटती, आणि त्यानंतर जी राज्य करूं लागली, तिणे केवळ दुस्सह परम तीव्र अशा पीडा प्राटेस्टान्ट लोकांस केल्या, त्याजवरून फारच खिन्नता वाटती. ही पीडा करणारी त्या येडवर्डाची वडील बहीण, इचें नाव मेरी राणी. इला ब्लडी ह्मणजे हिंसक मेरी असें बहुधा ह्मणतात. राणी राजाचे स्त्रीलाच ह्मणतात असें नाहीं, जी स्त्री राज्यावर बसली आणि तिचें राजाबरोबर लग्नही नझालें, तथापि तिला राणीच ह्मणतात. येडवर्ड राजाच्या वेळीं जीं जीं चांगलीं कर्मे घडलीं होतीं तीं तीं सर्व या मेरीनें नाहींशीं करून टाकिलीं. इला पोपाच्या मताचा फार अभिमान असे, ह्मणून जे चांगले भक्तिमान् मनुष्य मतांतरास अनकूळ झाले होते त्यां सर्वांवर ही उठली. जे प्राटेस्टान्ट लोकांचे शत्रु, आणि ज्यांच्या मनांतून लोकांमध्यें पूर्ववत् अज्ञान व अनाचार चालू करावा असे ते पीडक, व निर्दय लोक, त्यांस इणें उभें केलें. बानर ह्मणून लंडनशहरचा धर्माध्यक्ष, व गार्डिनर ह्मणून बिन्चेस्टरचा धर्माध्यक्ष, हे दोघे पोपाच्या मतांत असून मतांतराचा द्वेष करीत, ह्मणून त्यांस किल्यावर टाकिलें होतें, त्यांची मेरीनें मुक्तता केली. मग प्राटेस्टान्ट लोकांस पीडाकरण्याचें जें काम मेरीनें आरंभिलें

होते, त्याविषयीं ते दोघे धर्माध्यक्ष तिळ अनकूळ होऊन त्यां लोकांस फार पीडा करूं लागले. इंग्लांड देशांत अति उत्तम व अति भक्तिमान् असे जे पुरुष होते, त्यांतून कित्येक जाळून टाकिले, ते सांगतों. मुख्य धर्माध्यक्ष पांच, धर्माधिकारी वीस, व शेंकडों लोक. यांच्या बुद्धीस जें मत सदोष असें वाटलें, त्या मतास हे अंनकूळ झालें नाहीं, ह्मणून यांस जाळून टाकिलें. रिडली व ल्याटिमर असे दोन मुख्य धर्माध्यक्ष होते, हे केवळ भक्तिमान् व थोर योग्यतेचे वृद्ध असत, यांजविषयीं मागल्यापत्रावरून तुह्मास कांहीं समजलेंच असेल. यां दोघां ईश्वर भक्तांस एक्याच समयीं, व एक्याच स्थानी अग्नीने जाळून टाकिलें. तो प्रकार असा कीं, पहिल्याने ल्याटीमरास जाळायास नेऊन ठेवला, नंतर रिडलीस नेला. या रिडलीचा बहुत दिवसांचा ल्याटिमर स्नेही असे. मग यां उभयतांची भेट झाल्यावर त्या संकटसमयीं यानी एकमेकांचें शांतवन केलें, आणि ईश्वराने जें चमत्कारीक धैर्य दिलें, तेणेंकरून त्यानी शत्रूचे सर्व उपद्रव मागें न हटतां सहन करून शेवटीं त्या सत्य कर्मास्तव हे आपल्या प्राणास मुकले, आणि प्राण जाईपर्यंत एकमेकांस धैर्य देत असतां यानी ईश्वराची प्रार्थना व स्तुति केली. हे मोठे विद्वान् व थोर असत, याणी जे ग्रंथ केले तेणेंकरून बहुधा शुभवर्तमान चहूंकडेस प्रसिद्ध होऊन मतांतराची ही प्रवृत्ति झाली. या नंतर क्रामर ह्मणून जो चांगला विद्वान् मुख्य धर्माध्यक्ष होता त्यास जाळून टाकिलें. तो प्रकार असा कीं, यास महान् संकट प्राप्त झालें, तेव्हां त्याणे आपला प्राण वांचायाकरितां मी प्राटेस्टान्ट मतास अनकूळ नाहीं असें लिहून दिलें, तें त्यास जा-

चूं लागलें. असें आहे कीं चांगल्या मनुष्याकडून समयास मोहानें पाप घडतें, परंतु नंतर त्यास पश्चात्ताप होतो. याचप्रमाणें क्रामरास पश्चात्ताप होऊन चैन पडेना असें झालें. ते समयीं त्याणें आपल्या मनांतील अभिप्राय स्पष्ट बोलून मी प्रॉटेस्टान्ट मताकडचा आहें असें सांगितलें. त्याजवरून त्यास जाळायाच्या ठिकाणीं आणिलें, तेव्हां अशा सत्कार्यार्थ आपणास दुःख प्राप्त झालें, असें पाहून क्रामरास मोठा आनंद झाला. मग यासभोंवता अग्नि पेटविला, तेव्हां याणें आपला उजवा हात ज्वाळेंत जळून जाईतोंपर्यंत तसाच धरला. त्याचें कारण असें कीं, जें लिहून दिलेलें याच्या अंतरीं जाचीत होतें तें याच हातानें लिहिलें, ह्मणून पहिल्यानें त्या हातास दंड केला. मग ज्यावेळीं शरीरास वेदना होऊं लागल्या, त्यावेळीं " तो अयोग्य हात, तो अयोग्य हात," असें हाकमारून बोलूं लागला.

याप्रकारें त्या राणीनें आपल्या क्याथलिक् मताचा अभिमान धरून लोकांस मोठे मोठे उपद्रव दिले. ती राजासनीं बसतांच पहिल्यानें तिणें लेडीजेनू ग्रे इजवर असा आरोप आणिला कीं इच्या पक्षाचे लोक ईर्चा राज्याविषयीं योजना करूं लागले, त्यावेळीं इणें सर्वस्वें नाकार केला नाहीं, असें निमित्त ठेऊन जेनूग्रे स्त्रीला व तिच्या नवऱ्याला मारायाचा हुकूम केला. त्याजवरून सर्व प्रकारचे लोकांस त्यां उभयतांची दया येऊन हळहळाट लागला. कांतर मेरी राणीपासून राज्य घ्यावें असें कांहीं लेडीजेनूच्या अथवा तिच्या नवऱ्याच्या मनांत नव्हतें, यांचे जे सोयरे संबंधी होते ते अभिमानास पडून त्यांनी यां उभयतांस उभें केलें होतें. हीं उभयतां नवीं तरणीं सुंदर आणि प्रिय स्वभावांचीं

असतां मेरीराणीस त्यांची दया आली नाहीं: मग यांचा एक्याच दिवशीं किल्ल्याजवळ शिरच्छेद केला. पहिल्याने तिच्या नवऱ्यास मारलें, नंतर तिला मारायास नेऊं लागले, तेव्हां तिला तिच्या नवऱ्याचें प्रेत भेटलें, तें पाहिलें तो त्यास शिर नाही त्याजपासून रक्त वाहत आहे आणि त्यास किल्यावरले अमलदार लोक नेताहेत. तेव्हां त्या प्रेताकडेस तिणे कांहीं वेळ पाहून उसासा देऊन आपल्यास जे मारायास घेऊन जात होते त्यांस सांगितले कीं, हां आतां चला पुढे. मग तिला मारायास नेलें, तेसमयीं तिणे मोठें धैर्य दाखवून तो अंतीचा घाव घ्यायास शांत मुखाने आपली मान दिली.

मेरी राणीचें लग्न स्पेन देशीचा राजा दुसरा फिलिप् याजबराबर झालें होतें. हा स्वभावाने कठोर असे, व यास रोमन् क्याथलिक् धर्माचा अभिमान असे आणि मतांतरास अटकाव करावा असें हा ही मेरी राणीस सांगे. याप्रमाणें मोठीं घोर कर्मे होत असतां मेरी राणी सुखाने नांदत होती असें मानूंनये कळलें, तिचा जो हिंसक दुष्ट स्वभाव तो तिला जाचूं लागला, आणि तिणे जे जे लोकांस उपद्रव दिले त्याचें तीक्ष्ण स्मरण पडून अहःहः मी केवळ पापिणी असें वाटूं लागलें.

या प्रसंगीं राज्यास ही अपाय होऊं लागला, कालस शहर तिसऱ्या येडवर्ड राज्याच्या वेळापासून इंग्लीश लोकांच्या स्वाधीन झालें होतें, तें फ्रेंच लोकांनी घेतलें. त्याजवरून मेरी राणीस इतका शोक झाला कीं "आहाहा मी मेलें तरी कालेस प्रांताचें नाव माझ्या ह्रदयांतून जाणार नाहीं," असें ती बोलली. या-

जवरून असें वाटतें कीं, असल्या दुसऱ्या ही गोष्टींचें तिला स्मरण राहून त्यांची तिच्या अंतःकरणास टोचणी लागली असावी.

कालेसमांत जाण्याच्या संधीस मेरी राणीला दुःखशोक व्हायाजोग्या साऱ्या गोष्टी एकत्र झाल्या. त्या अशा, तिच्यावरून तिच्या नवऱ्याची प्रीति उडून गेली, व प्रजांस तिचा त्रास आला, व प्राटेस्टान्ट धर्माची प्रवृत्ति होऊंनये ह्मणून ती लोकांस नानाप्रकारचे उपद्रव करीत असतांही त्या धर्माची प्रवृत्ति झाली, आणि तिणे जे जे लढाई करण्याचे बेत केले ते सिद्धीस गेले नाहींत. अशा प्रसंगावरून तिच्या मनास व्यथा होऊन शरीरीं विकृति झाली, आणि तिला क्षयरोग लागला. तेसमयीं तिची प्रकृति मुळची रुष्ट व क्रूर ह्मणून तो रोग बळाऊन तिला ज्वर लागून ती दिवसोंदिवस क्षीण होत गेली. शेवटीं ती त्रेचाळीसावे वर्षी, सन

१५५८ पंधराशें अठावनांत मेली. तिणे सुमारें पांच वर्षं राज्य केलें परतु त्यापासून बहुतांस दुःखें झालीं.

बखरींत वर्त्तमानें पाहिलीं असतां तीं बहुतकरून राजांचीं व राणीचीं असतात; परंतु व्यवहारांत कोणी कसें वर्त्तावें, हा उपदेश त्या वर्त्तमानांपासून होतो. याजवरून ख्रिस्ती लोक असें ह्मणतात कीं "त्या वर्तमानावरून आह्मास ज्ञान होवो, ख्रिस्ती धर्मप्रमाणें चालिलें नसतां दुःखें व विपत्ति प्राप्त होतात, आणि सत्य धर्माच्या संस्कारेंकरून मन शांत झालें नसलें, तर तें आपला दुष्ट निर्दय स्वभाव सोडीत नाहीं, असें त्या वर्तमानावरून आह्मास कळतें. याजकरितां सत्यमताचा स्वीकार करून त्याच्याठायीं विश्वास ठेऊन ईश्वराची प्रार्थना करीत असावी, ह्मणजे तो कृपाकरून त्या प-

तामगाणे चालांयाचें, आणि तें मत दुसऱ्यास कळवाव-याचें आपल्यास सामर्थ्य देईल, आणि त्या मताचें ज्ञा-न प्राप्त झालें असतां सर्व सत्य सिद्धांत कळूं लागतील, व आपल्यास जें कर्तव्य त्या सर्वांचें ज्ञान होईल व स-र्व सुखें इहलोकीं प्राप्त होतील, आणि परलोकींच्या निरंतर जीवनाचा मार्ग दिसूं लागेल. त्या वर्तमानाव-रून आणखी असें कळूं येतें कीं ख्रिस्ताच्या भक्तांस महान् संकटें व महान दुःखें प्राप्त झालीं असतां ते धैर्य सोडीत नाहींत, ह्मणून ज्या मताच्यायोगानें संकटसम-यीं असलें धैर्य येतें त्या मताचा स्वीकार करावा. आ-णि असल्या मताचें ज्ञान प्राप्त झालें त्याजवरून ईश्व-राचा उपकार स्मरावा. आणि त्या मतांतील उत्तम नियमांप्रमाणें चालण्याविषयीं इच्छा धरावी व झटा-वें." लोम० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

साहवा येडवर्ड कोणत्या सालीं मरण पावला ?

त्याच्या मागें कोण राज्य करूं लागलें ?

मेरी राणी ही येडवर्डाची कोण ?

तिचे गुण स्वभाव कसे असत ?

मेरी प्राटेस्टान्ट धर्मास अनकूल होती काय ?

प्राटेस्टान्ट लोकांस उपद्रव करण्याच्या कामांत मेरीस कोणते दोन धर्माध्यक्ष सामील झाले होते ?

लोक प्राटेस्टान्ट धर्म चालवूं लागल्यामुळें त्यां-तील बहुत जणांचा मेरीच्यावेळीं वध झाला काय ?

प्राटेस्टान्ट धर्मास अनकूळ झाल्यावरून कोणत्या दोन नामांकित धर्माध्यक्षांस जीवंत जाळून टाकिलें ?

रिडली व लाटिमर यानीं ग्रंथ लिहून धर्मोपदेशक-

रून प्राटेस्टान्ट धर्माची बहुतकरून प्रवृत्ति केली काय?

यानंतर दुसऱ्या कोणत्या धर्माध्यक्षांस प्राटेस्टान्ट धर्मावरून मारिलें?

बरें क्रामर ह्मणून जो मुख्य धर्माध्यक्ष होता, तो एकसारखाच प्राटेस्टान्ट धर्मास अनकूळ होता किंवा कोठें त्याच्या निश्चयांत अंतर पडलें होतें?

मी प्राटेस्टान्ट धर्मास अनकूळ नाहीं असें क्रामरानें लिहून दिलें होतें काय?

असें लिहून दिल्यावरून त्यास कसें वाटूं लागलें?

मग त्यानें काय केलें?

त्यानें आपला उजवा हात अग्नींत काय ह्मणून टाकिला आणि त्याच्या शरीरास वेदना होऊं लागल्या त्यावेळीं तो काय ह्मणूं लागला?

बरें मेरीराणीस राज्य प्राप्त होण्याच्या संधीस त्या राज्याविषयीं दुसरी कोणाची योजना केली होती?

जिची योजना केली होती तिचें नाव काय, ती कोणाची कोण होती?

मग त्या लेडीजेन् ग्रेस् काय केलें?

तिचा नवरा कोण होता त्यास काय केलें?

मेरी राणीचें लग्न झालें होतें काय?

तिचा नवरा कोण होता?

मेरीच्या वेळीं राज्य चांगलें नांदूं लागलें किंवा त्यास कांहीं अपाय घडले?

मेरीच्यावेळीं फ्रेन्च लोकांनी कोणता इंग्लीश लोकांचा प्रांत घेतला?

हा प्रांत गेल्यावरून राणीस कांहीं शोक झाला काय. मग ती मरतेवेळीं काय बोलली?

इच्या नवऱ्याचा स्वभाव कसा असे?

ह्यास कोणत्या मताचा अभिमान असे ?
तो या राणीशीं कसा होता ?
ती चांगली सुखानें मेली काय ?
ती कोणत्या सालीं मरण पावली ?
तिणे किती वर्षं राज्य केलें ?

पत्र २३.

चिरंजीव— विशेष मेरी राणी मेल्यानंतर तिची बहीण इलिझाबेथ राणी झाली. तेसमयीं मेरीच्यावेळीं ज्यां लोकांस फार दुःख झालें होतें त्यांस परम आनंद झाला. इलिझाबेथ मोठी विवेकी असे. इला प्राटेस्टान्ट मताचें चांगलें ज्ञान होऊन तें खरें वाटत असे. इणे आपली बहीण मेरी इचे धर्माविषयीं अभिप्राय केवळ खोटे असें पाहून आपल्या प्राटेस्टान्ट मताची प्रवृत्ति करावी असा निर्धार केला. नंतर इच्या हातून रोमन क्याथलिक मत नाहींसें होऊन प्राटेस्टान्ट मत हल्लीं चालत आहे त्याप्रमाणें चालू झालें.

या लोकीं कसाही मोठा अधिकार मिळाला तथापि त्याच्या पाठीमागें दुःखें आहेत असें या इलिझाबेथ राणीच्या लोकरच अनुभवास आलें, तो प्रकार असा कीं, प्राटेस्टान्ट मत चालू झालें होतें तरी रोमन क्याथलिक मताचा अभिमान वागविणारे बहुत्येक इंग्लांडांत होते. त्यांच्या मनांत असें आलें कीं, इलिझाबेथ राणीस राज्यावरून दूरकरून स्काटदेशाचे मेरी राणीला राज्यासनीं बसवावी. ही मेरी इलिझाबेथची जवळची नातलग आणि इलिझाबेथ संतानावांचून मरण पावली असतां इंग्लांडचें राज्य मेरीनें करावें असें होतें. इची उत्पत्ति अशी आहे कीं या इलिझाबेथचा

बाप आठवा हेन्री याची बहीण मार्गारेट, ही स्काट-लांड देशींचा चौथा जेम्स यास दिली होती, तिला पांचवा जेम्स झाला त्या जेम्साला ही मेरी कन्या झाली, ह्या मेरीने रोमन क्यथलिक् मत धरिलें होतें, याजकरितां जे कोणी इलिझाबेथ इजवर मसलत योजीत होते, त्यांच्या गोष्टी ऐकून ही त्या मसलतीस सामील झाली, मग या दोघीजणींची लढाई होऊन मेरीचा मोड झाला. तेसमयीं मेरी स्वतां जाऊन इलिझाबेथ् इच्या स्वाधीन झाली. तेव्हां ही राज्यांत बखेडे करील ह्मणून इला बंदीस ठेविलें. तेसमयीं जे कोणी इलिझाबेथ् इजला राज्यावरून दूर करण्याच्या मसलतींत होते त्यांस मेरी बंदींत असतां ही गुप्तपणें सामील असे. मग मेरीची चौकशी करून तिचा वध करावा असें ठरलें, त्याकाळीं तिला मारण्याविषयीं जो हुकूम लिहिला होता त्याजवर सही घालावी असें इलिझाबेथ इच्या मनांत नव्हतें, परंतु इच्याजवळ जे लोक असत त्यांनी मेरी राज्य करूं लागल्यावर आमचें कांहीं चालणार नाही असें जाणून मोठ्या प्रयत्नानें इलिझाबेथ कडून त्या हुकूमावर सही करविली. त्या लोकांनी बंडें तुफाने यांच्या आवाई उठवून इलिझाबेथ् राणीच्या मनांत भय घातलें. तेव्हां तो हुकूम तयार करून ठेवावा आणि काथिरिंगे किल्यांत मेरीस अटकेस टाकिलें होतें तेथून ती पळून जाण्याचा उद्योग करूं लागली ह्मणजे तो हुकूम बजवावा असें मनांत आणून इलिझाबेथ इणें एके दिवसीं त्या हुकुमावर सही करून त्याजवर शिक्का करण्याविषयीं राज्यांतील मुख्य अधिकाऱ्यांकडेस तो हुकूम पाठविला, त्याजवरून राणीचा चिटणीस त्या मुख्य अधिकाऱ्यांकडेस जाऊन त्या हुकुमावर

शिक्का करवून तो हुकूम राणीकडेस न नेतां परभारें प्रधानादिकांकडेस नेला. त्यांहीं असें ठरविलें कीं हा हुकूम बजवावयास कांहीं विलंब लावूनये. हा हुकूम चौघां मानकऱ्यांवर होता, मग ते मानकरी दोघां मारेकऱ्यांस समागमे घेऊन काथिरिंगे किल्यास लौकर निघून गेले, तेथें पोहचतांच त्यानी मेरीस आज्ञा केली कीं तुह्मी उद्यां सकाळीं आठ वाजतां तयार असावें, तुमचा शिरच्छेद होणार. मग ती त्या नेमलेले वेळेस तयार झाली. तिणे उंचउंच रेशमी व मखमाली वस्त्रें नेसून तोंडावरून बारीक पडदा घेऊन पोर्टुगीस लोक जी तिकटीसुद्धां इशुख्रिस्ताची लहान मूर्ति करून संग्रहीं ठेवितात तसली मूर्ति हातीं धरली, आणि तिच्या वधार्थ ठिकाण करून तें काळ्या वस्त्रानी आच्छादिलें होतें, तेथें ती आली, तेमसमयीं वधकरायास जे दोघेजण आणिले होते त्याणी गुडघे टेकून तिची विनंती केली कीं आह्मी हुकूमबंदे आहों, आह्मास क्षमा असावी. त्याजवरून तिणे उत्तर केलें कीं म्यातर कोणाचा अपराध केला नाहीं, असें असतां माझ्या वधाविषयीं तुह्मास हुकूम झाला. असो तुह्मास तर काय, माझ्या वधाविषयीं जितके सामील झाले आहेत त्यां सर्वांसही क्षमा केली आहे. मग तिणे एक बैबलांतील गीत व कांहीं भक्तिपर वाक्यें बोलली, तीं पुरीं झाल्यानंतर त्या वधकरणाऱ्यानें दोन घावांनी तिचें शिर उडविलें. आहाहा ! मेरी जात्या स्त्री, जी वधकरणार तीही स्त्री, तशांत ती सोयरी, आणि राणी, असें असतां मेरीचा याप्रकारें वध व्हावा काय? मेरीचे काय अपराध असतील ते असोत, पण असा तिला दंड होऊंनये.

पानंतर इलिझाबेथ राणीस दुसरें एक संकट येऊन पडलें, तें असें कीं स्पेन देशींचा राजा फिलीप यास क्याथलिक्धर्माचा फार अभिमान पडून प्राटेस्टान्ट धर्म इंग्लांडांत निर्वेधपणे चालूं लागला हें सहन होईना. तेसमयीं त्याणे लढाऊ गलबतांचा मोठा समुदाय जमा करून गलबतांवर फौजही तशीच पुष्कळ चढवून आतां माझ्याबरोबर कोणी कंबर बांधणार नाहीं असें मानून इंग्लांडावर चाल केली, परंतु इंग्लीशलोकांचा असा स्वभाव आहे कीं आपला देश परक्या राजानें येऊन काबीज करावा ही गोष्ट त्यांस सहन होत नाहीं याजकरितां स्पेन देशींचा राजा इतक्या बळानें आला त्याचें कांहीं भय नमानितां जितकी फौज मिळाली तितकी जमाकरून ते त्याशीं भांडायास सिद्ध झाले. त्यावेळीं इलिझाबेथ राणी ही स्वतां घोड्यावर स्वार होऊन टिल्बरी किल्यास आली आणि आपले शिपाई व गलबतावरले लोक यांजमध्यें जाऊन त्यांस धीर देऊन बोलूं लागली की तुह्मी शत्रूबराबर शौर्यानें भांडून त्यांस पुढें येऊं देऊं नका. मी तर जात्या स्त्री आहें परंतु आपला देश स्पेनच्या राजाच्या स्वाधीन एक अंगुळभरही होऊंनये ह्मणून आपल्या देशाकरितां पुरुषासारिखी भांडेन, तेसमयीं स्पेनदेशींचे लोक आपल्या गलबतांच्या मोठ्या थोर समुदाया पुढें इतरबळें तुच्छमानून त्या आपल्या समुदायास अजिक्य अर्मार असें बोलत होते, परंतु आपला अर्मार अजिक्य नव्हे अशी इंग्लीश लोकांनी त्यांची थोडक्यांतच खातरजमा केली. त्यावेळा असें घडलें कीं इंग्लीश खाडींत जो गलबतांचा समुदाय आला होता यातलीं गलबतें कोणी पाहिलीं असतां भयभीतच हो-

ऊन त्यावें अशीं तीं गलबतें मोठीं अकंओविकट होतीं, असें असतां इंग्लीश लोकांचे खलाशी कांहीं भय नधरितां आपला गलबतांचा लहानसा समुदाय घेऊन प्लैमोथ् बंदरांतून बाहेर पडले आणि त्यांनी त्या स्पेनदेशांच्या गलबतांस असें जर्जर केलें कीं त्यां गलबतांची चहूंकडेस पळापळ होऊन तें वर्तमान सांगायास माघारीं थोडकींच गलबतें गेलीं.

जरी इंग्लीश लोकांस स्पेनदेशांच्या लोकांनी जिंकिलें असतें तर रोमन क्याथलिक्धर्म इंग्लांडांत पुनः चालू झाला असता, परंतु ईश्वरानें तशी गोष्ट घडूं दिली नाहीं. त्या स्पेनदेशांच्या लोकांस ईश्वरानेंच पळविलें असें जाणावें, कांतर त्यांच्या गलबतांचा इंग्लीश लोकांच्याच गलबतांनी मोड केला असें नाहीं, तर वायु तुफान यानींही फार मोड केला. ही अशी मोठी ईश्वरानें कृपा केली, त्याजवरून इलिझाबेथ राणीने प्रजांस घेऊन सेन्टपाल ह्मणून देवूळ होतें तेथें जाऊन ईश्वराचें उपकारस्तवन केलें. ही जी लढाई झाली इचा नकाशा काढिला असतो, तो कोठें असेच जे जुने नकाशे थोर थोर गृहस्थांच्या घरीं असतात त्यांत दृष्टीस पडतो. हौसअफ्कामन ह्मणून एक इंग्लांडदेशी प्रतिनिधींची सभा मिळायाचें घर आहे, त्या घरांत भिंतीवर कापडाचे पडदे लाविले असतात, त्याजवर स्पेनदेशांच्या गलबतांचा जो मोड झाला त्याचा नकाशा काढिला आहे. तेथें गलबतांच्या ज्यां ज्यां मोठ्या सर्दारांनी व कप्तानांनी आपल्या देशाच्या रक्षणार्थ शौर्य करून युद्ध केलें; त्यांची चित्रें दृष्टीस पडतात.

इलिझाबेथ राणी आपल्या सेवेंत जे मंत्री प्रधान

ठेवणें ते चांगले भले गृहस्थ ठेवी त्याजवरून ती मोठी शाहाणी असें कळून येतें. त्यां मंत्र्यांच्या विचारानें आपल्या चांगल्या बुद्धीनें ही राज्यकारभार यथास्थित चालवित असे, इचे सर्व गुण चांगले असत पण इच्याठायीं एक दोष दिसून येतो तो असा कीं, जे कोणी रूपवान् व डौलदिमाखानें वागणारे असेच लोक बहुधा इच्याजवळ असत. अशांच गृहस्थांतला लार्डलेस्टर होता. त्याचें सौंदर्य व रमणीय घरें व मोठमोठ्या किमतीचें सामान हेंच काय तें त्याचें भांडवल असे. राज्यांत फिरायास निघावें कित्येक मानकरी व मोठे मोठे गृहस्थ त्यांच्या घरीं जावें हें या राणीस फार आवडे आणि कोठें लेखांत असें अढळतें कीं वार्विक् शैर प्रांतांत किनिल्वर्थ ठिकाणीं लार्डलेस्टराचा एक रमणीय वाडा होता तो आतां केवळ फुटून गेला आहे, त्याची खूण मात्र मिळती, त्या वाड्यांत लार्डलेस्टरानें इलिझाबेथ राणीस बहुत दिवस परमआदरानें राहून घेतलें. तेथें नानाप्रकारचे नाच, तमाशे, खेळ, मल्लयुद्ध, कवाइती, कसरती, व ज्या ज्या मौजा त्याकाळींच्या लोकांस आवडत असत त्या सर्व राणीस दाखविल्या. व नानाप्रकारचीं सोंगें काढिलीं. त्यांत पुरुष आणि स्त्रिया यांनी अन्यधर्मी लोकांचे जे देव त्यांचीं रूपें धरिलीं. याप्रमाणें सर्वप्रकारचे खेळ कवाइती करून दाखविल्या तेणेंकरून राणीला व तिच्या जवळच्या लोकांस मोठा आनंद झाला. अशा ज्या मेजवान्या राणीस केल्या तेणेंकरून लार्डलेस्टरावर राणीची फार प्रसन्नता झाली परंतु या राणीचा स्वभाव असा असे कीं एकादेसमयीं तिची मर्जी अगदीं पालटून जावी आणि तिच्या मर्जीतल्या गृहस्थांचा केवळ दुर्लौकिक

द्यावा. याप्रमाणे तिच्या मर्जीत अंतर पडून दरबारां-त वागणाऱ्यां गृहस्थांस वारंवार प्रसंग प्राप्त होत असत. त्याजवरून कोणेसमयीं इतर जनासारिखी केवळ अल्पबुद्धि अशी ती दिसे. असो पण तिच्या कर्तृत्वावरून पाहतां ती एक थोर आणि शाहाणी राणी होऊन गेली.

या राणीची येसेंकूचा अर्ल ह्मणजे थोरला मानकरी याजवर फार कृपा होती. हा अर्ल मोठा गर्विष्ट अभिमानी असे, आणि राणीची जशी जशी मर्जी होई त्या त्या प्रमाणे वागत नसे, आणि याणे कांहीं मागितलें असतां तें यास राणीने नदिलें ह्मणजे यास फार क्रोध येई. एकवेळ असें झालें कीं हा बंड करून फौज मिळवून राणीवर उठला, तसमयीं याचा मोड होऊन यास धरिलें आणि याचा न्याय करायास याला किल्यांत पाठविलें, तेथें याचा अन्याय याच्या पदरीं घालून याचा शिरछेद करावा असें ठरलें. परंतु पूर्वी याजवर राणीची मर्जी प्रसन्न असे, त्याकाळीं राणीने यास एक मुद्रिका देऊन असें सांगितलें होतें कीं तुला कांहीं संकट प्राप्त झालें असतां तूं ही मुद्रिका माझ्याकडेस पाठऊन दे, ह्मणजे त्या संकटापासून तुझें रक्षण होईल, त्याजवरून हा असें मानूं लागला कीं माझी क्षमा होऊन मी सुटेन, माझा शिरछेद करण्याविषयीं हुकूम लिहून त्याजवर राणी सई करणार नाहीं. नंतर याचें डोकें मारावें असें ठरलें तेव्हां त्यानें ती मुद्रिका नाटिंगहेमची कौंटेस ह्मणून एक मुख्य मानकऱ्यांची स्त्री होती तिच्याजवळ देऊन तिची विनंती केली कीं इतकी ही मुद्रिका संभाळून नेऊन राणीच्या हातीं द्यावी. मग आतां मला उत्तर येऊन जिवदान मिळेल

अशा आशेनें केवळ उत्कंठित होऊन त्या उत्तराची वाट पाहत बसला, परंतु त्यास कांहीं उत्तर आलें नाहीं कांतर ती कपटी कौन्टेस् तिणें ती मुद्रिका राणीस दिलीच नाहीं. तिच्या नवऱ्याचें आणि याचें वैर असे ह्मणून तिणे आपल्या नवऱ्याच्या संतोषार्थ असा विश्वासघात केला. इकडेस राणीस आश्चर्य वाटूं लागलें कीं यसेक्सानें अझून काय ह्मणून मुद्रिका पाठविली नाहीं, हा काय फार चढून गेला, याला माझ्याजवळ क्षमा मागावयास हीनपणा वाटला काय? याप्रमाणे राणी नानाप्रकारच्या कल्पना घेऊन ती मुद्रिका आपल्याकडेस पाठविली नाहीं ह्मणून ती फार खिन्न झाली. मग यास मारण्याविषयीं जो हुकूम लिहिला होता त्याजवर राणीनें मोठ्या अनमानानें सई केली. मग असें सांगतात कीं तिणें त्या हुकूमावर सई केल्या दिवसापासून खिन्नवृत्ति धरली आणि नाटिंगह्यामची कौन्टेस मरूंलागली तेसमयीं तिणें जें येसेक्सा बराबर कपट केलें होतें, तें तिच्या अंतःकरणीं जाचूं लागलें, तेव्हां तिणें राणीस बोलावून त्या मुद्रिका प्रकरणीं जें वास्तविक वर्तमान झालें होतें तें सर्व निवेदन केलें, त्याजवरून राणीस परम कोप येऊन त्या आवेशेंकरून राणीनें कौन्टेसचा हात धरून ती मरणप्राय असतांही तिला हिसकिलें. मग राणी परमखेदकरून सन सो-

१६०३ ळाशें तिहींत मरण पावली. तिचें वय त्याकाळीं सत्तर वर्षांचें होतें, तिणे चवेचाळीस वर्षें राज्य केलें.

या इलिझाबेथ राणीचे गुण फारसे वाखाणायासारिखे नसले तथापि इची राज्यकारभार चालविण्याची रीति पाहतां असें दिसूं येतें कीं प्रजांचें कल्याण

व्हावें हेंच इच्या मनांत वागत होतें, इच्यावेळीं हरत-व्हेचें कसब, व्यापार, उद्दीम वाढले, विद्वान् लोकांचा चांगला सांभाळ होऊन विद्या वाढायाजोगे उद्योग घडूं आले ह्मणून अवघ्या राज्यांत विद्येचा व ज्ञानाचा फार प्रसर झाला, शास्त्र शिकायाची लोकांस आवडीही फार, तशांत तें शास्त्र लोकांस त्यांचे भाषेंत समजून द्यावयाजोगे विद्वान् पुरुषही फार, असा योग ज्या देशीं आला तर त्या देशावर ईश्वराची कृपाच झाली असें जाणावें. आतां हा विषय संपवितों; तुह्मी इंग्लांडाची बखर वाचून जें जें ज्याकाळीं घडलें असेल त्या काळाच्या तारखांचें चांगलें स्मरण ठेवावें, याजविषयीं आळस करूं नये, लो० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

इंग्लांडदेशींची मेरी राणी ही कोणत्या सालीं मरण पावली ?

मग तिच्या मागें कोण राणी झाली ?

इलिझाबेथ व मेरी यां दोघींजणींचें काय नातें ?

इलिझाबेथनें इंग्लांडांत कोणता धर्म चालू केला ?

इंग्लांडाच्या राज्याविषयीं कोण दुसरी स्त्री दावा सांगत होती ?

स्काट प्रांतींची मेरी राणी इणे कांहीं इलिझाबेथवर मसलत योजिली होती काय ?

स्काट प्रांतांची मेरी राणी कोणत्या धर्मांत वागत असे ?

बरें इलिझाबेथच्या फौजेची मेरीच्या फौजेबराबर

कांहीं लढाई झाली काय ?

मग कोणास जय मिळाला ?

मेरी स्वतां इलिझाबेथ राणीच्या स्वाधीन झाली काय ?

मग मेरीस कैद केलें होतें काय ?

कोठे कैद केलें ?

मग त्या स्काटलांड प्रांतीचे राणीचें काय झालें ?

इंग्लांड घ्यावयाचा बेत कोणत्या देशच्या लोकांनी केला होता ?

त्याकाळीं स्पेनदेशीं कोणता धर्म चालत असे ?

जो गलबतांचा समुदाय स्पेनीश लोकांनी इंग्लांडावर आणिला होता त्या समुदायास ते स्पेनीश लोक काय बोलत ?

मग त्या गलबतांच्या समुदायाचें काय झालें ?

त्या गलबतांच्या समुदायाचा मोड झाला त्याकाळीं इलिझाबेथ राणीने ईश्वराचें उपकार स्तवन कसें केलें ?

कोणत्या प्रकारच्या लोकांस इलिझाबेथ आपले प्रधानादिक करून ठेवी.

कोणत्या प्रकारचे लोक इच्याजवळ बहुतकरून असत ?

लार्डलेस्टर तो कोण ?

लार्डलेस्टराने जी मोठी मेजवानी इलिझाबेथ राणीस केली तें वर्तमान सांगावें ?

ही मेजवानी कोणत्या ठिकाणीं केली ?

येसेक्साचा अर्ल तो कोण ?

त्याचें काय झालें ?

नाटिंगह्यामचे कौन्टेसचें व मद्रिकेचें जें वर्तमान

झालें तें सांगावें ?

त्या कौन्टेसीने मुद्रिकेचें वास्तविक झालेलें वर्तमान राणीस कधीं सांगितलें काय ?

तें राणीने ऐकून तिला काय केलें ?

इलिझाबेथ राणीचे गुण बहुतकरून कसे असत ?

मतांतर झालें तेणेकरून लोक चांगले होऊन सुखी झाले काय ?

कोणत्या सालीं इलिझाबेथ राणी मरण पावली ?

पत्र २४.

चिरंजीव०- विशेष इलिझाबेथ राणीने आपलें लग्न केलें नव्हतें ह्मणून तिच्या पोटचा कोणी वारस नव्हता, तिच्या मागें जो राजा झाला त्याची कथा आतां सांगतों. इलिझाबेथ राणीचा आजा सातवा हेन्री त्याची कन्या मार्गारेट, ती स्कांटलांड देशींचा चौथा जेम्स यास दिली होती, तिचा लेंक स्कांटलांडदेशींचा पांचवा जेम्स त्याची कन्या मेरी स्कांटलांडची राणी, तिचा पुत्र साहवा जेम्स स्कांटलांडचा राजा, हा साहवा जेम्स इंग्लांडच्या राजाचे कन्येचा वंश ह्मणून हा इंग्लांडच्या राज्याचा वारस असें समजून याला पहिला जेम्स असें पद देऊन इंग्लांडच्या राज्यासनीं बसविला, तेणेकरून इंग्लांडचें आणि स्कांटलांडचें राज्य एक झालें. हा जेम्स इंग्लांडच्या राज्याचा वास्तविक अधिकारी असतांही कित्येक लोक त्यास राज्यापासून दूर करण्याची मसलत योजूं लागले. त्यासमयीं त्या मसलतींत मख्यत्वेंकरून जारे ते :

ल्टरराली असे होते, त्याजकरितां त्यांला ठार मारावें असें पहिल्याने ठरलें, परंतु मागाहून असें झालें कीं लार्डकाबह्याम व ग्रे यांस त्यांच्या अपराधाची कांहीं शिक्षा लावून माफ करावें, त्याजवरून असें केलें कीं त्यांचीं डोकीं शिरछेद करावयाच्या लांकडांस लावून ठेविलीं, आणि त्यांस मरणाचें भय प्राप्त होऊन आतां आमचीं डोकीं मारलीं जातात असें वाटूं लागलें, तेव्हां यांचा अपराध क्षमा केला असे, यांस सोडून द्यावें अशी आज्ञा झाली. त्यांपैकीं एक सर्वाल्टरराली राहिला त्यास मागाहून दंड करावा असें ठरवून कैदेंत ठेविलें. मग पुढें बहुत वर्षांनी त्याची अपकीर्ति करून त्यास अघटित क्रूर दंड केला.

हा पहिला जेम्स स्काटलांडचे मेरी राणीचा पुत्र ह्मणून हा आतां आमच्या मतास अनकूळ होईल असें बहुत्येक पोपमतांत वागणारांस वाटूं लागलें, परंतु हा पोपाच्या मतांत वागणारांस पीडा दुःख न देतां प्राटेस्टान्ट मतास अंतःकरण पूर्वक अनकूळ झाला, त्याजवरून पोपाच्या मतांत जे वागणारे होते ते निराश होऊन फार खिन्न झाले. मग त्यांणी राजा व राजाचें कुटुंब व लोकांचे प्रतिनिधि व मानकरी यांचे सभेच्या खालीं दारू भरून त्यांस उडवून टाकावें अशी मसलत योजिली. त्या मसलतीस जे होते त्यांनी ती राजसभा बसायाच्या घराजवळ एक घर भाड्यानें घेऊन त्या घरांतून राजसभेच्या तळघरांत जाण्याचा मार्ग करून त्या तळघरांत बंदुकीच्या दारूचीं छत्तीस पिपें नेऊन भरलीं. आणि त्यांजवर कोळसे व फांटी रचून तीं झांकून काढलीं. तशांत त्या तळघरांत पूर्वींपासून कोळसेच ठेवीत असत. ह्मणून तें तळघर कोणी पाहिलें असतां

कशाचा वहमा येऊं नये असें झालें, तेसमयीं राजसभा मिळूं लागली असतां राजा व राणी. व वडील राजपुत्र हेन्री यांणी त्या राजसभेस यावें असें होतें, त्याजवरून त्यां मसलतदारांस असें वाटूं लागलें की, आतां राजासहित सर्वांचा नाश होऊन आमची मसलत सिद्धीस जाईल, परंतु ईश्वरानें कृपाकरून ती दुष्ट मसलत सिद्धीस जाऊं दिली नाहीं. तेसमयीं असें झालें कीं त्या मसलतीस हेन्री पेर्सी सामील होता, त्यास असें वाटलें कीं राजसभेबरोबर आपला जिवलग मित्र लार्ड मान्टिगल याचा नाश न होई असा उद्योग करावा. मग त्याणे राजसभा मिळायास दाहादिवस आहेत तंवच त्या लार्डमान्टिगलास एक बिन् नावाचें पत्र लिहिलें. तें पत्र घेऊन जो मनुष्य आला तो तें पत्र देऊन तत्क्षणीच नाहींसा झाला. त्यापत्राचा मजकूर असा कीं "महाराज आपण राजसभेस जाऊं नये, कांतर यावेळीं जें पाप घडत आहे त्याजविषयी दंड करावा असें ईश्वराच्यां व मनुष्याच्या मनात आलें आहे, ही आपल्यास सूचना केली आहे ही तुच्छ मानूं नये, आपण निघोन गावांस जावें, तेथें आपण स्वस्थ राहून काय होईल तें पाहावें. आतां तर कांहीं गडबड दिसत नाहीं, पण त्या राजसभेस एक भयंकर धडाका प्राप्त होईल, आणि तो धडाका करणारा मनुष्य कोणास दिसणार नाहीं.या विचारास कांही दोष ठेवूं नये, येणेंकरून आपलें बरेंच होईल कांहीं वाईट होणार नाहीं, आणि हें पत्र जाळून टाकिलें ह्मणजे विघ्न नाहींसें होईल."

या सांकेतिक पत्रावरून तर लार्ड मान्टिगलाची मति गुंग होऊन गेली. पहिल्याने त्यास असें वाटलें कीं हें कोणी उगीच मला भय घालायास व माझा विनोद क-

त्यास लिहिलें आहे, शेवटीं त्यानें असा विचार केला कीं लार्ड सालिसबरी ह्मणून जो राज्यांत चिटणीस आहे, त्याजकडेस हें पत्र घेऊन जावें, मग तें पत्र त्या चिटणीसाच्या हातीं जातांच त्यालाही प्रथम वाटलें कीं या पत्राचा कांहीं विचार करावा असें हें नाहीं, पण मागाहून त्याच्या मनांत आलें कीं राजा आपल्या मंत्र्यांसहित सभेंत असतां त्याजपुढें हें पत्र ठेवावें. तें पत्र तेथें ठेविलें त्या काळीं त्या सभेंतून कोणाच्याने त्या पत्राचा अर्थ होईना, मग असें सांगतात कीं राजानेंच त्या विपरीत पत्राचा भाव काढिला. त्याच्या असें लक्षांत आलें कीं बंदुकीच्या दारूनें मोठा नाश करायाची कोणी मसलत योजिली आहे, असें कांहीं या पत्रावरून दिसं येतें. त्याजवरून ते सभासद गृहस्थ, दोन्ही राज सभांची तळघरें व भुयेरें शोधूं लागले, तेव्हां त्यांनी लार्डांची सभा बसायाचें जें घर त्याच्या खालीं फांट्यांच्या जुड्यांच्या मोठमोठ्या राशी पडल्या आहेत व गैफाकेस नांवें करून एक विक्राळ पुरुष आंगांत एक मोठें लांब डगलें व पायांत * बूट घालून हातीं चोर फाणस घेऊन दुसऱ्या दिवशीं ती सभा उडवावयाकरितां सर्व तयारी करीत आहे असें पाहिलें. मग त्या पुरुषास धरिला, तेव्हां तो जें दुष्ट काम करीत होता त्याचा कांहीं खेद न मानितां ह्मणूं लागला कीं म्या सर्वांस उडवून टाकिलें असतें व त्यांजबरोबर मी ही उडून गेलों असतों तर फारच चांगलें झालें असतें, त्यास जेव्हां धमकावून सांगितलें कीं या मसलती प्रकरणीं तुला जें

---

* ज्या जोड्याच्या तोंडावरती सुमारें गुडघ्या पर्यंत पिशवी असती त्यास बूट ह्मणतात.

ठाबूक असेल तें तूं जर बोललास नाहीं तर तुझ्या शरीरास पीडा करून बोलवूं, तेव्हां तो कांहीसा भिवून त्या मसलतीस जे सामील होते त्यांजविषयीं त्यानें सर्व मजकूर सांगितला. याप्रमाणें त्या दुष्ट मसलतीचा शोध लावून त्या मसलतींत जे मुख्य मुख्य होते त्यांस धरावयास अमलदार लोक पाठविले, तेव्हां त्यांशीं त्या मसलतदारांनी भांडायास कंबरा बांधिल्या, आणि वार्विक् शेहरांत एक घर होतें तेथें त्या मसलतदारांनीं आपल्यास कोंडून घेऊन असा निश्चय केला कीं, आपला प्राण जाईल तर जावो परंतु आपण त्या अमलदारांच्या हातीं सांपडूंनये, अशा बेताने ते राहिले होते, परंतु त्यांनी जो दुसऱ्यास अनर्थ योजिला होता तोच अनर्थ त्यांस प्राप्त झाला. त्यांनी जेथें आपल्यास कोंडून ठेविले होतें तेथें कांहीं दारू वाळायास घातली होती, त्यांत एक अग्नीचा थिगळ पडून त्या दारूचा मोठा धडका झाला. तेणेंकरून त्यां मसलतदारांचा बहुत नाश झाला. त्यांतून किती एक त्या घराच्या दरवाजांतून बाहेर पडूं लागले, त्यांस त्या घराभोंवते जे शिपाई होते त्यांनी कापून त्यांचे तुकडे केले. जे त्या वेळीं मेले नाहीं त्यांतून कित्येकांस धरून मारिलें व कित्येकांस राजाने जीवदान दिलें.

मागें असें लिहिलें आहे कीं राजावर मसलत योजिल्या बद्दल सर्वाल्टर रालीस कैदेंत ठेविलें तेसमयीं तो त्या कैदेंत बहुत वर्षे राहिला. शेवटीं अमेरिका खंडांत मला एके सोन्याचे खाणीचा शोध लागला आहे असें त्याने सांगून तेथें जावयास राजाची आज्ञा घेऊन तयारी केली. याप्रकारें सुटून राली अमेरिका खंडास गेला, परंतु त्यास तेथें सोनें मिळालें नाहीं. मग तेथें

जे स्पेन् देशांचेलोक वसले होते त्यांजवर राले हल्ला केला, तेणेंकरून स्पेनदेशांच्या राजास वा वाटलें. तेव्हां जेम्स राजा असें बोलूं लागला कीं स्पेनदेशांच्या लोकांशीं कांहीं तंटा करूं नये अशी राली आज्ञा असतां त्यांजबराबर रालीनें काय ह्मणून तं केला. तेसमयीं रालीनें मसलत केली होती त्या अप राधाचा आतां रालीस दंड करावा असें राजानें मनां आणून रालीस मी तुमच्याकरितां मारितों असें स्पेन देशांच्या राजास बाह्यात्कारी दाखवून रालीचा शिरच्छे केला. अशाप्रकारें रालीस दंड केला ही पाहिली असतां अनीति, रालीस तो दंड झाला त्याकाळीं त्यानें शांत वृत्ति धरून तथील सर्व मायाममता सोडून चित्त ईश्वरार्पण केलें होतें. त्यानें शिरछेद करायाची कुऱ्हाड हातां धरून तिची धार चाचपून पाहिली, आणि बोलूं लागला कीं ही फार तीक्ष्ण आहे परंतु ही यालोकींच्या सर्व दुःखांस औषध होय. असें सांगून त्यानें लोकांबरोबर शांत वृत्तीनें बोलून कांहीं एक भय न मानितां आपलें डोकें शिरकापायाच्या लांकडावर ठेविलें.

जेम्स राजाच्यावेळीं कितीएक गोष्टी घडूं आल्या त्यामुळें त्यास निश्चितपणें व सुखानें राज्य करायास सांपडलें नाहीं. त्या गोष्टी येथें सांगूं लागल्यास ग्रंथ फार वाढेल ह्मणून सांगत नाहीं. मानकरी लोकांस अथवा लोकांच्या प्रतिनिधीस नविचारितां आपली सत्ता जितकी चालेल तितकी चालवावी असा जेम्सराजाचा स्वभाव असे त्याजवरून याचें बहुतांबराबर वांकडें पडलें. आणखी असें झालें कीं याचे स्नेही व याच्या कृपेंतले गृहस्थ बहुत होते त्यांच्या नादीं लागल्यामुळें यास फार खर्च पडूं लागला. तेसमयीं तो निर-

क खर्च पुरा पडायास हा लोकांपासून द्रव्य काढण्या- विषयीं नेहेमी उद्योग करूं लागला, त्यामुळें लोक फार त्रासून राजास श्रम देऊं लागले. नंतर या राजाच्या मागें याचा मुलगा चार्लस् पहिला राज्य करूं लागला, त्यावेळेस तर लोकांनी त्रासपावून त्या राजास फारच श्रम दिले, तें वर्तमान •पुढल्या पत्रांत लिहिलें जाईल.

यार्प्रकारें जेम्स राजाच्यावेळीं लोक त्रासले, त- शांत जर्मनीच्या राजाबरावर लढाई आरंभिली होती तेथें अपेश आलें. अशा दुःखांवरून जेम्सराजाच्या शरीरास कांहीं विकार झाला असावा. असो पण शे- वटीं यास ज्वर लागला तो तिसऱ्या दिवशीं येई, त्याज- वरून दरबारी लोक मर्जी संपादावयास याचें असें स- माधान करूं लागले कीं, हा ज्वर राजाच्या सुखास ये- तो, परंतु यानें त्यांचा अभिप्राय जाणून त्यांस असें उ- त्तर दिलें कीं, असलें जें निजून रहाण्याचें सुख तें बा- लराजास चांगलें. मग त्या ज्वरानें कांहीं दिवसांनी याची सर्व शक्ति जाऊन हा सन सोळाशें पंचविसांत मरण पावला. याणे इंग्लंडाचें १६२५. राज्य बेवीस वर्षे केलें, याचें वय साठ वर्षांचें होतें. लो० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

इलिझाबेथ राणी कोणत्या सालीं मेली ?

तिणें आपलें लग्न केलें होतें काय ?

तिच्या पोटचा तर कोणी वारस नव्हता, तेव्हां तिच्या मागें या राज्याचा वारस कोण झाला ?

स्काटलांडचा सहावा जेम्स हा ईंग्लांडच्या राज्याचा वारस कोणत्या संबंधानें झाला ?

जेम्स राजास राज्यावरून दूर करायाची मसलत योजिली होती काय ?

त्या मसलतींत मुख्य कोण कोण होते ?

लार्ड ग्रे, व लार्ड कावह्याम, व सर्वाल्टरराली. यांचें काय केलें ?

पहिला जेम्स पोपाच्या मतांत वागत असे किंवा प्राटेस्टान्ट मतांत वागत असे ?

दारूभरून उडवावयाची जी मसलत केली होती ती कशी केली होती, याप्रकरणीं मजकूर सांगावा ?

त्या मसलतीचा कसा शोध लागला ?

त्यां मसलतदारांतून एकाने लार्ड मान्टींगल यास गुप्त पत्र पाठविलें तेव्हां मान्टिगलाने काय केलें ?

दारू घालून मोठा अनर्थ करण्याचा बेत केला आहे असें त्या पत्रावरून पहिल्याने कोणास कळूं आलें ?

असें राजास कळूं आल्यावरून काय करायास आरंभिलें ?

बरें जेव्हां तळघरें पाहूं लागले तेव्हां काय काय दृष्टीस पडलें ?

गैफाक्स यास धरिलें तेव्हां तो काय बोलूं लागला?

मग त्या दुसऱ्या मसलतदारांस काय केलें ?

सर्वाल्टर रालीस काय केलें ?

जेम्सराजानें सुखानें राज्य केलें काय ?

तो स्वभावानें कसा असे ?

मग तो कोणतें दुखणें लागून मेला ?

त्याचे दरबारीलोक त्यास दुखणे लागलें होतें ते-

त्याची कशी बोलून समजूत करूं लागले ?
मग त्यानें त्यांस काय उत्तर दिलें ?
त्याचें वय किती होतें ?
त्यानें इंग्लांडचें राज्य किती वर्षें केलें ?

पत्र २५.

चिरंजीव०- विशेष मागल्या पत्रांत तुह्मास पहिल्या जेम्सराजाचें वर्तमान कळविलें. त्याच्यावेळीं लोक फार त्रासले होते, त्याचें कारण असें कीं जेम्स राजानें प्रजेचा रोंख काय कसा आहे याचा कांहीं विचार नठेवितां आपलीच सत्ता फार चालविली, व कायद्याप्रमाणें जी त्यांस सत्ता असायाची ती बंद केली. हें लोक मनांत धरून जेम्सराजाचा पुत्र पहिला चार्लस राज्यावर बसला तेव्हां त्यास फार श्रम देऊं लागले. हा चार्लसराजा आपल्या स्वभावानें तर नम्र व शांत असे परंतु त्याचावेळीं कांहीं विलक्षण प्रसंग प्राप्त झाला ह्मणून निर्वेधपणे राज्य चालणें तें एकीकडेस राहून यास संकटें व दुःखेंच प्राप्त होऊं लागलीं. याचा बाप मृत्यु पावला त्याकाळीं इंग्लांडकरांची जर्मनीकरांशी लढाई चालली होती, त्या लढाईच्या खर्चास द्रव्य लागलें त्याजविषयीं चार्लस राजानें पार्लियामेन्ट सभेशीं बोलणें लाविलें, तेव्हां पार्लियामेन्ट, यानें जितकें द्रव्य मागितलें तितकें द्यायास कबूल करीना, तेसमयीं तें द्रव्य उत्पन्न करायास पार्लियामेन्टाचें अनुमत नघेतां राजानें कांहीं दुसद्वा उद्योग आरंभिला, त्याजवरून अवघे राज्यांत वितुष्ट पडलें; तशांत फ्रेन्च राजाशीं लढाई आरंभिली होती, तेथें अपेश आलें, असें होतांच चार्लस

राजाचा व पार्लेयामेन्टाचा कलह उत्पन्न झाला. त्या समयीं प्रतिनिधीचे सभेंतील कित्येक गृहस्थांस फितुर च्या अरोपावरून बंदीस घातलें, आणि बहुत्येकां कैद करून त्यांपासून दंडाबद्दल पुष्कळ रुपये घेतले, ह अशीं त्यांचीं दुःखें पाहून त्यांचा कळवळा येऊन राजाश बहुतांचें वांकडें पडलें. अशा संधीस बकिंगह्यामचा ड्यू क मारला गेला. या ड्युकाला पोर्टस मौथास फ्रें लोकांशीं लढायास पाठविलें होतें, तेथें एके दिवशीं य चे हाताखालचे अधिकारीलोक याच्याजवळ असत त्यांतून एकाशीं हा बोलत आहे, इतक्यांत फेल्टन् ह्म णून एक पुरुष होता, त्यानें कोणास नकळतां याच्य उरांत सुरी खुपसली, तेसमयीं अरे या दुष्टानें मला मा रलें अशीं अक्षरें बोलून यानें तत्क्षणींच प्राण सोडला तेथें पाहातात तों ड्युकास कोणी मारलें याचा शोध लागेना, तेव्हां तेथें एक टोपी अढळली, त्याजवरूनही त्या मारणाराची टोपी असावी, तो कोण कोठला अशा विचारांत आहेत, इतक्यांत एक बोडका माणूस दारा जवळ पाहिला. तो तेथून मुकाट्यानें जात आहे, तं व तो ह्मणूं लागला कीं मारणारा तो मी. त्यास धरि- तांच तो त्या ड्युकास मारल्याचा हर्ष मानूं लागला, आणि त्यास मारायास काढिलें तरी म्या अपराध के- ला असें बोलिला नाहीं. याप्रमाणें तो ड्यूक मरण पा- वला. तो चार्लसराजाच्या परम कृपेंतला होता ह्मणून त्याच्या मरणामुळें राजास मोठें दुःख झालें, आणि ब- हुत्येक लोकांशीं राजाचें वैमनस्य पडलें.

या चार्लस राजाचेवेळीं जे जे दुःखाचे प्रसंग घ- डूं आले त्यां सर्वांचें निरूपण केलें असतां ग्रंथ फार वा- ढेल, यास्तव संक्षेपेंकरून कांहींसें सांगतों. राजाचें

पार्लियामेन्टाच्या लोकांशीं वितुष्ट पडल्यावरून त्यांनीं राजावर शस्त्र धरिलें, मग त्यांच्या याच्या बहुत लढाया झाल्या, त्या लढाईंत जे जीव गेले व जो नाश झाला तेणेंकरून अवघें राज्य दुःखानें व्यापिलें. पाहिलें असतां गावांतल्यागावांत भाऊबंदांनी एकमेकांशीं स्नेहभावानें वागावें, तें नकरितां तटे करून आपण आपल्या हातां जिवास मुकले. पार्लियामेन्टकडल्या फौजेंत आलिवरक्राम्वेल सरदारकी पत्कारून लढाईंत पुढाईत झाला असे. याणे मार्स्टनमुरास लढाई झाली तेथें राजाचे फौजेचा मोड केला, परंतु त्याची गणना नकरितां राजा पुनः युद्धास उभा राहिला. तेसमयीं नार्थामटनशेर प्रांतीं नेस्वी ह्मणून एक ठिकाण आहे तेथें युद्ध होऊन राजाचा अगदींच मोड झाला. या युद्धास राजा स्वतां गेला होता, तेथून त्यास पळून जाणे प्राप्त झालें, तेणेंकरून क्राम्वेल व तत्पक्षी जे गृहस्थ होते त्यांस सर्वप्रकारें जय मिळाला. चार्लसराजा युद्ध सोडून पळाला तो आक्सफर्डास गेला, तेथें जे याच्या पक्षाचे लोक होते ते याचे खातरजमेचे आणि विश्वासाचे होते आणि यास पूर्वीं बहुत प्रसंगीं उपयोगीं पडले होते, परंतु तेथें याचें रक्षण व्हावयाजोगें चांगलें मजबूत बंदोबस्ताचें ठिकाण नव्हतें, आणि पाहातां तंव फेरफाक्साच्या ताब्यांतली पार्लियामेन्टाची फौज आपल्यास धरण्याच्या बेतांत आहे, ह्मणून राजा तें ठिकाण सोडून स्काट फौजेच्या आश्रयास गेला आणि तेथें मला कोणी तरी अनकूळ होतील असें मानूं लागला, परंतु त्यास कोणी अनकूळ झालें नाहीं. त्या स्काटलोकांस पार्लियामेन्टानें बहुत द्रव्य कबूल करितांच त्यांनीं त्या चार्लसराजास पार्लियामेन्टाकडल्या लोकां-

च्या स्वाधीन केलें. मग ती स्काटफौज विश्वासघात न अपकीर्ति करून जें द्रव्य मेळविलें तें घेऊन आपले प्रांतीं गेली.

याप्रमाणें जें हें मोठें बंड झालें यांत कायती आलिवर क्राम्वेलाची वाहवा झाली, त्यायोगेंकरून तो मोठ्या योग्यतेस चढला. हा क्राम्वेल हन्टीन्‌डन्‌शैरींच्या एक्या गृहस्थाचा लेंक, याच्याजवळ पाहिलें असतां सांगायासारिखें कांहीं द्रव्य नव्हतें, किंवा इतक्या थोरपणास चढायाजोगा कांहीं गुणही नव्हता, याचें रूप ह्मणावें तर हा आबडधोबडसा असे, मळकीं मळकीं वस्त्रें पांघरे आणि मुळचा एक तोंत्रा तशांत यथापद्धति यास बोलतां येत नसे, ह्मणून याचें बोलणें एक तऱ्हेबाज पडे असें असतां यानें हातीं धरलेल्या कामाच्या पाठीस एकसारखें लागावें असा याचा स्वभाव असे, त्यामुळें शेवटीं हा त्या बंडांत पुढाईत झाला आणि जें करणें तें आपल्या सत्तेनें करूं लागला. इकडे चार्लस राजास श्रमवुन व कैद करून व जागोजाग फिरवून ह्याम्टन्‌कोर्टांत बंदीवानादाखल ठेविलें होतें. मग तेथून काढून ऐलअफवैट्‌ ह्मणून एक टापू आहे तेथें कारीसब्रूक किल्ल्यांत कैद केलें. तेथून ह्यामशैरांत हर्ष्ट ह्मणून किल्ला आहे तेथें नेलें, मग तेथून कांहीं दिवसांनी विन्‌डसरास नेलें, शेवटीं विन्डसराहून लंडनशहरास नेलें. तेसमयीं त्यास पाहिलें असतां गहिंवरच यावा अशी त्याची अवस्था झाली होती. ती अशी कीं त्याची मुखश्री केवळ लोपून शरीराचें तेज जाऊन शरीर फिकट रोग्यासारिखें झालें असे, दुःखानें केश पांढरे होऊन दाढी मोठी वाढली असे, आणि आंगांत दरिद्रविपत्तिसूचक वस्त्रें असत, अशी दशा राजास प्राप्त झाली

[illegible]रून बहुधा सर्व प्रजा आंपल्या अंतरीं हळहळूं [illegible]या.

मग थोडक्याच दिवसांनी राजाची चौकशी सुरू केली. यास जेव्हां न्यायाधीशापुढें आणिलें तेव्हां हा आपला थोरपणा नसोडितां राजाच्या डौलानें येऊन बसला, आणि बसतेवेळीं आपल्या मस्तकींची टोपी काढिली नाहीं, येणेकरून असें सुचविलें कीं जे बसले आहेत त्यांस माझा न्याय करायास कांहींएक अधिकार नाहीं, मग त्याजवर जो आरोप शाबूत करायाचा तो कागद वाचून याला ऐकविला. त्यांत मजकूर कीं बंड उत्पन्न झाल्या दिवसापासून जे जे लोक मारले गेले त्यां सर्वांच्या मरणाचें कारण हा राजा. त्याजवरून राजा तोंडांतल्या तोंडांत हांसला, तेणेकरून असें दाखविलें कीं माझा कांहीं एक अपराध नसतां मजवर केवळ खोटें थोतांड रचिलें आहे, याप्रमाणे प्रतिनिधींची सभा न्याय करायास बसली होती तिच्यापुढें चारवेळा राजास आणिलें परंतु त्याणें चाऱ्ही वेळां सांगितलें कीं हें ठिकाण कांहीं न्याय करायाचें नव्हे, आणि माझा न्याय करायास तुह्मास कोणता एक अधिकार ही नाहीं. शेवटीं त्या न्यायाधिशांनी असा निश्चय केला कीं याचा शिरछेद करावा. त्याजवरून चौथ्या दिवशीं त्याचें डोकें मारण्याचा हुकूम केला. मग जेव्हां राजास व्हैटहाल ठिकाणीं आणिलें तेव्हां राजानें तेथल्या अधिकाऱ्यांस सांगितलें कीं मला माझ्या लेंकरांशीं भेटावयास तीन दिवसांची रजा असावी, आणि डाक्टरजक्सन् लंडनाचा मुख्य धर्माध्यक्ष हा ईश्वरांची भक्ति करावयास माझ्या बरावर असावा. त्याजवरून राजास कळविलें कीं आजपासून तीन दिवसांनी तुह्मास शासन केलें जा-

ईल. याजकरितां त्या मुदतींत परलोक साधनांचा कार जो विचार तो तुह्मी करून घ्यावा. त्यावेळीं राजाच्य मुलांपैकीं इलिझाबेथ राजकन्या आणि ग्लौसेस्टाराच ड्यूक ह्मणून एक तीन वर्षांचा मुलगा, हीं दोघेंजणें इंग्लांडांत होतीं, मग राजानें त्या आपल्या कन्येस कांहीं भक्तिमार्गाच्या व चांगल्या विचाराच्या गोष्टी सांगून त्या मुलास उचलून धरिलें, आणि त्यास असें बोलिला कीं "बाबा आतां तुझ्या बापाचें डोकें कापतील आणि कदाचित् तुला राज्यावर बसवितील कळलें, पण बाबा याद धर तुझे भाऊ चार्लस व जेम्स जीवंत आहेत तोंपर्यंत तूं राज्यावर बसूंनको बरें, तुझे भाऊ यांच्या हातीं सांपडले ह्मणजे ते त्यांचीं डोकीं मारतील, आणि शेवटीं तुझें ही डोकें मारतील, ह्मणून मी तुला सांगतों तुला राज्यावर बसवूं लागल्यास तूं बसूंनको, असें ऐकून त्या तान्हुल्या बाळानें डोळ्यांतून टपटप आंसवें टाकून गहिंवरून उत्तर दिलें कीं, माझे तुकडे झाले तरी पुरवले, पण तसलें राज्य मला नको."

या राजाचें धारिष्ट कांहीं असें असे कीं, याचा शिरछेद करावयास जें ठिकाण तयार करीत होते तेथील कामदार लोकांचा शब्द याचे कानीं नित्य पडत असे, परंतु त्याचा कांहीं मनांत खेद नकरितां मारायाचा हुकूम झाल्या दिवसापासून तर याचा वध होई त्या दिवसापर्यंत हा चांगला नित्यासारिखा रात्रीस झोंप घेई.

याचा शिरछेद जानेवारी महिन्याचे तिसावे तारखेस केला, तेसमयीं व्हैट हाल घरांतून नजर लागावी ह्मणून यास मारायाचें ठिकाण व्हैटहाल घराच्या एक्या खिडकी इतकें उंच केलें होतें. तें ठिकाण काळ्या वस्त्रांनीं आच्छादून त्याजवर शिर तोडायास लांकडाचा

तुकडा व एक कुऱ्हाड अशीं ठेविलीं होतीं, व तेथें दोन मारेकरी आपलीं रूपें पालटून होते. मग तेथें राजा आला त्यावेळीं जेकूसन् याच्या बरोबर होता, हा जेक्सन् मुख्य धर्माध्यक्ष राजाचा परम विश्वासू स्नेही व सेवक असे.

राजाच्या शिरच्छेदाची तयारी होऊं लागली तेव्हां तो मुख्य धर्माध्यक्ष बोलिला कीं "महाराज आतां एक मजल राहिली, यां मजलेस मोठें दुःख व श्रम आहेत,.पण ही अगदीं जवळ आहे, येणेकरून आपल्या हातीं मोठा लांबचा पल्ला येईल., ही आपल्यास या लोकांहून परलोकांस नेईल, तेथें आपल्यास मोठा लाभ होऊन तेजाचा मुकुट मिळेल, तेणेंकरून आपल्यास परम आनंद होईल." त्याजवरून राजानें उत्तर दिल्हें "मी नाशवंत मुकुट सोडून अविनाश मुकुट घ्यावयास जातों, त्या मुकुटास कांहींएक हल्ला हरकत नाहीं" तें ऐकून तो धर्माध्यक्ष ह्मणूं लागला आपण क्षय मुकुट देऊन अक्षय मुकुट घेतां, अहाहा ही तर चांगलीच बदली" मग राजानें आपलें शीर त्या लांकडाच्या तुकड्यावर ठेविलें आणि जे दोन मारेकरी होते त्यांतून एकानें एक्या फटक्यानेच राजाचें शीर उडविलें. मग दुसऱ्या मारेकऱ्यानें तें शीर उचलून हांक मारून बोलूं लागला हें फितूरखोराचें शीर, याप्रमाणें राजाचा वध केला त्याजवरून लोकांनी फार खेद करून हें असलें घोरकर्म आह्मी उगेंच राहून पाहिलें तरी कसें असें बोलून आपआपल्यास शब्द लावूं लागले.

पहिल्या चार्लस राजाला सन सोळाशें एकूणपन्नासांत मारिलें, त्याकाळीं, त्यास एकुणपन्नासावें वर्ष लागलें होतें, आणि त्याचें राज्य होऊन चोविसावें वर्ष चाललें होतें. हा राजा कांहीं फारसा उंच नसे,

याचें शरीर चांगलें बळकट व सुघटित असून मुख रमणीय असे, परंतु मुखाच्याठायीं खिन्नवृत्ति दिसे. राजानें बहुत दिवस श्रम व दुःखें काढलीं, ह्मणून ती तशी खिन्नवृत्ति त्याच्या मुखाच्याठायीं राहिली असें वाटतें. लो० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

इंग्लांडचा राजा पहिला जेम्स हा कोणत्या सालीं मरण पावला ?

त्याच्या मागें कोण राजा झाला ?

पहिला चार्लस स्वभावानें कसा असे ?

पहिला जेम्स मेला त्याकाळीं इंग्लिश लोकांची कोणाबरोबर लढाई चालली होती किंवा नाहीं ?

लढाईच्या खर्चास जें द्रव्य पाहिजे होतें तें पार्लियामेन्ट सभेनें द्यावयास कबूल केलें काय ?

राजा आणि पार्लियामेन्ट यांचा कज्या लागला होता काय ?

त्यावेळीं राजाच्या परम कृपेतला मानकरी कोणता असे ?

त्या बकिंगह्यामच्या ड्यूकास काय झालें ?

त्यानंतर राजाच्या व प्रजांच्या मोठ्या लढाया झाल्या काय ?

कोणत्या लढाईपासून क्रामवेलची वाहवा झाली ?

राजाचे फौजेचा अगदीं मोड कोणत्या लढाईत झाला ?

नेसूबेची लढाई झाल्यानंतर राजा कोणत्या ठिकाणीं गेला ?

मग राजानें कोणत्या लोकांचा आश्रय केला ?

त्या स्काट सैन्यानें राजास काय केलें ?

आलिवर क्राम्वेल कोण होता ?

तो स्वरूपाने कसा असे ?

मग राजास काय केलें ?

राजाची चौकशी केली काय ?

राजाची आपल्या मुलाशीं किल्ल्यांत भेट झाली काय ?

कोणत्या मुलाशीं भेट झाली ?

त्यानें आपला मुलगा ग्लोसेस्टराचा ड्यूक यास काय सांगितलें ?

राजास मारून टाकिलें काय ?

त्याकाळीं याच्या समागमीं कोणता मुख्य धर्माध्यक्ष होता ?

त्याचा शिरछेद कोठे केला ?

त्याकाळीं हा कोणत्या स्थितीनें होता ?

यास जेकसन् धर्माध्यक्ष काय बोलिला ?

राजास मारलें तेव्हां त्याचें वय कितीवर्षांचें होतें ?

त्यानें कितीवर्षें राज्य केलें ?

हें कृत्य कोणत्या सालीं झालें ?

कोणत्या महिन्यांत झालें ?

कोणत्या दिवशीं झालें ?

पत्र २६.

चिरंजीव० - विशेष मागल्या पत्रांत पहिल्या चार्लस राजाचा शिरच्छेद केल्याचें वर्त्तमान कळविलें, तें वाचून तुह्मास फार वाईट वाटलें असेल, आतां पुढें जें वर्त्तमान झालें तें कळवितों. चार्लस राजास मारण्याच्या दुष्ट कामांत मुख्यत्वें करून ऑलिवर क्राम्वेल होता. त्याकाळीं लोकांची सत्ता लोकांस मिळावी, व लोकांवर राजानी व्हावी तशीच सत्ता करूं नये, याप्रकारें तो क्राम्वेल लोकांस दर्शवूं लागला; परंतु हें असलें कृत्य याच्या मनांत नव्हतें, असें लोकरच अनुभवास आलें. हा कपटें करून आपल्यास राजा असें मात्र बोल्वीत नसे, पण कोणे इंग्लीश राजानें कधीं अंमल केला नव्हता असा जबरेनें, अंमल करी. हा आपल्यास राजा ह्मणवीत नसे ह्मणून यास प्रोटेक्टर ह्मणजे राज्य कारभार चालविणारा असें बोलत. याचें धारिष्ट मोठें असून यास कशाची भीति नसे, व लढाईत यास जय मिळे. याचा ब्लेक ह्मणून एक सेनापति होता, तो मोठा शूर असे, त्याजकडेस सर्व लढाऊ गलबतें सोंपलीं होतीं. त्याच्या योगेंकरून यानें डच् लोकांच्या, व स्पेनीश लोकांच्या लढाऊ गलबतांचा मोड केला. याच क्राम्वेलाच्यासमयीं पेन् व विनेबल्स ह्मणून जे सेनापति होते, त्यांनी वेष्ट इन्डीया देशांत जमेका बेट घेतलें, तें त्या दिवसापासून तर आजपर्यंत इंग्लीश लोकांकडेसच आहे. हें बेट इंग्लीशांस मोठें कामी पडूं लागलें परंतु हें असलें बेट ज्यां सेनापतींनी घेतलें, त्यांस सरकारांतून शाबास्की मिळावी ती मिळाली नाहीं, कांतर

योजल्याप्रमाणें त्या सेनापतींनी कार्य केलें नाहीं, ह्मणून त्यांस किल्ल्यांत कैदेंत ठेविलें. असो ऐर्लांडांत, स्काटलांडांत, अथवा इंग्लांडांत जे कोणी क्राम्वेलाचे सत्तेस अडथळा करीत त्यांजबराबर क्रामूवेल कांहीं मुरवत न धरितां लढे.

यांप्रमाणें घडत असतां, पहिल्या चार्लस राजाचा वडील लेक दुसरा चार्लस हा इंग्लांडच्या राज्याचा वास्तविक अधिकारी, तो राज्यासनीं असावा, तो नाहीं, आणि ज्यास कांहीं अधिकार नसतां तो बळेंच जबरीने राज्य करूं लागला आहे, त्यास आह्मी काय ह्मणून मानावें. असें ह्मणणारे त्याकाळीं बहुत लोक होते; सारांश दुसऱ्या चार्लस राजाकडली पुष्कळ प्रजा होती; परंतु हे सर्व क्राम्वेलाचे सत्तेमुळें व त्याच्या स्वाधीन बहुत फौज होती त्यामुळें भिऊन गेले होते; आणि त्या राजाची मदतगारी करण्याविषयीं कोणाचें कांहीं चालत नसे, असें असतां स्काटलोकांनीं त्या राजाचा पक्ष उचलिला, आणि तो राजा भयामुळें हालांडदेशीं राहत होता तेथें त्यास बोलावूं पाठविलें, परंतु क्राम्वेलाचे फौजेबराबर लढाइ करायाजोगी स्काटलांड लोकांची तयारी नव्हती, ह्मणून त्या दोहों फौजांच्या लढाईत स्काट फौजेचा मोड होऊन त्या फौजेंतले बहुत्येक लोक पडले, क्रामूवेलाचे फौजेपैकीं फार थोडके पडले.

तेसमयीं आपल्यास इंग्लांड देशीं बहुत्येक जण अनुकूळ होतील असें मनांत आणून बाकीची जी स्काट लोकांची फौज राहिली होती ती त्या राजानें घेऊन थेट इंग्लांडास जाण्याचा बेत केला; परंतु राजानें मानिलें होतें त्याप्रमाणें त्यास लोक अनुकूळ झाले नाहीं-

त; ते सर्वजण क्राम्वेलांचा पराक्रम व जय पाहून हतवीर्य झाले होते. असेंही असतां राजा वोसेस्टरपर्यंत आला, इतक्यांत क्राम्वेल चाळीस हजार फौज घेऊन त्याजवर गेला. तेथें याचें त्याचें मोठें तुंबळ युद्ध झालें. तेसमयीं राजाची फौज थोडकी ह्मणून तिचा अगदीं मोड होऊन गेला, आणि राजा स्वतां मोठ्या निकरानें लढत असतांही त्यास आपल्या जीवाच्या बचावाकरितां पळून जावें लागलें. मग राजास धरण्याविषयीं क्राम्वेलानें पराकाष्ठेचा प्रयत्न मांडिला. जागोजागीं बंदोबस्त करून ठेविले, जिकडे तिकडे बातमी काढायास हेर ठेविवले, राजाला धरून आणणारांस इनामें कबूल केलीं, असेंही असतां राजा क्राम्वेलाच्या हातीं सांपडला नाहीं, याजवरून मोठा चमत्कार वाटतो. याचे जे पक्षाचे लोक होते ते याचे केवळ खातरेचे व विश्वासाचे होते. हा राजा आपल्या शत्रूंच्या हातीं न जावा ह्मणून यास ते लपवून ठेवीत, आणि कोणी वळखूं नये ह्मणून खराब वस्त्रें पांघरायास देत. एके दिवशीं असें झालें, हा एक्या सागाच्या झाडावर चढून लपला होता, त्याच झाडाखालून, यास जे शिपायी शोधित फिरत होते, ते गेले; परंतु त्यांचे दृष्टीस हा पडला नाहीं. एके दिवशीं हा एकाचे झोंपडींत लपून राहिला होता. तो मनुष्य भला विश्वासू असे, ह्मणून ती बातमी बाहेर फुटली नाहीं. यानें कोठें गवताचे गंजींत निजावें, कोठें अन्नावांचून असावें, कोठें आंगाला चांगलेंसें वस्त्रच असूं नये, याप्रमाणें दिवस लोटीत असतां, शेवटीं यानें एक्या चाकराचा वेश घेऊन घोड्यावर बसून पळून जाण्याकरितां एक मोठी मजल केली. त्यावेळीं हा कोणी चाकर आहे व आपल्या धन्नीच्या रखवालीकरितां घोड्यावर बसला आहे असें दाखवायास हा

ज्या घोड्यावर चाकराच्या रूपानें बसला होता त्याच घोड्यावर याच्या पाठीमागें लेन ह्मणून याच्या एक्या जिवलग विश्वासू मित्राची स्त्री ती बसली होती. यास कोठे संकट प्राप्त होऊं नये.ह्मणून त्या स्त्रीचा नवराही याच्या समागमें असे, परंतु तो याजवर नजर लागे इतका दूर राहून याच्या मागें मागें चाले, याप्रमाणें त्यां उभयतांनी राजास मोठ्या युक्तीने समुद्राच्या कांठी ब्रैटेन-स्थळास नेला. तेथें एक होडी तयार करून ठेविली होती, तींत बसवून त्यास अचानक राज्यांतून पार करून फ्रेन्च राज्यांत पोहोंचविला.

इकडे राजा बराबर वोर्सेस्टरास आवेश पूर्वक युद्ध करून क्राम्वेल जय पावला, त्याजवरून जे त्याच्या पक्षास होते त्यांत त्याची फार ख्याति झाली. मग तो त्या वोर्सेस्टरच्या लढाईतुन मोठ्या डौलाने मिरवत मिरवत लंडन शहरास आला, तसमयीं पार्लियामेन्टाची सत्ता सर्व राज्यांत चालूं लागली, परंतु क्राम्वेल हा अभिमानी असे ह्मणून सर्व सत्ता आपल्या हातीं येऊन पार्लियामेन्टाच्या हातीं कांहीं राहूं नये असा बंदोबस्त करूं लागला. तेव्हां पार्लियामेन्टाच्याठायीं ही याजविषयीं मत्सर वाटूं लागला. असें होतांच आपला जो पार्लियामेन्टाशी संबंध तो लौकरच नाहींसा केला, तो असा. क्राम्वेल तीनशें शिपायी घेऊन पार्लियामेन्ट सभेस गेला, आणि त्यानें त्या शिपायांस बाहेर ठेवून सांगितलें की, मी पाय भूमीवर मारला ह्मणजे तुह्मी सभेंत शिरा. मग त्या सभेंत जीं वादविवादाचीं बोलणीं चालली होतीं तीं कांहींवेळ ऐकून त्या सभेस जे लोक मिळाले होते त्यांस सांगितलें कीं तुमचें करणें मला पसंत नाहीं, तुह्मी उठून चालते व्हां असें बोलून

प्राय भुईवर आपटला, इतक्यांत ते हातेरबंद शिपायी त्या सभेंत येऊन उभे राहिले. तेसमयीं त्या सभेच्या लोकांस क्राम्वेल गाळी शिव्या देऊं लागला, त्या अशा, अरे तुह्मी इकडून निघून जा आणि भल्या गृहस्थाकरितां जागा रिकामी करा, तुह्मी पार्लियमेन्ट सभेस योग्य नाहीं, मग कोणास मस्त्या, कोणास खदाड, याप्रमाणें व्हावें तसें अच्चा वच्चा बोलूं लागला, आणि त्या सभेंत मेजावर राजदंड ठेविला होता, तो येथें उगाच कशास ठेविला आहे असें ह्मणून त्यानें तो तेथून काढून टाकायास सांगितला. मग त्यां सर्व सभासदांस बाहेर हांकून लाविलें, आणि त्या सभेच्या द्वारास कुलूप लावून किल्ली आपल्या खिशांत घालून तो व्हैट हालांत आपल्या घरीं गेला.

याप्रमाणें पार्लियमेन्टास निरोप दिला तेव्हां त्याच्या बदल दुसरें पार्लियमेन्ट मेळवावें लागलें. त्यावेळीं क्राम्वेलानें असा बेत केला कीं सर्व सत्ता आपल्याच हातीं असावी, ह्मणून ज्यास राजकारभार काय तो मुळींच ठाऊक नाहीं अशी गोरगरीबें पार्लियमेन्ट सभेस आणून बसविलीं. मग क्राम्वेल आपल्या मनांत येई तसें वर्तूं लागला, असे जे पार्लियमेन्टास लोक बोलाविले त्यांत एक बेर्बोन् ह्मणून कातडीं विकणारा होता, हा वेडसरसा असे. त्याजवरून त्या सभेस बेर्बोनूचें पार्लियमेन्ट असें नाव पडलें. असे जे लोक मिळाले त्यांच्या हातून राज्यकारभार काय चालणार होता, याजकरितां ती पार्लियमेन्ट सभा थोडक्याच दिवसांनी नाहींशी झाली, मग क्राम्वेलाच्या बेताप्रमाणें अवघें एक छत्री राज्य झालें. याणें लढाईत चांलें देश मिळविलें होतें परंतु जेव्हां हा स्वछंदानें वागूं

लागला, सर्व जें कांहीं करणें तें आपल्याच मर्जीप्रमाणें करूं लागला, आणि काय जी सत्ता होती ती आपण एकटाच घेऊन बसला, त्याकाळीं याचापक्ष ज्या गृहस्थानीं बहुत दिवस धरिला होता त्यांतील बहुत्येकांनीं यास सोडून दिलें. आणि याच्या जिवाभोंवत्या बहुत मसलती होऊं लागल्या. तेव्हां माझा कोणी जीव घेतील अशी त्यास नित्य चिंता प्राप्त झाली. मग आंगांव चिलखत घालून त्याजवर दुसरें वस्त्र घ्यावें, खिशांतनपिस्तोलें बागवावीं, नेहेमी मनांत खिन्न, नेहेमी वहमा, कोठे जाणें झाल्यास त्वरेने जावें, हमेशाबरोबर माणसें राखावीं अशी अवस्था झाली. ज्या मार्गानें जावें त्याच मार्गानें परत येऊं नये, कोणास निजण्याचा थांग लागूं नये ह्मणून नेहेमी निजायाचीं ठिकाणें पालटीत असावीं, सर्वांस आपले शत्रु असें मानावें, कोणी सोबतीस असला ह्मणजे हा आपल्यास अनर्थ करील अशी चिंता बागवावी. एकांतीं असलें ह्मणजे कोणी येऊन आपल्यास मारील, असे काळजींत असावें, याप्रमाणें यास सर्वत्र भय वाटूं लागलें.

असें होतां होतां क्राम्वेलास विषमज्वर लागून तो लौकरच शांत झाला, यास सन सोळाशें अठ्ठावनांत देवआज्ञा झाली. त्यावेळीं यास एकूणसाठावें वर्ष लागलें होतें व याच्या स्वाधीन राज्य होऊन दाहा वर्षे झालीं होतीं. याच्या पाठीमागें यांचा मुलगा रिचार्ड क्राम्वेल याणें राजकारभार चालवावा असा बंदोबस्त करून ठेविला होता त्याप्रमाणें त्या रिचार्डास कारभारावर नेमिलें, परंतु असला थोर अधिकार चालवावयाची रिचार्डाच्याठायीं योग्य- १६५८.

वा नव्हती ह्मणून तो अधिकार सोडून द्यावा असें त्याच्या मनांत वागूं लागलें. असें पाहून राज्याचा जो वास्तविक अधिकारी चार्लस राजा त्यास राज्यावर बसविण्याचा लोक विचार करूं लागले. त्याकाळीं चार्लस हालांडदेशांत होता, तेथून त्यास बोलावून आणिलें. मग त्याणे मे महिन्याचे एकुणतिसावे तारखेस आपल्या जन्मदिवशीं लंडनशहरांत प्रवेश केला, नंतर इंग्लांडदेशींचें राज्य पूर्वपद्धतीप्रमाणें चालूं लागलें. या कृत्यास कारण मुख्यत्वेंकरून एक सेनापति होता, त्याचें नाव मान्क. तो जात्या भला शूर शिपाई असे, आणि याचे हाता खालची फौज यास जी जी करून असे. तेसमयीं दुसरा चार्लस राजा राज्याचा वास्तविक अधिकारी असें या सेनापतीनें जाणून आपण त्यास अनुकूळ झाला, आणि त्यास राज्यासनावर बसवावयाचें जें उत्तम काम या कामांत त्या फौजेचा मोठा उपयोग केला. दुसऱ्या चार्लसास मे महिन्याचे एकुणतिसावे दिवशीं राज्यपद मिळालें तो दिवस इंग्लांडदेशीं अजून पाळितात, आणि राजा पळत असतां सागाच्या झाडावर लपून बसला होता ह्मणून त्या दिवशीं सागाच्या डाहाळ्या घेऊन जिकडे तिकडेस फिरवितात, या राजाचें निरूपण पुढल्या पत्रांत विस्तारें करून करीन. लो० हे आशीर्वाद.

१६६०.

प्रश्न.

पहिल्या चार्लस राजाचा शिरच्छेद केल्यानंतर राज्यकारभार कोण चालवूं लागला ?

आलिवर क्राम्वेल आपल्यास राजा ह्मणवी काय

तर काय म्हणवी ?

तो कोण कसा होता ?

बरें तो लढाई करी तेथें त्यास जय मिळे काय ?

या क्राम्वेलाच्या समयीं जे जे लढाऊ गलबतांचे नामांकित सेनापति होऊन गेले त्यांचीं नावें काय ?

ब्लेक सेनापतीस समुद्रांत कोणतें यश मिळालें ?

जमेका बेट कोणी घेतलें ?

जमेका कोठें आहे ?

त्यावेळीं इंग्लंडचा वास्तविक राजा कोण होता ?

मग त्या राजास राज्यपट्टावर बसविण्याचा कोणी कांहीं उद्योग केला होता काय ?

मग स्काट लोकांचा काय परिणाम झाला ?

क्राम्वेलाची व राजाची जी मोठी लढाई झाली ती कोणत्या ठिकाणीं झाली ?

वोर्सेस्टर येथें लढाई झाल्यानंतर त्या दुसऱ्या चार्लस राजाचें काय वर्तमान झालें ?

हा राजा फ्रान्सदेशी पळून जात असतां यास काय काय घडलें तें वर्त्तमान सांगावें ?

क्राम्वेलानें पार्लियामेन्ट घालवून दिल्यानंतर दुसरें जें मेळविलें त्यांत लोक कसकसे होते ?

क्राम्वेलाच्या हातीं राज्यांतील सर्व सत्ता आली होती काय ?

मग तो सुखानें नांदूं लागला काय ?

त्याकाळीं त्यास काय भय प्राप्त झालें होतें ?

तो आपल्या रक्षणास काय करी ?

तो कोणत्या दुखण्यानें मेला ?

कोणत्या वर्षी मेला ?

त्याचा मुलगा रिचार्ड क्राम्वेल कसा होता ?

त्याण राज्यकारभार आपल्या हातीं बहुत दिवस ठेविला होता काय ?

मग राजास हालांड देशाहून आणिलें काय ?

राजास राज्यपदीं बसविण्याच्या कामांत मुख्यत्वेंकरून कोण अनुकूळ होता ?

राजा कोणत्यासालीं इंग्लांडास आला ?

कोणत्या महिन्याच्या तारखेस आली ?

तो राज्यासनीं ज्यादिवशीं बसला तो दिवस पाळितात काय ?

आणि तो सागाच्या झाडावर लपून बसला होता त्याजवरून त्यादिवशीं काय करितात ?

पत्र २७.

चिरंजीव०—विशेष मान्क् सेनापतीने उत्तम प्रकारचा उद्योग करून दुसऱ्या चार्लसाला इंग्लांडदेशीं बोलाविलें आणि त्यास राज्यासनीं बसविलें. तो प्रकार असा झाला कीं राजावांचून राज्य चालविलें असतां त्यापासून जीं फळें प्राप्त होतात त्यांचा इंग्लीश लोकांनीं अनुभव घेऊन पूर्वींचे राज्यपद्धतीप्रमाणें राज्य चालवावें आणि ज्या राजाचा निर्दयेनें वध केला, त्याचा पुत्र राज्याचा वास्तविक अधिकारी, त्यास आणून राज्यावर बसवावा असा शेवटीं निर्धार केला. मग त्या ठरावावरून दुसरा चार्लस राजा डोवर ठिकाणीं येऊन उतरला आणि मे महिन्याचे एकुणतिसावे दिवशीं त्यानें लंडन शहरांत प्रवेश केला तेसमयीं राजानें राज्यासनीं बसून पूर्ववत् राज्य करावें असें सर्व प्रकारच्या लोकांच्या मनांत वागत होतें ह्मणून राजा सिंहासनीं

असतांच सर्वांस मोठा आनंद झाला, त्या राजास ल-हान वयांत फार कष्ट प्राप्त झाले होते, त्याजवरून याणें शाहाणें होऊन पुढें चांगले व्यवस्थेने वागावें तर तसें न वागतां हा ख्याली खुशालीच्याच नादांत गर्क होऊन गेला, आणि याच्याचसारिखे जेजे अनाचारी अव्य-वस्थेने वागणारे त्यांस आपल्या हातीं धरिलें. असा पूर्वी क्राम्वेलाच्या वेळेस इंग्लांडदेशीं धर्माचा फैलाव फार झाला होता. कोणे एके देशीं धर्माचा फैलाव होणें ही चांगलीच गोष्ट होय, परंतु जेथें असा फैलावा झा-ला तेथें सर्वच लोक त्या धर्माचप्रमाणें वर्त्ततात असें ना-हीं. तेथें ढोंगही फार वाढतें. असें असतां क्राम्वेला-च्यासमयीं सर्वच लोक दांभिक नव्हते, कित्येक जण वास्तविक खिस्ती असून अंतःकरण पूर्वक धर्माप्र चाल-त होते, परंतु बहुधा असें झालें होतें कीं धर्माच्या गो-ष्टी मात्र तोंडानें सांगाव्या, अंतःकरणास धर्माचा स्पर्शही असूं नये. जे चांगले खिस्ती लोक होते ते बुद्धीस अं-तःकरणास आनंद व विषय सोडून वास्तविक धर्माप्रमाणें चालत होते, परंतु यांचें आचरण पाहून यांसारिखें बा-ह्यात्कारें आचरण करणारेही त्याकाळीं पुष्कळ होते. यांच्याठायीं पाहिलें असतां खऱ्या खिस्ती जनाच्या स्वभावाचा लेशही नसे, याप्रकारें धर्माचें बंड माजलें होतें. असलें बंड मोडून काढायाकरितां सत्य धर्माची प्र-वृत्ति करावी, लोकांचें अज्ञान दूर करून त्यास वास्त-विक सिद्धांत कळवावे, आणि धर्माचा स्वीकारकरून आपण आपल्या अंगें चांगलें आचरण करून दाखवावें, लोकांवर कृपा करावी, त्यांजबरोबर नम्र स्वभावानें वागावें आणि अंतःकरण शुद्ध निर्मळ ठेवावें. याप्रमा-णें दुसऱ्या चार्लसानें करावें, तें न करितां आपण व

लोकांनी नानाप्रकारच्या मौजा माराव्या, विषयभोग करावे अशी अव्यवस्था आरंभिली. आणि असा निर्धार केला कीं लोकांस धर्माविषयीं कांहीं एक गोष्ट सांगूंनये, त्यांस व्हावें तर त्यांनी धर्माचा विचार करावा अथवा करूंनये, असें मत राजाच्या मनांत वागूं लागतांच लोकांच्या मनचेंच झालें. असल्या स्वेच्छ मताचा स्वीकार करा असें लोकांस सांगणें नलगे. हें मत मनांत बिंबवावयास ईश्वराची कृपा नलगे. याप्रमाणें वर्तावें असा मनुष्यांचा स्वभावच आहे ह्मणून. या मतास बहुत जन मिळाले आणि सर्व जे स्वेच्छाचारी व विषयी होते त्यांस राजा फार आवडूं लागला. मग धर्म ह्मणून काय हें ज्यांच्या गावीं ही नव्हतें अशां पुरुषांस राजा अनुकूळ झाला आणि जे धर्मवान् होते त्यांस श्रम, उपद्रव देऊं लागला, तेणेंकरून ते अधिक हट्टास पेटले. ज्याच्याठायीं सरासरी धर्म होता, ते मात्र राजाचा उपद्रव पाहून राजाच्या मतास मिळाले. असें राजा करीत होता त्याजवरून त्यानें सर्व धर्मकर्म सोडून दिलें होतें असें नाहीं, तो बाह्यात्कारें मात्र धर्म चालवीत असे, त्याजवळ धर्मोपदेष्टे असत, त्यांतून कित्येक जण ईश्वरास मानावें, उत्तम कर्मे करावीं असें ही लोकांस सांगत, पण सर्व उत्तम कर्मास आश्रयभूत जी धर्मबुद्धि व जो ख्रिस्तीभाव, त्याची जर अवगणना झाली असली, तर मग उपदेशेंकरून काय होणार होतें. अशी अवस्था इंग्लांड देशीं झाली होती ह्मणून बहुत्येक चांगले लोक कुमार्ग सोडून टाकण्याचा उद्योग करीत होते, असें असतांही दुसऱ्या चार्लसाचे वेळीं इंग्लांड देशीं जसें दुष्कर्म, दुराचरण, होत होतें, तसें कोणत्याही वेळीं झालें नव्हतें.

यां प्रकारें धर्म प्रकरणीं चाललें होतें. असो नंतर दुसरा चार्लस राज्य करूं लागला त्या काळीं आपले जे शत्रू त्यांचें पारिपत्य करावें, आपले जे मित्र त्यांजवर कृपा करावी हें धोरण त्याणें राखिलें नाहीं. त्याचा एक मुळचा स्वभाव शांत, तशांत तो विषय भोगांत मग्न होऊन गेला असे, ह्मणून तें त्यास धोरण राहिलें नाहीं, वरकड त्यास सात्विक बुद्धि होऊन शत्रु मित्रांच्याठायीं समबुद्धि झाली होती असें नाहीं, त्यास मौजा मारायास द्रव्य मिळालें पुरे, मग उगवो किंवा मावळो त्याची काळजी त्यास फारशी नसे, तेसमयीं लार्डक्लेरेन्डन ह्मणून या राजाचा एक चांगला प्रधान असे, त्याजवर कांहीं राजाची कृपा नव्हती, कांतर राजा अव्यवस्थित अनिवार आचरण धरून राज्यास अपाय करूं लागला होता, तसें नकरितां तो प्रधान राज्याची समृद्धि इच्छित असे. नंतर आपण पोर्तुगाल देशीच्या राजकन्येस वरिलें असतां आपल्यास द्रव्य मिळेल, तेणेंकरून ख्यालीखुशाली करायास खर्च पुरा पडेल, असें मनांत आणून या राजानें त्या राजकन्येशीं लग्न केलें. त्या वेळीं मुंबई व साष्टी वगैरे कोंकणांतील प्रांत पोर्तुगीज लोकांकडेस होते, त्यांनीं ते प्रांत मोंगलापासून सन पंधराशें तिसांत घेतले होते, १५३० त्यापैकीं मुंबई त्या कन्येस तिच्या बापाकडून आंदण मिळाली. ती सन सोळाशें एकसष्टांत १६६१. जून महिन्यांत या चार्लस राजाकडेस आली, मग त्याणें हन्राबल कंपनीच्या स्वाधीन केली, ती आजपर्यंत त्या कंपनीदारांकडेस आहे.

राजाचें लग्न झाल्यानंतर राजानें त्या लार्डक्लेरेन्डन प्रधानास निरोप दिला, आणि आपल्या मर्जीत

वागणाऱ्यां लोकांस आपले मंत्री करून ठेविले, त्यांस केबाल असें ह्मणत, केबाल या शब्दाचा अर्थ मसलत करणें. हे सर्व जण मिळून लोकांच्या नाशास्तव मसलत करीत, ह्मणून केबाल असें त्यांस बोलूं लागले. त्यांचीं नावें सरथामस् क्लिफर्ड, व लार्ड आश्ली, व बकिंगह्यामचा ड्यूक व लार्ड आर्लिंगटन व लाडर्डेलचा ड्यूक.

याप्रमाणें राजाची अवस्था पाहून लोकांस मोठा त्रास आला, आणि असें झालें कीं राजास मारून आपली सत्ता पूर्ववत् चालू करावी. अशा गुप्त मसलती पोपाच्या मतांत वागणारे लोक करूं लागले, तेसमयीं एक या लोकांनीं मसलत केली होती ती ऐकून रोमांच उभे राहातात, पण या मसलतीचें वर्तमान मोठें विपरीत आहे. ह्मणून ही झालीच असेल असें खचित वाटत नाहीं. तशांत तें सर्व वर्तमान येथें लिहूं लागलें असतां ग्रंथ फार वाढेल.

या दुसऱ्या चार्लसाच्यावेळीं लंडन शहरांत एक मोठा रोग उत्पन्न झाला, हा रोग सन सोळाशें
१६६५. पासष्टांत आकटोबर महिन्यास उद्भवला, एणेंकरून सत्तर हजारावर लोक मेले.

मग दुसऱ्या वर्षीं सप्तेंबर महिन्याचे तिसरे तारखेस लंडन शहरास अग्नि लागला, तेणेंकरून फार अनर्थ झाला. लंडन पुलाजवळ एक्या रोटीवाल्याच्या दुकानापासून हा अग्नि उत्पन्न झाला, तो अहोरात्र तीन दिवस होता. त्याणें बहुत्येक शहर जाळून भस्म केलें. असें सांगतात कीं तेराहजार मोठीं मोठीं घरें, व नव्याय्शीं देवळें जळून गेलीं. इतका हा नाश सुमारें साहशें चौपन्न बिघे जमिनींत झाला. याजवरून कोणास

काय वाटेल तें वाटो परंतु या रोगापासून व अग्नी पासून मोठे अकटोविकट अनर्थ झाले. या अग्नीनें विध्वंस झाला त्याजपासून इतकें बरें कि झालें कीं पूर्वी जे शहरांत रस्ते होते त्यांजपेक्षां नवीन रस्ते मोठे रुंद बांधले, तेणेंकरून वायु संचारास चांगली मोकळीक होऊन शहर मोठें आरोग्यकारक झालें, आणि मरगीचें भय फार करून नाहींसें झालें. असें आहे या पृथ्वीच्याठायीं जे जे प्रसंग घडतात ते ईश्वराचे आज्ञेवरूनें घडतात, त्याजविषयीं लोक हवे तसे तर्क करितात, परंतु त्यां प्रसंगापासून शेवटीं लोकांचें कल्याणच होतें. ईश्वर असले दुःखावह प्रसंग कोणत्या हेतूनें घडूं देतो हें यथास्थितपणें सांगतां येत नाहीं, पण इतकें मात्र कळूं येतें कीं पाप झालें ह्मणजे असले प्रसंग घडतात. याजवरून असें सिद्ध होतें कीं इंग्लांडदेशीं पाप होऊं लागलें ह्मणून त्याच्या दंडार्थ ईश्वरानें तेथें रोग व अग्नि उत्पन्न केले. मग पुनः ईश्वरास दया येऊन तोच दंड त्या देशीं सुखावह केला. लंडन शहराची पुनः बदिस्ती झाली, त्या दिवसापासून तर आजपर्यंत तेथें कांहीं एक मरगी उठली नाहीं.

पुढें सन सोळाशें पंच्यायशींत राजास अ- १६८५.
कस्मात् अपस्मार झाला. मग त्याचें रक्त काढिलें तेव्हां त्यास गुण पडलासा वाटला, पण तो राजा थोडक्याच दिवसांत आटपला. तो एकुणसाठाव्या वर्षी मरण पावला. त्या काळीं त्यास राज्य पद प्राप्त होऊन पंचविसावें वर्ष लागलें होतें. हा राजा रोमनकाथलिकमतांत शिरला होता असें सांगतात; कांतर हा जेव्हां अत्यवस्थ झाला तेव्हां प्राटेस्टान्ट मताचे धर्मोपदेष्टे या-

च्याजवळ आले, त्यांच्या धर्माच्या गोष्टी याने आदरें करून ऐकिल्या नाहींत, पण रोमन क्याथलिक धर्मोपदेष्टे याच्याजवळ येतांच त्यांचा धर्मोपदेश श्रवण करून त्या मताचीं जीं कर्में होतीं तीं हीं त्यांच्या हातून करून घेतलीं. या राजाचा कोणत्या मतावर विश्वास असेल तो असो, पण त्या मताच्या संस्कारें करून याच्या दुराचरणांत कांहीं अंतर पडलें नव्हतें, याजकरितां तें मत चांगलें असेल असें संभवत नाहीं. लो॰ हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

दुसऱ्या चार्लस राजास इंग्लांड देशींच्या राज्यावर कोणत्यासाठीं आणून बसविला ?

त्याला आणून राज्यपदीं स्थापण्याच्या कामांत मुख्यत्वें करून कोण होता ?

राजा येऊन कोठे उतरला ?

राजा सिंहासनावर बसून राज्य करूं लागला त्याजवरून लोकांस हर्ष झाला काय ?

राजास जे कष्ट प्राप्त झाले होते त्याजवरून तो शाहणा होऊन पुढें चांगल्या प्रकारें चालूं लागला काय ?

तर याणें कोणतें आचरण धरिलें ?

जे दुराचारी लोक होते त्यांस राजा आवडूं लागला काय ?

तो धार्मिक लोकांस अनुकूळ असे काय ?

या राजाच्या वेळीं फार पातक दुराचरण होऊं लागलें होतें काय ?

राजास संकटसमयीं जे उपयोगी पडले होते त्यांजवर तो कृपा करूं लागला काय ?

या राजाचा एक चांगला प्रधान होता त्याचें नाव काय ?

लार्ड क्लारेन्डन्वर राजाची चांगली कृपा असे काय ?

राजाने कोणाबरोबर लग्न केलें होतें ?

कोणत्या हेतूनें त्या राजकन्येशीं लग्न केलें ?

मग त्या राजकन्येस तिच्या बापाकडून काय आंदण मिळालें ?

मुंबई, साष्टी, हे प्रांत कोणाकडेस होते ?

पूर्वीं त्यांनीं कोणापासून घेतले होते ?

मग त्या विश्वासू प्रधानास राजाने काढून टाकिलें काय ?

मग त्याणें ज्यांस आपले प्रधान करून ठेविले ते गृहस्थ कसे होते ?

त्यांचीं नावें काय व त्यांस लोक काय बोलत ?

पोप मताच्या लोकांनीं राजावर मसलत योजिली होती काय ?

या मसलतीविषयीं जें वर्तमान सांगतात तें चांगलें खात्री व्हायाजोगें आहे काय ?

बरें मोठी मरगी लंडन शहरीं कोणत्या सालीं उठली होती ?

त्या मरगीने किती लोक मेले ?

मग दुसऱ्या वर्षी काय झालें ?

तो अग्नि कोठून उत्पन्न झाला ?

तो किती दिवस होता ?

त्या अग्नीनें किती घरें जाळलीं ?

देवळें किती जाळलीं ?

ज्या जमीनीवर जळून नाश झाला ती लांब रुंद

किती होती ?

मग लंडन शहरांत रस्त्यांची बंदिस्ती बरी झाली काय ?

मग पुढें कोठें लंडन शहरांत मरगी आली होती काय ?

राजा कोणत्या सालीं मेला ?

तो कोणत्या रोगानें मेला ?

त्याचें वय किती होतें ?

तो कोणत्या मतांत शिरला होता ?

बरें राजाचा ज्या मतावर विश्वास होता तें मत चांगलें होतें काय ?

कशावरून तें चांगलें नव्हतें ?

पत्र २८.

चिरंजीव०- विशेष दुसऱ्या चार्लस राजानंतर त्याचा बंधु योर्कोचाड्यूक तो राजा झाला, त्याचें नाव दुसरा जेम्स्, पूर्वी याच नावाचा एक राजा झाला होता. त्या जें वर्तमान लिहून पाठविलें त्याजवरून तुह्मास असें समजलें असेल कीं रोमन क्याथलिक मताचा उच्छेद करायास मोठमोठे भक्तिमान् धर्माध्यक्ष व चांगले चांगले ख्रिस्तीलोक यांस फार श्रम पडले, आणि त्या मताचा उच्छेद करणारांस मेरी राणीच्या वेळीं फार दुःखें प्राप्त झालीं. मग त्या वेळापासून प्राटेस्टान्ट मत इंग्लांडदेशीं चालू झालें. आतां पुढें झालेलें वर्तमान लिहितों. दुसरा जेम्स् राजा प्राटेस्टान्ट मतांत वागत नसे, तो क्याथलिक् मताचा होता, ह्मणून धर्मप्रकर्णी मजवर व माझ्या राज्यावर आपली सत्ता चालावी असा त्या राजानें रोमनगरीच्या पोपास निरोप पाठविला. त्याजव-

रून लोक फार रुष्ट झाले, आणि एक बंड माजलें. तव्हां मान मौथचा ड्यूक मी दुसऱ्या चार्लस राजाचा औरस लेक असें बोलत असतां त्या बंडास मुख्यत्वेंकरून सामील झाला. तेसमयीं लोकांस केवळ राज्याचा त्रास आला होता, तशांत तो ड्यूक चांगला नवा तरणा रूपवान् डौलदार रमणीय असा असे, ह्मणून लोकांनीं त्यास अनुकूळ होऊन राज्यावर बसविलें असतें, परंतु त्यास यश मिळालें नाहीं ह्मणून ती मसलत तशीच राहिली. तो प्रकार असा कीं, हा ड्यूक हालांड देशाहून येऊन डार्सेट शेरास उतरला. त्या काळीं याच्या जवळ थोडकीच फौज होती, परंतु जे इंग्लिश लोक रुष्ट झाले होते ते आपल्यास येऊन मिळतील असा यास भरवसा होता, त्याजवरून बहुत्येक जण त्यास सामील झाले. नंतर राजानें त्या लोकांवर पुष्कळ लश्कर पाठविलें, मग त्यांची त्या लश्कराबरावर सेड्जमोर येथें मोठी लढाई होऊं लागली. तेसमयीं त्या ड्युकास जय मिळेल असा रंग दिसूं लागला, पण शेवटीं राजासच जय मिळाला, आणि ते बंडवाले लोक पळून गेले. त्या बंडवाल्यांपैकीं सुमारें तीनशें त्या लढाईंत पडले आणि एक हजार पळतां पळतां मारले गेले. या प्रकारें अविचारानें आरंभलेल्या कार्याचा परिणाम झाला, पाहिलें असतां त्या ड्युकाचा राज्याशीं कांहीं एक संबंध नव्हता, असें असतां त्यानें बंड माजऊन राजास आणि त्या देशास उपद्रव दिला. हा त्याचा मोठा अपराध होय. असो पण त्यास जी दशा प्राप्त झाली तिजवरून तर त्याचा कळवळा येतो. ती लढाई संपतांच तो ड्यूक आपला जीव घेऊन पळूं लागला, तेव्हां त्याला धरायास त्याच्या पाठीस जे लागले

होते त्यांस पाठीवर घेऊन त्याने एकसारखी दाही कोश मजल केली. शेवटीं त्याचा घोडा थकून पुढें चालेना असा झाला, मग त्याजवरून उतरून तो पायीं पळूं लागला. त्याकाळीं त्यास कोणी ओळखील ह्मणून त्याणें आपलीं वस्त्रें एक्या मेंढक्यास देऊन त्यांचीं आपण घेतलीं. मग भुकेने व श्रमाने त्या ड्युकाची केवळ ग्लानि होऊन त्यास पुढें चालवेना असें झालें, तेव्हां एक ओसाडसें शेत होतें तेथें तो रान झाडें गवत यांत लपून राहिला. इतक्यांत त्याच्या जे पाठीस लागले होते त्यांनी तो मेंढक्या ड्युकाच्या वस्त्रांनीं पाहिला, त्याजवरून त्या ड्युकाचा शिकारी कुत्र्यांनी शोध करून थांग लाविला. त्याकाळीं त्याच्या आंगावरलीं वस्त्रें मळानें माखलीं आहेत, भूक शमवायाकरितां शेतांतल्या कांहीं हिरव्या शेंगा तोडून आपल्या खिशांत घातल्या आहेत, अशा दीन अवस्थेंत तो सांपडला. मग तसाच त्यास धरून राजाजवळ नेला. त्या काळीं त्याणे राजाची फार फार प्रार्थना करून क्षमा मागितली, परंतु त्याची क्षमा नकरितां चौकशी करून त्याचा अन्याय त्याच्या पदरीं घालून शिरच्छेद केला, त्यास मारायाच्या ठिकाणीं नेलें तेव्हां त्याणे त्या मारेकऱ्यास सांगितलें कीं "बाचारे माझ्यामानेवर जो घाय घालशील तो चांगला आवेशाने घाल बरें, ह्मणजे एक्याच घायाने काम होईल, लार्ड रसेलच्या वेळीं जसे दोन घाय घालावे लागले तसें होणार नाहीं" या बोलण्यावरून त्या मारेकऱ्यास चांगला आवेश यावा तर तो उलटा घाबरून त्याच्याने फटका मारवेना असें झालें. मग एक उगाच पोंचट घाय घातला तेव्हां त्या ड्युकानें त्या लांकडावरून हळूच वर डोकें उचलिलें, जसें

काय जाणू त्या मारेकऱ्यास शब्द लागावयाकरितां वर उचलिलें, पुनः तें डोकें त्या लाकडावर जसेंचें तसेंच ठेविलें. तेव्हां त्या मारेकऱ्याने कित्येक फटके मारले पण तें शिर तुटलें नाहीं. शेवटीं हातांतली कुऱ्हाड टाकून तो उगाच राहिला. त्याकाळीं तें शिरच्छेदाचें काम पाहावयास जो अधिकारी नेमला होता, त्याने धमकावून त्या मारेकऱ्याकडून पुनः कुऱ्हाड धरविली. मग दोनें फटके मारतांच तें डोकें तुटून पडलें.

याच बंडाच्यावेळीं स्काटलांड्देशीं एक दुसरें ही बंड माजलें होतें. त्यांत मुख्यत्वें करून आर्ग्यैलचा ड्यूक होता. मानू मौथच्या ड्युकाचा बेत सिद्धीस जावयाकरितां हें बंड योजिलें होतें, परंतु राजाच्या लष्कराने हेंही बंड मोडून काढिलें. त्या काळीं त्या ड्युकास जखमा होऊन तो पळून एक्या तळ्यांत जाऊन गळ्या इतक्या पाण्यांत उभा राहिला, तेथें त्यास धरिलें, आणि कैद करून इडिनबर्ग ह्मणून जी स्काटलांड प्रांतीची राजधानी तेथें आणिलें. त्यास जीं जीं दुःखें झालीं तीं त्याणे मोठ्या धैर्यानें सोसलीं, शेवटीं त्याचा लोकांच्या देखत वध केला. त्या लढाईंतून जे लोक धरून आणिले होते त्यांस राजाच्या लश्करांतील सर्दारांनी फार फार पीडा केल्या, आणि त्या बंडवाल्यांचा न्याय करायास जेफ्रीस ह्मणून एक न्यायाधीश नेमिला होता, तो केवळ निर्दय असे त्याणे ही बोलतां येतना अशीं दुःखें त्यां लोकांस दिलीं.

या राजाचे वेळीं धर्म प्रकरणीं ही लोक फार त्रासले होते. हा पोपाच्या मतास अनुकूळ होऊन कोणी धर्मोपदेष्ट्याने पोपाच्या मताची निंदा केली असतां त्याने धर्मोपदेश करूनये, अथवा ज्याठिकाणीं त्याची

प्रेमणूक झाली असेल तेथें धर्मप्रकरणीं कांहीं एक क- र्नें करूं नये असें राजा करीत असे.

नंतर राजानें एक विपरीत कर्म आरंभिलें तें अ- सें. जो ज्या मताचा व धर्माचा असेल त्यानें त्या म- तांत व धर्मांत वागावें आणि धर्मप्रकरणीं ज्याचें जसें मनांत असेल, त्यानें तसें करावें, ह्मणून एक ठराव क- रून सर्वांस कळविला. त्याजवरून असा भास होऊं लागला कीं हा थोर राजा याच्याठायीं कांहीं पक्षपात नाहीं, पण कोणी असें मानूं लागले कीं रोमन् क्याथ- लिक लोकांची पूर्ववत् सत्ता चालावी अशी बुद्धि धरू- न राजानें तो ठराव केला. त्याकाळीं पाहिलें असतां राजा त्या क्याथलिक लोकांवर फार कृपा करीत असे. पण शेवटीं त्यानें अशी आज्ञा दिली कीं धर्मप्रकरणीं ज्याचें जसें मनांत असेल तसें त्याणें करावें ह्मणून जो ठराव केला आहे तो अवघ्या राज्यांतील देवळांत वा- चावा. त्याजवरून धर्माधिकारी लोकांस असें वाटूं लागलें कीं या ठरावावरून आपल्या प्राटेस्टान्ट मतास अपाय होईल ह्मणून त्यांतील बहुत्येकांनीं तो ठराव वाचण्याचा नाकार केला, आणि जे मुख्य मुख्य ध- र्माध्यक्ष होते त्यांतील सातांजणांनीं एक विनंतीपत्र लिहून राजास पाठविलें. त्यांत मजकुर कीं तो ठराव देवळांत वाचिला असतां आह्मी जाणूनबुजून अधर्म केला असें होईल, आणि त्या वाचण्यानें प्राटेस्टान्टम- तास अनर्थ प्राप्त होतील, ह्मणून आह्मी तो ठराव कसा वाचावा. असें त्यांचें पत्र येतांच राजानें मोठा क्रोध करून त्यां सातांजणास किल्ल्यांत पाठवून दिलें, त्याज- वरून राज्यांत मोठा कल्लोळ झाला, आणि प्राटेस्टान्ट- मतांत जे चांगले चांगले होते त्यां सर्वांत त्यां मुख्य ध-

ध्यक्षांची ख्याती होऊन मोठी प्रशंसा झाली. मग
यांनी दंगा केला असा त्यांजवर आरोप ठेवून वेस्टमि-
नेस्टच्या दरबारांत त्यांची चौकशी सुरू झाली. त्याका-
ळी तेथें जे पंच होते त्यांनी सारीरात्र त्यां सातांजणांच्या
आरोपाचा विचार करून शेवटीं दरबारीं येऊन सांगी-
तलें की विचार करून पाहतांना त्यांजवर अन्याय कां-
हीं शाबूत होत नाहीं. त्याजवरून त्या दरबारांत अव-
घे लोक आनंदाने टाळ्या पिटूं लागले. तो उल्हासाचा
शब्द बाहेर त्या लोकांनीं ऐकून अवघ्या लंडनशहरांत
आनंदाचें वर्तमान प्रगट केलें. त्याकाळीं राजा ह-
स्लवुह्नीथ् ठिकाणीं तळ देऊन राहिला होता, तेथें रा-
जानें तो आनंदध्वनि ऐकून कोणेएकास पुसलें की हें
काय आहे? त्याणें उत्तर केलें कीं कांहीं नाहीं, मुख्य
सात अध्यक्ष सुटले ह्मणून शिपाईलोक आनंदशब्द करीत
आहेत. तें ऐकून राजा बोलूं लागला हें काय तुमच्या-
मतें कांहींच नाहीं, हें तर त्यांस फारच झालें.

याप्रकारें राज्यांत अव्यवस्था झाली तेव्हां त्या-
काळीं प्रीन्सअफआरेन्ज ह्मणून एक वलंदेज राजा हो-
ता, त्या राजास उठवून तो हें राज्य घ्यावयास येई अ-
सें करावें, असें केलें तरच प्राटेस्टान्ट धर्म राहतो आणि
प्रजांस जे अनर्थ होणार त्यांचें निवारण होतें, असें
समजून लोक त्याला आणायाची मसलत करूं लागले.
तो राजा या राजाचा जांवई होय, पण हेंच नातें लक्षां-
त आणून त्यास बोलाविलें असें नाहीं; तर तो राजा प्रा-
टेस्टान्ट मताचा असें समजून बोलाविलें.

नंतर तो राजा मोठी फौज घेऊन हालंड देशा-
पासून येऊन डिवन्‌शैर येथें नवेंबराचे पांचवे तारखेस
उतरला, तेथें बहुत दिवस लोकांची वाट पाहत राहिला,

तेव्हां कित्येक लोक त्यास येऊन मिळाले. मग त्याची मसलत पार पडायाजोगा रंग दिसूं लागला, त्याजवरून गावांतलेही मुख्य मुख्य लोक येऊन त्यास सामील झाले. त्याकाळीं त्याणें व्हावें तें करावें अशी त्याजकडेस सिद्धता झाली. इकडे जेम्स राजाच्या पक्षास जे होते त्यांतील बहुत्येकांनीं यास सोडून दिलें, याची कन्या आन् आणि तिचा नवरा डेन्मार्कदेशीचा राजपुत्र तींहीं यास टाकून त्या विलियम राजाच्या पक्षास मिळालीं. त्याकाळीं, तें वर्तमान ऐकून जेम्स राजास परम खेद प्राप्त झाला, आणि असें बोलूं लागला कीं अहः हः माझ्या पोटच्या पोरानीं कीं हो मला टाकून दिलें.

असा प्रसंग प्राप्त होतांच त्यास किती एकांनी सांगितलें कीं आतां आपण राज्य सोडून जावें याजवरून त्याणें आपली राणी व आपला मुलगा हीं फ्रान्सदेशीं पाठऊन दिलीं. तीं तेथें सुखरूप पोहोंचलीं, पण राजाचें जाणें घडलें नाहीं. राजा जात होता इतक्यांत त्यास धरून कैद करून माघारें आणिलें, आणि रोचेस्टर ह्मणून एक शहर आहे तेथें ठेविलें. परंतु तेथून तो पळून फ्रान्स देशीं गेला, याप्रकारें जेम्स राजा राज्य सोडून गेला तेव्हां असें ठरलें कीं आरेंजचा राजा व त्याची स्त्री या उभयतांनीं विलियम राजा आणि मेरी राणी या नावानें राज्य करावें, हा प्रसंग सोळाशें आ-
१६८८ ठ्यायूशींत घडला लोभ० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

दुसरा चार्लस कोणत्या वर्षीं मरण पावला ?

त्यानंतर कोण राजा झाला ?

दुसरा चार्लस व दुसरा जेम्स यांचें परस्पर का-
नातें ?

दुसरा जेम्स प्रोटेस्टान्टमतास अनुकूळ होता किं
। रोमन क्याथलिक् मतास अनुकूळ होता ?

बरें या राजाच्यावेळीं कांहीं बंड झालें होतें
ाय ?

त्या बंडांत मुख्यत्वेंकरून कोण होता ?

बरें तो मानूमौथचा ड्यूक कांहीं फौज घेऊन
ला होता काय ?

मग त्याची राजाबरोबर कांहीं लढाई झाली
ाय ?

कोठे झाली ?

तेव्हां जय कोणास मिळाला ?

बरें मानूमौथच्या ड्युकाचा राज्याशीं कांहीं संबं-
होता काय ?

सेड्जमोरची लढाई संपल्यानंतर त्या मानूमौथच्या
काचें काय झालें ?

त्या ड्युकाचा शिरच्छेद केला काय ?

बरें त्याकाळीं स्काटलांड भांतीं कांहीं बंड माजलें
काय ?

त्या बंडांत मुख्य कोण होता ?

आर्जिलच्या ड्युकाचें काय झालें ?

सेड्जमोर येथील व दुसऱ्या ठिकाणांतील जे बंडा-
ोक धरून आणिले होते त्यांस राजाच्या लश्करा-
सरदारांनी काय केलें ?

त्यां बंडवाल्या लोकांचा इन्साफ करायास कोण
ाधीश नेमिला होता, तो स्वभावानें कसा होता ?

त्याणे त्या लोकांस काय केलें ?

राजा पोपाचें मत चालू करायास अनुकूळ झाला होता काय ?

जे धर्मोपदेष्टे रोमन् क्याथलिक् मताची निंदा करीत त्यांस तो राजा काय करी ?

मग राजाने सर्व लोकांस कोणता ठराव जाहीर करविला ?

रोमन् क्याथलिक् मत पूर्ववत् चालू व्हावें ह्मणून ही अशी युक्ति राजाने काढली होती असें कोणी मानीत काय ?

बरें राज्यांतील सर्व देवुळांत तो ठराव वाचावा ह्मणून राजाने आज्ञा दिली होती काय ?

मग तो ठराव वाचण्याचा नाकार कोणी केला ?

कितीजणांनी केला ?

त्यांस काय केलें ?

मग ते सुटले की नाही ?

त्यांचें सुटल्याचें वर्तमान ऐकून लोकांस मोठा आनंद झाला काय ?

राजा त्याकाळीं कोठे होता त्याणे त्या आनंदाचा कल्लोळ ऐकिला काय, त्याजवरून तो काय बोलिला ?

प्राटेस्टान्ट धर्माचें रक्षण व्हावें ह्मणून लोकांनी दुसरे कोणास आणून राज्यावर बसवावें असा बेत केला काय ?

त्यांनी कोणास बोलाविलें ?

इंग्लांडच्या राजाचें व आरेन्जच्या राजाचें काय नातें ?

मग तो राजा इंग्लांडदेशीं आला काय ?

तो कोठें उतरला होता ?

कोणत्या महिन्याच्या कोणत्या तारखस तो ये
ाने उतरला ?

मग त्यास लोक सामील झाले काय ?

राजास आरेंजचा राजा आल्याचें व आपल्या मु-
ींनीं आपल्यास सोडल्याचें वर्तमान ऐकून काय झालें?

मग त्या जेम्स राजाचें काय झालें ?

त्याच्या स्थानीं आरेंजच्या राजानें राज्य करावें
सें ठरलें काय ?

कोण्या नावानें राज्य करावें असें ठरलें ?

त्याचे राणीचें नाव काय ?

हा प्रसंग कोणत्या सालीं झाला ?

पत्र २९

चिरंजीव० - विशेष दुसरा जेम्स राजा राज्य टा-
र गेला त्याकाळीं विलियम राजा व मेरी राणी यांस
राज्यावर बसविलें. पोपमताचा राजा नसावा,
ल्या प्राटेस्टान्ट धर्माचा राजा असावा असें इंग्ली-
ोकांच्या मनांत फार वागत होतें, त्याप्रमाणें जेम्स
ा नाहींसा होऊन विलियम राजा आणि मेरी रा-
यांस राज्य प्राप्त झालें, त्याजवरून इंग्लीश लोकांस
आनंद झाला. परंतु ऐर्लोंडकरांस असा आनंद
ा नाहीं, कारण त्यांत बहुत्येक पोप मताचे होते,
ा जेम्स राजास अनुकूळ असत. मग तो राज
डास जाऊन त्या लोकांस मिळाला, त्याकाळीं ते-
ा पूर्वीची फौज होती ती त्या राजास सामील झा-

ली, आणि ह्याणेंही एक दुसरी नवी फौज जमा केली. मग त्या दोन्ही फौजा एक होऊन ऐर्लंडांत जे विलियमाच्या पक्षांचे लोक राहत होते त्यांस उपद्रव करूं लागला. तेव्हां त्यां लोकांतून बहुत्येकजण त्या उपद्रवाच्या भयानें ऐर्लंड सोडून स्काटलांडास व इंग्लांडास गेले, आणि दाहा हजार लोक ऐर्लंडचे उत्तरेस लंडन डेरी ह्मणून एक शहर आहे त्यांत शिरून शत्रूस शरण नजातां भांडून मरावें असा निश्चय करून तेथेंच राहिले. त्याजवरून जेम्स राजानें त्या शहरावर हल्ला केला, पण त्या शहरांत जे लोक शिरले होते ते जेम्स राजाबरोबर मोठ्या निकरानें लढले. त्या शहराची बंदिस्ती पाहिली असतां कांहीं मजबूत नव्हती, परंतु त्यां लोकांचा विलियम राजाविषयीं फार निर्भर व त्याचें शूरत्व व धैर्यही तसेंच, त्या पुढें जेम्स राजाचा कांहीं उपाय चालेनासा झाला. मग तो त्या शहरास वेढा घालून बहुत दिवस बसला, त्यामुळें त्या लोकांत जिकडे तिकडे रोग उठला. तेसमयीं आपला जीव वांचवायाकरितां घोडीं, कुतरीं, व जेणेंकरून प्राण राहील असले पदार्थ खाऊन ते राहिले होते. अशा दुःखांत असतां त्यांचा निर्वाह व्हावयाजोगे पदार्थ भरून एक तारूं विलियमाकडून रवाना झालें, तें तारूं त्यां लोकांस पोंहचून त्यांचा बचाव झाला. तेसमयीं जेम्स राजानें त्या नगराभोंवता वेढा घातला होता तो तेथून उठविला.

नंतर जेम्स राजा व त्याचे पक्षाचे लोक त्या प्राटेस्टान्ट धर्माचा अभिमान वागविणाऱ्या लोकांस उपद्रवच देत होते, त्याजवरून विलियमानें ऐर्लंडावर स्वतां स्वारी केली. तेसमयीं बोईना नदीच्या एक्या कांठीं

भावें लश्कर व एक्या काठीं जेम्स राजाचें लश्कर ती दोन्हीं लश्करें समोरासमोर तळ देऊन एकमे-वर हल्ला करण्याच्या बेतांत होतीं, इतक्यांत विलि-म कांहीं लश्कर घेऊन घोड्यावर बसून त्या नदीच्या रानें बाहेर जात होता, त्याजवर शत्रूचे लश्करांतून तोफ सोडली, तेणेकरून त्याचे सोबतींतले कित्येक ग मेले गेले, व त्याच्याही खांद्यास जखम झाली. त्या-र्णी असा गलका झाला कीं खुद्द विलियम पडला, जवरून त्याच्या लश्करांत मोठा आकांत झाला. वर्तमान ऐकून विलियम घोडा पिटून आपल्या से-चा तळ पडला होता तेथें आला. तेव्हां त्याला न सर्वांस धैर्य येऊन युद्धाविषयीं मोठा उत्साह झा-

मग दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं विलियम त्या नदी-पलीकडे जाण्याविषयीं मार्ग करूं लागला. त्याला कडून अटकाव होतांच युद्धास आरंभ झाला, त्या तंत जेम्स राजाचा मोड होऊन विलियमास जय ला. याप्रमाणें जेम्स केवळ निराश झाला असतां त्याच्या पक्षाचे जे लोक होते ते त्याच्याकरितां मो-शौर्यानें भांडत होते. त्या क्याथलिक मताच्या नीं बहुत्येक लढाया केल्या, शेवटीं लिमिरिक श-विलियमाच्या हातीं जाऊं नये ह्मणून ते लोक फार ले, परंतु उपाय चालेना, तेव्हां तें शहर विलियमाचे धीन केलें. मग विलियमानें त्या लोकांच्या सोई-त्यांशीं ठराव केला.

जेम्सच्या पक्ष्याच्या लोकांशीं व विलियमाशीं ण लागलें होतें तेंसमयीं जेम्स फ्रान्सदेशीं होता, ते-राजा चौदावा लुईस व जेम्स हे परस्परें स्नेही न, ह्मणून फ्रान्सदेशीच्या राजानें जेम्स राजाला

पुनः इंग्लांडच्या गादीवर बसविण्याविषयीं फार उद्योग केला, परंतु सिद्धीस गेला नाहीं. मग जेम्स राजा मा-धांचेक खटली सोडून ईश्वराची भक्तिकरून होता. नं-तर सन सतराशें एकांत त्यास दुखणें लागलें, तें बहुत दिवस होतें, शेवटीं त्यानेच तो मरण पावला.

आतां विलियमाचा काय परिणाम झाला तो लि-हितों. विलियम राजा मोठा शिपाई असे, हा राज्या-सनीं बसल्यानंतर बहुधा याचे दिवस फ्रेन्च लोकांशीं लढूनच गेले. हा शरीरानें चांगला सुदृढ नव्हता, तशांत यास राजप्रकरणाची नित्य चिंता व याचा उद्योगही तसाच, तेणेंकरून त्याचें शरीर क्षिणून गेलें होतें. व्या-याम होऊन प्रकृति चांगली राहवी ह्मणून हा घोड्या-वर फार बसे. एक्यादिवशीं ह्यामटन कोर्टाहून केन्-सिंग्टनास जात असतां हा घोड्यासुद्धां पुढें तोंड घशीं पडला, तेव्हां याचें गळ्या खालचें आडवें हाड मोडलें. मग त्यास ह्यामटन कोर्टास परत आणून याचें जें हाड मो-डलें होतें तें जसेंचें तसेंच बसविलें, नंतर संध्याकाळीं हा रथांत बसून केनसिंग्टनास गेला तेव्हां त्या रथाच्या धक्क्यांनी तें हाड सुटलें, मग पुनः तें जसेंचें तसेंच बस-विलें, परंतु तेणेंकरून यास दुखापत होऊन याचें दु-खणें फार बळावलें, आणि जे जे उपाय केले त्यांचा

१७०२. कांहीं गुण आला नाहीं. मग हा सन सतराशें दोन्हींत मरण पावला. त्याकाळीं यास बावन्नावें वर्ष लागलें होतें, आणि यानें तेरावर्षें राज्य करून या-स चवदावें वर्ष लागलें होतें.

याची स्त्री मेरीराणी तिला देवी येऊन ती तेहे-तिसावे वर्षीं मरण पावली. देवी मोठा दुष्टरोग होय ह्या आपेआप शरीरावर निघू दिल्या तर त्यांपासून ब-

अनर्थ होतात, परंतु काढविल्या तर त्यांचें बळ नाहीं फार थोडक्या फुटकुळ्या उठतात. पूर्वी देवी काढण्याचा उपाय इंग्लांडदेशीं ठाऊक नव्हता, अलीकिडेस वासिनेशन ह्मणून एक उपाय डाकतर जेनराने शोधून काढिला आहे, देवींच्या फोड्यांतला रस घेऊन तो शरीर टोंचून रक्तांत मिळवून दिला ह्मणजे देवी सर्व शरीराबर येतात. असें नकरितां तो रस शरीराचे त्वचेंतच शिरविला ह्मणजे त्याठिकाणीं एकच फोड उठतो. या कृतीस वासिनेशन ह्मणतात, येणेकरून या रोगाचें फारच बळ मोडतें आणि असें होतें कीं जाणो तो रोगच नाहीं आणि देवी चांगलेपणीं काढविल्या असतां जशा त्या पुनः येत नाहींत तशा वाशिनेशनापासूनही येत नाहींत. लो० ह आशीर्वाद.

तिसऱ्या विलियम राजाचें स्वरूप वर्णन.

तिसरा विलियम फार उंच नसे मध्यमच असे, आंगानें सडपातळ, प्रकृति नाजूक, नाक शुकनासिकासारिखें पुढें वांकलेलें, नेत्र तेजस्वी, कपाळ रुंद, असा हा असे. यास बाळपणापासून दम व खोकला असे. हा मोठा योद्धा होता, पण असे याचे गुण असतां चांगलें बोलून चालून जवळच्या मनुष्यास रिझवावें असा याचा स्वभाव नसे. हा धार्मिक, मिताहारी, निष्कपटी असे, पण याचेठायीं अभिमान वागे, त्यामुळें नित्य लढाया करी.

प्रश्न.

जेम्स राजा इंग्लांडचें राज्य सोडून गेला तेसमयीं त्या राज्यावर कोणास बसविलें ?

जो राजा त्या राज्यावर बसविला, त्याचें राणीचें व जेम्सराजाचें काय नातें ?

विलियम राजा व त्याची राणी मेरी हीं कोणत्या धर्मानें वागत होतीं ?

जेम्स राजा जाऊन तें राज्य विलियम राजा व मेरीराणी यांच्या स्वाधीन झालें, त्याजवरून इंग्लीश लोकांस आनंद झाला काय ?

त्यांस असा आनंद कां झाला ?

बरें असाच आनंद फ्रेंच लोकांस झाला काय ?

त्यांस कां झाला नाहीं ?

जेम्स राजा ऐर्लांड प्रांतीं गेला होता काय ?

जेम्स राजानें व ऐर्लांड प्रांतांतल्या त्याच्या पक्षाच्या लोकांनी कोणत्या शहरास वेढा घातला ?

लंडन डेरी शहरास वेढा घातला होता त्यावेळीं काय काय वर्तमान घडलें तें सांगावें ?

जेम्स राजा व ऐर्लांड प्रांतीचे क्याथलिक् मताचे लोक हे विलियमाकडल्या प्राटेस्टान्ट मताच्या लोकांस उपद्रव देत असत काय ?

जेम्स राजाची व विलियमाची कोठें लढाई झाली ?

कोणास जय मिळाला ?

शेवटीं जेम्स राजाकडले क्याथलिक् लोक कोणत्या शहरांत राहून विलियमाशीं भांडत होते ?

मग जेम्स राजानें आपल्या आयुष्याचे दिवस कोठें राहून घालविले ?

फ्रान्स देशींचा राजा जेम्स राजास अनुकूळ झाला होता काय ?

त्यावेळीं फ्रान्सदेशीं राजा होता त्याचें नाव काय ?

जेम्स राजास इंग्लांडच्या गादीवर बसविण्यावि-

त्यां फ्रान्सदेशाच्या राजानें कांहीं उद्योग केला ?

मग तो उद्योग सिद्धीस गेला काय ?

जेम्स राजानें आपल्या आयुष्याचे दिवस कोणत्या उद्योगानें घालविले, तो कोठें मेला, कोणत्या सालीं मेला ?

बरें विलियम राजा मोठा शिपाई होता काय ? आणि त्यानें राज्यासनीं बसल्यानंतर आपले दिवस लढायाच करून घालविले काय ?

त्यानें बहुतकरून कोणाशीं लढाया केल्या ?

तो कशानें मेला ?

तो कोठें मेला ?

कोणत्या सालीं मेला ?

मेरी राणी कशानें मेली ?

पत्र ३०.

चिरंजीव०—विशेष दुसरा जेम्स राजा इंग्लांडचें राज्य सोडून गेला, त्या काळीं विलियम राजा व त्याची राणी मेरी, जी त्या दुसऱ्या जेम्स राजाची कन्या यांस त्या राज्यावर बसविलें, त्यांचें वर्तमान तुह्मास मागल्या पत्रांत कळविलें; आतां पुढें झालें तें वर्त्तमान लिहितों. मेरी राणीनें आपल्या बापाचा क्याथलिक धर्म सोडून प्राटेस्टान्ट धर्म स्वीकारिला होता, ती जर मरण पावली नसती तर तिच्या नवऱ्याच्या मागें तिणेंच तें राज्य चालविलें असतें. विलियम राजाच्या पोटीं कांहीं संतान नव्हतें, तो मेल्यानंतर आनला त्या राज्या-

वर बसविलें. ही त्या जेम्स राजाची कन्या, हीप्रोटेस्टा-न्ट धर्म चालवीत असे. जेम्स राजाचे जे दुसरे दायाद होते ते क्याथलिक् धर्मांत वागत ह्मणून त्यांतून कोणे एकास ही राज्य करूं दिलें नाहीं. त्यानी राज्य घेण्याविषयीं फार उद्योग केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं; कां तर इंग्लीश लोकांस प्रोटेस्टान्ट धर्माची गोडी लागून त्यांनी असा ठराव केला होता कीं क्याथलिक् धर्माच्या मनुष्याने इंग्लांड देशीचें राज्य करूंनये, ह्मणून जेम्स राजाच्या दायादांस राज्य मिळालें नाहीं. परंतु ते आपल्या ठिकाणी आपणास राजे, राजपुत्र, असें ह्मणवीत, ह्मणून त्यांस इंग्लीश लोक प्रिटेन्डर ह्मणजे तोतया असें बोलत. याचें कांहींसें वर्तमान पुढल्या पत्रांत कळवीन.

आन् राणी आसनारूढ झाली त्याकाळीं तिचें वय अडतीस वर्षांचें होतें. इच्या पूर्वींचा विलियम राजा मोठा शिपाई असे, त्याच्यावेळीं जशा फार लढाया झाल्या तशा या आन् राणीच्याही वेळीं लढाया झाल्या या राणीस पाहिलें असतां चांगलें लढतां येत होतें असें नाहीं, पण मार्लबराचा ड्यूक ह्मणून एक प्रतापवान् सेनापति या राणीकडे होता, त्याणें फ्रेंच लोकांशीं फार लढाया केल्या. त्या लढायांत त्या सेनापतीच्या हातून फ्रेन्च लोकांचा बहुधा मोडच झाला. इंग्लांडचा राजा विलियम मरून गेला, तें राज्य बायकोच्या स्वाधीन झालें, आतां आपल्यास कसचें भय असें फ्रान्सदेशींचा राजा चवदावा लुईस आपल्या मनांत मानीत होता, पण हें माझें मानणें खोटें असें त्याच्या लौकरच अनुभवास आलें. तें असें, इंग्लीश लोकांचें जें शूरत्वाविषयीं नाव झालें तें तसेंच चालवावें

[illegible] आनू राणीनें निश्चय केला, आणि त्या निश्चया- [illegible] करण्याविषयीं राणीला त्या मालबराच्या ड्यु- काचे स्त्रीने प्रवृत्त केलें. त्याजवरून तो ड्यूक राणी- चा सेनापति मोठ्या आवेशानें लढूं लागला, सारांश आनू राणीच्या वेळीं इंग्लांडदेशीं लढाईचा फारच उद्यो- ग चालला होता. ते समयीं फ्रेन्च लोकांशीं व इंग्लिशां- शीं ज्या लढाया झाल्या त्या लढायांत बहुत वेळां इंग्लि- शांस जय मिळाला, आणि फ्रान्च देशांचीं बहुत शहरें इंग्लिशांच्या हस्तगत झालीं, तेणेंकरून इंग्लिशांकडल्या सेनापतीची व सेनेची व इंग्लीश लोकांची फार ख्या- ति झाली, परंतु असल्या लढाया करून इंग्लीश लोकां- स कोणता लाभ झाला असेल व काय सुख मिळालें असेल तें असो, मला तर तें सांगतां येत नाहीं.

मालबराच्या ड्युकाने ज्या लढाया केल्या, त्यांत ब्लेनूहिमची लढाई मोठी नामांकित झाली. जर्मनी देशीं डान्यूब नदीच्या जवळ ब्लेनूहिम ह्मणून एक गांव आहे, त्याच्या जवळ ही लढाई झाली ह्मणून इला ब्ले- नूहिमची लढाई असें ह्मणतात. त्या लढाईत शत्रूचा केवळ पराभव होऊन मालबराच्या ड्युकास जय प्राप्त झाला, त्याजवरून राणीस आणि इंग्लीश लोकांस मो- ठा आनंद होऊन, आक्स्फर्डाजवळ वुडस्टाक् ह्मणून एक स्थळ आहे तें, व शिकार खेळावयास एक चांगली रमणीय जागा, असें त्या ड्युकास दिलें, व त्या जागेंत मोठा खर्च करून एक चांगला वाडा त्या ड्युकास बां- धून दिला. तो वाडा अझून त्या ड्युकाच्या वंशाकडे- स आहे. ब्लेनूहिमच्या लढाईवरून तो वाडा ड्यु- कास मिळाला ह्मणून त्या वाड्यास ब्लेन्हीमचा वाडा असें ह्मणतात.

या प्रकारें इंग्लिशांच्या प्रतापवान् सेनापतिचें व शूर शिपायांचें वर्णन केलें, आतां इंग्लिशांकडेस लढाऊ गलबतांच्या सेनेवर जे नामांकित सेनापति व खलाशी लोक होते, त्यांचें वर्णन करितों. आन् राणीच्या राज्याचा आरंभ झाला त्याकाळीं इंग्लीश लोकांची समुद्रांत फारशी चढती नव्हती, नंतर ते समुद्रांत यशस्वी झाले. असो पण त्याकाळीं बेन्बौ ह्मणून एक शूर आडमिराल होऊन गेला, त्याची गोष्ट सांगतों. सांप्रतकाळचे जसे आडमिराल लढतात त्याप्रमाणे तो लढला, परंतु त्याच्या हाताखालीं जे सरदार होते त्यांनी फार वाईट काम केलें. हल्लीं जे गलबतांवर कपतान् असतात, त्यांतून तसलें कर्म कोणी ही करणार नाही. तो प्रकार सांगतों.

बेन्बौच्या स्वाधीन दाहा गलबतें करून त्यांस शत्रूकडल्या व्यापारी गलबतांस उपद्रव द्यायाकरितां वेष्ट इन्डीस देशाजवळ ठेविलें होतें. तसमयीं आपण ज्या समुद्रांत आहों त्या समुद्रांत फ्रेंचाकडला आडमिराल आपल्याच इतकी फौज घेऊन आहे, असें बेन्बौस समजलें. तव्हां शत्रूकडलीं गलबतें बेन्बौचे दृष्टीस पडतांच याणे आपल्या गलबतांची हार उभीकरून त्या शत्रूच्या गलबतांशीं भांडूलागला, पण थोडक्याच अवसरांत याच्याकडलीं गलबतें मागें हटलीं, आणि शत्रूकडला अवघा तोफांचा मार या एकट्यावर पडूं लागला. असेंही असतां हा शत्रूस तोंड देऊन अर्धरात्रपर्यंत लढला. नंतर असा निश्चय केला कीं उद्ईक पाहांटेस शत्रूवर हल्ला करावा, पण पाहांटेस पाहतो तों आपल्या मदतीस एक गलबत मात्र राहिलें आहे, आपलीं सारीं गलबतें आपल्यास टाकून गेलीं. असें झालें तथा-

पि तो शूर आडमिराल त्या एका गलबतांनिशीं शत्रूच्या पाठीस लागून चार दिवसपर्यंत भांडत होता, शेवटीं मोठी निकराची लढाई झाली. तेसमयीं तोफेचा गोळा येऊन याचा एक पाय उडून गेला, तेव्हां याणें आपणास त्या गलबताच्या मजल्यावर झोळी होती तेथें नेऊन ठेवविलें. शेवटीं आपलें जहाज जर्जर होऊन पुढें चालेनासें झालें तोंपर्यंत लढण्याविषयीं हा त्या झोळींतून हुकूम करीत होता.

ही लढाई होत असतां बेन्बौचा एक सरदार येऊन ह्मणूं लागला कीं, आपला पाय मोडून गेला, त्याजवरून आह्मास मोठें दुःख झालें. तेसमयीं बेन्बौनें उत्तर केलें कीं मलाही तसेंच दुःख झालें आहे, परंतु एकतर काय दोन्ही पाय मोडून जावोत, पण आज अपेश दृष्टीस न पडो. दुसरा गोळा येऊन मला घेऊन गेला तरीं तुह्मी आपली मर्दायी सोडून देऊं नका, लढून फत्ते करा कळलें. नंतर तो बेन्बौ आडमिराल त्या जखमेनें लौकरच मरण पावला. मग जे सरदार त्यास सोडून गेले होते, त्यांस मोठी शिक्षा मिळाली. त्यांतून दोघांजणांस तर प्लैमोथ येथें चौकशी होऊन जो दंड ठरविला त्या प्रमाणें तोफेच्या तोंडीं देऊन उडविलें.

या आन् राणीच्या वेळीं जिब्राल्टर शहर इंग्लिशांनी घेतलें. तुह्मी युरोपखंडाचा नकाशा पाहिला असतां हें शहर तुह्मास कळूं येईल. हें स्पेन् देशाच्या अगदीं खालच्या अंगीं दक्षिणेस आहे. हें सर्जार्ज रूकानें स्पेन्करांपासून घेतलें, या शहराची जशी बंदोबस्ती आहे तशा बंदोबस्ताचें दुसरें शहर या पृथ्वींत असेल किंवा नसेल. याजकरितां हें शहर हस्तगत व्हाव्याकरितां मोठें तुंबळ युद्ध झालें, हें इंग्लिशांच्या स्वा-

धीन झालें त्या दिवसापासून आजपर्यंत यांजकडेसच आहे. भूमध्यसमुद्रांत प्रवेशकरितां जो समुद्राचा अरुंद फांटा लागतो त्या फांट्यावरच हें शहर आहे, ह्मणून त्या शहराच्या योगानें इंग्लीश लोक त्या भूमध्य समुद्रांत बलवान् होऊन मोठा अंमल करूं लागले.

या आन् राणीच्यावेळीं ज्या गोष्टी घडल्या आहेत, त्या सर्व लिहूं लागलों असतां ग्रंथ फार वाढेल, आणि तुह्मास जीं लहान पत्रें लिहून पाठवितों तों बेत राहणार नाहीं. त्याकाळीं लढाया व राजप्रकरणी विचार, मसलती, व प्रधानांची उलटापालट, व व्हिग्स आणि टोरीस्, ह्मणून जे दोन पक्ष झाले ते, व तसेच दुसरे प्रसंग, हीं सर्व वर्तमानें सविस्तर लिहून पाठविलीं, तर तीं तुह्मास जशीं पुढें चांगलीं गोड लागतील, तशींच तीं आतां गोड लागणार नाहींत. असो या आन् राणीच्या वेळेस इंग्लंड व स्काटलांड हे दोन्ही प्रांत एक केले. इंग्लांडचा राजा पहिला जेम्स हा स्काटलांडचाही राजा असे, या दोहों राज्यांचा तो वास्तविक वारस. त्या राजाच्या वेळापासून हीं दोन्हीं राज्यें एक्याच राजाच्या स्वाधीन असत, पण यांची वहिवाट वेगळाली होत असे, व यांच्या पार्लियामेन्टाच्या सभाही वेगळाल्या होत असत. ही निरनिराळी वहिवाट मोडून दोन्हीं राज्यें एकच केलीं असतां चांगलें सुखावह होईल, असें जाणून त्यां दोहों राज्यांचें एक राज्य केलें, परंतु हें कृत्य करिताना फार वादप्रतिवाद झाले, व बहुत दिवस लागले, मग हें कृत्य बहुत्येक लोकांस मान्य झालें, आणि त्यांचे स्वार्थ सिद्ध होऊन उभय प्रांतांतील लोकांचें मोठें हित होऊं लागलें.

नंतर लंडन शहरांत व त्या शहराच्या सभोंवतीं

पन्नास देवुळें बांधावीं असें या आन् ' ह्मणीच्या वेळेस ठरलें. हा ठराव झाला हा लोकांस मोठा हितावह होय. लंडन शहरांत लोक पुष्कळ होऊन त्यां लोकीं-स ईश्वराचें भजन करावयास. देवळांत जागा पुरेना असें झालें होतें, तेसमयी नवीन देवुळें बांधावीं लाग-लीं; कांतर लोकांनी ईश्वरास भजणें सोडून दिलें ह्मण-जे त्यांस शास्त्रांत जें कर्तव्य सांगितलें आहे त्याचें स्म-रण राहत नाहीं. अशी अवस्था प्राप्त झाली ह्मणजे लोक व्हावे ते अपराध करूं लागतात, याजकरितां रा-ज्यांतील सर्व लहान थोरांस ईश्वराच्या भजनाकरि-तां देवळांत जागा असावी. मग त्यांची मर्जी असल्या-स ते त्या देवळांत जातील अथवा न जातील. देवूळ इत्यादि भजन करायाचीं साधनें असतां लोकांनीं ई-श्वरास भजणें सोडून दिलें तर त्याचें फळ ते भोगितील, त्याचा दोष राजाकडेस नाहीं.

मग त्या ठरावापैकीं कित्येक देवुळें बांधलीं बाकी-चीं बांधणें तशींच राहिलीं, याजकरितां लंडनशहराच्या जवळ देवळांची सोई नव्हती, त्यामुळें लोकांस फार अडचण होत असे, आणि अलीकडेस तर शहराची व-स्ती मोठी झाल्यामुळें देवळांची फारच गैर सोई झाली होती. पण या थोडक्यादिवसांत ईश्वरकृपेनें बहुत नवीं देवळें झालीं, त्यामुळें चांगलें झालें. आतां कोणी देवळाच्या अडचणीमुळें देवळांस जाण्यांत अंतर करीत नसेल. " अहाहा ईश्वराचें भजन करावयास व ईश्व-राची आज्ञा समजून घ्यावयास सर्वजण जर देवळास गेले, तर फारच चांगलें होईल. "

आन्राणीस बहुत प्रसंगीं जय मिळाला व राज्य

चांगलें समृद्धीनें नांदूं लागलें, पण तिच्या दरबारीलोकांत कलह उत्पन्न होऊन वैमनस्यें पडलीं आणि मधानाचा उलटा पालट झाली तेणेकरून तिला बहुत श्रम होऊन दुःख झालें. कोठें या पक्षाचे लोक आवडते व्हावे, कोठें त्यापक्षाचे लोक आवडते व्हावे, आपल्यास अनुकूळ होऊन जे आपले केवळ हित इच्छिणार तेच मसलती कुबुद्धिकरून आपल्या इच्छेस आड येऊं लागावे. असल्या अडचणी पडूं लागल्या तेणेकरून तिचें शरीर क्षिणूं लागलें, आणि राज्यकारभाराची मेहेनत व चिंता तिला सहन होईनाशी झाली. मग असतां असतां तिला कांहीं सुचूं नये असें झालें, तेव्हां वैद्यांनी तिला उपचार करून आपली पराकाष्ठा केली, पण कांहीं गुण आला नाहीं.

नंतर सन सतराशें चौदांत जुलई महिन्याचे तेरावे
१७१४. तारखेस तिला औषधानें कांहीं समाधानसें वाटलें, तेव्हां ती सुमारें आठवरांवर बिछान्यांतून उठून जरा हिंडूं लागली. मग तिच्याच खोलींत एक मोठें घड्याळ होतें त्याकडेस कांहीं वेळ न्याहाळून पाहूं लागली तेसमयीं तिच्या एके सखीनें पुसलें कीं आपण इतकें न्याहाळून तें घड्याळ पाहातां तर त्यांत आपल्यास कांय नवल दिसलें, त्याजवरून राणीनें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. आणि मरतेवेळेस जसें कोणी पाहूं लागतें त्याप्रमाणें ती त्या सखीकडेस पाहूं लागली. मग अशी ती राणी पहात आहे इतक्यांत तिला अपस्मार होऊन पडली, तेव्हां डाकटर मिड म्हणून वैद्य होता त्याणें उपचार करितांच ती कांहींशी सावध झाली. नंतर अर्धा रात्र बेशुद्ध पडली, दुसऱ्या दिवशीं बारावरांपासून तर एक वरापर्यंत कांहीं धुग धुगीशी दिसूं लागली, पण

...दिवशीं पहाटेस तिणे प्राण सोडला. त्याकाळीं तिनें अठ्ठेचाळीस वर्षांचें होतें, तिणें बारावर्षें राज्य केलें.

आनूराणीचें डेन्मार्क देशींच्या राजाशीं लग्न झालें होतें, परंतु या राणीस जसा इंग्लांडच्या राज्याचा अधिकार तसा तिच्या नवऱ्यास त्या राज्याचा अधिकार नव्हता. तें राज्य आनू राणीस आपल्या बापाच्या संबंधानें मिळालें ह्मणून तिणे एकटीनेच राज्य केलें. तिच्या नवऱ्याचा इंग्लांडच्या राज्याशीं कांहीं एक संबंध नसे.

आनू राणीस जीं मुलें झालीं होतीं तीं तिच्या अगोधरच मेलीं, तेव्हां तिच्या मागें राज्यावर कोणास बसवावें असा विचार पडला. राणी राज्य करीत असतांच या गोष्टीविषयीं वाद प्रतिवाद चालले होते. नंतर कित्येकांचें ह्मणणे असें पडलें कीं, दुसऱ्या जेम्स राजाच्या वंशांतील पुरुषानीं राज्य करावें, जे पोपाच्या धर्मास अनुकूळ नव्हते ते बोलूं लागले कीं, जो राजाचा वंश प्राटेस्टान्ट धर्मांत वागत असेल त्या वंशास राज्यावर बसवावें, असा हानोवर प्रांतीचा मांडलीक राजा आहे, याजकरितां तो या राज्यासनी बसवावयायोग्य होय.

जे लोक त्या *जेम्स राजाच्या वंशाकडले होते त्या लोकांस जाकोबैट्स ह्मणत. जे हानोवरच्या राजाकडले होते त्यांस हानोविरियान्स ह्मणत. यांकांचे उभयपक्षीं फार कलह झाले. ते आतां येथें सांगितलेच पाहिजेत असें नाहीं. राज्यांतील बहुधा प्रजांच्या मतें हानोवरचा राजा आपल्यास राजा

* जाकोब हें पहिले जेम्साचे नाव.

व्हावा असें होतें. त्यांचा प्राटेस्टान्ट मताच्या राज्जाक-टेस फार भर असे. याजकरितां त्या हानोवरच्या राजालाच सिंहासनीं बसविला. त्याचें नाव पहिला जार्ज, त्याचें वर्त्तमान दुसऱ्या पत्रांत लिहून पाठवूं. लो॰ हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

आनू राणी कोणत्या वर्षी राज्य करूं लागली ?

ती कोणाची लेंक ?

दुसऱ्या जेम्स राजाच्या लेंकास राज्यावर कां बसविलें नाहीं ?

दुसऱ्या जेम्स राजाच्या लेंकास राज्यावर बसविण्याचा कांहीं कोणी उद्योग केला काय ?

बरें त्या जेम्साचा लेंक राज्यास योग्य असें पोप मताच्या लोकांचें बोलणें पडलें काय ?

बरें इंग्लिश लोक त्या राजाच्या लेंकास काय बोलत ?

आनू राणी राज्य करूं लागली तेव्हां ती किती वर्षांची होती ?

आनू राणी काय फार लढाया करीत असे ?

तिच्याकडला सेनापति कोण होता ?

त्यावेळीं फ्रान्सदेशीं जो राजा राज्य करीत होता त्याचें नाव काय ?

माल्बोराच्या ड्युकानीं ज्या लढाया केल्या त्यांत मोठी जी नामांकित लढाई केली ती कोणती ?

ग त्या लढाईवरून माल्बोराच्या ड्युकास रा- काय इनाम दिलें ?

ज्या वाड्यांत तो माल्बोराचा ड्यूक रहात असे त्या वाड्यास काय ह्मणतात ?

तो वाडा कोठें आहे ?

आन् राणीच्या वेळीं गलबतांवरील फौजेचा जो नामांकित सेनापति होता त्याचें नाव काय ?

यीम वेष्टइन्डीस देशाकडेस पाठविलें होतें त्याकाळीच्या लढाईचें वर्त्तमान सांगावें ?

जिब्राल्टर शहर कोठें आहे ?

तें कोणत्यासालीं घेतलें ?

कोणी घेतलें ?

या राणीच्या वेळीं व्हिगूस आणि टोरीस् असे ानपक्ष झाले होते काय ?

इंग्लांड व स्काटलांड हीं दोन्हीं एक झालीं असें जे ्णतात याचा अर्थ काय, तीं कोणाच्यावेळीं एक झालीं ?

मजांस देवळांत जागेची अडचण होऊं लागली ाकाळीं काय ठराव झाला ?

त्या ठरावाप्रमाणें घडूं आलें काय ?

राणीच्या दरबारी लोकांत तंटे होऊं लागले तेणें- रून राणीस दुःख झालें काय ?

राणी कशी मेली तें वर्त्तमान सांगावें ?

ती कोणत्यासालीं मेली ?

या राणीचा नवरा कोण होता ?

त्याला इंग्लांडचा राजा असें ह्मणत काय ?

कां नाहीं ?

ती मेली त्याकाळीं तिच्या पोटीं कांहीं संतान े काय ?

तिच्या मागें कोण राज्य करूं लागला ?
जाकोबैटस् ह्मणून कोण होते ?

पत्र ३१

विनंती विशेष०- आन राणीच्या मागें पहिला जार्ज इंग्लांडचें राज्य करूं लागला. हा जार्ज पहिला असतां जर्मनीकर, यास इंग्लांडचें राज्य मिळनये. परंतु याची आई ती पहिल्या जेम्स राजाची नात, याप्रकारें याचा इंग्लांडच्या राज कुलाशीं संबंध असे, तशांत हा प्राटेस्टान्ट धर्मांत वागत होता, ह्मणून पार्लियामेन्ट सभेनें असा ठराव केला कीं पहिल्या जार्जानें राज्यासनीं बसावें. दुसऱ्या जेम्सचा वंश पोपाच्या धर्मांत वागतो, याजकरितां त्या वंशास राज्याधिकार नाहीं. पहिला जार्जराजा सिंहासनावर बसला तेव्हां त्याचें वय चौपन्न वर्षांचें होतें. असें याचें प्रौढ वय पाहून लोकांस असें वाटूं लागलें कीं हा चांगल्या प्रकारें राज्य करील. हा राज्यासनीं बसला तेसमयीं बहुत्येक लोकांस मोठा आनंद झाला, पण असें आहे कीं जशीं प्रजांस संकटें प्राप्त होतात तशीं राजासही होतात. राजा राज्य करूं लागल्यानंतर प्रधानांत परस्परें तंटे होऊं लागले, व्हिग्स् व टोरीस व जाकोबैट्स व हानोविरीयान्स ह्मणून जे पक्ष झाले होते त्यांमध्यें कलह उत्पन्न झाले, तेणेंकरून राजास व प्रजांस फार दुःख होऊं लागलें. दुसऱ्या जेम्स राजाच्या लेंकांचा ज्यांनी पूर्वीं पक्ष धरिला होता त्यांनी तो सोडला नव्हता, त्यांतून कित्येक जणांनीं पहिल्या जार्जा जवळून राज्य काढून जेम्स-

कास यावें ह्मणून उद्योग आरंभिला. या लें-
मिटन्डर असें बोलत. नंतर मिटेन्डरास आणून
लांडचे गादीवर बसवावा या मसलतीस बहुत्येक मु-
ख्य मुख्य मानकरी व मोठमोठे गृहस्थ सामील झाले.
त्या मसलतीत मुख्यत्वेंकरून स्काट भांतीचे मानकरी
होते, त्यांच्या पोपाच्या धर्मावर फार निर्भर असे. ते
जार्ज राजाच्या अमलास अटकाव करण्याविषयीं फार
यत्न करूं लागले, नंतर मारच्या अर्लांनी मिटेन्डराकार-
तां स्काटलाडांत फौज जमा केली. तेसमयीं त्या मिटे-
न्डराम लार्डलोवाट व दुसरे मोठ नामांकित गृहस्थ
अनुकूळ झाले. पण मागाहून त्यांनी त्यास सोडून दि-
ले. तशांत त्याचा मोड करायास आर्गिलच्या ड्युकास
पाठविलें; असें होतांच तो मिटेन्डर निरुपाय होऊन ब-
सला. नतर मिटेन्डराकडल्या लोकांनी दुसरें बंड उठ-
विलें, त्या बंडांत डर्वेन्ट वाटर्चा अर्ल मुख्य असे. त्या
बंडवाल्यांनीं इंग्लांडच्या उत्तरकडेस धुमाळी मांडली,
तेव्हां त्यांस स्काट लोक सामील होऊन त्यांनी वेष्ट मा-
र्लंडमांतीं शिरून केन्डल शहरापर्यंत चाल करून तें शह-
र घेतलें; परतु त्या शहरांतून त्यांस लौकरच हाकून ला-
वलें, आणि त्या मिटेन्डराचे सर्व उद्योग निर्फळ झाले,
आणि त्याचा पक्ष ज्यांनी धरिला होता त्यांचें कांहीं
चालेना असें झालें. त्या बंडास पंधरा जणांचें बंड
असें बोलतात. दुसऱ्या जार्ज राजाचे वेळीं मिटेन्डरा-
करितां जें बंड झालें त्यास पंचेचाळिसांचें बंड असें बो-
लतात. या बंडांत मिटेन्डराचा मुलगा चार्लस मुख्य
होता, त्या बंडाचा मजकूर दुसऱ्या पत्रांत लिहून पाठ-
वीन. या प्रकारें जीं हीं दोन बंडें झालीं त्यांपैकीं पंधरा-
जणांच्या बंडासमयीं मिटेन्डराचा कांहीं उपाय चालेना

असें होऊन त्या बंडांत जे मुख्य होते त्यांतून बहुत्येक जण धरले गेले. मग त्यांचा न्याय करून त्यांपैकीं लॉर्ड्र्वेन्ट्र् वाटर व कित्येक दुसरे गृहस्थ यांस मारावें असें ठरवून त्यांचा किल्याच्या डोंगरीवर शिरच्छेद केला; बाकीचे जे राहिले त्यांतून बहुत्येकांस टैबर्न् येथें फांशीं देऊन भूमीवरून ओढीत नेऊन त्यांचे तुकडे केले, कित्येकांचा प्रेस्टन् व मानूचेष्टर येथें वध केला, व कित्येकांस देशांतून काढून उत्तर अमेरिका खंडांत पाठवून दिले.

१७२० सन सत्राशें विसांत द्रव्य मिळवावयाची एक मोठी चमत्कारीक युक्ति काढिली. या युक्तीस इंग्लीश भाषेंत सौथस्किम ह्मणतात. तो प्रकार असा आहे कीं, इंग्लांडदेशीं कित्येक गृहस्थांनी लोकांस असें सुचविलें कीं आह्मास कांहीं कामाकरितां ऐवज पाहिजे. त्यास जो कोणी ऐवज देईल त्याला त्या ऐवजापेक्षां अधिक मिळेल, परंतु या युक्तीच्या नादी लागून सर्व लोक सधन झाले असें नाहीं, या कामांत मोठमोठे तोटे येतांच ते उलटे नागवले. हें वर्त्तमान तुह्मास पुढें सविस्तर सांगेन, यायुक्तीवरून असें समजावें कीं द्रव्य मिळविण्याविषयीं लोक फार युक्ति काढितात आणि त्याजवरून असें वाटतें कीं आपण याकामांत सामील झाल्यास आपलें जन्माचें दरिद्र फिटेल. परंतु तसें कांहीं होत नाहीं, विचारेंकरून पाहतां असें दिसून येतें कीं कोणाची चोरी लबाडी नकरितां मेहेनत करून व्यवस्थेनें वागावें यासारिखी द्रव्य मिळवायाची दुसरी युक्ति प्रायः नाहीं. मनुष्याच्या निर्वाहार्थ जें कांहीं आवश्य आहे तें यायुक्तीनें मिळतें, यायुक्तीस कांहीं एक भय व धोका नाहीं. जा कामांत कष्ट नकरितां

गार सोडण्या इत्यादिकांसारखें द्रव्य: मिळतें, त्या: मांत बहुतकरून दगे, धोके, असतात आणि अस- या कामांत जर द्रव्य मिळालें तर तेणेंकरून प्राय: बरें त नाहीं. सारांश पहिल्या जार्जाचे वेळेस द्रव्य ळवावयाची जी युक्ति काढिली होती, तेणेंकरून लांडदेशांतील कित्येक गृहस्थ चांगले संपन्न झाले. ण त्या संपत्तीच्या योगेंकरून अव्यवस्था, लोभ, भ्रष्टाचार, पातकें, हीं फार वाढलीं.

पहिल्या जार्जास इंग्लंडचें राज्य मिळालें, पण मुळचा हानोवर प्रांतीचा मांडलीक, ह्मणून आपला कडला मुलूख पाहायास जात असे. एक्यादिवशीं ं जात असतां, याला मार्गांत वायु झाला तो प्रकार सा कीं त्या प्रांतास जातांना जो समुद्र लागतो तो ारून रथांत बसून पुढें जात होता, तेव्हां मार्गांत रा- स चांगलें पोटभर जेवून निजला, तेसमयीं याची प्र- ति चांगली होती. मग पाहांटेस उठून पुढें जाऊं गला, इतक्यांत आठ नव वाजांच्या सुमारांत यानें ाएकीं रथ थांबवावयास सांगितला तेव्हां पाहातो तों पला एक हात राहिला. तेसमयीं याच्या सोबतीस ः गृहस्थ होता, त्याणे रक्त मोकळें व्हावें ह्मणून तो ा आपल्या दोन्हीं हातांनीं चोळला, पण तो हात पू- स्थितीवर येईना, ह्मणून मागाहून जो वैद्य घोड्यावर न येत होता त्यास बोलाविलें. मग त्याणें कांहीं क घेऊन त्या अर्कानें तो हात चोपडला, हें असें हो: ा कांहीं वेळ गेला नाहीं इतक्यांत राजाची जीभ लागली, तेव्हां पुढला गांव लौकरच आटोपा हीं रें तो मोठ्या त्राणानें बोलला. मग कांहीं त्याच्या- ोलवलें नाहीं, नंतर तो दुसऱ्यादिवशीं अकरावाज-

तां मृत्यु पावला, त्याकाळीं त्यास अडसष्टावें वर्ष लागलें होतें. या राजानें बारावर्षे राज्य केलें. याचा काळ सन सतराशें सत्ताविसांत झाला. लोभ करूं हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

आन् राणीच्या मागें कोण राज्य करूं लागला ?

पहिल्या जार्जाचा देश कोण ?

याचें व इंग्लांडच्या राजकुळाचें काय नातें ?

यास इंग्लांडचें राज्य कोणत्या कारणावरून दिलें व दुसऱ्या जेम्साच्या पुत्रास कां दिलें नाहीं ?

पहिला जार्ज राज्य करूं लागला त्याकाळीं त्याचें वय किती होतें ?

बरें याणें चांगलें निर्वेधपणें राज्य केलें काय ?

हा राज्य करीत असतां प्रिटेन्डरास राज्यावर स्थापण्याविषयीं कांहीं उद्योग चालला होता काय ?

त्या उद्योगांत मुख्यत्वेंकरून कोण कोण होते ?

त्या प्रिटेन्डराकरितां स्काटलांडांत फौज कोणी जमा केली ?

या प्रिटेन्डराचा मोड करावयास कोण पाठवला होता ?

नंतर फौज घेऊन इंग्लांडांत कोण आला व त्यानें कोठपर्यंत चाल केली ?

तें बंड कोणत्या सालीं झालें ?

मग त्या बंडवाल्यांपैकीं वध कितीकांचा केला ?

सौथ्सीकीम ह्मणून जी युक्ति काढली होती त्या युक्तीच्या नादीं लोक लागून कोणत्या सालीं नागवले?

वरें या जार्ज राजाचा कांही मुलूख, जर्मनी देशां
ना काय ?

त्या हानोवर प्रांतीचें राज्य पाहांयास हा जात
से काय ?

हा एक्या दिवशीं हानोवरास जात असतां या-
मार्गांत काय झालें ?

हा कोणत्या सालीं मृत्यु पावला ?

यानीं किती वर्षें राज्य केलें ?

हा मेला त्याकाळीं याचें वय किती होतें ?

पत्र ३२.

चिरंजीव०-विशेष तुह्मास आजपर्यंत जो इंग्लां-
संकलित वृत्तांत लिहून पाठविला, तो तुह्मी चांग-
विचारपूर्वक समजून घेतलाच असेल. त्याच्या
भाग राहिला तो आतां लिहितों. हा भाग वर्त-
काळास केवळ लगत आहे, ह्मणून यांत ज्या गो-
डल्या त्यांचें चांगलें सविस्तर वर्तमान सांगितलें
तें पत्रांत कोठवर लिहावें. याजकरितां त्यांतील
थोडक्यांत सांगायाजोगें अति सुरस वर्तमान तुम-
मनोरंजनार्थ कळवितों.

पहिल्या जार्जाचा पुत्र दुसरा जार्ज सन १७२७
शें सत्ताविसांत राज्यासनीं बसला, तेंम-
याने सरॉबर्ट वाल्पोलास आपला प्रधान के-
लपोल मागल्यंत दोहों राज्यांत मोठा कर्त्ता
यासारिखे त्यावेळीं राज्यसंबंधी मसलत
रे प्रधान व मोठमोठे पुरुष होऊन गेले

वर्तमान न सांगतां दुसऱ्या जार्जाचेंच वर्तमान सांगतों.

दुसरा जार्ज राजा राज्य करूं लागतांच यानें स्पेनकरांशीं लढायी आरंभिली. मग स्पेनकरांनीं अमेरिकाखंडांत जाऊन तेथें वसाहत करून जीं ठाणीं घातलीं होतीं त्या ठाण्यांवर दुसऱ्या जार्जाकडून हल्ला होऊं लागला, नंतर फ्रान्स देशींच्या लोकांशीं या जार्जानें लढाई आरंभिली, त्याच वर्षीं पंचेचाळिसाव्वें बंड झालें. तें प्रकार असा आहे कीं, पूर्वीं प्रिटेन्डर ह्मणून सांगितला त्याचा लेंक चार्लस होता, त्याला फ्रान्स देशाचा राजा अनुकूळ होऊन तो चार्लस स्काटलांडास येऊन उतरला. मग आपल्या वंशास इंग्लांडचें राज्य प्राप्त व्हावें या बुद्धीनें त्या दुसऱ्या जार्जाच्या राज्यांत बंडें करूं लागला. तीं बंडें होत असतां एकेवेळीं असा रंग दिसूं आला कीं, यासमयीं चार्लसास जय मिळतो, त्याजवरून सर्वांस मोठी चिंता प्राप्त झाली. तेव्हां चार्लस आल्याचें वर्तमान कळतांच जार्ज राजानें आपलें लश्कर त्याजवर पाठविलें.. त्या लश्कराची व चार्लसाकडल्या स्काट फौजेची इडिन्बर नगराजवळ प्रेस्टनपानस् ह्मणून एक गांव आहे तेथें गांठ पडली. तेसमयीं चार्लसानें व त्याचे लढाऊ फौजेनें राजाच्या लश्करावर मोठ्या निकरानें हल्ला करून त्यांचा मोड केला. मग याप्रकारचा चार्लसाचा प्रताप पाहून हा राज्याचा वास्तविक वारस असें मानून त्याचा इडिन्बरास सत्कार करूं लागले. नंतर चार्लस आपला डौल दाखविण्याचे नादीं लागून त्या इडिन्बर शहरांत उगेच दिवस कंठीत बसला. तेणेंकरून असें झालें कीं, त्या प्रेस्टन् पानचे लढाईंत यास जय मिळाल्यावरून पुढें याचें कार्य होण्याचा जो योग आला होता तो नाही-

ा झाला. नंतर इंग्लंडावर चाल करावी असें आप-
शा सरदारलोकांच्या विचारानें ठरवून हा आपल्या
हाट फौजेस घेऊन डर्बीपर्यंत आला. हें शहर लंडन
हरास जवळच आहे. या शहरास चार्लस आला हो-
त्या गोष्टीस सुमारें नवद वर्षें होतील. कित्येक जे
तारे गृहस्थ होते त्यांस या गोष्टीचें चांगल्याप्रकारें
रण असे. ते असें सांगत कीं चार्लस डर्बीस आला
ता तेव्हां बहुत्येकांस भय प्राप्त होऊन अहो पाहतां
य बंडवाले चाळीस कोसांवर येऊन पोहोंचले, आ-
लंडन राजधानीस येतील, याप्रकारें लोक घाबरून
े होते.

असें झालें असतांही चार्लसाचा उद्योग सिद्धीस
ा नाहीं. तो प्रकार असा कीं, चार्लसाचे सरदार लो-
न कलह उत्पन्न होऊन ते चार्लसाचें ऐकतना असें
े. तसमयीं दुसरे जे यास येऊन सामील होणार
ा तेही आले नाहींत. तेव्हां केवळ निराश होऊन
ारी करून स्काटलंडास जाऊन पोहचावें असें प्रा-
ालें. मग त्या दुश्चित झालेल्या फौजेस घेऊन तो
ाटलंडास परत जाऊं लागला. तसमयीं कंबरलांड-
ड्यूक ह्मणून राजाचा पुत्र होता, त्यास हुकूम हो-
ा तो त्या चार्लसाच्या पाठीस लागला, परंतु तो या-
हातीं न सांपडतां स्काटलांड प्रांतीं कलोडनास गे-
मग तेथें चार्लसाचें व कम्बर्लांडच्या ड्युकाचें यु-
ोऊन चार्लसाचा अगदीं मोड झाला. त्या कलो-
े लढायींत चार्लसाकडचे पुष्कळ लोक पडले. नंतर
ास आशाभंग होऊन मुलकांत पळत फिरूं लागला,
ां पोटास अन्न व आंगावर वस्त्र चांगलें नाहीं, अ-

शी त्याची अवस्था झाली. तेसमयीं त्याच्या पक्षास जे लोक होते त्यांनी जर त्याला त्याच्या शत्रूच्या स्वाधीन केलें असतें तर त्यांस पुष्कळ द्रव्य मिळालें असतें परंतु असला विश्वासघात नकरितां त्यांनी त्याची खातमी बाहेर फुटूं दिली नाहीं, मग शेवटीं तो एक्या गलबतांत बसून फ्रान्सदेशीं पळून गेला. तेसमयीं आंगांत जाडें जुनें काळ्या वस्त्राचें डगलें घालून त्याजवर डोंगरी लोकांचा पेहरावा घातला होता, आणि कंबरबंदास पिस्तूल व कटार लोंबती बांधली होती. आंगांत बहुत दिवसांची मळकी खमीस, भुकेनें व श्रमानें डोळे खोल गेलेले, तोंड फिकट, शरीर रोग्यावाणी झालेलें, अशी त्याची दशा झाली होती. मग त्या कलोडेनच्या लढाईतून जे बंडवाले धरून आणिले होते त्यांपैकीं कित्येकजण लार्ड ह्मणजे मानकरी व कित्येकजण सरदारलोक होते. त्यातून कित्येकांस जिवें मारलें, कित्येकांचे लंडनशहरचे डोंगरीवर शिरछेद केले, कित्येकांस फांशी देऊन त्यांचा अंत वोढीत नेऊन त्यांचे तुकडे केले, याप्रकारें त्या बंडाचा शेवट झाला. लार्ड किल्मानोक, लार्ड बाल्मारिनो, व लार्ड लोवाट; व लार्ड क्रोमार्टी असे थोर थोर नामांकित मानकरी त्या बंडामुळें आपल्या जिवास मुकले.

या दुसऱ्या जार्जाचे शेवटच्या कारकिर्दीत लढाया फार झाल्या. त्या लढाया फ्रेंच लोकांनी अमेरिका खंडांत व युरोप खंडांत मुलूक घेऊन ठाणीं घातलीं होतीं तेथें होत असत. असें होत असतां भूमध्य समुद्रांत मेनोर्का ह्मणून एक बेट आहे त्याजवर फ्रेंच लोकांनीं हल्ला केला. तेसमयीं बिंग् ह्मणून जो सेनापति होता त्याच्या स्वाधीन लढाऊ गलबतांचा समुदाय

रून त्या बंदाच्या कुमकेस त्याला पाठविला. तेव्हां ग्लीशांचा बचाव कोणत्या प्रकारें करावा अशा विचारांत तो सेनापति आहे, इतक्यांत फ्रेन्चाकडून लढाऊ गलबतांचा समुदाय तेथें येऊन पोंहचला. ते समयीं आतां कसें करावें याप्रमाणे त्या सेनापतीची मोठी गलबल होऊन त्याणे फ्रेन्च गलबतांशीं लढतां त्यांस तसेंच जाऊं दिलें. इंग्लिश लोक शत्रूकडच्या लढाऊ गलबतांशी गांठ पडली असतां ते त्या गलबतांस सुखाने सोडून देत नाहींत, त्यांचा कांहीं तरी मोड करितात, याप्रमाणें त्या सेनापतीनें केलें नाहीं, ह्मणून त्याची चौकशी करून पोर्ट स्मौथ येथें त्याला एका लढाऊ गलबतांवर तोफेच्या तोंडीं दिला.

कलकत्त्यास ब्लाकूहोल ह्मणून एक ठिकाण होतें त्याचें कांहीं वर्तमान सांगतों. कलकत्ता शहर इंग्लिश लोकांच्या स्वाधीन झालेलें असें पाहून एक्या राजानें इंग्लिश लोकांचें लोकांशीं लढाई आरंभिली, ते समयीं तें शहर काबीज करितांना इंग्लिशांकडले एकशें पन्नाळीस शिपाई राजाच्या हातीं सांपडले, त्यांस धरून त्यांची कांहीं एक ममता न धरितां त्यांला एक्या तुरगांत कोंडून ठेविलें. त्या तुरंगाचें नाव ब्लाकूहोल, यांतसुमारें वीस फूट मात्र जागा होती. या प्रमाणें एकतर जागेचा संकोच, त्यांत गरमीचे दिवस, व त्या तुरंगांत वायु जाण्यारास मार्ग नव्हता, तेणेंकरून फार उबारा होऊन त्यांचे दम कोंडले. तेव्हां रात्रीस जे एकशें पंचाळीस कोंडले होते, त्यांतून दुसरे दिवशीं तेवीसशिपाई मात्र जिवंत सांपडले. बाकीचे अवघे मरून गेले. मग जे जिवंत राहिले होते त्यांस ज्वर लागून तेही मेले, याप्रमाणें घडलें असतांही इंग्लिशांनीं कलकत्ता शहर

त्या राजाकडेस न राहूं देतां आपल्याकडेस पूर्ववत् करून घेतलें, त्यांनंतर मागाहून इंग्लिश लोकांनी हिंदुस्थानांतील पुष्कळ मुलूक घेतला.

आतां तुह्मास वुल्फ ह्मणून जो सेनापति झाला त्याचें वर्त्तमान सांगतों. हा सेनापति अमेरिका खंडांत किबेक् शहराशीं अतिनिकरानें लढत असतां यांस मोठमोठ्या अडचणी येऊन पडल्या, त्यासमयीं हा पसतीस वर्षांच्या वयांत असतां ही याणें त्या सर्व अडचणी दूर केल्या. नंतर याचे मणगटास एक गोळी लागून जखम पडली, असें असतां ही याणें आपलें ठाणें न सोडितां त्या हातास रुमाल गुंडाळून जसाचा तसाच आपल्या लोकांस लढण्याविषयीं हुकूम करूं लागला. मग संगीन बसविलेल्या बंदुकांचे शिपायांस पुढें घालून त्यांच्या मागून आपण जात असतां एक गोळी येऊन याच्या उरांत लागली, तणेंकरून हा पडून प्राण सोडण्याच्या लगबगेंत आहे इतक्यांत "ते पळतात, ते पळतात" असा याच्या कानीं शब्द पडला, ते समयीं त्या मरणकाळींच्या वेदनांनी व्याकूळ असतां ही यानें क्षणमात्र सावध होऊन विचारिलें कीं "कोण पळाले," तेसमयीं फ्रेंचच पळाले" असें यास सांगितलें. तें ऐकतांच ज्या शिपायानें याला हातांवरून धरिलें होतें याच्या उरावर मस्तक टेकून निचेष्टित पडला, शेवटीं मी सुखानें मरतों असें बोलून प्राण सोडिला. या उद्गारांवरून असें जाणावें कीं आपला ज्या देशीं जन्म झाला त्या देशाच्या हितार्थ आपली तरवार गाजवून यश मिळालें ह्मणजे परम आनंद होतो.

नंतर राजा केन्सिंगस्टन नगरीं आपल्या वाड्यां-

त असतां, सन्‍ सतराशें साठांत अकटोबर महि- १७६०.
न्याचे पंचविसावे तारखेस असें झालें कीं, राजा
आपले नित्याचे वेळेस उठून कांहीं समागमें लोक घे-
ऊन केन्सिंग्स्टन्च्या बागांत प्रार्थीच फिरायास गेला.
मग तेथून परत येऊन त्या वाड्यांत याची उठा बसा-
याची जी खोली होती त्या खोलींत हा एकटाच गेला,
मग कांहींवेळ न होतां अकस्मात् भूमीवर पडला, तो
शब्द याच्या एक्या सेवकानें ऐकून येऊन पाहिलें, तो,
राजा मरायाच्या संधींत अत्यावस्थ आहे असा दिसला.
मग त्यानें लौकरच प्राण सोडला. राजा मरण पावला
त्याकाळीं यास सत्याहात्तरावें वर्ष लागलें होतें, यानें
सुमारें तेहेतीस वर्षे राज्यकेलें.

प्रश्न.

डुसरा जार्ज राजा कोणत्या सालीं राज्य करूं लागला ?

त्याणें आपला मुख्य प्रधान कोण केला ?

सरॉबर्डवाल्पोल् या राजाच्या पूर्वीं मोठमोठ्या कामांत आपुली सत्ता चालवीत असे काय ?

बरें दुसऱ्या जार्जचे वेळीं कांहीं लढाया होत अ-सत काय ?

कोणाशीं होत असत ?

पंचेचाळीसांचें बंड असें कां ह्मणतात ?

चार्लिसास कोणत्या लढाईत यश मिळालें होतें ?

मग तो चार्लस इडिन्बर्ग नगरास गेला तेव्हां त्या-स तेथील लोक कसें मानूं लागले ?

मग त्या चार्लसानें आपल्या प्रधानांशीं विचार करून काय ठराव केला ?

मग तो चार्लस स्काटप्रांतीचे बंडवाले लोक घेऊन इंग्लांडास आला होता काय ?

तो कोठपर्यंत आला होता ?

मग चार्लसाबराबर जे सर्दार लोक होते त्यांचीं आपआपल्यांत कलह उत्पन्न होऊन वैमनस्यें पडलीं काय ?

त्या चार्लसास बहुत्येक लोक सामील झाले होते काय ?

मग तो स्काटलांडास परत गेला काय ?

त्याकाळीं त्याच्या पाठीस कोण लाविला होता ?

त्या कंबर्लांडच्या ड्युकानें मोठी लढाई कोठें केली, त्याकाळीं कोणास जय मिळाला ?

त्या कलोडिनच्या लढाई नंतर चार्लसाचें काय झालें ?

तो कसा पळून गेला त्याकाळीं त्यास काय अवस्था झाली होती तें सांगावें ?

त्या बंडांत सामील झाल्यावरून स्काटप्रांतीचे लार्ड मेले गेले काय ?

त्यांचीं नावें काय तीं सांगावीं ?

त्या दुसऱ्या जार्ज राजाचे वेळेस इंग्लिश लोकांकडून परमुलकांत लढाया चालल्या होत्या काय ?

फ्रेन्च लोकांनीं भूमध्य समुद्रांतील कोणत्या बेटावर हल्ला केला ?

मग त्या बेटाच्या कुमकेस इंग्लिशांकडून कोणत्या सेनापतीस रवाना केलें ?

या बिंग सेनापतिनें फ्रेनच लोकांच्या गलबतांशीं

लढाई पकरितां त्यांस तसेंच जाऊं दिलें त्याजवरून त्या बिगास शिक्षा झाली तो प्रकार सविस्तर सांगावा ?

कलकत्त्यास इंग्लिश लोकांस ब्लीक् होलींत कोंडून घातलें होतें तो प्रकार सांगावा ?

उल्फ सेनापति कोठें मरण पावला ?

तो कसा मेला व मरतेवेळीं काय काय बोलिला तें सांगावें !

दुसरा जार्ज राजा कोणत्या सालीं मरण पावला ?

तो कोठें मेला त्याच्या मरणाचा प्रकार सांगावा?

त्यानें किती वर्षे राज्य केलें ?

त्याचें वय किती होतें ?

पत्र ३३.

चिरंजीव०—विशेष मागल्यापत्रांत तुह्मास दुसऱ्या जार्जाचें वर्त्तमान कळविलें. त्यानंतर तिसरा जार्ज राजा झाला, त्याचें वर्तमान आतां लिहितों. या राजानें जितकीं वर्षे राज्य केलें तितकें कोणी केलें नाहीं. हा सन सतराशें साठांत गादीवर बसला आणि यानें सन अठराशें विसांपर्यंत राज्य केलें. माझ्या वयामुळें मला या राजाचे पहिल्या कारकिर्दीच्या बहुत्येक गोष्टींचें स्मरण आहे, याचे अलीकडल्या कारकिर्दींत ज्या ज्या गोष्टी घडल्या आहेत, त्यातर अलीकडल्या बहुत्येक लोकांस ठाउक्या आहेत. त्या राजानें बहुत दिवस राज्य केलें आणि याच्या वेळां जीं जीं वर्त्तमानें घडून आलीं तीं बहुत्येक लोकांस उविस्तर ठाउकीं आहेत, तीं सर्व एक्याच पत्रांत लिहिलीं असतां

तें पत्र फार वाढेलें ह्मणून तुह्मास कळवावयाजोगीं जीं वर्तमानें आहेत तींच या पत्रीं लिहून पाठवितों.

हा तिसरा जार्ज राजा दुसऱ्या जार्ज राजाचा पुत्र नव्हे, त्याचा हा नातू होय. याचा बाप फेड्रिक वेल्स प्रांतींचा राजा, तो दुसऱ्या जार्जाच्या अगोदर मरण पावला. तिसऱ्या जार्जानें सन सतराशें एकसष्टांत सप्टेंबराचे आठवे तारखेस जर्मान देशींच्या राजकन्येशीं लग्न केलें, तिचें नाव शालट. ही राणी चांगली गुणी असे, ही बहुत वर्षें वाचून राजाच्या अगोधरच मेली. नंतर कांहीं दिवसांनीं राजा वारला, आतां ज्या ज्या मुख्य गोष्टी घडल्या आहेत त्या संक्षेपानें सांगतों.

१७६१

सन सतराशें सहासष्टच्या सुमारांत हिंदुस्थानांत इंग्लिश लोकांचा अधिकार फार वाढला. त्याकाळीं हिंदुस्थानांत इंग्लिशांकडून लार्ड क्लैव ह्मणून एक मोठा अंमलदार होता.

१७६६

सन सतराशें अडुसष्टाच्या सुमारांत जान विल्कीसूची मिडलसेकससंबंधी प्रतिभूच्या अधिकारावर नेमणूक झाल्यामुळें इंग्लांडदेशीं फार गडबड झाली. हा विल्किस स्वभावानें अस्थिर, गडबड्या असे, तंटे बखेडे उभ करावे हें यास फार आवडे.

१७६८

सन सतराशें अडुसष्टच्या सुमारें लंडन नगरांत कारागीर कसबदार लोकांत केला चातुर्य वाढवावें या हेतूनें तिसऱ्या जार्जानें एक विद्या शाळा स्थापिली. त्या शाळेंत जे जे लोक शिकून चित्र पुतळे इत्यादि करितात तीं सामर्सेट नगरांत एक मोठा वाडा आहे, तेथें प्रतिवर्षीं लोकांस दाखवितात.

१७६८

क्यापटेन कूक ह्मणून एक विख्यात पु- १७६८
रुष होऊन गेला तो या वर लिहिल्याच साली
गलबतांत बसून पृथ्वी भोंवती प्रदक्षिणा करायास नि-
घाला. पृथ्वी नारिंग फळासारखी गोलाकार आहे.
याजकरितां कोण्या एक्या ठिकाणाहून गलबतांत बसू-
न एक्याच दिशेकडेस नीट पुढें चाललें असतां ज्या ठि-
काणाहून गलबत हकारलें असतें, त्याच ठिकाणीं का-
ळेंकरून येऊन पोहचतें. याप्रकारें क्यापटेन कूक नि-
घाला, तो सुमारें तीन वर्षांनीं पृथ्वी भोंवता जाऊन
आला.

नंतर तो पुनः सन सतराशें बहात्तरांत पृथ्वी पर्य-
टन करायास निघाला, तेसमयीं तो सतराशें पंच्याहात्त-
रांत आला. याच संधीस अमेरिका खंडांत इंग्लिश
लोकांची व अमेरिका करांची प्रथम लढाई झाली, तेणें-
करून इंग्लिश लोकांची सत्ता अमेरिका खंडांत बहुत
उणी झाली, परंतु असली सत्ता उणी झाली तेणेंकरून
इंग्लंडच्या राज्यास कांहीं अपाय झाले असें नाहीं
तें जसेंचें तसेंच चाललें. पूर्वी अमेरिकाकर इंग्लंडच्या
राज्यास मुख्य गादी असें मानून वागत होते, नंतर सन
सतराशें शाहात्तरांत आपण स्वतंत्रपणें राज्य १७७६
करूं लागले. अमेरिकाकरांचे फौजेचा जो
प्रतापी सेनापति असे त्याचें नाव वाशिंगटन सन सत-
राशें अठ्याहात्तरांत अमेरिकाकर इंग्लिश लो- १७७८
कांवर उठले, त्याकाळीं अमेरिकाकरांस फ्रेंनूच
लोक सामील झाले होते. त्याच संधीस चाथ्यामच्या
अर्लास देवाज्ञा झाली, हा इंग्लांडच्या राज्यांत मोठा प्रता-
पवान् कर्त्ता पुरुष असे. याच्या लेंकाचें नाव पिट,
हा ही सर्व प्रसिद्ध होऊन गेला.

पूर्वी अमेरिकाकरांचा व स्पेनकरांचा जो राज्य प्रकरणीं परस्पर संबंध होता तो स्पेनकरांनी नाहींसा
१७७९. करून ते सन सतराशें एकुणऐंशींत स्वतंत्रपणें वागूं लागले. नंतर अमेरिकाकर इंग्लिशांवर उठले आहेत असें पाहून ते स्पेनकरही त्यांस सामील झाले, त्याकाळीं इंग्लिश लोकांस एक्याचसमयीं फ्रान्सकरांशीं, व स्पेनकरांशीं व अमेरिकाकरांशीं भांडावें लागलें. त्याच वर्षीं कपतान कुक पृथ्वीची तिसरी प्रदक्षिणा करायास निघाला होता, त्यास पासिफिक् सागरांतलि ओविही बेटांत एक्या रानवटी मनुष्यानें मारिलें. हें बेट व पूर्वीं ज्याज्या स्थळांचीं नावें येऊन गेलीं तीं सर्व पृथ्वीचे नकाशांत पाहून त्यांची ओळख करून घ्यावी.

सन सतराशें ऐंशींत इंग्लांडांत प्रजेनीं मोठी धुमा-
१७८०. ळी केली, तो प्रकार असा झाला कीं, रोमन क्याथलिक् लोकांस पार्लियामेन्ट सभेनीं कित्येक गोष्टींची सूट दिली. त्याजवरून जार्ज गार्डन् ह्मणून एक लार्ड होता त्यानें लोकांस जमवून राज्यांत धुंदळ करावयास सांगितलें, ते समयीं त्यां लोकांनी लंडन शहरांत व त्या शहरच्या आसपास जी क्याथलिक् लोकांचीं देवुळें होतीं त्यां सर्वांचा विध्वंस केला. न्यूएगेट वल्फीट व किंग्स्बेन्च ह्मणून जे तुरुंग होते ते, व बहुत्येक गृहस्थांचीं घरें जाळून टाकिलीं. नंतर ज्यांस थोडका पगार देऊन शहराचे रखवालीस जे शिपाई ठेविले होते, त्यांस व काहीं लश्करास त्यां लोकांवर पाठविलें, तेव्हां ते मागें हटले, जर ते न हटते तर त्यांनीं खजिना ठेवावयाच्या वाड्याचाही नाश केला असता. तेसमयीं त्या धुमाळखोर लोकांपैकीं दोनशें माणसें दगावलीं, त्यांत कित्येक मारलीं गेलीं व कित्ये-

घायाळ झाली. मग त्या जार्ज 'गार्डनास' धरून त्याची चौकशी केली. तेसमयीं त्याने त्यीं लोकांकडून असला अनर्थ करविला असें शाबूत झालें नाहीं, ह्मणून त्यास सोडून दिलें.

सन सतराशें ब्यायूशींत आडमिराल राडनीं आपल्या पराक्रमेंकरून थोर योग्यतेस चढला, तो असा. तो समुद्रांत फ्रेनूच लोकांचा पराभव करून जय पावला, तेसमयीं त्याचें शौर्य, यश, पाहून त्यास सरकारानें मोठी पदवी दिली. या प्रकारें घडत असतां अमेरिका खंडांत इंग्लिश लोकांस काळ प्रतिकूळ झाला असे. १७८२.

जिब्राल्टर शहर कोठें आहे व हें इंग्लीश लोकांनी कोणत्या सालीं घेतलें हें एक्या मागील पत्रांत तुह्मास कळविलें आहे. हें शहर स्पेन् देशास जवळ असतां इंग्लिशांच्या स्वाधीन झालें असें पाहून स्पेनकरांस ती गोष्ट सहन होईनाशी झाली. तेसमयीं तें शहर इंग्लीश लोकांपासून घेण्याचा त्यांनी उद्योग आरंभिला, परंतु तें शहर त्यांच्या हस्तगत झालें नाहीं. त्याशहरचा अधिकारी जन्राल येलियट त्याच्या शौर्या पुढें व तोफांच्या भडमारा पुढें ते स्पेन्कर निरुपाय होऊन त्यांनीं तें शहर घेण्याचा नाद सोडून दिला.

नंतर सन सतराशें त्र्यायूशींत इंग्लिश लोकांचा व अमेरिका करांचा सल्ला झाला. तो असा कीं इंग्लिश व अमेरिकावाले उभयपक्षी लढाया करकरून त्रासले होते. तशांत इंग्लिशांनी पाहिलें कीं त्या लढाईपासून आपल्यास मोठा लाभ होतो असें हीं नाहीं, याजकरितां सल्ला करावा हेंच युक्त असें जाणून तह ठरविण्यास कबूल झाले. सल्ला होते- १७८३.

ऊन राजास कोठें लढाईचा प्रसंग प्राप्त होऊं नये असा योग आला असतां राज्य मोठे सुखानें नांदूं लागतें, परंतु अशा शांतकालाचें फारसें कोणी वर्णन करीत नाहीं. कोणे एका देशाचा वृत्तांत ह्मटलें असतां त्यांत लढाया भांडणें यांच्याच काय त्या कथा, आणि लोकांस त्याच फार करून गोड लागतात. पण त्या खेरीज इंग्लांडदेशाचा वृत्तांत ऐकून घ्यायाजोग्या बहुत गोष्टी आहेत त्यांतील कित्येक तुह्मास लिहून पाठवितों.

१७८४ सन सतराशें चौऱ्यायूर्शीत वेष्टमिन्स्टरसंबंधी प्रतिभूचा उद्योग चालविण्याविषयीं नेमणुकी होऊं लागल्या, त्याजवरून सिसिल, ब्रेवकाक्स यां दोघांचा मोठा वाद झाला.

याच साली सन्डेस्कूल ह्मणून शाला घातल्या, त्यांत मुख्यत्वेंकरून धर्म शिकवितात. रेक्स ह्मणून एक चांगला गृहस्थ होता, त्याणें असली पहिली शाला ग्लौसेस्टरास घातली,

१७८६ सन सतराशें शहायूर्शांत मार्गरेट निकल्सन ह्मणून एक वेडी स्त्री असे, तिणें राजा रथांतून उतरत आहे इतक्यांत राजावर सुरीचा घाय टाकिला, पण तो चुकला, राजास लागला नाहीं. असलें राजावरचें विघ्न टळलें ह्मणून राजाचें कल्याण इच्छिणारांस मोठा आनंद झाला. मग तिला धरून बेडलाम ठिकाणीं कोंडून ठेविलें, ती तेथेंच मेली.

याच अवधीस हेस्टिंगची चौकशी आरंभिली. हा साहेब हिंदुस्थानांत गवर्नर असतां याणें गैर्वर्तणूक केली असा याजवर आरोप आला होता, त्याची चौकशी नऊवर्षं चालली, शेवटीं त्याजवर कांहीं शाबूत न होतां तो त्या आरोपापासून मुक्त झाला.

सन सतराशें अठ्यायशींत राजास मोठें दुखणें लागून त्याच्यानें राजकारभार होईना असें झालें, तेव्हां वेल्स प्रांताच्या राजास तो राजकारभार चालवावयास आणावा असा बेत झाला, इतक्यांत राजा बरा झाला. तेसमयीं सर्व राज्यांत मोठा आनंद झाला, लोक ईश्वराचा स्तव करूं लागले याप्रकारें राजा बरा होऊन आपल्या कुटुंबांत व प्रजांत सुखानें नांदूं लागला, त्याजवरून राजासही मोठा हर्ष होऊन १७८९ सन सतराशें नव्याऐशींत अप्रील महिन्याचे तेविसावे तारखेस राजानें मोठ्या भक्तीनें व समारंभानें सन्टपालच्या देवुळास जाऊन तेथें ईश्वराचें उपकारस्तवन केलें.

त्याच संधीस फ्रान्स राज्यांत एक मोठी उलटापालट झाली, तेसमयीं त्या राज्यांत घोर अकर्मै घडलीं, व महान् दुःखें प्राप्त झाली. तो प्रकार असा कीं, सर्वत्र मोकळीक व सर्वत्र समानता असावी, एक लहान एक थोर असा कांहीं भाव नसावा असें तेथले लोक बोलूं लागले, व धर्मप्रकरणीं कांहीं विपरीत व अनर्थकारी मतें सांगूं लागले. तेसमयीं तेथें प्रजांस जशी इंग्लांडांत मोकळीक असे तशी फ्रान्सदेशीं नव्हती, राजाचा कांहीं जुलूम असे, परंतु त्या प्रजांनी राजसत्तेतून मोकळे होऊन सुखी व्हावें या बुद्धीनें आपल्यावरील दाब उडविण्याविषयीं जो उद्योग आरंभिला, तेणेंकरून ते उलटे अधिक दुःखी झाले. त्याकाळीं लोकांस उपद्रव व बलात्कारच होऊं लागला, कोठें प्रजांनीच राज्य करूं लागावें, तेसमयीं त्यांनी क्रोधाविष्ट होऊन अनर्थ करावे; कांहीं त्यांतील निवडक मंडळींनेच अंमल करूं लागावें, तेथ-

ळेस व्हाव्या तशी घातपातादिक अकटोविकट पीडा क रुंव्या; आपल्यांत जो मुख्य राज्यकर्ता व्हावा, त्याल कांहीं दिवस ठेऊन हांकून लावावा; नंतर त्याच्या स्था नीं दुसरा नेमावा, याप्रकारें फ्रान्सदेशीं किन्येक वर्ष आकांत चालिला होता. तेसमयीं जे जे मुख्य राज्यकर्ते झाले ते बहुधा सर्व दुष्टदुरात्मे असत, नंतर त्यां लोकांनी बोनापार्ट ह्मणून एक पुरुष होता त्याकडेस राज्यकारभार सोंपिला, आणि राजा असें नावही तोंडानें घेऊंनये असा राजाचा त्रास आला होता ह्मणून त्या बोनापार्टाला राजा असें नबोलतां, मुख्य प्रधान असें नाव ठेविलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्यालाच राजपदीं स्थापिलें, मग पूर्वीं जीं दुःखें होत होतीं त्यांजपक्षां अधिक दुःखें होऊं लागलीं. सारांश पूर्वींचा राजा आह्मावर जुलूम करितो असें लोकांनीं मानून त्याजवर सर्व उठले, तेणेंकरून हाणमार होऊन बहुत खून होऊं लागले आणि व्हावे तसे अनर्थ होऊं लागले. तसमयीं फ्रान्सदेशांत जो महान् अनर्थकारी प्रसंग प्राप्त झाला होता, त्याचें येथें सविस्तर वर्णन करावें असें नाहीं, कांतर तें दुसरें प्रकरण, त्याचा इंग्लांडदेशाच्या वृत्तांताशीं फारसा संबंध नाहीं, परंतु फ्रान्सदेशीं त्यावेळीं जें जें घडे, त्याचा आसमंतात् देशांचेही लोक शोध ठेवीत; तशांत फ्रान्सदेश इंग्लांडास केवळ जवळ, तेथें ज्या ज्या गोष्टी घडल्या त्या जाणों इंग्लांडांतच घडल्या असें इंग्लीश लोक मानीत ह्मणून तो वृत्तांत येथें कांहींसा सांगितला. मग सन सतराशें त्र्या-

१७९३ ण्णव त फ्रेंच लोकांनीं आपला राजा सोळावा लुइस, त्याचा शिरछेद केला. नंतर कांहीं दिवसांनीं राणीचा व राजाच्या कुटुंबाचीं जीं दुसरीं माणसें होतीं त्यांचा-

ही शिरच्छेद केला. सारांश ते लोक क्रूरकर्म व वध याविषयीं केवळ तत्पर झालेले असें त्यांच्या आचरणावरून दिसे. फ्रान्सदेशींचे लोक जेव्हां राजाची अमर्यादा करून धुमाळी करूं लागले, तेसमयीं आपल्याकडेस राजानें मोकळीक ठेविली नाहीं असें मानून इंग्लंडदेशींचे लोक तसलीच अमर्यादा करण्याच्या बेतांत होते, परंतु फ्रेंच लोकांस त्या अमर्यादेमुळें जीं दुःखें व संकटें प्राप्त झालीं तीं पाहून इंग्लिश लोक उगेच राहिले. तसली दुष्ट बुद्धि इंग्लिश लोकांस प्राप्त झाली नाहीं, ही ईश्वराचीच कृपा जाणावी. लोक ह्मणत असतात कीं राजानें आह्माकडेस कांहीं सत्ता व मोकळीक ठेविली नाहीं, पण नीतीनें वागण्याविषयीं सर्वांस मोकळीक आहे, अनीतीनें वागण्याविषयीं मात्र मोकळीक नाहीं, आणि तसल्या मोकळिकीची इच्छा करूंनये. फ्रेंच राजाची उलटापालट झाली तेसमयीं राज्यांत सर्वत्र समानता असावी असें लोक बोलत परंतु असली समानता होणे असाध्य असें आतां लोक विचार करून समजूं लागले. असें आहे जर राज्यांतील सर्व द्रव्य सर्व लोकांनी एकसारखें वाटून घेऊन सर्व समान झाले, तरीच लोक कांहीं दिवसांनी लहान मोठे होतील, त्यांचेठायीं समानता राहणार नाहीं जो आळशी अव्यवस्थ तो एक वर्षानें तुरुंगांत पडेल, जो व्यवस्थेने वागणारा तो एकवर्षानें आपली मिळकत असेल त्यापेक्षां दुप्पट करील; जो आज मातबर तो उद्यां भिकारी असा होईल, ह्मणून लोकांच्याठायीं सर्वत्र समानता होणें असाध्य.

फ्रान्सदेशांत जीं क्रूरकर्में घडूं लागलीं तीं युरोपखंडांतील कित्येक देशींचे लोक ऐकून उगेच राहिले

नाहींत, तीं बंद होण्याविषयीं त्या त्या देशींच्या लोकां-शीं उद्योग केला. त्यांस असें वाटूं लागलें कीं फ्रान्स देशांत जो अनर्थ मांडला आहे व जीं अमंगळ मतें प्रवृत्त झालीं आहेत तेणेंकरून आसमंतांतील राज्यांत अपाय प्राप्त होईल ह्मणून आस्त्रिया, व प्रशिया देशींचे लोक फ्रेन्च लोकांशीं लढावयास गेले. नंतर
१७९३. सन सतराशें त्र्याण्णवांत इंग्लिश लोक त्या दोन्ही देशींच्या लोकांस सामील झाले. मग त्या दिवसापासून एकसारिख्या लढायाच होत असत. त्या बंद
१८०१. होऊन थोडकींच वर्षें झालीं. त्या लढाया सुमारें वीस वर्षें चालल्या होत्या, सन अठराशें एकांत मात्र कांहीं दिवस बंद पडल्या होत्या. तेसमयीं बोनापार्टीला आवेशामुळें लढाया केल्यावांचून बहुत दिवस राहवेना ह्मणून पुनः लौकरच त्या लढाया चालू झाल्या. त्यावेळीं युरोपखंडांत जिकडे तिकडे फ्रेन्च झाला होता, शेवटीं सन अठराशें पंधरांत वा-
१८१५. टर्लू येथें जी लढायी झाली त्या लढायींत वेलिंग्टनच्या ड्युकानें बोनापार्टचा अगदीं मोड करून टाकिला. इंग्लिश लोकांकडील लढाऊ गलबतांनी समुद्रांत ज्या नामांकित लढाया केल्या त्यांचें वर्तमान तुह्मास सांगितलें असतां हें पत्र फार वाढेल, ह्मणून तें वर्तमान सविस्तर सांगत नाहीं. इंग्लिशांकडील समुद्रांत लढणारे लोक युद्धास उभे राहिले असतां ते जय पावल्यावांचून मागें येतच नाहींत, असें त्यांच्या त्या लढायांवरून कळून येतें. याप्रकारें समुद्रांत मोठी लढाई करून सन सतराशें चौऱ्याण्णवांत हौड हा विजय पावला. सन सतराशें सत्याण्णवांत सर्जान जर्वीस जय पावला. तेसमयीं त्याचें शौर्य व

युद्धकौशल्य पाहून त्यास लार्ड सेन्टव्हिन्सेन्ट असें पद दिलें. त्याच सालीं लार्ड डंकन् हा डच लोकांच्या लढा-ऊ गलबतांचा मोड करून जय पावला. सन १७९८.
सतराशें अठ्याण्णवांत लार्ड नेलसन् हा नैलयेथें जी मोठी लढाई झाली त्या लढायींत जय पावला. नंतर हा थोर प्रतापवान् लार्ड फ्रेनूच लोकांच्या लढाऊ गलबतांचा अगदीं मोड करून सन अठराशें पाचां- १८०५.
त त्राफल्गारचे लढाईत पडला. त्या मोठे लढाईत केवळ शूर, समुद्रांत लढण्याविषयीं अति कुशल, असे इंग्लिश शिपाई बहुत होते, त्यांचें वर्णन करूं लागलें असतां ग्रंथ फार वाढेल. त्याकाळीं भूमीवर लढणारेही तसेच नामांकित शिपाई होते, त्यांनी स्पेनवाल्याशीं व दुसऱ्या देशीच्या लोकांशीं मोठ्यामोठ्या लढाया केल्या. त्यांनी वाटर्लूचे लढाईत जो पराक्रम केला तो तर सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. हीं सर्व वर्तमानें बाळशास्त्री यांहीं जो इंग्लंडचा वृत्तांत ग्रंथ केला आहे त्यांत विस्तरेंकरून सांगितलीं आहेत, तो ग्रंथ तुह्मी पुढें मोठेपणी वाचून समजून घ्यावा.

नंतर तिसऱ्या जार्ज राजास बहुत दिवस दुखणें लागून तो सन अठराशें विसांत मरण पावला. १८२०.
हा एक मोठा उत्तम राजा होऊन गेला. या राजास जेव्हां बहुत दिवस दुखणें लागलें होतें, तेव्हां राज्यकारभार वेल्स प्रांताच्या राजाकडेस सोंपिला होता. मग पुढें तोच इंग्लंडचा राजा झाला. लाभ० हे आशीर्वाद.

प्रश्न.

तिसरा जार्ज राजा कोणत्या सालीं राज्य करूं लागला ?

तिसरा जार्ज राजा कोणाचा लेंक ?

याच्या बापानें इंग्लांडचें राज्य केलें काय ?

तिसऱ्या जार्जानें कोणत्या राजकन्येस वरिलें होतें तिचें नाव काय ?

कोणत्या सालीं राजाचें लग्न झालें ?

कोणत्या सालीं लार्ड क्लैव यानें इंग्लिश लोकांची हिंदुस्थानांत सत्ता वाढविली ?

जानविल्कीस कोण होता आणि त्याजविषयी इंग्लांडांत कोणत्या सालीं गलबल झाली होती ?

कोणत्या सालीं लंडननगरांत सरकारानें विद्याशाला स्थापिली ?

कोणत्या सालीं क्याप्टन कूक याणें पृथ्वीभोंवती प्रदक्षिणा केली ?

त्यास ही प्रदक्षिणा करायास किती वर्षें लागलीं?

त्याने दुसरी प्रदक्षिणा केली काय ?

कोणत्या सालीं केली ?

त्यास ही प्रदक्षिणा करायास किती वर्षें लागलीं ?

कोणत्या सालीं अमेरिकावाल्यांशीं लढाई लागली ?

कोणत्या सालीं अमेरिकावाले इंग्लांडच्या गादीस मुख्य... असें नमानितां स्वतंत्रपणे राज्य करूं ला...

अमेरिकावाल्यांस दुसऱ्या कोणत्या देशींचे लोक सामील होऊन इंग्लीश लोकांशीं भांड

मग क्यापटन कूक याणीं तिसरी पृथ्वी प्रदक्षिणा आरंभली काय ?

नंतर तो मागं आला काय ?

त्यास कोणीं कोठे मारिलें त्याचें तुह्मास स्मरण आहे काय ?

लंडन् शहरांत कोणत्यासालीं प्रजांनीं धुंधळ केली कशाकरितां केली ?

ती धुंधळ प्रजांच्या हातून करविल्याचा कोणावर आरोप आला होता ?

मग त्याचें काय केलें ?

लार्डराडनी कोणत्यासालीं फ्रेन्च लोकांचा समुद्रात मोडकरून जय पावला ?

जिब्राल्टर शहर इंग्लिश लोकांपासून घेण्याचा कोणीं उद्योग केला होता काय ?

त्याकाळीं जिब्राल्टराचा गवर्नर कोण होता ?

मग त्याणें तें शहर शत्रूच्या हातीं जाऊं दिलें काय ?

अमेरिकाकरांशीं कोणत्यासालीं सल्ला झाला ?

सिसिलबे आणि फाक्स यांचा वेस्ट मिनिष्टरच्या नेमणुकीविषयीं कोणत्यासालीं वाद झाला ?

सन्डेस्कूल ह्मणून जी शाला स्थापिली ती कोणत्या सालीं स्थापिली व कोणीं कोठे स्थापिली ?

कोणत्या सालीं वेडे स्त्रीनें राजाला मारायाचा उद्योग केला, त्या स्त्रीचें नाव काय ?

हेस्टिंगची चौकशी कोणत्या सालीं सुरू झाली, ती चौकशी किती वर्षें चालली होती, कशाबद्दल त्याची चौकशी केली, व त्या चौकशीच्या अंतीं काय झालें ?

राजाला कोणत्या सालीं दुखणें लागलें?

कोणत्या सालीं फ्रेनूच देशांत राज्याची उलः
लट झाली?

फ्रानूच देशीचा राजा सोळावा लुईस याचा क
त्या झालीं शिरच्छेद केला?

फ्रेनूच लोकांशीं लढाई करावयास कोण को
देशींचे लोक गेले होते?

जां जां पुरुषांस समुद्रांत जय मिळाला त्य
नावें काय व त्यांस कोणकोणत्या सालीं जय मिळा

वाटर्लूची लढाई कोणत्या सालीं झाली?

तिसरा जार्ज राजा कोणत्या सालीं मरण पाव

समाप्त.

मोठा मसिद्ध विलियम पिट साहेब नामें होता; त्याव-
र लोकांनीं मोठा भरंवसा ठेविला होता.

जुने प्रधानांनीं राजानें नेमिलेले लोकांस आ-
पले मंडळींत घेतलें खरें; परंतु ते लवकरच त्यांचा द्वेष
करूं लागले, व राजास त्यांचा तिरस्कार यावा अशा यु-
क्ति त्यांनीं आरंभिल्या. राजाचें जर्मनी देशांतील मुलु-
खाकडे फार लक्ष असे, तेंच जुने प्रधानांनीं वाढावया
साठीं यत्न केला होता; आणि नवे म्हणूं लागले कीं, त्या-
पासून राज्याचे स्वार्थ बुडतील. अशा त्या दोघांचे बोल-
ण्यांतून आपले मतास जें मिळालें तें घेऊन, राजानें
थोडे महिन्यानंतर पिट साहेबास कामावरून दूर के-
लें. परंतु तें राजाचें करणें लोकांस आवडलें नाहीं,
म्हणून त्या पिट साहेबास फिरून सरकारचा सक्रेता
री याचें काम सांगितलें.

नवे प्रधान नेमिल्यावरही पूर्वीचे प्रधाना-
च्या वाईट मसलतींचीं फळें अमेरिका देशांत येत
होतीं. तेथें लढाईकरितां सरदार जात, ते तेथील
लोकांचा भ्याडपणा आणि सुस्ती यांच्या मोठ्या फि
र्यादी लिहून पाठवीत. तसेच तेथील लोकही आ-
पल्यावर पाठविलेले सरदारांचा गर्व, लोभ, व अ-

शक्तपणा यांचा तिरस्कार करीत. पूर्वी जनरल शर्ली म्हणून तेथें मोठा सरदार नेमिला होता, त्यास परत बोलावून तेथें लार्ड लौडन यास पाठविलें, परंतु तो-ही गृहस्थ तिकडून लवकरच निघून आला, म्हणून तीन वेगळ्या लढाया करण्याकरितां तीन सरदार पाठविले. केप ब्रिटन यावर फौज पाठवावयाची योजिली होती, तिचा सरदार जनरल आमर्स्ट क्रौन पाइंट व टिकोंदेरेगो या दोन ठिकाणांवर पाठविलेली फौज जनरल आबर्क्रौंबी याचे स्वाधीन केली होती, व तिसरी त्याचेपेक्षां दक्षिणेस फोर्टड्युकेन यावर जनरल फार्बस साहेबाजवळ देऊन पाठविली होती.

पूर्वींचे लढाईत केप ब्रिटन, फ्रेंच यांपासून इंग्लिश यांनीं घेतलें होतें, तें एसला शापेल एथील तहांत त्यांस परत दिलें, परंतु ती जागा मोठे उपयोगाची, आणि फ्रेंच तीचा आश्रय करून इंग्लिश लोकांच्या व्यापारास उपद्रव करूं लागले. तसेंच तें शहर माशांचे व्यापारास फार उपयोगी होतें, आणि त्या व्यापारापासून त्यावेळेस फार नफा होता. म्हणून तें फ्रेंच यांचे हातून काढून घ्यावें अशी सर्व राज्यांतील लोकांस इच्छा उत्पन्न झाली. त्या शहरचे सभोंवता लुइस्

बर्ग एथील फार बळकट किल्ला होता तेथें इंग्लिश यांनीं मोठ्या शौर्यानें हल्ला केला, आणि तें ठिकाण त्यांचे स्वाधीन झालें. मग लवकरच तो किल्ला मोडून टाकिला.

डुकेन एथील किल्लाही इंग्लिश यांचे स्वाधीन झाला. परंतु क्रौन् पाइंट याजवळ लढाई झाली, तींत त्यांचा आणखी एक वेळ मोड झाला. पूर्वीं त्या कामांत उतावीळपणामुळें ब्राडक मेला होता. आतां आबर्क्रोंबी यानें फार सावधगिरी करून तेथें जाण्यास बहुत वेळ लाविला, त्यामुळें शत्रूंस लढाईची तयारी करण्यास संधि सांपडली. तो टिकोंडरोगो याजवळ गेला, तेव्हां त्यानें किल्ल्याजवळ तळ देऊन पाडलेल्ये झाडांचे आश्रयानें शत्रु राहिले आहेत, असें पाहिलें. अशा गैर सोयी असतां इंग्लिश यांनीं पराक्रम केला, परंतु शत्रु निर्भयस्थळीं होते, म्हणून त्यांनीं त्यांचा फार नाश केला. त्यामुळें आबर्क्रोंबी यानें मागें येण्याचा बेत केला. इतकें झालें तरी आशा होती कीं, तोफखाना आला म्हणजे कांहीं फत्ते होईल, परंतु अगोदर त्याठिकाणीं मोड झाला होता, त्या भयामुळें आबर्क्रोंबी यास शत्रूंचे पुढें राहायास धीर होईना. म्हणून तो मागें आला, आणि जेथून निघाला होता त्या लेक्जार्ज तळावाजवळ जाऊन

राहिला.

पारीनीनें इंग्लिश यांचा पराजय झाला, तथापि लढाईमुळें त्यांचा स्वार्थ साधला. तो असाकीं डुकेन एथील किल्ला घेतल्यामुळें तेथील राहाणारे लोकांचे हल्ल्यांचा उपद्रव बंद झाला, आणि अमेरिका देशांतील इंग्लिश यांचे संस्थाना सभोंवते फ्रेंच लोकांचे किल्ले होते, त्यांचा परस्परें व्यवहार बंद झाला. यामुळें दुसरे वर्षी लढाईचा बेत चांगला होईल अशी आशा आली. नंतर दुसरे वर्षाचे प्रारंभीं प्रधानांनीं विचार केलाकीं, अशो मोठे देशांत एकच ठिकाणीं हल्ला करून सिद्दीस जाणार नाहीं. त्यांनीं मसलत केलीकीं, एकदांच उत्तर अमेरिका देशांत तीन ठिकाणीं हल्ला करावा; आणि त्या हल्ल्याची तयारीही झाली. मुख्य सरदार जनरल आमर्स्त यास बरोबर बारा हजार लोक देऊन क्रौन पांइन्ट यावर पाठविलें, कीं ज्याठिकाणीं इंग्लिश यांचें सामर्थ्य फार दिवस फुकट गेलें होतें. जनरल वुल्फ यानें समोरचे बाजूस सेंटलारन्स नदींत शिरून अमेरिका देशांतील फ्रेंच यांची राजधानी क्विबेक यास वेढा घातला, व जनरल प्रीडाक्स आणि जनरल जान्सन यांनीं नयागरा नदीजवळ

फ्रेंच यांचा किल्ला होता तो घ्यावयाचा उद्योग आरंभिला.

यातीहींतून शेवटची लढाई प्रथम सिद्धीस गेली. **नियागरा** एथील किल्ला मोठे कामाचा होता, आणि त्यापासून **फ्रेंच** यांचे उत्तरेकडील आणि पश्चिमेकडील संस्थानांची परस्परांशीं वहिवाट राहिली होती. प्रथम वेढा चांगला पडला, परंतु **जनरल प्रीडाक्स** तोफ फुटल्यानें मेला गेला, म्हणून सारें काम **जनरल जान्सन** साहेबावर पडलें. त्यानेंही पूर्वींचे सरदाराप्रमाणें पराक्रम करून अर्ध तासाचे आंत सगळी फौज पळविली. मग तें पाहून किल्लेकरीही आपण **इंग्लिश** यांचे स्वाधीन होऊन बंदींत पडले. **जनरल आमर्स्त** याचीही अशीच फत्ते झाली, परंतु इतकी प्रतिष्ठा झाली नाहीं, कारणकीं, तो लढाईचे ठिकाणीं गेला, तों **क्रौनपाइंट** व **टिकोंदरेगो** हीं दोन ही ठिकाणें तेथील लोकांनीं सोडून देऊन मोडलीं.

नंतर सर्व उत्तर **अमेरिका** देश **इंग्लिश** यांचे हाताखालीं येण्यास एक शेवटची लढाई करून **केबेक** शहर घ्यावें इतकें बाकी राहिलें. तें शहर **क्यानडा** प्रांताची राजधानी, तें सुंदर बांधलें होतें, व त्यां-

त वस्ती फार होती. त्या लढाईंत आरमाराचा सरदार आड्मरल सांडर्स नेमिला होता, व जमिनीवरून वेढा घालण्याचें काम जनरल वुल्फ यास सांगितलें होतें. त्याचें वय पसतीस वर्षांचे आंत असतां बहुत प्रसंगीं त्यानें पराक्रम केला होता. त्यांत लुइसबर्ग याचे वेढ्यांत फार केला होता. त्यास कुळाचे किंवा नात्याचे आश्रयावांचून केवळ गुणांनींच अधिकार मिळाला होता. {इ॰स॰ १७५९.

अमेरिका देशांत पूर्वीपासून लढाई फार क्रूरपणानें चालिली होती. परंतु ही चाल वाईट असें समजून पुढें दयेनें लढाई करावी असा वुल्फ यानें निश्चय केला. तें केबेक शहर मोठे नदीचे कांठीं होतें, त्याचे सभोंवतें तट होते, तो देशच मुळचा बळकट होता, नदीची राखण करावयासाठीं शत्रूंनीं बहुत गलबतें मिळविलीं होतीं, व तेथील राहाणार रानवट लोकांच्या टोळ्या नेहेमी इंग्लिश लोकांसभोंवतीं फिरत होत्या. हीं सर्व संकटें एकीकडे पाहून मोठे शूर सरदाराचीही हिंमत खचेल. तो किल्ला घेण्याचा एकच उपाय होता, तो असाकीं, रात्रीं शहराचे खालीं लोक उतरावे, आणि त्यांनीं नदीचे कांठावर चढून श-

हराचे मागून हल्ला करावा. परंतु अशासही अडच-
णी होत्या. नदीचा वेग जलद; कांठ उतरता, त्यावर
रखवाली फार; आणि जमीन अशी उतरट होती कीं,
तीवरून दिवसासही चढतां येऊं नये इतक्या गोष्टी
असतां इंग्लिश यांचे सरदाराचा धीर कमी झाला
नाहीं. कर्नल हौ साहेब लैटइनफांत्री व हैलां-
डर लोक बरोबर घेऊन त्या डोंगरावर मोठे धीरानें
चढला, व कांठावरचे एके अरुंद वाटेजवळ रखवा-
ली होते, त्यांस तेथून काढून देऊन वर पोंचला. हें ऐ-
कून फ्रेंच सरदार मोंकाल्म साहेब यानें लढाईची
मसलत केली. मग लढाई मोठे निकरानें चालू झाली;
आणि तींत प्रथम फ्रेंच यांचा मुख्य सरदार, व त्या-
चे हाताखालचा दुसरा, हे दोघे मेले गेले. जनरल
वुल्फ जेथें लढाई फार दाट होती, तेथें पुढेंच होता,
असें पाहून शत्रूंचे कोणी गोलंदाजानें गोळी मारिली,
ती त्याचे हातास लागली तरी तो हातास रुमाल गुं-
डाळून पूर्वीं सारिखा हुकुम देत पुढें चालिला. इत-
क्यांत दुसरी एक गोळी येऊन त्याचे उरास लागली;
त्यामुळें पुढें जावयास शक्ति नाहीं अशी होऊन त्या-
नें त्याजवळचे एके शिपायाचे खांदावर मान टाकि-

ली. नंतर मरणाच्या वेदना होत आहेत, व प्राण आतां जाणार अशा संधीस त्यानें "पळतात" असे शब्द एकि-ले. त्यास थोडी शक्ति येऊन, त्यानें "कोण पळतात" म्हणून विचारिलें. फ्रेंच पळतात असें कळल्यावर, त्यानें ते लवकरच पळूंलागले, म्हणून आश्चर्य केलें, आ-णि पुढें पाहवेना असें झाल्यावर त्याशिपायाचे उ-रावर पडला, आणि शेवटीं मरावयाचे वेळेस हे शब्द बोलिला, "मी सुखानें मरतों."

या चढावापासून केबेक शहर इंग्लिश यांचे हातीं आलें, व पुढें लवकरच सर्व क्यानडा प्रां-त स्वाधीन झाला. पुढले हंगामांत फ्रेंच यांनीं तें शह-र घ्यावयाकरितां पुनः एक वेळ प्रयत्न केला; परंतु ते-थील गवर्नर मरे यानें धीर केला, व लार्ड काल्-विल, इंग्लिश आरमार घेऊन आला त्यामुळें फ्रेंच यांस तो उद्योग सोडणें प्राप्त झालें. मग तो सर्व प्रांत जनरल आमर्स्ट याचे शाहाणपणानें व उद्योगानें इंग्लिश यांचे ताबेंत आला, तो तेव्हांपासून आतां-पर्यंत ब्रिटिश सरकारचे राज्याकडे चालतो. त्याच-वेळीं कामडोर मोर आणि जनरल हाप्सन यां-नीं गाडलुप बेट घेतलें, परंतु पुढले तहांत तें परत

दिलें. या रीतीनें कांहीं अधिक खर्च नपडतां हिंदुस्था नांत व अमेरिका देशांत इंग्लिश यांस मुलुख नवा मिळत चालिला. जरी युरोप खंडामध्यें ते आणि त्यांचा साथी प्रशिया देशाचा राजा यांनीं फार प्रयत्न केला, तरी कांहीं मोठें फळ झालें नाहीं.

मुळापासून आजूनपर्यंत इंग्लंड मुलुखाचे हद्दींत लढाईचें दुःख झालें नव्हतें, परंतु युरोप देशांतील लढाईमध्यें पडावें अशी इंग्लिश यांस होस होती. हें इंग्लिश राजास बरें वाटत असे, कारणकीं, त्यापासून त्याचे महाद्वीपांतील राज्याचें रक्षण होत असे. प्रिन्स फर्डिनांड यानें प्रशिया देशाचे राजास मदत करण्याकरितां हानोवर प्रांतची फौज हाताखालीं घेतली, असें ऐकतांच कामन्स यांनीं प्रशिया देशाचे राजास मदत करण्यासाठीं आणि हानोवर प्रांतांत जमविलेल्या फौजेसाठीं पैक्याचा चांगला पुरवा केला.

जर्मनी देशांत पैका पाठवूं लागल्यावर लोकांस इच्छा उत्पन्न झालीकीं, फौजही पाठवावी. पिट साहेब पूर्वीं या गोष्टीस विरुद्ध अशी प्रसिद्ध होती, परंतु आतां निकराचे उपायांनीं लढाई लवकर संपवावी

म्हणून, किंवा आपले संबंधाचे लोकांमुळें, किंवा राजास संतोष करण्याकरितां, त्यानें त्या लढाईची मसलत मोठे अगत्यानें सांगितली.

अशी सर्व लोकांचे मर्जीप्रमाणें प्रिन्स फर्डिनांड, आणि प्रशिया देशाचा राजा, यांचे मदतगारीकरितां ड्युक मार्लबरो यास कांहीं लोक देऊन पाठविलें. मग त्या जमलेल्ये फौजेनें क्रेवेल्ट शहराजवळ कांहीं जय मिळविला. पुढें ड्युक मार्लबरो मेल्यामुळें त्याचा अधिकार लार्ड जार्जसाक्विल म्हणून इंग्लिश यांचे फौजेचे प्रीतीचा सरदार होता त्याजकडे आला. मिंडन एथील लढाईवेळेस फ्रेंच यांनीं मोठे निकरानें हल्ला केला, व पायदळाची लढाई सर्वत्र चालू झाली. ब्रिटिश आणि हानोवर यांतले स्वार बरोबर घेऊन लार्ड जार्ज पायदळाचे उजवे बाजूस कांहीं अंतरानें होता. लढाईमध्यें फ्रेंच यांचें पायदळ मागें हटलें, ही चांगली संधि पाहून फर्डिनांड यानें लार्ड जार्ज यास पुढें येण्याचा हुकुम पाठविला. तो त्यानें मानिला नाहीं, याचें कारण काय असेल तें असो, परंतु पुढें लवकरच लार्ड जार्ज यास परत बोलावून कोर्ट मार्शल यांत चौकशी झाली; व अपराधी ठरवून पुनः

लढाईंत काम करावयास तो योग्य नव्हे, असा हुकुम झाला. असें झालें तरी शत्रु मागें हटले, व त्यांचा फार नाश झाला, आणि शेवटीं पळावयास लागून मिंडन शहरचे तटापर्यंत इंग्लिश त्यांचे पाठीस लागले.

या लढाईची इंग्लंड देशांत मोठी कीर्ति झाली, आणि अशी कल्पना निघाली कीं, ब्रिटिश लोकांची फौज आणखी एक वेळ पाठविली म्हणजे लढाईचा शेवट चांगला होईल, म्हणून फौज पाठविली, आणि जर्मनी देशांत ब्रिटिश फौज तीस हजारांवर जमली. यावरून लोकांस मोठी आशा होती, परंतु त्यांची लवकरच निराशा झाली. जमलेले सैन्याचा कोर्थोक शहरांत मोड झाला. नंतर उभयपक्षीं बहुत वेळ जय पराजय होऊन ते छावणींत गेले. पुढें कांहीं नफा नसतां लढाईपासून तोटा मात्र होतो, असें पाहून इंग्लिश लढाई सोडून द्यावयाची मसलत करूं लागले.

त्या वेळेस इंग्लिश लोकांनीं पराक्रमाची पराकाष्ठा केली, व खर्चही बहुल होऊं लागला. प्रशिया देशाचे राजास पुरावा पोंचवत होता, इंग्लिश यांची मोठी फौज हिंदुस्थानांत होती, दुसरी वीस हजार फौज

उत्तर अमेरिका देशांतील आपला मुलुख रक्षण करीत होती, तीस हजार लोक जर्मनी देशांत होते, व पृथ्वींत दुसरे ठिकाणींही फुटकळ टोळ्या होत्या. परंतु त्या पेक्षां समुद्रांत इंग्लिश यांची बळकटी फार होती. त्यांचे सरदारांनीं मोठा पराक्रम करून समुद्रांत फ्रेंच यांचे आरमाराचा अगदीं नाश केला. इंग्लिश आड्मरल यांनीं सर्वत्र फार पराक्रम केला. किबरोन समुद्रामध्यें ब्रिटांई प्रांतांचे कांठीं आड्मरल हाक साहेबानें वाहळांत कांकोरवीरांनींत आणि खडपाजवळ (जरी त्यापासून खलाशी लोक फार भितात तरी) आपले इतकेच फ्रेंच गलबतांचा मोड केला.

त्या काळीं ब्रिटिश लोकांचें तेज सर्व पृथ्वीवर पडलें होतें. यारीतीनें लढाईत त्यांचा जय होत असतां, तो सर्व एक मोठें वर्तमान घडल्यामुळें कांहीं वेळपर्यंत झांकला गेला. आक्टोबर महिन्याचे २५ वे तारिखेस राजास पूर्वी कांहीं रोग नसतां तो पलंगावर मरावयाचे दशेंत आहे, असें त्याचे चाकरांनीं पाहिलें. तो नेहेमीचे वेळेस उठून त्यादिवशीं हवा चांगली होती म्हणून केन्सिंग्टन बागांतून फिरून आला होता. नंतर कांहीं पळांनीं तो एकदाच असतां जमिनीवर पडला,

तो शब्द चाकरांनीं ऐकिला. त्यांनीं येऊन त्यास पलंगावर ठेविलें, आणि तो हळू बोलिला कीं, "राजकन्या एमिलिया ईला बोलवावें," परंतु ती येण्याचे पूर्वीं तो मेला. मग त्यांनीं रक्त काढावयाचा यत्न केला, पण तो व्यर्थ झाला, आणि शस्त्रवैद्य उघडून पाहूं लागले तंव दृष्टीस पडलें कीं, हृदयांतील उजवे बाजूची मोठी शीर फुटून त्या वाटेनें बहुत रक्त निघून गेलें होतें.

१०३५ कदीर १७६० द्वितीय जार्ज राजा सत्याहत्तरावे वर्षीं मरण पावला. तो तेहतीस वर्षे राज्य करून आपला लोक शोक करीत आहेत, आणि विजय होत चालिला आहे, अशे समयीं मेला. त्यास मृत्युही चमत्कारिक आला. तेव्हां नवा मुलुख मिळवावयाची लोकांची इच्छा कमी होऊन, राज्यकारभाराकडे त्यांचें चित्त लागलें होतें. त्याचे मोठे राज्यांत बखेडे उत्पन्न झाले होते, परंतु ते त्याचे वेळेस पूर्णपणास आले नव्हते, म्हणून त्याचे पुढील राजास त्यांपासून उपद्रव झाला. त्याचे आंगीं कांहीं मोठे गुण नव्हते. तो आपण जर्मनी देशांतील आपले मुलुखाची खबरदारी करीत असे, आणि ब्रिटन देशांतील राज्य त्याचे प्रधान चालवीत असत. त्याचे गुणांचें वर्णन दोन विरुद्ध लिहिणारांनीं यारीतीनें के-

लें आहे.

त्याचा स्तुति कर्ता लिहितो कीं, "आह्मी त्याचे गुणाकडे कोठें जरी पाहिलें, तरी वास्तवीक स्तुति करावयाजोग्या गोष्टी बहुत आढळतील. त्याचे पूर्वी इंग्लंड देशांत जे राजे झाले, त्यांतून कोणी त्याचे इतका वांचला नव्हता, व कोणी त्याचे इतकें सुख भोगिलें नव्हतें. त्याचे अंमलाखालीं त्याच्या प्रजा व्यापारांत, व कळाकौशल्यांत वाढत होत्या, आणि त्यानें आपण थोडा खर्च करून लोकांसही तसें करण्याचा उपदेश केला, परंतु तो त्यांनीं चालविला नाहीं. त्याचा स्वभाव उतावीळ आणि रागीट होता, परंतु त्यापासून त्याचे वर्तणुकींत कांहीं फेर नव्हता, तो विचारानें वागत असे, तो मनाचा उघड, सरळ, वचनाचा खरा, चाकरांवर प्रीति करणारा, तो इतकाकीं बखेडा बहुत होऊन अगदीं जरूर होई तंवपर्यंत त्यानें आपले प्रधानासही सोडिलें नाहीं, असा तो होता. सारांश त्यानें जन्मभर उपयोगी आणि चांगला होण्याविषयीं प्रयत्न केला."

असें वर्णन त्याचे मित्रांनीं केलें आहे; परंतु दुसऱ्यांनीं तें फिरविलें आहे." त्याची बुद्धि, व गुण यांची स्तुति आमच्यानें करवत नाहीं. त्यास आपले जन्म देशा-

चें बळकट अगत्य होतें, त्यामुळें दुसऱ्या सर्व गोष्टी तो एकीकडे ठेवीत असे. तो आपण स्वतः विद्वान् होता, आणि इतरांच्या विद्येचाही तिरस्कार करीत असे. त्याचे राज्यांत गुणी लोक फार झाले, परंतु त्याचे आश्रयानें झाले नाहींत. तो इतका थोडा खर्च करीत असेकीं, त्यास कृपण म्हणावें; आणि तो आपलेच साठीं संग्रह करीत असे, आपले प्रजांसाठीं नाहीं. त्यामध्यें मोठा असा एकही गुण नव्हता, आणि तो कित्येक हलकीं कर्में आचरण करीत असे, अशी प्रसिद्धि आहे."

या दोहोंतून कोणतें वर्णन खरें, किंवा दोहोंतलेंही कांहीं कांहीं खरें, याचा विचार माझ्यानें सांगवत नाहीं.

द्वितीयभागसमाप्त

प्रकरण ३६.

तृतीय जार्ज राजाची कथा.

सन १७६० पासून १८२० पर्यंत.

द्वितीय **जार्ज** राजाचे मरणा नंतर त्याचा नातु तृतीय **जार्ज** राजा राज्य करूं लागला. त्याचा बाप लहानपणींच मेला होता. प्रथम त्यानें **नवेंबर** महिन्यांत **पार्लमेंट** सभेस बोलावणें केलें. तिनें **सिविल्लिस्त** याची नेमणुक प्रतिवर्षी ८००००० **पौंड** करून दिली. पुढले वर्षी लढाया वगैरे चालविण्याचे सारे खर्चाचा आकार एक कोटि शाण्णव लक्ष सोळा हजार एकशें एकुणीस **पौंड** झाला, तितकाही पैका त्या वेळचे लढायांकरितां पाहिजेच होता.

रोमन क्याथोलिक धर्माचे बायकोशीं राजानें लग्न करूं नये असें होतें, म्हणून **जर्मनी** देशाचे वायव्येस, एक लहान राज्यांतील **मेकूलेन्बर्ग स्त्रिलिनस्** या नांवाचे वंशाचे राजे राज्य करीत होते, त्यांतून

एके बायकोशीं त्यानें लग्न केलें. लग्नाचा समारंभ सप्तं- १७६१
बर महिन्याचे आठवे तारिखेस झाला; व त्याच महिन्या-
चे बाविसावे तारिखेस वेस्त्मिन्स्तर आबे यांत रा
ज्याभिषेक झाला.

यावर्षामध्यें युरोप देशांत कांहीं मोठी लढाई झाली नाहीं. हिंदुस्थानांत बंगाल्याचे नबाबास राज्यावरून काढून त्याचे जांवयास त्याचे जागेवर नेमिलें.

नंतर राज्याचा प्रधान पिट साहेब शत्रूंचे दावे व लबाड्या यांचा शोध करूं लागला. त्याचे लक्ष्यांत होतेंकीं, स्पानिश सरकारानें पूर्वी फ्रेंच लोकांविषयीं उदासीनपणा राखणें कबूल केलें होतें, तरी, त्यांचा तिकडे पक्ष आहे. पुढें त्यास गुप्त बातमीदारांचे द्वारें शोध लागला कीं, फ्रेंच सरकार व स्पानिश सरकार यांचा तह झाला; आणि यावरून त्याचे लक्ष्यांत आलें कीं. ते लवकरच इंग्लिश लोकांशीं युद्ध करण्याची उघड प्रतिज्ञा करितील. म्हणून त्यानें बेत केलाकीं, जर स्पानिश सरकारानें इंग्लिश यांची खातरी केली नाहीं, तर त्यांचें अरमार घ्यावें किंवा दुसरा कांहीं त्यांचा नाश करावा; म्हणून आपण मेदितरेनियन समुद्रांत अरमार पाठवावें. पिट साहेबाचा इतर प्र-

धानांशीं द्वेष होता, आणि त्याचे तेजाखालीं राज्यांतील मोठे मोठे जुने मातबर कुटुंबाचा मान कमी होत चालिला होता, म्हणून अर्लटेंपूल या वांचून इतर सर्व प्रधानांनीं हा बेत चालूं दिला नाहीं. त्यामुळें पिट साहेब अर्लटेंपूल यांनीं आपलीं कामें सोडिलीं. पिट साहेबानें सरकारचें काम चांगलें केलें, म्हणून त्यास तीन पिढ्यापावेतों ३००० पोंड वर्षास नेमणुक करून दिली, व त्याचे बायकोस बारोनेस चाथम असा किताब मिळाला.

पिट साहेबानें काम सोडिल्यानंतर कांहीं महिन्यांनीं कळूं आलें कीं. त्याचे मनांतील संशय खरे होते. हें कळावयास कारण असें झालें कीं, स्पानिश दरबारांतील इंग्लिश वकील अर्ल ब्रिस्तल यानें, ज्या वेळेस त्यांचा आणि फ्रेंच यांचा आंतून तह झाला तो पहावयासाठीं, व फ्रेंच यांस त्यालढाईत मदत करावयाविषयीं स्पानिश यांचे मनांत काय आहे हें कळण्यासाठीं, यत्न आरंभिला, तेव्हां त्याची कांहीं खातर झाली नाहीं, म्हणून तो वकील निरोप न घेतां तेथून निघून आला.

पुढें जुने पार्लमेंट सभेस निरोप होऊन नवी

सभा झाली, तींत असें ठरलें कीं, राणी जर राजाचे मागें वांचली, तर तिला १००००० पौंड नेमणुक व सामर्सेट वाडा द्यावा. पुढें त्या वाड्याचा व बकिंगम हौस याच्या बद्दल केला. पुढले वर्षाचा पुरावा त्या वर्षाचे पुराव्या पेक्षां दहा लक्ष पौंड कमी झाला.

पिट साहेबानें काम सोडिलें तंवपर्यंत प्रधान पूर्वीचे राज्याचे शेवटीं जसे होते तसेच होते. राजाचे प्रीतींतला लार्ड ब्यूट यास अर्ल होल्डर्नेस याचे जागेवर राज्याचा सेक्रतारी नेमिलें होतें. परंतु पुढें पेलम वंश फार समर्थ झाला, हें समजून अशी युक्ति केली कीं, ड्युक न्यूक्यास्तिल् यास आपली प्रधानाची जागा सोडावी लागली. मग त्या जागेवर लार्ड ब्यूट याची नेमणुक झाली. या दोघांचे पक्षपाती लोकांमध्यें त्या मुळें फार द्वेष वाढत चालिला.

ड्युक न्यूक्यास्तिल् यामध्यें मोठे गुण कोणते नव्हते, परंतु तो स्वच्छ मनाचा, उदार, निष्पक्षपाति, दाता, असा होता, त्यानें आपणाकरितां व आपले कुटुंबाकरितां नेमणुकी व जागा मिळवून ठेविल्या नाहींत; आणि राजाची प्रतिष्ठा व राज्याची शोभा रहाण्याकरितां आपली संपत्ति भरीस घा-

तली. त्यास काम सोडिल्यानंतर नेमणुक करून देऊं लागले, तेव्हां त्यानें उत्तर केलें कीं, आपले देशाकरितां मी माझी एवढी संपत्ति खर्च करून आतां लोकांवर भार घालणार नाहीं.

इकडे लार्ड ब्यूट यामध्यें गुण व चांगली बुद्धि होती, परंतु त्याचा स्वभाव भला नव्हता, जो स्वभाव असल्या वांचून इंग्लंड देशांतील प्रधानावर लोकांची प्रीति असत नाही. तो विद्वान् होता, म्हणून जर त्यानें पूर्वीची जागा सोडिली नसती, तर विद्वानास आश्रय दिल्यानें त्याची कीर्ति झाली असती. परंतु तो राज्य कारभारांत पडल्यामुळें त्यास अडचण पडली, आणि राजावर लोकांची प्रीति कांहीं कमी झाली.

तथापि लढाया पूर्वी सारिख्याच निकरानें चालिल्या होत्या. स्पेन देशाचे संस्थानांवर दोन लढाया आरंभिल्या. एक मेक्सिको प्रांताजवळचे समुद्रांत हावाना बंदरावर; व दुसरी पूर्वेस मानिला शहरावर. त्या दोहोंत ही इंग्लिश यांचा जय झाला. पहिले लढाईतील लुटीची किमत तीस लाख पौंड झाली; दुसरें ठिकाण दहा लाख पौंड द्यावयाचें करून स्पानिश यांनीं सोडविलें, परंतु तो पैका कधीं दिला नाहीं. त्यावेळेस इंग्लिश यांचा साथी प्रशिया देशाचा राजा

होता, यानें त्या लढाईंत कीर्ति राहावया जोगा पराक्रम केला. त्यास कांहीं दिवस शत्रूंचे उपद्रवापासून फार भय झालें होतें; परंतु दैववशात् कांहीं गोष्ट घडून त्याचा निभाव लागला. ती गोष्ट अशी. रशिया देशाची राणी इलिझाबेथ मेली, आणि त्या देशांत तिचा पुतण्या तिसरा पीटर राजा झाला. त्यानें प्रशिया देशचे राजाशीं तह करून त्यास शत्रूंशीं लढाई करण्यास मदत केली; परंतु या कृत्यानें प्रजांचा रोष त्यावर झाल्यामुळें तो पदच्युत होऊन बंदीस पडला; व लवकरच मेला. त्यानंतर त्याची बायको राज्य करूं लागली, तिनें आपले नवऱ्याचा बेत सोडून देऊन प्रशिया देशचे राजा कडची आपली फौज परत आणविली; परंतु त्याशीं पुनः लढाई चालू केली नाहीं. या रीतीनें त्या राजाचा एक मोठा शत्रु गेल्यावर बाकीच्यांचें निवारण करावयास त्यास अधिक सामर्थ्य आलें.

ही लढाई फार चांगली सिद्धीस गेली, व इंग्लिश यांची तीपासून कीर्तिही झाली. सात वर्षांत सर्व उत्तर अमेरिका देश ग्रेटब्रिटन याचे ताबेखालीं आला. पंचवीस मोठीं व उपयोगी ठिकाणचीं बेटें स्वाधीन झालीं; समुद्र व जमीन यांतून बारा लढायांत

जय झाला, सुमारें पन्नास किल्ले व शहरें हाताखालीं आ-
लीं; शत्रूंचीं लढाऊ जहाजें शंभरांवर घेतलीं व मोडलीं;
व एक कोटि वीस लाख पौंड लूट सांपडली. इतका च-
ढाव झाला असतांही ब्रिटन देशाचे सरकारचे मनांतू-
न तह नकरावा असें नव्हते. अमेरिका एथील संस्था-
नें निर्भय व्हावीं म्हणून ही लढाई आरंभिली होती,
ती गोष्ट चांगली सिद्धीस गेली.

ब्रिटिश सरकारास पैका बहुत उत्पन्न होत
असे खरा, परंतु खर्च आपेक्षां अधिक होई, व लोक-
मिळावयास फार पैका पडत असे. दुसरे लढाई करणा
रे सरकारांसही तह करण्याचें जरूर झालें. फ्रेंच यांचें
सारें आरमार नाहींसे झालें, व राज्यांतील पैका आणि
लोक गेले. स्पानिश सरकास भय उत्पन्न झालें कीं, पुढें
लढाई चालिली असतां आपला नाश होईल, व पो-
र्तुगल्ल देशाचा फार नाश झाला होता. या कारणामुळें
सर्वांचे मनांत तह करावा असें आलें, व तहाचें बोलणें
इ.स. १७६३ पारिस शहरांत चालू झालें. कांहीं बोलणीं होऊन शेवटीं
फेब्रुआरी महिन्याचे १० तारिखेस तह ठरला. ह्यावा
ना याबद्दल ब्रिटिश सरकारास फ्लारिडा प्रांत दिला.
दुसरी क्यानडा, केप ब्रिटन, टोबेगो, डोमिनिका,

सेंट विन्संट ग्रीनेडास व आफ्रिका खंडाचे कांठावरी-
ल सिनिगाल इतकीं ठेऊन बाकीचा जो मुलुख घेतला
होता, तो परत दिला. पुढें लवकरच हंगरी देशाची रा-
णी व प्रशिया एथील राजा यांचाही सल्ला झाला, आ-
णि सर्व युरोप खंडांत पुनः स्वस्थता झाली. लढाई सं-
पली तेव्हां इंग्लिश सरकारास चवदा कोटि ऐशीं ल-
क्ष कर्ज होतें, व त्याचें व्याज दरवर्षास पन्नास लाख पौं
ड होत असे.

लार्ड ब्यूट याची नेमणूक झाली तेव्हां प्रथमच
ती पक्षपातानें झाली असा बोभाट झाला होता;
आणि तो वाढतां वाढतां शेवटीं सैडर (मद्याचा
एक प्रकार) यावर कर बसविला, त्यामुळें त्याचा नाश
झाला. त्यानें आपली जागा एप्रिल महिन्यांत सोडिली;
व त्या जागेवर पुढें जार्ज ग्रान्विल साहेबाची नेमणुक
झाली. पुढें शस्त्रांची लढाई बंद होऊन लिहिण्यांची ल-
ढाई चालू झाली. राजास विरुद्ध जे त्या वेळेस कागद
वगैरे छापिले गेले, त्यांत नार्थ ब्रिटन या नांवाचें एक
वर्तमानपत्र विल्कस् साहेब छापीत असे; त्याचे ४५
वे कागदांत त्यानें, राजानें पार्लमेंट सभेंत भाषण केलें
त्याची फार निंदा केली होती. त्यावरून त्यास व छाप-

णारांस धरून चौकशी झाली, आणि कामन्स सभेंत असें ठरलें कीं, नार्थ ब्रिटन याचा ४५वा कागद लबाड, फितूरी, व खोटा असा आहे. पुढें त्यास जान्युआरी महिन्यांत कामन्स सभेंतून काढून दिलें; आणि कांहीं फिर्यादींचे जाब देण्याकरितां बोलावणें केलें, तेव्हां तो आला नाहीं, म्हणून तो औटला असें प्रसिद्ध केलें. त्यामुळें, आपणास राज्याचा सेक्रतारी यानें निःकारण बंदींत ठेविलें म्हणून त्याची फिर्याद होती, ती रद्द झाली. असा प्रधान आणि विल्कूस साहेब यांमध्यें तंटा झाला, त्यापासून पार्लमेंट सभेंत असें ठरलें कीं, जनरल वारंट हीं कायद्या प्रमाणें नाहींत; आणि पुढें कोणास धरून आणणें असल्यास वारंट यांत त्याचें नांव लिहिलें पाहिजे. त्यावर्षी राजाची वडील बहीण प्रिन्सेस आगस्टा इचें आणि ब्रन्सविक प्रांताचा प्रिन्स याचें लग्न झालें.

इ० स० १७६४ (margin note beside the lines beginning "री महिन्यांत" and "कांहीं फिर्यादींचे")

दुसरे बाहेरचे देशांत यावर्षी कांहीं मोठ्या गोष्टी झाल्या नाहींत. कौंट पोन्याटोस्की म्हणून पोलंड देशांतील रहाणारा होता, त्यास त्या राज्यांतील राजा नेमिलें. पूर्वीं सन १७३९ त रुशीया देशाचे सिंहासनावर इवान किंवा जान यानांवाचा कोणी पुरुष बसला

होता, त्यास तेथून लवकरच काढून बंदींत ठेविलें होतें, त्यास रखवाली लोकांनीं मारिलें. सुमारें चाळीस इंग्लिश लोकांस हिंदुस्थानांत बंगालचा पदच्युत सुभेदार काशीम अलीखान याचे आज्ञेनें, व कंपनी सरकारचे फौजेंतून सोमर्स या नांवाचा कोणी पळून गेला होता त्याचे हातानें मारिलें.

दुसरे वर्षाचे प्रारंभीं कांहीं वर्तमान घडलें, त्या इ.स. १७
पासून युरोप व उत्तर अमेरिका या देशांचा फार नाश झाला. तें वर्तमान हेंकीं, अमेरिका देशांतील इंग्लिश संस्थानावर स्टांप आक्ट म्हणून कर बसविला; परंतु तो त्यांनीं सर्व संमतानें मान्य केला नाहीं, व दुसरें सेशन यांत रद्द झाला. असतांही त्यांस त्याची विसर पडली नाहीं.

त्या वेळेस लोकांमध्यें पक्षपात फार झाल्यामुळें एक मोठा तोटा झाला. तो हाकीं, वारंवार प्रधान आणि राज्यमसलती यांमध्यें फेरफार होऊं लागले. त्यामुळें बाहेरचीं राज्यें इंग्लिश लोकांशीं तह करण्यास राजी होईनात, व राज्यांतील लहान पदवीचे लोक सरकारास मानीनात असें झालें. ही गोष्ट राज्य चांगलें चालण्यास फार विघ्न करिते. असे फेर होण्याचे रीतीप्रमाणें ग्रान्विल साहेबाचे जागेवर राकिंगम एथील मार्कुइस यास प्रधान ने-

मिळे. तो मनाचा स्वच्छ, निर्लोभी, आपले देशाचें बरें इच्छि- णारा, आणि मध्यम बुद्धीचा होता. या नवे प्रधानांनीं, पूर्वी चे प्रधानांनीं जें काय केलें होतें तें मोडलें, आणि त्यांनीं के- लें होतें तें त्यांचे पुढले प्रधानांनीं मोडलें. या वर्षांत कांहीं बहुत व मोठीं वर्तमानें घडलीं नाहींत. जर्मनी देशाचा एंपरर मेला त्याचे जागेवर पुढें प्रिन्स जोझफ राज्य करूं लागला. फ्रान्स एथील प्रिन्स, इंग्लिश राजाचा चु- लता कंबर्लंड याचा ड्युक, त्याचा लहान भाऊ प्रिन्स- विलियम फ्रेदरिक, हे, व फ्रानाचा प्रिटेंडर रूम शहरां- त सत्याहत्तरावे वर्षी मरण पावला.

तेहमी प्रमाणें नवें वर्ष लागतांच नवे प्रधान झा- ले. मार्कुइस राकिंगम याच्या जागेवर ड्युक ग्राफ्ट- न नेमिला. राज्याचें सारसब पिट साहेबाचे स्वाधीन केलें, आणि त्यास अर्ल चाथम असा किताब दिला.

या वर्षी हिंदुस्थानांत कंपनी सरकारचे राज्यांत त्यांचे चाकरांचे लोभामुळें फार धांदल झाली होती. ते न जर या नांवानें तेथील राजांपासून बहुत पैका घेऊं लागले, म्हणून त्या लोकांस त्रास उत्पन्न होऊन ते सर्व एकत्र मिळू- न इंग्लिश लोकांस बाहेर काढून देतील असें भय उत्प- न्न झालें. यास उपाय करावयाकरितां लार्ड क्लैव यास

हिंदुस्थानांत पाठविलें. आणि त्यानें लवकरच मोगलाईशीं तह करून कंपनी सरकास रोकड सत्रा लक्ष पौंड वसूल यावा असें केलें. त्यानेंही आपण बहुत पैका मिळविला, परंतु आपले मुलुखाची मोठी चाकरी तरी केली.

पार्लमेंट सभेनें हुकूम केलाकीं, बादशाही फोजेस सामानाचा पुरावा अमेरिका देशांतील संस्थानांनीं करावा. हा हुकूम न्यूयार्क संस्थानानें ऐकिला नाहीं, म्हणून पार्लमेंट सभेनें दुसरा हुकूम केला कीं, पहिल्या हुकुमाप्रमाणें वर्तणूक झाल्याचे पूर्वीं त्या प्रांतांतील सभेनें नवे कायदे करूं नये. या प्रतिबंधास मान्य न होऊन अमेरिकन लोकांनीं इंग्लंड देशांतून माल आपले देशांत येऊं नये म्हणून कानू करण्याचा आरंभ केला.

त्या पार्लमेंट सभेचा नेमलेला वेळ संपला, म्हणून तीस निरोप देऊन दुसरी करण्यासाठीं प्रांतोप्रांतीं हुकूम गेले. तेव्हां कांहीं गडबड नहोतां सगळे प्रांतांत नेमणुकी झाल्या. प्रेस्तन प्रांतांत व आणखी कांहीं ठिकाणीं मात्र लोकांनीं कांहीं दांडगाई केली. सन १७६३चे वर्षीं विलकूस साहेब ज्यास औट्लॉ असें प्रसिद्ध केलें होतें. तो तेव्हांपासून बाहेर देशांत होता, त्यानें आतां परत येऊन मिडूलसेक्स प्रांतांतील सभासदाचे जागे-

साठीं यत्न केला. त्याविषयीं बहुत लोकांचें संमत पडून त्यास नेमिलें. या रीतीनें पार्लमेंट सभेंत जागा मिळाल्या. वर ज्यानें आपणास औटला असें केलें होतें, तें किंग्स बेंच् कोर्ट यासमोर तो आपण स्वयें आला, म्हणून कोर्ट यानें आपला पूर्वींचा हुकुम फिरविला. आणि त्यानें दोन वर्षेंपर्यंत कैदेंत रहावें, आणि एक हजार पौंड दंड द्यावा असें ठरविलें. त्यानें राज्याचे स्वतंत्रतेसाठीं शासन सोसलें असें समजून लंडन शहरांतील कांहीं व्यापाऱ्यांनीं त्याचा दंड देण्याकरितां, कैदेंत त्याचा निर्वाह होण्याकरितां, आणि त्यास सुमारें वीस हजार पौंड कर्ज होतें त्याची तोड करण्या करितां, एक टीप केली; आणि शेवटीं हीं सर्व कामें घडून आलीं.

हा मिड्ल्सेक्स प्रांतांतील नेमणूक व तीपासून जो पुढें द्वेष वाढला तो, अमेरिका देशांत लढाई होण्यास थोडा बहुत कारण झाला; त्यापासून राज्यासंबंधी वर्तमानांत उलट पालट झाली; प्रधानांत अकस्मात् फेर फार पडूं लागला; कधीं व्हावयाचे नव्हत असे विचार होऊं लागले, इंग्लिश यांची आंतलेआंत फूट पडूं लागली; आणि लोकांची सरकारावर प्रीति नाहीं अशी झाली. ही संधी पाहून त्या सरकारचे तांबेंतील संस्थानें बाहेर

देशांत होती, त्यांनीं नवे हक्क आणि सत्ता मागण्याचा आरंभ केला.

यावर्षीं लोकांस शिल्प, मूर्तिकोरण्याची विद्या, आणि चित्र कढणें हीं शिकविण्याकरितां राजानें रायल आक्याडेमी या नांवाची मोठी शाळा उत्पन्न केली. पूर्वीं बहुत दिवसांपासून कारागीर लोकांनीं अशी एक मंडळी केली होती. आणि त्या त्या कळा पूर्णपणास आणिल्या होत्या; म्हणून या नवे मंडळीपासून दुसरें कांहीं झालें नाहीं; कारागिरांत पक्ष मात्र पडले, परंतु त्या दोन शाळा शेवटीं एक झाल्या.

ब्रिटन आणि अमेरिका देशांतील संस्थानें, यामध्यें जो तंटा होता तो नवीं नवीं कारणें होऊन वाढत चालिला. त्यावेळेस नुकतेंच पार्लमेंट सभेचे हुकुमावरून असें ठरलें होतें कीं, इंग्लंड देशांतून अमेरिका देशांतील बंदरांत कांच, कागद, वगैरे जो जिन्नस जाईल त्यावर कांहीं हक्क बसवावा, आणि तो घेण्याकरितां सर्व बंदरांत चौक्या ठेविल्या होत्या. या रीतीनें आपला स्वतंत्रपणा जाऊं लागला असें समजून अमेरिकन लोकांनीं पूर्वीं जसा कर बंद होईपर्यंत इंग्लिश जिन्नस देशांत खर्चूं नये असा ठराव

निश्चय केला होता, तसा आतां उघड केला. हें सिद्धीस जाण्याकरितां बोस्तन शहरचे सभेनें इतर सभांस पत्रें पाठविलीं कीं, सर्वांच्या मसलती एकसारिख्याच असाव्या. या कृत्याकरितां बोस्तन शहरचे सभेस निरोप दिला, आणि दुसरी सभा नेमिली; परंतु तिचाही तसाच आग्रह पाहून तिलाही निरोप दिला. त्या जकातीचे कारभारी, यांस लोकांनीं इतका उपद्रव केला कीं, ते शहर सोडून फोर्ट विलियम किल्यावर जाऊन राहिले. सारांश, बोस्तन शहरांतील लोकांस इतका संताप आला कीं, हालिफाक्स शहराहून पायदळाच्या दोन पलटणी, व तितक्याच अयर्लंड देशांतून तिकडे पाठविणें जरूर पडलें.

तेव्हां एशिया खंडांतही नवेंच वर्तमान घडलें. हैदर अली म्हणून कोणी शिपायाचे पायरीपासून चढून राजा झाला होता. त्यानें कंपनी सरकाराशीं लढाया आरंभिल्या, आणि जुने सर्व नबाबांपेक्षां त्यांस फार उपद्रव दिला.

अशीं बाहेर वर्तमानें घडत असतां, इंग्लंड देशांत नवे पार्लमेंट सभेचे वेळेस विल्कस साहेब इतरांप्रमाणें सभेंत बसेल, असें समजून तो बंदींत हो-

ता तेथून कामन्स यांचे सभेंत नेण्याकरितां लोक जमले. तेथें लवकरच सरी प्रांतांतील न्यायाधीश आले, आणि त्यांनीं रयट* आक्ट वाचिलें, परंतु लोक जाईनात म्हणून फौजेस बोलावून बंदुका चालु करण्याचा हुकुम केला, कित्येकांस थोडी दुखापत झाली, दोघां तिघांस मरावया सारिखी झाली, व एक तेथेंच ठार मेला. या कामांत त्यांनीं धीरानें वर्तणुक केली, म्हणून सरकारचा सेक्रतारी लार्ड वे मौथ यानें त्या न्यायाधीशांस स्तुतिपत्रें पाठविलीं. विल्कस साहेबानें तें सर्व वर्तमान पाहून त्या प्रसंगीं प्रधानाची फार निंदा केली; त्यानें पुढें लार्ड वे मौथ याचें पत्र आणि त्यावर आपण कांहीं लिहून प्रसिद्ध केलें; त्यांत बंदिखान्याजवळ जी गोष्ट घडली ती वास्तवीक खून असें लिहिलें. या कारणामुळें त्यास पार्लमेंट सभेंतून काढिलें. मिडूल सेक्स प्रांताचे लोकां-

---

* लोकांचा दंगा बंद होण्यासाठीं सरकारी फौज वगैरे जाते, तिनें लोकांवर गोळी मारण्याचे पूर्वीं, सरकारी कामगार, लोकांनीं आपापले घरीं जाण्यासाठीं जो कायदा वाचतात तो.

नीं फिरून त्यास सर्व संमतानें नेमिलें. ही नेमणुक रद्द करून फिरून हुकुम पाठविला. लोकांनीं फिरून ही आग्रहानें सर्व संमत होऊन त्यासच नेमिलें. तीही नेमणुक **पार्लमेंट** सभेनें रद्द केली, आणि या रीतीनें लोंकांचें नेमणें व **पार्लमेंट** सभेचें रद्द करणें नेहमी नचालावें, याकरितां **लार्ड इर्नम** याचा मुलगा **कर्नेल लत्रल** याकडून **पार्लमेंट** सभेंतील जागा सोडवून त्या प्रांताचे जागे साठीं यत्न करविला. त्याकडे २९६ लोकांचीं समतें पडलीं, आणि **विल्क्स** साहेबाकडे ११४३ लोकांचीं पडलीं, तरी **कामन्स** सभेंत **लत्रल** साहेबाकडे अधिक संमतें पडून तोच मुकरर झाला.

या गोष्टीपासून राज्याचे स्वतंत्रपणाचा फार नाश होईल असें लोकांस वाटूं लागलें. इतके दिवसपर्यंत या नेमणुकीचा **विल्क्स** साहेब, व त्याचे शत्रु यांशीं मात्र संबंध होता, परंतु आतां ती पासून सर्वांस भय पडलें कीं, या नेमणुकीपासून आमचे हक्क बुडाले. यामुळें प्रथम अर्ज्या, आणि पुढें फिर्यादी राज्यांतील सर्व प्रांतांतून येऊं लागल्या. त्यांतून कित्येक मोठे धीरानें आणि कित्येक द्वांडगेपणानें लिहिलेल्या होत्या. त्यांनीं विनंती केलीकीं **पार्लमेंट** सभेस निरोप द्यावा.

आणि स्पष्ट लिहिलें कीं ही पार्लमेंट सभा कायद्याप्रमाणें नव्हे.

असें तेव्हां सरकार मोठे संकटांत पडलें. त्यानें लोकांस अशा अर्ज्या करावयासारिख्या गोष्टी करूं नये होत्या, आणि केल्यातर लोकांचे उद्धतपणासाठीं शासन करावयाचें होतें. परंतु त्यास इतकी हिंमत झाली नाहीं, आणि त्याचे अशे भित्रेपणामुळें लोकांमध्यें राज्याचा तिरस्कार उत्पन्न झाला, आणि त्याचें फळ लवकरच असें आलें कीं, बाहेरचे लोक इंग्लिश सरकारास फार मानितात असें झालें, आणि अमेरिकन लोकांनींही सरकारचें भय सोडिलें.

यावर्षीं पार्लमेंट सभेंतील लोकांचे नेमणुकीसंबंधी तंट्याचा कामन्स यांचे सभेंत विचार होण्याची जी रीति होती, तिच्या बंदोबस्ताकरितां एक मोठा कायदा झाला. पूर्वीं या तंट्यांचा विचार सर्व सभा करीत असे, आणि फारकरून प्रधानांचा पक्ष सिद्धीस जाई. परंतु आतां ग्रान्विल साहेबाचे सांगण्यावरून असा कायदा ठरला कीं, अशे तंट्यांचा विचार तेरा आसामीनीं ठरवावा, आणि ते असामी दैवानें ज्यांची नेमणुक होईल असे असावे. हा कायदा केल्यापासून

पक्षपाताचा संशय वास्तवीक कधींही झाला नाहीं.

सांप्रतचे प्रधानाचीं प्रथम लार्डचाथम यानें राजाजवळ शिफारस केली होती, आणि तेही कांहीं वेळपर्यंत त्याचे मसलतीनें चालत असत; परंतु पुढें ते त्यास पूर्वीसारिखे विचारीनात असे झाले, म्हणून लार्डचाथम यानें आपली प्रधानाची जागा सोडून दिली, तीवर पुढें अर्लब्रिस्तल याची नेमणुक झाली. नंतर ड्युक ग्राफूटन याचे मुख्य प्रधानाचे जागेवर लार्डनार्थ याची नेमणुक झाली. या रीतीनें जुने प्रधान जाऊन नवे झाले, त्यांनीं अमेरिका देशांत कांहीं गरज नसतां लढाई आरंभिली, ती शाहाणपणावांचून आणि धीरावांचून चालविली; आणि शेवटीं फार अप्रतिष्ठा आणि तोटा होऊन संपविली.

पूर्वी स्वदेशांतील कारभार चालविण्यांत प्रधानांनीं जसा भित्रेपणा दाखविला होता, तसा ते आतां बाहेरचे राज्यनीतींत करूं लागले. त्यांनीं मेडितरेनियन समुद्रांत एक कार्सिका म्हणून बेट आहे, तें फ्रेंच लोकांस घेऊं दिलें. तें बेट पूर्वी जिनोईस लोकांजवळ होतें; परंतु त्यांनीं क्रूरपणा केल्यामुळें ते

थील लोकांनीं बंड करून त्यांची सत्ता नाहीं अशी करून आपला देश स्वतंत्र केला. म्हणून जिनोईस लोकांनीं तें फ्रेंच यांचे स्वाधीन केलें, आणि त्यांनीं तें लागलेंच घेतलें, परंतु त्या लढाईंत त्यांचे दाहा हजार लोक, आणि एक कोटि ऐशीं लक्ष लिवर* इतका खर्च झाला.

बहुत लोकांचे मनांत होतें कीं, फ्रेंच लोकांचें राज्य वाढण्यास इंग्लिश यांनीं विघ्न करावें; परंतु ते अमेरिकन लोकांशीं लढाई करण्याचे कामास लागले होते, म्हणून त्यांनीं कांहीं तो उद्योग केला नाहीं.

पुढें लंडन शहरांत असें झालें कीं, कामन्स सभेचा एक शिपाई सभासदांचीं भाषणें कोणी एके छापणारानें प्रसिद्ध केलीं, म्हणून त्यास धरावयास शहरांत गेला. त्या छापणारानें एक कान्स्तेबूल यास बोलावून आणिलें, आणि त्यानें त्या दोघांसही लार्डमेयर क्रास्बि याजवळ नेलें. तो क्रास्बि साहेब, व आलडर्मान विल्कस आणि आलिवर यांनीं इ. स. १७७१

---

* लिवर म्हणून फ्रान्स देशांत एक नाणें आहे. त्याची किंमत सुमारें अर्ध रुपया आहे.

मिळून त्या छापणारास सोडून दिलें. आणि माजिरे ट याचे हुकुमावांचून आपणास धरण्याचें कारण काय, असे त्या छापणाराचे फिर्यादीचा जाब देण्याकरितां जामीन घावा असा शिपायास हुकुम केला. तो त्यानें प्रथम कबूल केला नाहीं, परंतु त्यांनीं त्यास बंदींत ठेवण्याचे हुकुमावर सही केली, म्हणून त्यानें जामीन दिला. असा आपले सत्तेचा तिरस्कार केला असें पाहून कामन्स यांस राग आला, आणि त्यांनीं ते दोन आल्डर्मेन व मेयर यांस हजीर होण्याची आज्ञा केली. क्रास्बि व आलिवर साहेब यांस त्या सभेंत जागा होत्या, म्हणून ते आले; परंतु बिल्क्स साहेब म्हणूं लागला कीं, माझी मिड्ल्सेक्स प्रांताची जागा काईम झाल्याशिवाय मी येणार नाहीं. हा शेवटचा गृहस्थ सांपडावयाचा उपाय कामन्स यांजवळ कांहीं नव्हता, म्हणून त्यांनीं पूर्वीचे दोघांचें मात्र शासन केलें. तें हें कीं त्यांस किल्यांवर सेशन संपेपर्यंत बंदीस ठेविलें.

यावर्षी हिंदुस्थानांत एक मोठा दुष्काळ पडला. त्यामुळें तेथील लोकांतून एक तृतीयांश म्हणजे एककोटि लोक मेले. आपले शास्त्राप्रमाणें त्या देशचे लो-

क मांसादिक खात नाहींत, तांदूळ मात्र खातात. ते तांदूळ बहुतकरून सगळे कंपनी सरकारचे चाकर खरेदी करून अशे मोठे किमतीनें विकूं लागले कीं, गरीब लोकांस ते घेण्याची शक्ति अगदीं नव्हती.

ज्या राज्यांत राजास प्रजांचे संमतानें नेमिलात. तेथें राजाचें तक्त रिकामें झालें म्हणजे फारकरून मोठमोठ्या मारामारी आणि दंगे होतात. म्हणून युरोप खंडांतील बहुतकरून सर्व राज्यांत वंशपरंपरेनें राज्य चालवावें, असे ठराव झाले आहेत, तथापि तशे ठिकाणींही अधिकाराविषयीं तंटा पडला, म्हणजे आंतलेआंत लढाया होऊन रक्तें पडतात, म्हणून अधिकाराच्या अनुक्रमाविषयीं फार बंदोबस्त करावा लागतो. याकरितां इंग्लंड देशचे राजाचे कुटुंबांत लग्नें होण्याचा इतका बंदोबस्त आहे. राजाचे दोन भाऊ ड्युक ग्लोस्तर व ड्युक कंबर्लंड यांनीं गुप्तपणें लग्नें केलीं. पहिला यानें कौंटेस वालड्ग्रेव इशीं आणि दुसऱ्यानें लार्ड इर्नम याचे विधवा मुलीशीं, केलें. म्हणून, असा कायदा ठरला कीं, सरकारी मोहोर होऊन हुकूम झाल्यावांचून राजाचे कुटुंबांतील कोणी लग्न करूं नये, आणि अशे लग्नाचा संस्कार जे कोणी करतील, किं

वा त्या लग्नास मदत करीतील, त्या सर्वांचें शासन केलें जाईल.

या पार्लमेंट सभेच्या बैठकीमध्यें राज्याचे फौजदारी कायद्यांत एक मोठा फेरफार झाला. पूर्वी असें होतें कीं, कोणी फेलन मी अपराधी, किंवा नाहीं, हें बोलावयास अमान्य झाला, म्हणजे त्याची पाठ जमिनीवरून ओढून छातीवर भार ठेवावा तो मरेपर्यंत तो भार हळू हळू वाढवावा, आणि त्यास एक भाकरीचा तुकडा आणि चिखलाचें पाणी इतकें मात्र द्यावें. आतां ही वाईट चाल मोडून असा कायदा झाला कीं, कोणी उत्तर न दिलें, तर त्यावर जो आरोप असेल तो खरा असें समजावें.

या वर्षी युरोप खंडांतील तीन राजांनीं फार अन्याय कर्म केलें. जर्मनी देशाचा एंपरर, प्रशिया देशाचा राजा, आणि रशिया देशाची एंप्रेस या तिघांनीं एक मसलत करून पोलंड मुलुखावर आपला जुना दावा आहे असे निमित्तानें त्या देशाच्या लागवडीचा जो अंश होता तो वांटून घेतला, आणि बाकीचा भाग स्वतंत्र राज्य असें करून पूर्वी तेथें राजा नेमावा अशी चाल होती ती मोडून, तेथील राजानें

वंशपरंपरेनें तें भोगावें असें केलें. या त्यांचे उद्योगास युरोप खंडांतील कोणी दुसरे सरकारांनीं विघ्न केलें नाहीं, म्हणून तो सिद्धीस गेला. तसेंच त्यावर्षीं स्वीडन देशांतील राजानें, राज्यपदावर बसण्याचे समयीं धर्मानें करार केला होता तो मोडून, आपण परतंत्र होता तो सर्वांपेक्षां स्वेच्छाचारी झाला. डेन्मार्क देशांतील राजाचा सर्व अधिकार त्याची सासू, विधवा राणी, व त्याचा सावत्र भाऊ प्रिन्स फ्रेडरिक या तिघांनीं घेतला, व त्याचे प्रीतींतले स्त्रुएन्सी व ब्रांट या नांवांचे दोघे होते त्यांचा शिरच्छेद केला. इंग्लिश राजाची बहीण माटिल्डा, तेथील राजाची राणी, जीव घेऊन मोठे संकटानें निभावली; ती पुढें जर्मनी देशांत झेल शहरांत कांहीं वर्षेंपर्यंत होती; आणि पुढें दुखणें होऊन मृत्यु पावली.

याव ईसट इंडिया कंपनी यांचे हिंदुस्थानांतील चाकरांचे लोभास प्रतिबंध करण्याकरितां बंगाल्यांत एक न्यायाचें स्रुप्रीमकोर्ट नेमिलें. त्यांत प्रतिवर्षीं ८००० पौंड पगार देऊन एक मुख्य न्यायाधीश, व ६००० पौंड पगार देऊन हाताखालचे तीन न्यायाधीश नेमिले.

यावेळेस अयर्लंड व स्कादूलंड देशाचे उत्तरभ तांतील साधारण लोकांस त्यांचे निर्दय जामीनदारां नीं फारउपद्रव दिला. त्यांनीं लोकांस कर देण्याचें सामर्थ्य नाहीं, असें पाहून जमिनीवर फारच कर बसविला, म्हणून ते बहुत एकीकडे जमून अमेरिका खंडास निघून गेले, आणि असें सांगतातकीं, त्या देशांत ज्याफौजेनें लढाईचा प्रारंभ केला, जीनें ती लढाई धीरानें चालविली, आणि आपला नवा मिळविलेला देश स्वतंत्र होईपर्यंत जिनें ती सोडिली नाहीं, तीमध्यें बहुतकरून हे लोक होते. असें आहेकीं, प्रजांवर फार जुलुम केला म्हणजे त्याच परम वैरी होतात, आणि आपले जुलूमगारांचा सूड उगवावा अशी त्यांस हिमत उत्पन्न होते, तशी दुसरे देशाचे लोकांस होत नाहीं.

यावर्षीं क्यापूटन फिपूस, व क्यापूटन लटूविच, यांस सरकारानें हिंदुस्थानाकडे जाण्यास ईशानी कडून किंवा नैर्ऋत्येकडून वाट सांपडेल किंनाहीं, याचा शोध करण्याकरितां पाठविलें. ते भूमध्यरेषेपासून उत्तरेस ८१ अंश ३९ कळांपर्यंत गेले, पुढें बर्फाचे डोंगर किंवा बेटें सांपडूं लागलीं, त्यामुळें

त्यांचें जाणें होईना. ते आपलें काम झाल्यावांचून प-
रत देशीं आले.

या राज्यांत लोकांस समुद्रांत देश शोधावया-
करितां जाण्याची उमेद फार उत्पन्न झाली होती. दक्षि-
ण समुद्रांत देश शोधण्याचे कामासाठीं पृथ्वीसभों
वत्या पांच वेगवेगळ्या प्रदक्षिणा झाल्या. पहिली,
कमोडोरबैरन यानें, दुसरी **क्यापटन वालिस**
यानें, तिसरी **क्यापटन क्यार्टिरेट** यानें, आणि च-
वथी व पांचवी **क्यापटन कूक** यानें केली. **क्या-
पटन कूक** यानें तिसरी प्रदक्षिणा करण्याचाही
उद्योग केला, तेव्हां दक्षिणसमुद्रांत नवे सांपडले-
ले **ओवेही** या नांवाचे एके बेटांतील लोकांशीं
कांहीं तंटा झाल्यामुळें त्यांनीं त्यास मारिलें, त्यामु-
ळें सर्व गुणग्राही लोकांस फार दुःख झालें.

इंग्लंड देश व त्याचे ताबेखालचीं **अमेरि
कन** संस्थानें यांमध्यें, त्यावेळेस कर बसविण्या-
चा अधिकार कोणाकडे, याविषयीं फार तंटा चालू
लागला. **ब्रिटिश पार्लमेंट** यानें आग्रह धरिला
कीं, आपले हुकमानें त्यांवर कर बसविण्यास अ-
धिकार आहे. संस्थानें त्या अधिकारास कबूल

होईनांत. त्यांचें बोलणें पडलें कीं, आमचे संमतावांचून आम्हांवर कर बसविणें हें योग्य नव्हे, आणि त्यांनीं निश्चय केला कीं, कसीं भयें आलीं किंवा कसा प्रसंग पडला तरी यावांचून दुसरे रीतीनें बसविलेले करांस आपण राजी होणार नाहीं. या निश्चयाप्रमाणें ते करितात किंवा नाहीं, ही परीक्षा पाहण्याकरितां, चाहाबर कांहीं एक कर बसवून तो अमेरिका देशास पाठविला. हा चाहा खालीं उतरायास न देतां, तशाचा तसाच तेथील लोकांनीं परत इंग्लंड देशास पाठविला. बोस्तन बंदरांत त्याची याही पेक्षां दुर्दशा झाली. तो लोकांनीं गलबतांतून काढून समुद्रांत टाकिला.

या दांडगाईकरितां न्यूइंग्लंड प्रांतांतील लोकाचें शासन करावयासाठीं दोन कायदे ठरले. एक असाकीं, बोस्तन बंदर काढावें, आणि दुसरा असाकीं, कायद्या प्रमाणें लोकांस वर्तविण्याचा अधिकार तेथील लोकांकडून घेऊन सरकाराजवळ ठेवावा, राजाचा प्रधान यानें मुख्यापासून पार्लमेंट सभेमध्यें मोठा अंमल चालविला होता, परंतु त्या सभेचा समय संपत आला होता म्हणून त्यानें विचार केला कीं, ते ह-

मीप्रमाणें नव्या नेमणुकी करण्याविषयीं जर लोकांस संधि सांपडूं दिली, तर आपले सांगितल्याप्रमाणें ऐकणारी दुसरी **कामन्स** सभा मिळणार नाहीं. म्हणून त्यानें अकस्मात् जुनें **पार्लमेंट** सभेस निरोप देऊन नवी लगीच बोलाविली.

वर सांगितलेंकीं क्रूर कर्मे **बोस्तन** शहरांत झालीं खरीं; परंतु बहुतकरून दुसरे सर्व संस्थानांनीं लवकरच तसें करण्यास प्रारंभ केला. त्यांचे ध्यानांत आलेंकीं आम्हीं सर्वांनीं जरी चाहाचा नाश केला नाहीं, तरी तो नाकबूल केला, यामुळें **बोस्तन** शहराचें जें शासन झालें, तेंच आपलें होईल म्हणून त्यांनीं **न्यूइंग्लंड** प्रांताचा पक्ष धरण्याचा निश्चय केला; आणि **नोवास्कोशिया**, व **जार्जिया**, हीं दोन खेरीजकरून बाकीचे सर्व संस्थानांनीं, एक **फिलेडेल्फिया** शहरांत मोठी राजसभा जमविली, तीमध्यें आपले वकील पाठविले. त्या सभेनें आपलें नांव **कांग्रेस** असें ठेवून **इंग्लिश** राजाजवळ फिर्याद केलीकीं, आम्हावर जुलूम चालले आहेत हे बंद व्हावे. पुढले वर्षी **जार्जिया** प्रांतही त्या संस्थानांत मिळाला. असे ते प्रांत मिळून पुढें लवकरच इं-

ग्लिश सरकारावर बंड करून आपण स्वतंत्र राज्य असे झाले. राज्यसभेनें राजाजवळ फिर्याद केली होती, तेवढयानेंच संतुष्ट नहोतां बोस्तन बंदराविषयींचा कायदा व दुसरा जुलूम बंद होण्याकरितां न्यूइंग्लंड प्रांताचे लोकांस संकटसमयीं मदत कबूल केली. त्या प्रांताचे लोकांचा स्वभावही याविषयीं अनुकूळ होता, आणि त्यांनीं धर्माविषयीं स्वतंत्र होऊन फार दिवस मनांत इच्छिलें होतेंकीं, राज्याविषयींही आपण स्वतंत्र असावें

ब्रिटन व अमेरिका देशांतील संस्थानें, यांमध्यें इतके दिवस जें वांकडें पडलें होतें, तें आतां उघड झालें. मासाच्यूसेट्स एथील अमलदार जनरल गेज यानें, कांकर्ड या नांवाचे ठिकाणीं बंडवाल्यांनीं लढाऊ सामान जमविलें आहे, असें ऐकून त्यांचा नाश करावयास फौजेची एक टोळी पाठविली. त्या टोळीस कांकर्ड यापासून सुमारें साहा मैल अंतरावर लेक्सिंग्टन शहराजवळ मिलिशिया लोकांतून कित्येक भेटले. त्यांमध्यें व राजाचे फौजेमध्यें कांहीं गोळागोळी झाली, तींत आठ अमेरिकन लोक मेले, व कित्येकांस जखमा

लागल्या. नंतर त्या टोळीनें आणखी कांहीं विघ्न न होतां कांकर्ड एथें जाऊन तेथील सामानाचा नाश केला; परंतु परत येत असतां अमेरिकन यांचे एके मोठे टोळीनें येऊन त्यांवर हल्ला केला; आणि ते बोस्तन शहरास पोंचेपर्यंत त्यांची फार दुर्दशा झाली. त्या लढाईमध्यें राजाचे फौजेंतले ६५ लोक मेले, ते व जखमी आणि बंदिवान वगैरे मिळून एकंदर दोनशें ब्याहात्तर नांहीं असे झाले. अमेरिकन यांचे सुमारें चाळीस मेले, व वीस जखमी झाले.

या लढाईची बातमी देशांत जिकडे तिकडे कळतांच सर्व मुलुख एकदांच लढावयास तयार झाला, आणि थोडे दिवसांत बोस्तन शहरास सुमारें वीस हजार मिलिशिया लोकांचा वेढा पडला. लेक्सिंगतन एथील वर्तमान, व बोस्तन शहराचा वेढा, या दोन गोष्टी कांग्रेस या सभेचे कानास जातांच तिनें न्यूइंगलंड प्रांतांतले लोकांचीं सर्व कृत्यें मान्य केलीं, आणि विचार करविला कीं, सरकार व मासाशसेट्स एथील लोकांमध्यें जो संबंध होता, तो सुटला. फौजेस, किंवा आरमारास, किंवा भाडयाचे गलबतांस सामानाचा पुरावा, करण्याची लोकांस त्यांनीं अ-

गर्दी मनाई केली. ब्रिटिश सरकाराविषयीं आपला तिरस्कार उघड करावयाकरितां, जो डाक्तर फ्रांक्लिन यास इंग्लंड देशांत त्या जागेवरून अप्रतिष्ठेनें काढिलें होतें, त्यास नवा एक डांकेचा कारखाना करून त्यावर मुख्य नेमिलें, व हानकाक आणि आडम्स साहेब यांवांचून जे कोणी हत्यारें ठेवून आपले कामावर येतील, त्या सर्वांस क्षमा मिळेल, असा जनरल गेज यानें जाहीरनामा लावितांच, त्यांनीं हानकाक साहेबास प्रेसिडेंट नेमिलें.

इ.स. १७७५ यावेळेस उपाय लवकर होईल अशा आतां गोष्टी राहिल्या नव्हत्या, म्हणून उभयपक्षीं परस्परांचा एकदांच मोड करण्याची संधि पाहात होते. बोस्तन शहराचे जवळ बंकर्सहिल यानांवाची एक टेंकडी आहे, त्या टेंकडीवर जून महिन्याचे एके लहान रात्रीस अमेरिकन यांनीं मोरचा बांधिला. त्याठिकाणापासून शहरास व बंदराचे लोकांस फार उपद्रव होईल, म्हणून त्यांस तेथून काढण्याकरितां जनरल हो आणि पिगट या दोन सरदारांबरोबर दोन हजारांवर लोक देऊन त्यांस पाठविलें. नंतर गलबतांपासून व बोस्तन

शहरांत **कोप्सहिल** म्हणून ठिकाण आहे, तेथून तोफांचा मार झाला. हा मार **अमेरिकन** यांनीं मोठे धीरानें सोसिला. राजाची फौज मोरच्याजवळ येईपर्यंत त्यांनीं गोळे मारिले नाहींत. ती तेथें गेल्यावर त्यांनीं तीवर तोफा चालू केल्या.त्यामुळें राजाचे फौजेची धांदल झाली, आणि तींतील कित्येक फार शूर सरदार मेले गेले. तथापि फौजेनें तत्क्षणीं बंदोबस्त करून त्यांचा मोरचा चहूंकडून मोडला, आणि **अमेरिकन** यांस तेथून काढून देशांत घालविलें. त्या लढाईंत फौज समारें अर्धी मेली गेली व जखमी झाली. ती सर्व मिळून संख्या एक हजार चौपन्न. या लढाईंत सरदार फार पडले, याचें कारण असें सांगतात कीं **अमेरिकन** लोकांचें फौजेंत निशाण, अचुक मारावयास शिकविलेले कित्येक लोक होते.

न्यूइंग्लंड प्रांतांतील लोकांनीं या प्रसंगीं शौर्य प्रगट केलें, त्यामुळें **कांग्रेस** या सभेस पुढेंही लढाईची तयारी चालविण्यास उमेद आली. कांहीं दिवसांपूर्वीं त्यांनीं एक फौज जमवून तिला पगार देण्याची आज्ञा केली होती, आणि आतां त्यांनीं लढाई करण्याचीं आपलीं कारणें आणि आपणावरचे जु-

कूम बंद झाल्यावांचून, म्हणजे पार्लमेंट सभेचे हुकूम फिरल्यावांचून, आम्ही शस्त्रें ठेवणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा प्रसिद्ध केली. वार्जिनिया प्रांताचा वकील वाशिंग्तन साहेब यास सर्व अमेरिकन फोजेचा सरदार नेमिलें.

परंतु मूळचे राज्यापासून वेगळें होण्याची आपली इच्छा नाहीं असें दाखवावयाकरितां त्यांनीं ग्रेटब्रिटन एथील लोकांस एक पत्र, अयर्लंड बेटांतील लोकांस एक पत्र, व राजास एक अर्जी, हीं पाठविलीं. त्यासर्वांमध्यें लिहिलेंकीं, आमचे सरकारापासून वेगळें होण्याची आमची इच्छा नाहीं; आणि वास्तविक व चांगला करार होऊन एकी व्हावी यावांचून दुसरी कोणती गोष्ट आमचे मनांत नाहीं. बहुत लोकांस त्यावेळेस वाटलेंकीं, त्यांचे म्हटल्याप्रमाणें, व इंग्लंड देशाची प्रतिष्ठा कमी न होतां करार करितां येईल; व बहुतांनीं कित्येक करार करून पार्लमेंट सभेस कळविलें, परंतु ते सर्व रद्द पडले.

त्या वेळेस प्रधानांनीं असा वेडा निश्चय केलाकीं, सर्व अमेरिका देश शस्त्राचे बळानें स्वाधीन करावा. ही गोष्ट कधीं घडावयाजोगी नव्हती; आणि

घडली असती, तरी त्या देशांतून जो नफा होणार तो त्याचे संरक्षणाकडे खर्च झाला असता. परंतु त्यावेळेस प्रधानांस मोठा श्रम पडला होता. अमेरिका देशांत पेन्सिल्वेनिया प्रांताचें संस्थान ज्या पुरुषानें स्थापिलें, त्याचे वंशांतला, त्या प्रांताच्या मालकांतील द्रव्यवान् व बहुश्रुत पेन या नांवाचा पुरुष इंग्लंड देशांत आला होता. त्यानें कांग्रेस या सभेची शेवटची अर्जी राजास देण्याकरितां आणिली होती. या पुरुषाचे सांगण्यावरून ही प्रधानाचे डोळे उघडले नाहींत. त्याला लार्ड सभेंत बोलावून तेथील गोष्टींविषयीं प्रश्न केले, तेव्हां त्यानें उत्तरें दिलीं, त्यांतील सारांश हा कीं, तेथील संस्थानांनीं आजूनपर्यंत आपलें राज्य स्वतंत्र होण्याचा कांहीं बेत केला नाहीं; आणि आपला व आपले मुळाचे राज्याचा तंटा बंद व्हावा अशी त्यांची फार इच्छा आहे; परंतु ही त्यांची शेवटची अर्जी जर कबूल केली नाहीं, तर ते परराज्यांशीं बंदोबस्त करितील असें भय आहे; आणि जर एकदां असा बंदोबस्त झाला, तर त्यांमध्यें फूट पडण्यास फार कठीण पडेल. ही त्यानें बातमी सांगितली तिचा कांहीं विचार केला नाहीं;

आणि अर्जीविषयीं प्रधानांनीं सांगीतलें कीं, तिचें उत्तर आम्ही कांहीं देत नाहीं.

अगोदरच बंकर्सहिल टेंकडीवर आपण पराक्रम केला, हा अमेरिकन लोकांस मोठा गर्व झाला होता, तशांत असा त्यांचा ब्रिटिश सरकारापासून अपमान होतांच त्यांनीं लढाईचा निश्चय केला. ब्रिटिश प्रधानांस त्यांचा धीर व तयारी यांची पुरी माहीतगारी नव्हती, आणि त्यांशीं जो तंटा होता तो सर्व बंद करण्यासही संधी चांगली होती, परंतु ती एकदां गेल्यावर पुनः कधीं आली नाहीं.

पुढें अमेरिकन लोकांस आपले संरक्षणाचाच उद्योग पुरे होईना असा झाला. न्यूइंग्लंड व न्यूयार्क या प्रांतांतील मिलिशिया लोकांची एक टोळी, जनरल्ल मांट्गामरी व आर्नोल्ड या दोन सरदारांखालची, क्यानडा प्रांतावर गेली. त्यांनीं शांबूली, व सेंट जान हे किल्ले, आणि मोंत्रिआल शहर हीं घेतलीं. त्यांनीं केबेक शहरावर अकस्मात् हल्ला करून घेण्याचा उद्योग केला, परंतु लढाईंत मांट्गामरी मेला आणि आर्नोल्ड जखमी झाला, म्हणून त्यांस तो उद्योग सोडून देणें अ-

वश्य झालें, आणि पुढें लवकरच **इंग्लंड** देशाहून बहुत फौज आली, त्यामुळें त्यांस शेवटीं तो प्रांत अगदीं सोडावा लागला.

परंतु त्यावेळेस **बोस्तन** शहरांतली फौज मोठे विपत्तींत होती. त्या फौजेचा सरदार पूर्वी **जनरलगेज** म्हणून होता, त्याचे जागेवर **जनरलहो** म्हणून झाला, तो मोठे धीराचा, लढाईमध्यें कुशल, आणि युक्ति व कावे यांतही चतुर होता, तथापि त्याजागेवर त्याचा निभाव लागेना. सर्व **अमेरिका** देशापासून त्याला सामानाचा थोडाही पुरावा होऊं नये असा पक्का बंदोबस्त केला, आणि **इंग्लंड** देशांतलीं सामानाचीं गलबतें येण्यास वेळ लागे, आणि त्यांतून कित्येकांस शत्रू वाटेनें अडथळा करीत. सारांश **बोस्तन** शहरांतली फौज व लोक हे अन्नाचे दुष्काळामुळें मरतील असें भय उत्पन्न झालें. दुसरें **अमेरिकन** लोकांनीं असें केलें कीं जवळचे डोंगरावर मजबूद बुरुज बांधिले होते, त्यांवरून हिंवाळा संपल्यानंतर शहरावर भडमार करूं लागले. पुढें लढाई आणि दुष्काळ हीं दोन भयें मनांत आणून तेथील फौज, व ज्यांनीं त्यांचे बरोबर जाण्या

चा निश्चय केला होता, असे कित्येक लोक, तें ठिकाण सोडून भाड्याचे गलबतांवर बसून थोडे दिवसांत नोवास्कोशिया प्रांतांत हलिफाक्स शहरीं जाऊन उतरले. जनरलहौ यानें तें शहर सोडतांच शत्रूंचा सरदार जनरल वाशिंगतन यानें तें लागलेंच घेतलें, व दुसरे देशचे कित्येक इंजिनियर यांचे मदतीनें त्याचा असा बंदोबस्त केला कीं, तें केवळ अजिंक व्हावें.

त्या वेळेस समुद्राचे फांटे व बंदरें यांची माहीतगारी नव्हती, त्यामुळें दक्षिण क्योरोलिना प्रांतांत चार्लस टौन शहर घेण्याचा इंग्लिश यांनीं उद्योग केला. त्या गलबतांचा सरदार सरपीटर पार्कर होता, आणि जमिनीवरचे फौजेचा जनरल क्लिंटन ती फौज लांगऐलंड या नांवाचे एके बेटावर उतरली, त्याजवळेच समुद्राचे फांट्यापलिकडे सलिवान्सऐलंड म्हणून दुसरें एक होतें. सलिवान्सऐलंड यावर, शत्रूंनीं शहराजवळ गलबतें येण्याची वाट बंद व्हावी म्हणून बळकट मोरचा बांधिला होता, त्या ठिकाणावर आड्मरल यानें मोठे शौर्यानें हल्ला केला, आणि फौज

एका बेटावरून दुसरे बेटावर जाऊं लागली, तों मधील समुद्राचा फांटा अठरा इंच खोल असें जें समजलें होतें, तो सात फुट खोल आहे असें कळलें. ती लढाई दहा तासपर्यंत झाली, तीमध्यें कित्येक फार शूर लोक व सरदार पडले. शत्रूंचे हातीं लागण्याचे भयानें एक लढाऊ गलबत जाळावें लागलें, आणि इतकेंही होऊन शेवटीं तो बेत असाध्य म्हणून आडमरल यास सोडून धावा लागला या पराजयाचे बातेमी पासून इंग्लंड देशांत कोणास फारसें बरें वाईट वाटलें नाहीं, कारणकीं, त्यावेळेस प्रधान व बहुतकरून सर्व लोक राज्याची प्रतिष्ठा व राज्याचें हित यांची फार अनास्था करीत असत.

आतां अमेरिकन लोकांस वाटूं लागलेंकीं, सांप्रतजी स्थिति झाली आहे, तीवरून आपण व आपले मूळचें सरकार यांमध्यें फार दिवस टिकणारा, व मनापासून, तह होत नाहीं. दुसरा त्यांनीं असा विचार केलाकीं, आपण ब्रिटिश सरकारची रयत असें कबूल करीत असतां, सर्व पृथ्वी आपणास आपले वास्तवीक राज्याशीं लढाई करणारे बंडवाले असें मानिते, म्हणून आपणाशीं दुसरीं राज्यें कोणी

बंदोबस्त करणार नाहींत. अशा गोष्टी मनांत आणून त्यांनीं आपली स्वतंत्रतेची प्रतिज्ञा प्रसिद्ध केली, ती अशीकीं, आमचा व ग्रेटब्रिटन देशाचा कांहीं संबंध नाहीं, आणि आम्ही स्वतंत्र आणि आपले सत्तेचें राज्य केलें.

जनरल हौ, हालिफाक्स शहरांत गेला म्हणून पूर्वीं सांगितलें, तो तेथें फार दिवस राहिला नाहीं, परंतु तेथून गलबतांवरून न्यूयार्क प्रांताचे समोर आला, तेथें त्याचा भाऊ लार्डहौ मोठें आरमार व बहुत फौजेचा पुरावा घेऊन त्यास मिळून, त्यानें शत्रूंस प्रथम लांगऐलंड या बेटांतून काढून टाकिलें, आणि मग न्यूयार्क शहरांतून हाकून दिलें, आणि न्यूयार्क बेटाचे शेवटास केनिंग्सब्रिज म्हणून ठिकाण आहे, तेथें त्यांनीं मोरचा बांधिला होता, तोही त्यांकडून घेतला. तशीच त्यानें वेट्प्लेन्स या नांवाचे ठिकाणापर्यंत त्यांचे पाठीस लागून त्यांशीं लहानशी लढाई केली, परंतु ते मोठी लढाई करीनात, म्हणून त्यानें न्यूयार्क शहरास येऊन तें आपलें मुख्य ठिकाण केलें.

त्यावेळेस कांग्रेस सभेचें वर्तमान फार क-

ठीण झालें होतें त्यांची फौज मुदतीनें चाकरीस ठेविली होती, ती मुदत सरतांच पंचवीस हजार होती, ती तीन हजार झाली. परंतु जनरल वाशिंग्टन यानें लवकरच दोन पराक्रम केले, त्यांमुळें त्यांचे फौजेस हुशारी आली; व ब्रिटिश लोकांची हुशारी गेली. क्रिस्त्मस दिवशीं रात्रीस त्यानें नदी उतरून त्रेंतन शहराजवळ हेसियन लोक ठेविले होते त्यांवर हल्ला करून, त्यांतून नऊशें अठरांस धरून कैद करून नेलें. त्यानें पुनः थोडे दिवसांनीं ती नदी दुसऱ्यानें उतरून कर्नल माहुड सरदाराचे हाताखालीं ब्रिटिश फौजेची एक टोळी होती, तींतून बहुतकरून सर्व मारिले, किंवा धरून कैद केले. असे त्याचे विजय होत चालले, याचें कारण केवळ त्याचा पराक्रम नव्हे; परंतु त्यास त्यादेशाची माहीतगारी चांगली होती हें खरें; परंतु एवढी सोई आपणास साध्य व्हावी याविषयीं ब्रिटिश प्रधानांनीं कांहीं उपाय केला नाहीं.

आजपर्यंत फ्रान्स व स्पेन एथील सरकारांनीं ब्रिटन आणि अमेरिका देशांतलीं संस्थानें यांविषयीं केवळ उदासीनपणा बाहेरून

दाखविला होता. परंतु त्यांनीं पुढें एक जी गोष्ट केली तीवरून त्यांविषयीं संशय उत्पन्न झाला. ती गोष्ट हीकीं, आपले बंदरांत अमेरिका देशाचे लुटारू गलबतांस घेतलें, आणि ब्रिटिश व्यापाऱ्यांपासून जी त्यांनीं बहुत लूट मिळविली होती, ती त्यांस विकूं दिली. तसाच त्यांनीं अमेरिकन लोकांस तोफखान्याचा पुरावा केला, आणि त्यांचे सरदार व इंजिनियर ही त्यादेशांत गेले, त्यामुळें शत्रूंचे फौजेचें कौशल्य व बळ हीं बहुत वाढलीं. त्यावेळेस तीं दोन ही सरकारें फार तजविजेनें आपलीं अरमारें वाढवीत चाललीं, तेव्हां ज्यांस कांहीं थोडें तरी समजत होतें, त्या सर्व लोकांनीं पाहिलें, आणि सांगीतलें कीं ते लवकरच अमेरिकन लोकांचा पक्ष उघड रीतीनें घेतील. परंतु हीं त्यांचीं भविष्यें प्रधानांनीं मनास आणिलीं नाहींत, आणि त्यांची थट्टा व तिरस्कार केला.

पूर्वीं लिहिलें कीं, हा राजा सिंहासनावर बसला तेव्हां ८००००० पौंड नेमणूक मुलुखी खर्चाकरितां करून दिली होती. परंतु ही खर्चास पुरेना अशी झाली, म्हणून आजपर्यंत जो अधिक

खर्च झाला होता त्याबद्दल पांच लाख पौंड यापेक्षां अधिक पैका दिला, आणि पुढें १००००० पौंड नेमणुक वाटविली, ती सर्व मिळून आतां इंग्लंड देशाचे राजास आपला मुलखी खर्च चालविण्याकरितां प्रतिवर्षी ९००००० पौंड नेमणुक आहे. याबत्याविषयीं कित्येक प्रधानाचेंही मत काय होतें, हें कामन्स सभेंतील सर फ्लेचर नार्टन त्यानें त्याविषयींचा हुकूम राजास देतेवेळेस जें भाषण केलें त्यावरून कळेल. त्यानें राजास सांगितलेंकीं, "आपले विश्वासु कामन्स यांनीं हें आपले प्रीतीचें चिन्ह दिलें आहे, परंतु हा समय असा आहे कीं, सर्व प्रांतांवर त्यांचे सामर्थ्यापेक्षां अधिक कर बसले आहेत." त्यानें आणखी सांगितलेंकीं, "त्यांनीं तुम्हास आतां पैक्याचा मोठा पुरावा मात्र केला असें नाहीं, परंतु कधीं झाली नाहीं अशी, आणि आपले खर्चापेक्षांही फार अधिक नवी मोठी नेमणुकही करून दिली; परंतु, महाराज, हें सर्व त्यांनीं या भरंवशावर केलें आहे कीं, अशा उदारपणानें जें दिलें, तें आपण विचारानें खर्च कराल."

जून महिन्यामध्यें न्यूयार्क प्रांतांत जनरल हौ यानें फिरून लढाई चालू केली; आणि शत्रूंस लढाईचा प्रसंग आणण्याचा फार यत्न के- इ॰स॰ १७७

ला. परंतु जनरलवाशिंग्तन यानें तो प्रसंग मोठ्या युक्तीनें चुकविला, म्हणून त्याचें नांव अमेरिकन फेबियस* असें पडलें. यारीतीनें शत्रु कोणतेहि रीतीनें समोर लढाईस उभे राहीनात असें पाहून, जनरल हौ यानें दक्षिणप्रांतांत एक वेळ यत्न करून पाहाण्याचा निश्चय केला. मग समारें दोनशें भाड्याच्या गलबतांवर आपली फौज चढवून फिलेडेल्फिया शहरास निघाला, परंतु तो डेलावेर नदीचे तोंडाशीं आला, तेव्हां त्यानें नदींत शेवोदेफ्रीझ म्हणजे लोखंडाचे टोकांच्या लांकडी काठ्या इतक्या भरलेल्या पाहिल्या कीं, तेथून पुढें जातां येईना म्हणून त्यानें मेरिलांड प्रांतांत एक उतार आहे, तेथें आपली फौज उतरली. त्या ठिकाणाहून तो पुढें जात असतां, त्यास जनरल वाशिंग्तन भेटला. वाशिंग्तन यास फिलेडेल्फिया शहर राखण्याची फार इच्छा होती, म्हणून त्यानें नेहमीचा बेत सोडून लढाई करावयाचा निश्चय

---

* फेबियस म्हणून एक पूर्वी रोमन लोकांचा सरदार होता. तसा हा शूर म्हणून यास तो किताब दिला.

केला. मग त्या दोन फौजांची एक दिवसपर्यंत मोठे निकरानें लढाई झाली, शेवटीं इंग्लिश फौजेच्या बंदोबस्तामुळें शत्रूंचा मोड झाला. नंतर इंग्लिश फौजेनें फिलेडेल्फिया शहरास जाऊन तें घेतलें, परंतु त्या शहरापासून सुमारें साहा मैल अंतरावर जर्मन्टौन म्हणून गांव आहे, तेथें बहुत करून सर्व फौजेनें तळ दिला.

बांडिवेन एथील लढाईंत मोड झाला असतांही, वाशिंग्तन यानें हींमत न सोडितां फिरून उद्योग चालविला. त्यानें जर्मन्टौन गांवांहून सुमारें सोळा मैल अंतरावर स्किपाचू क्रीक म्हणून ठिकाण आहे तेथें ठाणें दिलें; आणि तेथें त्यास फौजेचा बहुत पुरावाही झाला. मग अकटोबर महिन्याचे तिसरे तारिखेस तो त्या ठिकाणाहून गुप्तपणें निघाला, आणि त्यानें जर्मन्टौन गांवांत सुमारें पाहांटेचे प्रहर रात्रीस येऊन राजाचे फौजेवर मोठा हल्ला करून तिची धांदल केली. परंतु त्यांनीं आपला बंदोबस्त करून लढाई चालू केली, म्हणून शत्रु हटून गेले, तथापि त्यांनीं बंदोबस्तानें आपला तोफखाना बरोबर घेतला.

त्या लढाईंत राजाचे फौजेंतले लोक सुमारें ५०० पडले, शत्रूंचे यापेक्षां अधिक पडले.

पुढें नदीचे कांठावर शत्रूंनीं जे किल्ले बांधिले होते, त्यामुळें सामान घेऊन फिलेडेल्फिया शहराजवळ गलबतांचें येणें होईना, म्हणून ते मोडण्याचा जनरलहौ यानें उद्योग केला. त्यानें त्या कामाकरितां हेसियन लोकांची एक बळकट टोळी पाठविली, तींतले बहुतकरून सर्व लोक शत्रूंनीं जखमी केले, किंवा ठार मारिले. परंतु ते किल्ले मोडल्यावांचून हिवाळ्यांत फिलेडेल्फिया शहरांतले फौजेचा निभाव होणें कठीण, म्हणून नदींत गलबतें पाठविलीं, त्यामुळें मोरच्यांचा नाश झाला, आणि किल्ल्यांवर जमिनीकडुन अकस्मात् हल्ला करण्याची तयारी केली असें पाहून शत्रु शेवटीं ते सोडून गेले. तथापि त्यांनीं नदींत लोखंडी टोकांच्या काठ्या पुरल्या होत्या, त्यामुळें लढाई किंवा मोठीं गलबतें यांचें जाणें होईना.

क्यानडा प्रांतांत सुमारें दहा हजार फौज, व तींत कांहीं तद्देशीय लोक होते, तिचा सरदार जनरल बर्गाइन यानें न्यूइंग्लंड प्रां-

तावर हल्ला करावा असा निश्चय केला. तो कांहीं अटकाव न होतां जार्ज आणि चांप्लिन हीं तळीं उतरला, आणि त्यानें तिकांदरेगो किल्ला ही घेतला. परंतु तो सारानोगा ठिकाणाजवळ आला, तेव्हां जनरल गेट्स व जनरल आर्नोल्ड यांचे हाताखालचे न्यूइंग्लंड प्रांतांतील लोकांचे एके टोळीनें त्यावर येऊन हल्ला केला. त्यांजबरोबर त्यानें मोठे शौर्यानें दोन वेळ लढाई केली; परंतु त्याचें फार नुकसान झालें, आणि त्याचे छावणीवर शेवटीं अकस्मात् हल्ला करून त्यास धरून कैद केलें; आणि करार करून घेतलाकीं, तुम्ही हत्यारें ठेवावीं म्हणजे तुम्हास आम्ही बोस्तन शहरास नेऊन, तेथून ग्रेटब्रिटन देशास जाऊं देऊं. परंतु या लढाईंत फिरून तुम्हीं किंवा तुमचे लोकांनीं अमेरिका देशांत चाकरीवर येऊं नये.

याचे पूर्वीं थोडे दिवसांवर हिंदुस्थानांत एक विलक्षण गोष्ट झाली. मद्रासेंत लार्ड पिगट म्हणून गवर्नर होता, त्यानें डिरेक्टर यांचे हुकुमाप्रमाणें वर्तणुक केली, म्हणून कौन्सिल यांतील मुख्य लोकांनीं त्यास धरून बंदींत ठेविलें, त्यामुळें त्या-

चे प्राणाविषयीं ही भय उत्पन्न झालें. पुढें त्या अपमानामुळें दुःख होऊन तो दुखण्यांत पडून मृत्यु पावला. त्यामुळें लोकांस फार दुःख झालें, कारण तो फार गुणी होता.

यावर्षी जेम्स ऐट्किन म्हणून जान पेंटर यानांवानें प्रसिद्ध असा पुरुष होता, त्यानें पोर्टस्मोथ शहरांत रोपहौस या नांवाचे वाडयास व ब्रिस्तल शहरांत कीलेन या नांवाचे गल्लीस आग लाविली. असें सांगतात कीं, इंग्लंड बेटांतील सर्व मुख्य मुख्य व्यापाराचीं शहरें, तेथील गोदी व गलबतें यांसुद्धां जाळावीं, असा त्याचा बेत होता, परंतु तो सिद्धीस जाण्याचे पूर्वीं त्यास धरून चौकशी करून त्यावर अन्याय ठरवून त्यास फांशीं दिलें, व सांखळांत टांगून ठेविलें.

इ. स. १७७८ राज्यांतील शाहणे लोक, व पार्लमेंट सभेंतील प्रधानांचे विरुद्ध पक्षाचे लोक फार दिवस जें भविष्य सांगत असत, तें आतां घडून आलें. तें हेंकीं फ्रेंच लोकांनीं पडदा सोडून उघड अमेरिकन लोकांचा पक्ष घेतला, आणि ते स्वतंत्र असें कबूल केलें.

अमेरिका देशांत जनरलहौ याचे जागेव-

र जनरल क्लिंटन याची नेमणुक झाली, आणि त्यानें फिलेडेल्फिया शहर सोडून न्यूयार्क प्रांतास जाण्याचा उद्योग केला. त्यावर वाटेनें जनरलवाशिंग्तन यानें येऊन हल्ला केला, परंतु उभयपक्षीं फारसे लोक पडले नाहींत. त्या लढाईंत जनरल ली म्हणून अमेरिकन सरदार होता त्यानें ब्रिटिश फौजेवर नेहमीप्रमाणें आवेशानें हल्ला केला नाहीं, असा त्यावर आरोप येऊन, त्यास एक वर्षपर्यंत कामावरून दूर केलें.

जरी ग्रेटब्रिटन व फ्रान्स या दोन देशांमध्यें रीतीप्रमाणें लढाईची प्रतिज्ञा झाली नव्हती, तथापि त्या दोन राज्यांमध्यें लढाईविषयीं संशय राहिला नाहीं. उभयपक्षीं आरमारांची तयारी झाली. फ्रेंच यांचें आरमारांचा सरदार डोर्विलियर्स यास नेमिलें. या दोन आरमारांची जुलै महिन्याचे २७ वे तारिखेस गांठ पडून लहानशी लढाई झाली. आड्मिरल केपल याचे हाताखालचा पालिसर म्हणून सरदार होता, त्यानें केपल यावर आपलें काम न केल्याचा आरोप घेतला, परंतु त्याची चौकशी होऊन तो अबरूनें सुटला. पालिसर यावरही आ-

ज्ञा मानिली नाहीं असा आरोप आला. त्यांतून त्यावर कांहीं गुन्हा लागू झाला, व कांहीं झाला नाहीं.

यावर्षी मोठा कीर्तिमान्, वक्ता, आणि उत्कृष्ट चतुर अमात्य जो **अर्लचाथम**, तो मृत्य पावला. त्यानें राज्यावर जे उपकार केले, त्यांविषयीं कांहीं कृतज्ञपणा दाखविण्याकरितां, त्याचे कर्जाचा फडशा करण्यासाठीं **पार्लमेंट** सभेनें वीस हजार पौंड दिले, त्याचा मुलगा व त्याचे कुळांतील सर्व वारिसदार यांस वंशपरंपरेनें चार हजार पौंड प्रतिवर्षी नेमणुक करून दिली, त्याचें शरीर मोठे समारंभानें **वेस्तमिन्स्तर आबे** या ठिकाणीं पुरलें, आणि त्याची कबर सरकारी खर्चानें बांधण्याचा हुकूम केला.

यावर्षी एक धीट **पालजोन्स** या नांवाचे पुरुषानें बेटाच्या पश्चिमेकडच्या कांठावर भय उत्पन्न केलें. त्यानें **वेटहेवन** बंदराजवळ उतरून तेथील एक गलबत जाळून शहरही जाळण्याचा यत्न केला. पुढें त्यानें **स्काटलंड** देशावर जाऊन **अर्लसेलकर्क** यांचे घर लुटलें. कांहीं दिवसांनीं **सेरापिस** गलबताचा **क्यापटन** पि-

र्सन याशीं लढाई करून त्यास जिंकिलें, परंतु आपल्या गलबतांची फार खराबी झाली म्हणून लूट घेण्याकरितां तो त्यावरून निघून जातांच तें बुडालें. क्यापटन फार्मर यानेंही फ्रेंच गलबतांशीं निकरानें लढाई केली; इ. स. १७७९ परंतु त्याचे गलबतास अकस्मात् आग लागून तो व त्याचे बहुत करून खलाशी लोक आकाशांत उडून गेले.

वेस्त् इंडीस प्रांतांत फ्रेंच व इंग्लिश लोकांत लढाई फार झाली. तेथें इंग्लिश यांनीं त्यांपासून सेंट लुशिया बेट घेतलें, व त्यांनीं इंग्लिश यांपासून डोमिनिका, सेंट विन्सेंट व ग्रानडा हीं घेतलीं. अमेरिका देशांत कर्नल क्यांपबेल व कमोडोर पार्कर यांनीं जार्जिया प्रांत घेतला. तो परत त्यांपासून घेण्यासाठीं फ्रेंच आड्मरल डेस्तें व अमेरिकन जनरल लिंकन यांनीं प्रयत्न केला, परंतु मेजर जनरल प्रेवोस्त यानें तो चालूं दिला नाहीं. जनरल वाशिंग्तन आपले संरक्षणाकरितां मात्र लपून राहून लढाई करीत असे. सर हेनरी क्लिंटन यानें फार युक्ति केल्या, तरी तो उघड लढाई करीना.

या वर्षांत अमेरिका देशांतील संस्थानांचे

तंटे बंद होण्याविषयीं दुसरा एक प्रयत्न झाला. त्या देशांत तह करण्याकरितां अर्लक्यार्लैल, ईड्न साहेब आणि गवर्नर जान्स्तन असे तिघे गृहस्थांस पाठविलें, तो तह सिद्धीस जाणार नाहीं हें सर्वांनी पूर्वी सांगितलेंच होतें. तेथें पाठविलेले एके गृहस्थानें रीड साहेब या नांवाचे एके अमेरिकन सरदारास, तह करण्यासाठीं यत्न केला असतां दहा हजार पौंड, आणि त्या देशांत राज्यांतली कोणती पाहिजे ती जागा देऊं असें जेव्हां कबूल केलें, त्यावेळेस त्यानें तो लांच असें समजून उत्तर दिलें कीं, " मी विकत घेण्यास योग्य नव्हे; परंतु मी असा असतांही ब्रिटन एथील राजास मला विकत घेण्याची शक्ति नाहीं."

आतां स्पेन देशचे राजानें फ्रेंच राजाप्रमाणें अमेरिकन लोकांचा स्वतंत्रपणा कबूल केला. मग त्या दोन सरकारांचीं गलबतें एकत्र जमून इंग्लिश यांस अजिंक्य झालीं. या उन्हाळ्यांत कांहीं मिलिशिया लोक ही लढाईकरितां तयार केले.

इ.स. १७८० यावर्षी पार्लमेंट सभेमध्यें विचार होऊन कित्येक ठिकाणीं खर्च कमी केला, आणि कित्येक निरुपयोगी कारखाने होते, ते मोडले. प्रधानांचे सांगण्यावरून

सरकारी साहेबांचे चौकशीकरितां कमिशनर नेमिले, आणि त्यांनीं चौकशी केल्यावरून सरकारी वसूल व खर्च यासंबंधि बहुत गोष्टींची उघडीक झाली.

यावर्षीं पूर्वीं कर्जानें व दारिद्र्यानें पीडित अशे एके पुरुषानें ब्रिटिश निशाणाची अबरू वाढविली. त्याचें नांव आड्मरल् राड्नी, यानें एक बळकट अरमार घेऊन जिबराल्टर बंदरास जात असतां प्रथम स्पानिश व्यापारी गलबतांची एक मातबर टोळी घेतली, मग त्यांचे लढाऊ गलबतांचा मोड करून आड्मरल डान लान्गारा याचे गलबतां खेरीज दुसरीं तीन गलबतें घेतलीं, पुढें कांहीं महिन्यांनीं वेस्तइंडीस प्रांतांत कौंट डीगिशेन याचे हाताखालचे दुसरे एक अरमाराचा मोड केला, आणि ११० तोफांचे विल्डिपारिस या नांवाचें गलबत होतें. तें व दुसरींही घेतलीं. या त्याचे शूर कर्मासाठीं त्यास लार्ड असा किताब मिळाला.

यावर्षांत अमेरिका देशामध्यें मुख्य गोष्टी इतक्या झाल्या. सौथक्यारोलिना प्रांतांत चार्लसटौन शहर सरहेन्री क्लिंटन व आड्मरल आर्बथ्नाट या दोघांनीं घेतलें. लार्ड कार्न्वालिस यानें जनरल गेट्स याचा पराजय केला; ब्रिटिश फौजेचा आ-

डुजटेंट जनरल मेजर आंद्रे, अमेरिकन फौजेंत गुप्त वेषानें सांपडला, त्यास चोर बातमीदार म्हणून धरून फांशीं दिलें, आणि जनरल आर्नोल्ड अमेरिकन लोकांचा पक्ष सोडून ब्रिटिश फौजेंत आला.

इंग्लिश देशांत फार वाईट आणि फजीतीचीं वर्तमानें घडलीं. रोमनक्याथोलिक लोकांस पार्लमेंट सभेनें कांहीं सूट करून दिली, त्यामुळें दोनही पार्लमेंट सभांस अर्जी करण्याकरितां सेंटजार्जस फील्ड्स या नांवाचे ठिकाणीं दांडगे लोकांची मंडळी जमली, आणि लवकरच फार दांडगाई होऊं लागली. त्यांनीं शहरामध्यें किंवा जवळ जीं रोमन क्याथोलिक लोकांचीं देवळें होतीं तीं मोडलीं, आणि न्यूगेट, फ्लीट आणि किंग्स्बेंच हे सर्व बंदिखानें जाळिले, आणि ते मोठे पेढीवरही हल्ला करण्याचे बेतांत होते, इतक्यांत लढाईचें काम शिकलेले लंडन आसोशिएशन या नांवाचे लोकांनीं, व पुढें शिपाई लोकांस बोलावलें, त्यांनीं मिळून ती धांदल बंद केली, परंतु ती करणारांतील मुख्य लोकांतून सुमारें दोनशें वीस मारिले गेले, आणि फार जखमा लागल्या. हा जमाव मिळविला म्हणून लार्डजार्ज गार्डन याची चौकशी झा-

ली, परंतु त्याचे मनांत धर्माच्या गोष्टीमुळें उमेद आ-
ली होती, आणि लोकांनीं दांडगाई करावी हा त्याचा
कांहीं बेत नव्हता, म्हणून त्यास सोडून दिलें.

या वर्षांत वर्तमानें मोठीं किंवा बहुत ही घड- इ॰स॰ १७८१
लीं नाहींत. इंग्लिश लोकांनीं डच लोकांबरोबर ल-
ढाई आरंभिली. वेस्ट इंडीस प्रांतांत सेंट युस्ते
शियस बेट त्यांकडून इंग्लिश यांनीं घेतलें, परंतु
पुढें लवकरच फ्रेंच लोकांनीं तें परत घेतलें. डागर
बांक याचे बाहेरचे बाजूस आड्मरल पार्कर या
चे हातारवालचीं कांहीं थोडीं इंग्लिश गलबतें, व
आड्मरल झूटमान याचे हातारवालचीं तित-
कींच डच गलबतें यांमध्यें मोठे निकराची लढाई
झाली. ती लढाई साडेतीन तासपर्यंत उभयपक्षीं
मोठे शौर्यानें चालली, परंतु शेवटीं दोघांतून कोणा-
चाच जय झाला नाहीं.

अमेरिका देशामध्यें जमिनीवरून व समु-
द्रांतून कांहीं लहान लढाया झाल्या, त्यांतून कित्ये-
कांत इंग्लिश यांचा मोड झाला, कित्येकांत जय
झाला. परंतु शेवटीं इंग्लिश लोकांचा दुसरा सरदा-
र अर्ल कार्न्वालिस यानें आपणास अशे संकट

डुजटेंट जनरल मेजर आंद्रे, अमेरिकन फौजेंत गुप्त वेषानें सांपडला, त्यास चोर बातमीदार म्हणून धरून फांशीं दिलें, आणि जनरल आर्नोल्ड अमेरिकन लोकांचा पक्ष सोडून ब्रिटिश फौजेंत आला.

इंग्लिश देशांत फार वाईट आणि फजीतीचीं वर्तमानें घडलीं. रोमनक्याथोलिक लोकांस पार्लमेंट सभेनें कांहीं सूट करून दिली, त्यामुळें दोनही पार्लमेंट सभांस अर्जी करण्याकरितां सेंटजार्जूस फील्ड्स या नांवाचे ठिकाणीं दांडगे लोकाची मंडळी जमली, आणि लवकरच फार दांडगाई होऊं लागली. त्यांनीं शहरामध्यें किंवा जवळ जीं रोमन क्याथोलिक लोकांचीं देवळें होतीं तीं मोडलीं, आणि न्यूगेट, फ्लीट आणि किंग्स्बेंच हे सर्व बंदिखानें जाळिले, आणि ते मोठे पेढीवरही हल्ला करण्याचे बेतांत होते, इतक्यांत लढाईचें काम शिकलेले लंडन आसोशिएशन या नांवाचे लोकांनीं, व पुढें शिपाई लोकांस बोलावलें, त्यांनीं मिळून ती धांदल बंद केली, परंतु ती करणारांतील मुख्य लोकांतून सुमारें दोनशें वीस मारिले गेले, आणि फार जखमा लागल्या. हा जमाव मिळविला म्हणून लार्डजार्ज गार्डन याची चौकशी झा-

ली, परंतु त्याचे मनांत धर्माच्या गोष्टीमुळें उमेद आली होती, आणि लोकांनीं दांडगाई करावी हा त्याचा कांहीं बेत नव्हता, म्हणून त्यास सोडून दिलें.

या वर्षांत वर्तमानें मोठीं किंवा बहुतही घडलीं नाहींत. इंग्लिश लोकांनीं डच लोकांबरोबर लढाई आरंभिली. वेस्ट इंडीस प्रांतांत सेंट युस्तेशियस बेट त्यांकडून इंग्लिश यांनीं घेतलें, परंतु पुढें लवकरच फ्रेंच लोकांनीं तें परत घेतलें. डागर बांक याचे बाहेरचे बाजूस आडमरल पार्कर याचे हाताखालचीं कांहीं थोडीं इंग्लिश गलबतें, व आडमरल झूटमान याचे हाताखालचीं तितकींच डच गलबतें यांमध्यें मोठे निकराची लढाई झाली. ती लढाई साडेतीन तासपर्यंत उभयपक्षीं मोठे शौर्यानें चालली, परंतु शेवटीं दोघांतून कोणाचाच जय झाला नाहीं. इ॰स॰ १७८१

अमेरिका देशामध्यें जमिनीवरून व समुद्रांतून कांहीं लहान लढाया झाल्या, त्यांतून कित्येकांत इंग्लिश यांचा मोड झाला, कित्येकांत जय झाला. परंतु शेवटीं इंग्लिश लोकांचा दुसरा सरदार अर्ल कार्न् वालिस यानें आपणास अशे संकट

स्थळीं पडून घेतलें कीं, **अमेरिका** व **फ्रांन्स** एथील मिळालेल्या फौजा **जनरल वाशिंग्तन** याचे हाता खालीं होत्या, त्यांनीं त्यास व त्याचे सर्व फौजेस धरून कैद केलें. त्यावरूनही, त्या देशांत लढाई करून फळ नाहीं, हें प्रधानाचे ध्यानांत आलें नाहीं.

हिंदुस्थानांत हैदर अली व मराठे यांनीं मिळून **इंग्लिश** यांशीं लढाई केली, **कर्नल बेली** साहेबाचा मोड केला, व **सर हेक्टर मनरो** साहेबास पळविलें; परंतु पुढें **सर अयरकूट** यानें येऊन फौजेचा सरदारपणा आपण घेऊन शत्रूंचा पराजय केला.

इ॰ स॰ १७८२ **लार्ड कार्नवालिस** धरिला गेल्यावर **अमेरिका** देशांतील लढाई केवळ जरी बंद झाली नाहीं, तरी ती बंद झाल्याप्रमाणेंच झाली. लढाईपासून जी गोष्ट साध्य करावयाची होती, तिची आशा व्यर्थ असें कळून आलें, आणि पुढें ज्या लढाया झाल्या त्या तेथील संस्थानें स्वाधीन करण्यासाठीं नाहीं, परंतु **ब्रिटिश** फौजेची अबरू राहाण्याकरितां झाल्या. अशी लढाईची निराशा झाल्यावर लोकांचे मनांत तह व्हावा अशी इच्छा झाली, परंतु इतके दिवस ज्या

प्रधानांनीं मोठे अभिमानानें लढाई चालविली होती, त्यांच्या हातानें चांगला तह होईना, म्हणून नवे प्रधानांची गरज अवश्य लागली. मग जुने प्रधान दूर करून नवे नेमिले. **मार्कुइस राकिंगम** यास **लोर्डट्रेझरर**, **लार्ड जान क्यावेंडिश**, यास एक्सचेकर याचा चान्सेलर, **फाक्स साहेब** आणि **लार्ड शेलबर्न** यांस राज्याचे सक्रेतारी, **ड्युक रिचमंड** यास **आईर्नान्स** याचा **मास्तर जनरल**, म्हणजे तोफखान्यांचा मुख्य, आणि **जनरल कान्वे** यास फौजेचा मुख्य सरदार अशा नेमणुकी झाल्या. **लार्ड थर्लो**, **चान्सेलर**, या वांचून जुने प्रधानांतील एकही अधिकारावर राहिला नाहीं.

स्पेन देशाशीं लढायांचा प्रारंभ झाल्यापासून **जिबराल्टर** बंदराचे किल्ल्या सभोंवता त्या देशाचे लोकांचा वेढा होता, परंतु तेथील **इंग्लिश** यांचा सरदार **जनरल एलियट** याचें चातुर्य, आणि शूरपणा यांपुढें त्यांचे सर्व उपाय व्यर्थ झाले. परंतु त्यांनीं दुसरे ठिकाणीं **मेदितरेनियन** समुद्रांतील **मिनार्का** बेट आणि **अमेरिका** देशांत **वेस्ट फ्लारिडा** प्रांत हीं दोन **इंग्लिश** यांपासून घेत-

ली.

नंतर नवे प्रधानांनीं तहाचें काम चालू केलें. **पारिस** शहरांत बोलणीं चालू झालीं, परंतु मुख्य प्रधान **मार्कुइस राकिंगम** मेला, त्यामुळें त्यांची दुर्दशा झाली. त्याचे जागेवर **अर्लशेलबर्न** याची नेमणुक झाली, या गोष्टीपासून राज्यकामांतले कित्येक मुख्यांस तिरस्कार आला, आणि **फाक्स** साहेब, **लार्डजानक्यावेंडिश**, **बर्क** साहेब आणि दुसरे कित्येक गृहस्थ यांनीं आपलीं कामें सोडिलीं. नवे प्रधानांनींही तहाचीं कलमें जशीं चांगलीं ठरतील, तशीं ठरविण्याचा उद्योग केला, परंतु **फाक्स** साहेब आणि **लार्डनार्थ** यांचीं राज्यकारणाचीं मतें पूर्वीं वेगवेगळीं असतांही ते आतां एक मत करून मित्रभावानें वागूंलागले, आणि त्या दोघांचा **पार्लमेंट** सभेंत मोठा मान होता, म्हणून प्रधानांचे इच्छे-
इ॰स॰ १७८३ प्रमाणें तह सिद्धिस गेला नाहीं. या रीतीनें **मार्कुइस राकिंगम** याचे हाताखालीं **फाक्स** साहेबानें जो तह आरंभिला होता, तो त्यानें सिद्धीस नेला, आणि **लार्डनार्थ** यास पूर्वीं जी **अमेरिका** देशांतील संस्थानें घेण्याची आशा होती, त्यांची स्वतंत्र-

ला त्यास कबूल करावी लागली.

असा तह झाल्यावर, आणि नुकताच राज्यांतील कामगारांत फेर पडला होता, व एक मत झालें होतें यामुळें जी गडबड झाली होती ती संपल्यावर, प्रधानांनीं एक मोठा विचार करावयास आरंभिला. तो हाकीं, ईस्ट इंडियाकंपनी यांचे स्वदेशांतील व परदेशांतील कारभाराचा बंदोबस्त करावा. कंपनी यांच्या व्यापारांत आणि राज्यांत जे दोष होते, ते असे उघड झाले कीं, ते झांकतां येईनात, किंवा त्यांस काहीं बयाद सांगतां येईना; म्हणून लबाडीच्या वाटा बंद करण्याकरितां, आणि पूर्व देशचे रीतींतील सर्व दोष नीट करण्याकरितां फाक्स साहेबानें एक बेत योजिला. तो असा कीं इस्ट इंडिया कंपनी यांचे डरेक्टर व प्रोप्रेइटर यांच्या सर्व व्यापारासंबंधि आणि राज्यसंबंधि अखत्यार काढावा; त्यांचें लीडन्हाल गल्लींतलें घर, वह्या, व कागद, हीं सर्व घ्यावीं, आणि सर्व सत्ता, बंदोबस्त, लढाई व तह करण्याचा अखत्यार, व त्यांचा सर्व वसूल, हीं सात कमिशनर यांचे सत्तेखालीं ठेवावीं. ते कमिशनर प्रथम पार्लमेंट सभेनें नेमावे, परंतु मग राजानें नेमावे;

आणि ते जंवपर्यंत चांगले चालतील, तंवपर्यंत त्यांजवळ कामें असावीं, आणि पार्लमेंट सभेनें प्रार्थना केल्यावांचून त्यांस दूर करूं नये.

पूर्वीचे प्रधानांचे पक्षाचे लोक, व ज्यांस ईस्ट इंडिया कंपनी यांचे व्यवहाराचें कांहीं अगत्य होतें, त्यासर्वांनीं हा बेत मोडण्याचा उद्योग केला, आणि तो सरकारचें व लोकांचें नुकसान करून स्वार्थ साधण्याकरितां योजिला आहे, असें समजून सर्व लोकही त्यास विघ्नें करूं लागले. कामन्स सभेंत याबेताचे विरुद्ध लोकांमध्यें मुख्य विलियम पिट साहेब होता. कंपनी यांची सनद मोडली जाते, कमिशनर यांजकडे सत्ता फार होते, सरकारचे सत्तेची आणि लोकांचे स्वतंत्रतेची खराबी होते, हे मुख्य दोष त्या कायद्यावर सभेमध्यें आणि बाहेर लोक ठेवूं लागले. तथापि फाक्स साहेबाचा कायदा शेवटीं कामन्स सभेस मान्य झाला.

लार्ड यांचे सभेमध्यें त्यावर यांपेक्षां जबरदस्त दोष दिले. ते हे कीं, त्यापासून रयतेचे मालाची खराबी होते, आणि राज्यांतील तीन मोठ्या सत्तांपेक्षां ही मोठी सत्ता उत्पन्न होते. मग त्याविषयीं फार

वाद होऊन शेवटीं तो रद्द झाला.

असा प्रधानाचा फार प्रीतीचा बेत रद्द झाल्यावर, ते, आणि पार्लमेंट सभेंत जे त्यांशीं विरुद्ध लोक होते त्यांमध्यें, कांहीं वेळपर्यंत तंटा चालला. नंतर नवे प्रधान नेमिले, व त्यांमध्यें मुख्य प्रधान आणि एकुस्चेकर याचा चान्सेलर या दोन जाग्यांवर पिट साहेबास नेमिलें. परंतु कामन्स सभेंत त्याचे मतलब सिद्धीस जाईनात, कारणकीं तींतील फार लोक जुन्या प्रधानाचे पक्षाचे होते. या दोन पक्षांचा मिलाफ करण्याकरितां कित्येक लोकांनीं प्रयत्न केले, परंतु ते सिद्धीस गेले नाहींत, म्हणून काम नीट चालवण्याकरितां त्या पार्लमेंट सभेस निरोप देऊन दुसरी सभा करावी असा विचार करून, राजानें तसें केलें. २५ मार्च इ॰स॰ १७८४

या सांप्रतचे प्रधानाची नेमणुक कायद्याप्रमाणें झाली किंवा नाहीं, आणि लोकांचे मनांत ज्या गोष्टी होत्या, त्या आणि जुने प्रधानाचे पक्षाची जी फजीती झाली ती वाजवी किंवा नाहीं, हा विचार कसाही असो. परंतु इतकें खरें कीं, नव्या नेमणुकी झाल्या त्यांमुळें जुने प्रधानाचा पक्ष अगदीं मोडला. त्या पक्षाचे

मुख्य लोक मोठे संपत्तिवान्, वजनदार, अबरूचे, आणि त्यांतून बहुत गुणी, असे होते, त्यांतून क्रमारें तिसांची नेमणूक नव्या सभेंत झाली नाहीं. पुढें प्रध नांचे पक्षावर बहुत संमतें पडूं लागलीं, व लोकही त्यांचे कृत्यांवर फार भरंवसा ठेवूं लागले.

हिंदुस्थानसंबंधि कारभाराचें आजूनही अगत्य होतें, म्हणून पिट साहेबानें तीन कायदे करून पार्लमेंट सभेंत नेले. त्यांपासून सरकारचें व लोकांचें पहिले कायद्यांपेक्षां अधिक हित होईल, आणि कंपनी सरकारचे चाकरांचे वाईट चालींचा बंदोबस्त त्या प्रमाणेंच होईल, असें होतें. या कायद्यांस जुने प्रधानांचे मित्रांनीं जितका अटकाव करवेल तितका केला, परंतु शेवटीं ते ठरले. त्या कायद्यांप्रमाणें कंपनी सरकारचे कारभाराचे चौकशीकरितां कित्येक चौकशी करणारांची मंडळी बोर्डआफकंत्रोल या नांवाची नेमिली, ती त्याप्रमाणें अजून चालत आहे. डुरेक्टर व प्रोप्रैइटर यांचे हक्क तसेच राहिले. हे कायदे ठरल्यावर बर्क साहेबानें सभेस आपला अभिप्राय कळविला कीं, बंगाल्याचा गव्हर्नर जनरल हेस्तिंग्झ साहेब, याचे वर्तणुकीची चौकशी चालवावी असें मा-

झे मनांत आहे.

त्या सभेच्चे बैठकींत पुढें खर्चाचा बंदोबस्त झाला, व जकात दिल्याशिवाय माल आणण्यामुळें दर साल वीस लक्ष पौंड तोटा होत होता, तो बंद होण्याकरितां एक कायदा ठरला. याकरितांच, दुसरा कायदा केला, असाकीं चहावरची मोठी जकात कमी केली, आणि याचे बद्दल खिडक्यांवर कर बसविला. या कल्यांची पार्लमेंट सभेंत व बाहेर फार निंदा झाली. असा जकात न दिलेला जिन्नस येऊं नये म्हणून पिट साहेबानें सर्व जातींचे ब्रिटिश दारूवरचे जकातीच्या बंदोबस्ताविषयीं, आणि वेस्ट इंडीस देशापासून आलेले दारूवर कांहीं वेळपर्यंत जकात घेऊं नये असा कायदा केला.

पुढें पिट साहेबानें ६००००० पौंड उसनवार घेतले. टोप्या, फिती, वगैरे यांवर कर बसविण्याचा बेत केला, त्याविषयीं बहुत वाद होऊन तो रद्द झाला, परंतु उसनवारीचा करार आणि रीति, यांची विरुद्ध लोकांतील मुख्यांनींही स्तुति केली. सन १७४५ त बंड संपलें, तेव्हां स्काट्लंड देशांतील कित्येक लोकांचे वित्तविषयाची सरकारांत जप्ती केली होती, तो प-

रत देण्याचा कायदा डुंडास साहेबानें उपक्रम केल्यावरून दोनही सभांत ठरला.

इ.स. १७८५ दुसरे वर्षीं फार वर्तमानें घडलीं नाहींत. पिट साहेबानें पार्लमेंट सभेंत, दुसरे शंभर लोक प्रजांकडुन्चे असावे, आणि त्यांच्या नेमणुकी करण्याच्या पूर्वीं ज्यांस अधिकार नव्हता, अशे एक लाख लोकांस अधिकार द्यावा, असा कायदा ठरवून घेण्याचा उद्योग आरंभिला. परंतु सभेंतील अधिक लोक या बेतास विरुद्द होते, म्हणून त्यांनीं तो कायदा सभेंत रीतीप्रमाणें येऊं दिला नाहीं. तोफखान्याचा मुख्य ड्युक रिचूमंड यानें नवे किल्ले बांधण्याकरितां बेत करून सभेंत आणिला, त्याविषयीं पूर्वीं फार खर्च झाला होता, म्हणून कांहीं वेळपर्यंत त्याचा विचार होऊन शेवटीं स्पीकर याची मात्र एक अधिक संमती पडून तो रद्द झाला.

पूर्वींचे लढाईंत ज्या अमेरिकन लोकांनीं इंग्लिश यांचा पक्ष धरिला होता, त्यास सरकारानें कांहीं आश्रय द्यावा हें योग्य होतें. तह झाल्यावर त्यांचे स्थितीविषयीं बहुत वाद झाले होते, आणि त्यांची चौकशी करण्याकरितां कमिशनर नेमिले होते.

आतां पिट साहेबानें सभेस कळविलेंकीं, कमिशनर यांनीं ४७१००० पौंड त्या कामास एकंदर द्यावे असें ठरविलें. त्यानें सांगितलेंकीं, यांतून १५०००० पौंड अर्जदारांस लागलेच द्यावे, आणि पुढें त्यांचा चरितार्थ होण्याकरितां सोडतीनें पैका उत्पन्न करावा. त्या बेठकींत ग्रेटब्रिटन आणि अयर्लंड या दोहोंमध्यें व्यापाराची नवी रीति असावी असा कायदा निघाला. त्यास विरुद्ध अर्ज्या बहुत व्यापाराचे शहरांतील लोकांनीं दिल्या. या कायद्यावर दोनही राज्यांतील पार्लमेंट सभांत बहुत वाद झाला. इंग्लिश पार्लमेंट सभेंत तीन महिनेपर्यंत त्याचा विचार चालला होता. एकवेळ लार्ड सभेंत तो रद्द होऊन कामन्स सभेंत आला, तेव्हां पिट साहेबानें ठरविलेंकीं, आपण जें काय केलें तें राजास कळवावें. मग तें काम ऐरिश पार्लमेंट सभेकडे सोंपवून दिलें, तेथें पुरा वाद होऊन सर्व बेत शेवटीं रद्द झाला.

इ॰स॰ १७८६ पुढील वर्षाचे प्रारंभीं पिट साहेबानें राज्यखर्चासंबंधि एक कायदा करण्याचा उपक्रम केला. तो त्याचे मनांत फार दिवसांपासून होता, आणि राज्यसं-

बंधी बहुत लोकांनीं त्याचा फार विचार केला आहे. तो असा कीं, सरकारी कर्जाचा फडशा करण्याकरितां एक पुंजी उत्पन्न करावी. या कामासाठीं कमिशनर यांचे हातीं प्रति तीन महिन्यांत २५००० पौंड याप्रमाणें दरसाल दहा लक्ष पौंड जमा करावे. त्या पैक्याचा चक्रवाढ व्याजानें थोडक्या दिवसांत फार ऐवज होईल, अठ्ठावीस वर्षांत चाळीस लाख पौंड, मुदलावर जाजती व्याज येईल असें योजिलें होतें. हा पैका दुसरे कोणते कामास लावूं नये असें केलें होतें. या बेतावर उभयपक्षीं मोठे चातुर्यानें फार वाद झाले; परंतु शेवटीं तो ठरला.

ारि. २ ागष्ट यावर्षीं एक चमत्कारीक गोष्ट घडली. तीं अशी कीं, सेंट जेम्स वाड्याचे दरवाजांत राजा रथांतून उतरत असतां अर्जी देण्याचे मिषानें तेथें एक निकल्सन या नांवाची बायको होती, तिनें राजाचे आंगावर छुरी मारिली. परंतु दैववशात् त्याचे आंगास कांहीं दुखापत झाली नाहीं. चौकशी केली तंव ती बायको वेडी असें कळलें, म्हणून तिला बेथ्लम आस्पितल एथें पाठविलें. त्यावेळेस लंडन व इतर शहरचे लोकांनीं राजास संतोषाचीं

पत्रें पाठविलीं.

याचवर्षांत दुसरी एक फार दिवस स्मरण राहाव-या जोगी गोष्ट घडली. ती ही कीं, हेस्तिंग्झ साहेबाची चौकशी होऊन त्यावर शेवटीं गुन्हा ठेवावा, असा निश्चय ठरला. ती चौकशी चालविणारा मुख्य एडुमंड बर्क साहेब होता. त्याचे, व ज्याची चौकशी करावयाची त्याचे गुण आणि कीर्ति यामुळें त्या चौकशीची सर्व लोकांस फार आस्था उपन्न झाली. बर्क साहेबास कांहीं कागद पाहिजे होते, ते त्यास देण्याविषयीं तंटा झाल्यावर शे-वटीं त्या गृहस्थानें हेस्तिंग्झ साहेबावर एकवीस आ-रोप ठेविले, आणि दुसऱ्या महिन्यांत फ्रान्सिस साहेबा-नें नवा एक ठेविला.

ते आरोप असे. पहिला, रोहिले यांबरोबर ल-ढाई केली. दुसरा, लार्डक्लैव यानें मोगल यास कोरा व आलाहाबाद प्रांत दिले होते, त्यांचा वसूल, जेव्हां तो राजा आपली राजधानी दिल्ली एथें गेला, आणि मरा-ठ्यांच्या आश्रयानें राहिला, तेव्हां त्यास दिला नाहीं. ति-सरा, लढाईकरितां काशीचे राजाकडून बहुत मदत मा-गितली, आणि त्यानें नाहीं म्हटलें म्हणून त्यास दंड करून राज्यांतून काढून टाकिलें. चवथा, अयोध्येच्या

बेगम साहेबांस धरून बंदीस ठेविलें, पैका काढण्याकरितां त्यांचे चाकरांस कैद करून पायांत बिड्या घातल्या, त्यांचे कुटुंबास विपत्तींत पाडिलें, आणि त्यांकडून बळानें जाहागीरी व संपत्ति हीं घेतली. पांचवा, फरेकाबादचे राजाची जी अवस्था केली तीसंबंधी. साहावा, साहाळूचे राजासंबंधी. सातवा, दहावा, अकरावा, आणि बारावा, हेस्तिंग्झ साहेबानें कंपनी सरकाराकडून कांहीं मोठे कंट्राकूट म्हणजे मखते केले होते, व सरअयरकूट साहेब यास व आपण कित्येक नवीं कामें करून त्यांवर लोक ठेविले होते त्यांस, पगार फार केला होता, त्यासंबंधी. आठवा, चोरून पैका व कायद्यांबाहेर नजरा घेतल्या त्यासंबंधी. नववा, हेस्तिंग्झ साहेबानें विलायतेंत कित्येक लोकांस आपले नांवानें अधिकार सोडण्याकरितां अखत्यार दिला असतांही आपले जागेवर जो पुढें नेमणुक होऊन आला, त्यास तो मान्य होईना, या संबंधी. तेरावा, अर्काटचा नबाब व दक्षिणेचा सुभेदार (निजाम) यांजवळ वकिलाती पाठविल्या त्यांसंबंधी. चवदावा, मराठ्यांचे तहांत गोहदचे राण्यास सोडला, त्यासंबंधी. पंधरावा, बंगा-

ल्चा वसूल मनास येईल तसा बहुत खर्च केला. सोळावा असा कीं, हेस्तिंग्झ साहेबानें अयोध्या प्रांताचा फार नाश केला. सतरावा, महंमद रिझारखान या नांवाचा कोणी, बंगाल देशची वहिवाट सरकाराकडून फार दिवस चालवीत असे, त्यास हेस्तिंग्झ साहेबानें काढलें त्या संबंधि. अठरावा, हेस्तिंग्झ साहेबानें मोगल यास मराठ्यांचे स्वाधीन केलें. एकुणिसावा, डिरेक्टर यांचा अपमान केला. विसावा असा कीं, मराठ्यांशीं लढाई उत्पन्न केली, त्यामुळें जांशीं तह केला, त्यांविषयीं गैरविश्वास झाला. एकविसावा, कागद पत्र नाहीं असें केलें, आणि बाविसावा, फिझूलाखानाची जी अवस्था केली ती संबंधि.

मग कोणते रीतीनें तें काम चालवावें, याविषयीं कांहीं अडचणी पडल्या त्या गेल्यावर, जून महिन्याचे पहिले तारिखेस बर्क साहेबानें हेस्तिंग्झ साहेबावर पहिला आरोप ठेवावा असें सांगितलें; परंतु त्याविषयीं फार वाद होऊन तें चाललें नाहीं. मग काशीचे राजास काढून दिलें या आरोपाविषयीं वाद होऊन तो लागू झाला, आणि दुसरेही बहुतकरून लागू झाले, म्हणून ठरविलें कीं, लार्ड स-

भेस जाऊन बर्क साहेबानें हेस्तिंग्झ साहेबावर मोठे गुन्हे आणि फार वाईट वर्तणूक यांचा आरोप ठेवावा. हा निरोप लागलाच कळवून जीं कलमें तयार केलीं होतीं तीं लार्ड सभेकडे पाठविलीं. त्याच महिन्याचे २१ वो तारिखेस बर्क साहेबानें गुन्हेगारीचें दुसरें एक कलम आणिलें हे आणि लार्डचान्सेलर यास सांगितलें कीं, हेस्तिंग्झ साहेब कैदेंत आहे, आणि सभेचे पुढें येण्यास तयार आहे. मग हेस्तिंग्झ साहेबास सभेंत आणण्याचा हुकूम केला, आणि कलमें वाचलीं. लार्डचान्सेलर यानें आपले कडचें कांहीं बोलावयाचें असल्यास बोलावें असें त्यास सांगितलें. तेव्हां त्यानें सभा वास्तवीक आहे तें करील, असें बोलून आपले आरोपपत्राची एक नक्कल मागितली, आणि आपला जबाब करण्यास कांहीं मुदत द्यावी, आणि वकील करण्यास व जामीन देण्यास आज्ञा असावी, अशी प्रार्थना केली. मग त्याचे वीस हजार पौंड ऐवजाचे दोन जामीन घेतले, आणि ते जामीन समन साहेब आणि सलिवानसाहेब यांतूनही प्रत्येकाचा दहा हजार पौंड ऐवजाचा जामीन घेतला. आणि लार्ड सभेचे दुसरे बैठकीचे दुसरे दिवशीं त्याचा जबाब

घ्यावा, असें नेमिलें.

म्हणून ही चौकशी एकीकडे ठेवून दुसरीं मध्यें घडलेलीं वर्तमानें लिहितों. पार्लमेंट सभेचे प्रारंभीं ग्रेटब्रिटन व फ्रान्स या दोन देशांमध्यें व्यापाराचा तह ठरून वर्सेल्स शहरांत सह्या झाल्या होत्या, तो तह सभेस जाहीर केला. त्या तहांतील सारांश हाकीं, दोन देशांमध्यें लढाईचे सामानावांचून सर्व जिन्नस आण्यायेण्यास हरकत होऊं नये. या तहावर दोनही सभांत विरुद्ध बोलणीं पडलीं, परंतु व्यापारी लोकांच्या मंडळ्या त्याविषयीं फार विरुद्ध नव्हत्या. फ्रान्स देशामध्यें लोकांस हा तह फार वाईट वाटला, कारणकीं त्यापासून दोनही देशांचे स्वार्थ सारिखे होत नव्हते. या तहाप्रमाणें पोर्टयुगल, स्पेन, आणि मादिरा एथील शराबेवर जो कर होता तो, फ्रेंच दारूवरचे नवे करापेक्षां एक तृतीयांश कमी केला.

या वर्षीं सरकारचा वसूलही कांहीं वाढला, त्यावरून सर्वांस संतोष झाला. प्रधानानें त्या वर्षाचीं जमा व खर्च हीं चांगले रीतीनें झालीं, असें सभेंत सांगितलें; परंतु त्याचे शत्रूंनीं ती गोष्ट खोटी असा पु-

गवा करण्याचा उद्योग केला. त्यावेळीं एक घोड्यावर चाकर मरवू त्यानें द्यावा, असें फार लोकांचें बोलणें विरुद्ध पडलें असतां, पार्लमेंट सभेंत ठरवून घेतलें. प्राटेस्तंट डिसेंटर यांनीं टेस्ट व कार्पोरेशान आकूट या नांवाचे हुकूम फिरवावे म्हणून अर्जी केली, परंतु ती अध्याहत्तर अधिक संमतें पडून रद्द झाली. त्या गोष्टीवरून असें वाटलेंकीं, त्याविषयीं फिरून यत्न केला असतां सिद्धीस जाईल.

मागले वर्षी राजाचा मुलगा प्रिन्सआफवेल्स यानें आपले मोठे खर्चास पुरावयाजोगी आपली प्राप्ति नाहीं असें पाहून, आणि आपण मागितल्यावांचून प्राप्ति कांहीं अधिक वाढावी अशी त्यास आशा होती ती व्यर्थ गेल्यावर, त्यानें सरकार संबंधि आपली शोभा बंद करावी असा निश्चय केला. हा त्याचा उत्तम विचार लोकांस प. ८ चांगला वाटला. त्याविषयीं लोकांमध्यें प्रसिद्ध भाषण होई तेव्हां असे गुणी, उदार राजपुत्रानें पैक्याचे तोट्यासाठीं आपले थोरपणाप्रमाणें जी शोभा पाहिजे होती ती सोडली, ही गोष्ट वाईट झाली असें लोक बोलत असत. म्हणून सउ महिनेपर्यंत त्यानें सा-

धारण लोकांसारिखा राहून आपले कर्जाचा कांहीं फडशा केल्यानंतर, सरकारविरुद्ध लोकांनीं ही गोष्ट पार्लमेंट सभेंत निघेल, असें भय घातलें.

न्यूनहम साहेब म्हणून लंडन शहराकडचा सभासद होता, त्यानें पिट साहेबास विचारिलें. कीं, राजपुत्र सांप्रत संकट अवस्थेंत आहे, तीपासून त्यास मुक्त करावयाविषयीं तुमचें कांहीं बोलणें आहे कीं नाहीं? पिट साहेबानें उत्तर केलें कीं, मला अशी कांहीं राजाची आज्ञा नाहीं. तेव्हां त्या गृहस्थानें कळविलें कीं, चालीप्रमाणें या गोष्टीविषयीं मी कांहीं बोलणार आहें. ती गोष्ट निघावयाचे पूर्वीं एके दिवशीं सभेंत कांहीं भाषण झालें, त्यांत कोणी एके गृहस्थानें सुचविलें कीं, राजपुत्र एके क्याथोलिक मताचे बायकोशीं लग्नाचा बेत करितो असा संशय आहे; परंतु राजपुत्राचे परम स्नेही तेथें होते, त्यांनीं खातरी केली कीं, ती बातमी खोटी. मग सभेमध्यें फार वाद झाल्यावर शेवटीं बाहेर कांहीं मसलत झाल्यामुळें न्यूनहम साहेबास ती गोष्ट काढण्याचें प्रयोजन पडलें नाहीं. राजापासून निरोप आल्यावरून राजपुत्राची नेमणूक

नाति
एपि
इ.न
१७..

दरसाल १०००० पौंड वाढविली; क्यार्लटन वाड्या चें काम चालवावयास २०००० पौंड दिले, आणि त्या चे कर्जाचे फडशाकरितां १६१००० पौंड दिले, राजाचे निरोपांत होतें कीं, " राजपुत्रानें या पुढें आपल्या खर्च प्राप्तीचे आंत आटपावयाची आपली इच्छा आहे अशी माझी पुरी खातरी केली आहे; आणि त्यानें त्या खर्चाचा बेत आणि बंदोबस्त केला आहे, त्यावरून त्याचा यत्न सिद्धीस जाईल असें मला खचित वाटतें.

यावर्षामध्यें हालंड देशांतील संस्थानांत एक फेरफार झाला. तो प्रथम एके फ्रेंच टोळीनें उत्पन्न केला, परंतु त्यामुळें पुढें इंग्लंड व प्रशिया एथील सरकारांस त्या तंट्यांत पडणें जरूर पडलें. ड्युक आफ ब्रन्स्विक याचे हाताखालची प्रशियन फौज सप्तंबर महिन्याचे तेरावे तारिखेस हालंड देशांत गेली; आणि तिनें थोडा परंतु सफल प्रयत्न करून सर्व देशांत स्वस्थता केली. फ्रान्स देशाचे सरकारानें डच लोकांचे पक्षाकडची युद्धाची तयारी करण्याचा आपला बेत जाहीर केला; त्यामुळें ब्रिटिश सरकारानेंही एक अर-

मार तयार केलें, परंतु तें दोनही दरबारांचे संमतानें पुढील अक्टोबर महिन्यांत दूर केलें.

पुढील पार्लमेंट सभेचे बैठकींत मुख्य काम हेस्तिंग्झ साहेबाची चौकशी झाली. लार्ड सभेनें नेमिलें होतें त्याप्रमाणें हेस्तिंग्झ साहेबानें आपलें उत्तर दिलें, आणि कामन्स सभेनें त्याजवर प्रत्युत्तर दिलें. फेब्रुवारी महिन्याचे १३ वे तारिखेस चौकशी व्हावी असें नेमिलें. त्यादिवशीं अकरा वाजतां कामन्स सभा, व तिचेपुढें अन्याय ठेवणारे कामगार, असे आपले सभागृहांतून वेस्तमिन्स्तर वाड्यांत आले, त्यावेळेस त्या प्रसंगाप्रमाणें तेथें बसावयाच्या जागा केल्या होत्या. त्यामंडळीचे पुढें बर्क साहेब होता, ते बांकांवर बसल्यानंतर एकेअर्धतासानें लार्ड आपले वाड्यांतून निघाले. प्रथम पार्लमेंट सभेचे कारकून, मग चान्सरी याचे मास्तर, मग सर्जंट या नांवाचे कामगार, आणि मग न्यायाधीश. त्यांचे मागून एक चोपदार, पियर यांचें वडील मुलगे, मग लहान वयाचे पियर, मग अशार म्हणून कामगार, बारन, बिशप, वैकौंट, अर्ल, मार्केडस, ड्यूक, अर्चबिशप, आणि मग लार्ड- इ॰स॰ १७८८

चान्सेलर. त्या समारंभांत सर्वांचे शेवटीं राजाचे कुटुंबांतली मनुष्यें आलीं. त्यांत प्रथम ड्युक ग्लास्तर याचा मुलगा, आणि शेवटीं प्रिन्स आफ वेल्स. आपले जागेवर जातेवेळेस त्यांनीं आपल्या टोप्या काढून तक्तास सलाम केला. चालीप्रमाणें स्तुति झाल्यावर कोर्ट याचे कारकुनांनीं आरोप वाचून चौकशी चालू झाली, आणि मध्यें कांहीं दिवसांचे अवकाशानें ती तीन महिनेपर्यंत चालली.

या बैठकीचे शेवटीं आफ्रिका देशांतून वेस्त इंडीस प्रांतांत गुलाम पाठविण्याचा चांगला बंदोबस्त करण्याविषयीं एक कायदा झाला. हें लिहिण्याचें कारण कीं, गुलामाचा क्रूर व्यापार बंद करण्याविषयीं हा पहिला यत्न.

त्या वेळेस ब्रिटन देशामध्यें सर्वत्र स्वास्थ्य होतें. युरोप खंडांतील इतर देशांत लढाया आणि तंटे चालले होते. ज्या राजनीतीपासून अशा गोष्टी झाल्या तिचा उपकार मानून, सन १६८८ मध्यें राज्यांत फेरफार होऊन तृतीय विलियम राजा आला, त्या दिवसाचें स्मरण राहाण्यासाठीं, सर्व ठिकाणचे लोक त्या दिवशीं आनंद करीत असत.

लोक यारीतीनें आपले स्वराचे स्थितीचा अनुभव घेत असतां अकस्मात् एक गोष्ट घडून त्यांस दुःख झालें. तें असें कीं, अक्टोबर महिन्याचे शेवटीं राजास दुखणें लागलें, त्यामुळें पार्लमेंट सभेंत पुढें राजा कोण व्हावा याचा विचार करणें प्राप्त झालें. त्यांत एक गोष्ट कठीण पडली ती हीकीं, प्रधान व विरुद्ध पक्षाचे लोक यांमध्यें भेद पडून विचार उत्पन्न झाला कीं, प्रिन्स आफवेल्स, राजाचा मुलगा यास राजा दुखणेकरी आहे तंवपर्यंत सर्व राज्याचा अख्त्यार देऊन कारभार चालवावयास नेमावें. किंवा जी सत्ता आणि जे हक्क राजा जीवंत असतां त्यावांचून दुसरे कोणास उपभोग करण्याचें सामर्थ्य नाहीं, ते त्याचे हातीं नसून त्यानें मुलुखाचा दुसरा कारभार चालवावा, असा बंदोबस्त करावा. प्रधानांचें म्हणणें होतेंकीं, राजपुत्राची सत्ता नियमित असावी. राजाचा घरगुती कारभार राणीचे स्वाधीन करावा, तिला मसलत सांगणारे प्रधान नेमावे, आणि राणी व तिचे प्रधान यांस राजाची प्रकृति बरी झाली असें वाटलें म्हणजे राजानें आपला अधिकार घ्यावा, आणि राजपुत्रानें कारभार सोडावा. हा प्रधानाचा बेत पा-

र्लमेंट सभेतील दुसरे पक्षाचे लोकांस फार विरुद्ध झाला.

त्यावेळेस प्रधान आपलीं कामें सोडणार होते, आणि नवे प्रधानांत विरुद्ध पक्षाचे लोकांची नेमणुक होणार असें दिसत होतें, तथापि सर्व लोकांचा पिट साहेबावर फार भरंवसा होता, ते त्यास स्तुतिपत्रें देत असत, व पार्लमेंट सभेंतही त्याचे पक्षाच्या संमति फार पडत, आणि जर राजपुत्रानें कारभार करावा असें ठरलें असतें, तर फार अडचण राहिली नसती.

त्यावेळेस नियमित सत्ता देऊन राजपुत्रास कारभार चालवावयास नेमिलें असतें, तर सरकारचें वजन कमी झालें असतें; परंतु तो कायदा ठरावयाचे वेळेस दैववशात् राजा दुखण्यांतून बरा झाला अशी बातमी आली. मग राजा चांगला बरा होऊन मार्च महिन्याचे प्रारंभीं राज्यकारभार पाहूं लागला. त्यामहिन्याचे १० तारिखेस लार्ड चान्सेलर यानें चालीप्रमाणें भाषण करून पार्लमेंट सभेचें काम चालू केलें. हें शुभ वर्तमान चांगलेंच देशांत सर्व ठिकाणीं कळलें. चहूंकडून आनंदपत्रें

येऊं लागली; लंडन व वेस्तमिन्स्तर या शहरांत दिवे लावून मोठी शोभा केली. एप्रिल महिन्याचे २३ वे तारिखेस सर्व राज्यांत लोकांनीं ईश्वराचा स्तव करावा असें योजिलें. त्या दिवशीं, राजा दुखण्यांतून निभावला म्हणून ईश्वराची स्तुति करण्याकरितां आपलें सर्व कुटुंब, व दोन पार्लमेंट सभा यांसहित सेंटपाल याचे देवळांत गेला. दुसरे रात्रीस दिव्यांची फारच शोभा झाली, तिचें वर्णन करून ती समजणार नाहीं. गरीब आणि मातबर दोघेही ती शोभा अधिक अधिक करूं लागले.

अयर्लंड बेटांत इग्लंड देशाप्रमाणेंच गजाचे दुखण्यांत राज्यकारभार चालण्याविषयींचे कायदे करावयाचा यत्न झाला. तेथील पार्लमेंट सभेंत ठरलें कीं, राजपुत्राचे सत्तेस कोणताही प्रतिबंध नसावा. ही सत्ता प्रिन्स यास देण्याचे कामाकरितां सहा आसामी नेमिले; परंतु ते येऊन पोंचण्याचे पूर्वींच राजा दुखण्यांतून बरा झाला.

पार्लमेंट सभा जमल्यावर प्रथम लोकांचें लक्ष्य दुकानावरचा कर बंद करण्याचे कामाकडे लागलें. तो थोडे वर्षांपूर्वी पिट साहेबानें बसविला हो-

ता. त्यापासून जुलुम होत नव्हता, तथापि तो बसवि-
ण्याची रीति सर्वांवर सारिखी नव्हती, म्हणून त्याचा
लोकांस फार त्रास आला होता, आणि तो बंद हो-
ण्यासाठीं बहुत वेळ यत्न केला असतांही तो सिद्धी-
स गेला नव्हता. शेवटीं फाक्स साहेबानें सांगित-
ल्यावरून कामन्स सभेनें त्याविषयीं लोकांची प्रार्थ-
ना ऐकिली. पूर्वी टेस्ट व कार्पेरेशन हे कायदे मो-
डण्याविषयीं डिसेंटर लोकांनीं अर्जी केली ती
अधिक संमतें पडून रद्द झाली होती, परंतु पुनः
केली असतां चालेल अशी आशा होती, म्हणून त्या-
विषयीं बोलणें निघालें, तेव्हां अधिक विरुद्ध संमतें
बावीस मात्र पडलीं. यावरून पुनः आशा आली, प-
रंतु ती पुढें फुकट गेली. यावर्षीं गुलामाचा व्यापार बं-
द होण्याकिरितां बहुत यत्न झाला. तो केवळ सिद्धी-
स गेला नाहीं, तथापि त्यास जे विरुद्ध लोक होते ते
पहिल्यापेक्षां थोडे झाले. त्या व्यापारांत ज्या लोकां-
चा संबंध होता, त्यासर्वांस भय पडलें, आणि त्या-
स विरुद्ध अर्ज्या कामन्स सभेंत बहुत येऊं लाग-
ल्या.

यावर्षांत बाकूचे व्यापारांत एक्सैसस काय-

रा चालू झाला. पूर्वीं बहुत वर्षांपासून त्या व्यापारांत लबाड्या उघड होत असत, परंतु एक्सैस कायदा त्या व्यापारावर लागू करणें हें लोकांस चांगलें वाटेना. म्हणून त्या कामांत प्रधानास सभेमध्यें व सभेचे बाहेर बहुत विघ्नें आलीं, तथापि तें दोनही सभांत सिद्दीस गेलें. पूर्वीं सरराबर्ट वाल्पोल याचे अमलांत अशे जातीचे एके कायद्यास इतका प्रतिबंध झाला कीं, त्यामुळें तो लवकर पदच्युत झाला. यावर्षीं कामन्स सभेचा स्पीकर, कार्नूवाल साहेब मेला, म्हणून त्या मोठे जागेवर ग्रेन्विल साहेबाची नेमणुक झाली, आणि त्यानें सरकारचा सेक्रतारी याची जागा कबूल केली, तेव्हां त्यांनीं हेनरी आडिंग्तन साहेबाची नेमणुक केली, त्याची वर्तणुक धीराची होती, आणि तो पक्षपात सोडून निवाडा करीत असे, म्हणून सर्व पक्षाचे लोकांची त्यावर प्रीति बसली.

यावर्षीं फ्रान्स देशामध्यें एक मोठा फेरफार झाला. त्याचा संक्षेपानें वृत्तांत असा आहे कीं, फ्रेंच लोकांचे खर्चाची व्यवस्था फार कठीण होत चालली, उदार कल्पना वाढत चालल्या, भाषण स्व-

तंत्र होत चालले, स्वतंत्रतेचे इच्छिणार फ्रान्स देशा-
मध्यें होते, त्यांची व इंग्लंड देशांतील तशा पुरुषांची
कागदपत्रें होऊं लागलीं, दरबार अशक्त झालें, आणि फौ-
ज लोकांचे पक्षाकडे येऊं लागली, यासर्व कारणामुळें
सर्व राज्य, जुनी राज्यरीति, राजा, मोठे लोक, पार्लि-
मेंट सभा, न्यायाच्या अदालती, आणि हक्क, हीं एक-
दांच नाश पावलीं. पुढें लोकांवर ज्यांनीं आपला हु-
कूम चालू केला, त्यांनीं जर शहाणपणानें आणि शां-
ततेनें सावधगिरीची वर्तणुक केली असती, तर
बरें होतें; परंतु ते मर्यादा नठेवितां सर्वत्र जुलूम
करूं लागले, आणि त्यांनीं चांगला स्वतंत्रपणा स्थिर
करण्याचें सोडून, जे आपल्या स्वाधीन झाले त्यांव-
र जुलुम आरंभिले. हा फ्रेंच राज्यांत फेरफार स-
न १७८९ त झाला, आणि पुढें १७९० त जेव्हां पार्ल-
मेंट सभा जमली तेव्हां सहज त्या गोष्टीविषयीं बो-
लणें होऊं लागलें. या लहानशी गोष्टीपासून मोठ्या
गोष्टी घडल्या. त्याप्रसंगीं बर्क साहेबानें फ्रान्स
देशांतील कामगारांची फार निंदा केली. त्यावरे,
विरुद्ध पक्षामध्यें त्याचे सोबती फाक्स साहेब व
शेरिडन साहेब यांनीं उत्तर दिलें. त्यांतून दुसरे

गृहस्थास बर्क साहेबानें म्हटलेंकीं, या घटिकेपासून तुमचा आमचा राज्यकारणीं स्नेह तुटला. प्रधान बर्क साहेबाचे मतास आश्रय देत असत, परंतु त्याचे बोलण्याचा कठोरपणा त्यांस मान्य नव्हता. या कज्जापासून पुढें विरुद्ध पक्षांत फुट पडली, व वाढत जाऊन तीपासून देशाचे स्वस्थतेंत अंतर पडावयाजोग्या गोष्टी बहुत घडल्या.

टेस्ट व कार्परेशन हे कायदे मोडण्याविषयीं दोन यत्न झाले, म्हणून पूर्वी सांगितलें. त्यांतून शेवटचे वेळेस अशी आशा आली होतीकीं, पुनः यत्न केला असतां सिद्धीस जाईल. परंतु डिसेंटर लोकांस फ्रेंच राज्यांत फेरफार झाला, व त्यापुढें जीं हत्यें झालीं त्यांची मोठी आवड आहे हें प्रसिद्ध होतें, म्हणून धर्मपक्षी व दरबारी लोक यांस भय पडलें. पुढें जेव्हां ते कायदे मोडण्याविषयीं पुनः बोलणें निघालें, तेव्हां बर्क साहेबानें डिसेंटर लोकांचे मनांतील गोष्टी सभेस सांगितल्या. त्या तेथें सभासद होते त्यांचे मनांत बऱ्याच भरल्या, ते कायदे न मोडण्याविषयीं प्रधानांनीं अशा युक्ति सांगितल्या, व कांहीं नवे गोष्टींचें त्यावेळेस इतकें भय होतें कीं,

अधिक संमतें पडून ते कायदे मोडूं नये असें ठरलें. ते समयीं सुमारें ४०० सभासदांनीं आपली संमतें दिली.

तेव्हां फुड साहेबानें पार्लमेंट सभेचे रीतींत कांहीं फेरफार करण्याचा बेत सभेंत आणिला होता. परंतु नव्या गोष्टींस लोक भितात, व फ्रान्स देशांत राज्यरीतीमध्यें कशीं कशीं संकटं उत्पन्न झालीं हें उघड आहे, ह्मणून तो बेत मतभेद नपडतां रद्द होईल, असें समजून फुड साहेबानेंच तो सभेंतून काढला. त्या बेताचा सारांश असा कीं, कामन्स सभेंत नवे दुसरे शंभर लोक अधिक असावे, व ते नेमण्याचा अधिकार सर्व प्रांतांतील रहाणारे नवे बहुत घरवाले लोकांस असावा. त्याचें दुसरें म्हणणें होतें कीं, शेरिफ व त्याचे डेप्युटी यांनीं त्यादिवशीं प्रति पारिशीं* यांत रहाणारे घरवाल्यांच्या संमति घ्याव्या.

पूर्वीं सांगितलें त्यावांचून या सभेंत दुसरें राज्यांतील वहिवाटीसंबंधि काम फार झालें नाहीं. परंतु इंग्लिश सरकार व स्पेन देशाचें सरकार या दो-

---

* एके धर्मपक्ष्याचे अमलाखालीं जितका प्रांत असतो, त्याचें नांव पारिश.

घांमध्यें एक तंटा झाला. त्यावरून शेवटीं लढाई होई-
ल असें भय पडलें. सन १७८६ मध्यें कित्येक ब्रिटिश
व्यापाऱ्यांनीं चिनई लोकांस चांमडीं पुरवावयासाठीं
नूटकासौंड या बंदरीं व्यापार चालवावयाचा बेत
आरंभिला. सन १७८८ यावर्षीं त्यांनीं आपलें तें सं-
स्थान टिकावयाजोगें जमविलें. परंतु त्या अपहारामु-
ळें स्पानियार्ड लोकांस राग येऊन सन १७८९ चे
मे महिन्यामध्यें त्यांचे एके गलबतानें इंग्लिश यांचीं दोन
गलबतें कैद केलीं, आणि त्यांनीं संस्थान केलें होतें
तें घेतलें. जेव्हां ही गोष्ट कामन्स सभेंत आली, ते-
व्हां प्रधानास आज्ञा झाली कीं, तिचा स्पानिश दर-
बारांतून बंदोबस्त व्हावयाजोगी तजवीज करावी.
तेव्हां सुमारें तीस लाख पौंड खर्चून एक अरमा-
र तयार केलें. हें अरमार मोठें भयंकर दिसलें त्यामु-
ळें, किंवा तहाचा उपाय करण्याची स्पेन देशाचे दर-
बारास इच्छा होती, यामुळें असें ठरलें कीं, ब्रिटिश
वकिलानें जी खातरी व तोटा भरून देण्याविषयीं
बोलणें लाविलें आहे, तें प्रथम कबूल करावें. पुढें बो
लणें झालें त्यांत, इमारती व गलबतें परत द्यावीं.
आणि ब्रिटिश लोकांचा जो तोटा झाला तो भरून

त्यावर पहिली अन्यायाची चौकशी संपली असें हो-
तें किंवा नाहीं. या विषयीं बहुत तंटा व वाद होऊन
शेवटीं नाहीं असें ठरलें. परंतु यासभेचे बैठकींत ती
चोकशी पुनः चालू झाली नाहीं.

सन १७९१ चे प्रारंभीं कांहीं थोडी हरकत हो-
ऊन एक कायदा ठरलाकीं, इंग्लिश रोमन क्याथो-
लिक यांनीं पोप याचे सत्तेचे विरुद्ध प्रतिज्ञेवर म
ही केली, म्हणजे त्यांस पूर्वीं कित्येक अधिकार नव्ह-
ते, ते मिळतील. ती प्रतिज्ञा अशे शब्दांनीं लिहिली हो-
ती कीं, त्याधर्माचे पक्षाचे उदार लोक होते त्यांच्या-
नें तीवर हरकत करवेना. परंतु तीपासून इतकें
झालेंकीं, तीवर ज्यांनीं सही केली, आणि ज्यांनीं के-
ली नाहीं, त्यांमध्यें भेद पडला. एप्रिल महिन्या-
मध्यें विल्बेर्फोर्स साहेबानें गुलामाचा व्यापार
बंद करण्यासाठीं बोलणें चालविलें, परंतु त्यावर
पंचाहत्तर अधिक संमति पडुन तें रद्द झालें. दुसरा
एक कायदा ठरलाकीं, आफ्रिका खंडाचे पूर्वेचे कां-
ठावर सिएरालिन या नांवाचा प्रांत आहे, तेथें वे-
स्टइंडीस देशचे व दुसरे उष्ण देशाचे जिनस स्व
तंत्र निग्रो लोकांकडुन काम घेऊन उत्पन्न करावे,

अशी सनद एके मंडळीस द्यावी. त्या मंडळीचे कामा-
स बहुत विघ्नें झालीं; परंतु जसजसा तिचा यत्न सि-
द्धीस जाईल, तसतसी तीपासून वेस्टइंडीस देशा-
चे संस्थानाची दुर्दशा होईल.

या पार्लमेंट सभेंत मोठी गोष्टही ठरलीकीं,
क्यानडा प्रांतांत नवी राज्यरीति स्थापावी, त्याप्रां-
ताचे अपर क्यानडा, व लोअरक्यानडा, या नां-
वाचे दोन विभाग करावे, प्रतिराज्यांत राजानें ने-
मिलेलें एक कौन्सिल आणि लोकांनीं नेमलेल्या स-
भा असाव्या, त्यांमध्यें हेबियस कार्पस कायदा मु-
ख्य असावा. तेथील व्यापार चालावयास जितकी
गरज लागेल त्यावांचून दुसरे कर पार्लमेंट सभेनें
बसवूं नये, व त्या करांचा वसूल तेथील प्रांताचे रा-
ज्य करणारांचे स्वाधीन असावा. या बेतापासून सर्व
लोकांस संतोष झाला. यांवर फाक्स साहेबानें कांहीं
विपरीत भाषण केलेंकीं, कौन्सिल यांस सात वर्षां-
नीं एक वेळ नेमणुकी करूं नये, परंतु प्रतिवर्षीं एक
वेळ, किंवा तीन वर्षांनीं एक वेळ कराव्या, आणि कि-
त्येक पदवीचे लोकांस जन्मपर्यंत कौन्सिल यांत ब-
सण्याचा अखत्यार देण्याची सत्ता सरकारानें आप-

गाजवळ ठेविली हें ठीक नाहीं या भाषणावरून फ्रान
देशामध्यें वंशपरंपरेचें किताब व प्रतिष्ठा हीं बुडा
ल्याची कांहीं गोष्ट निघाली, तेव्हां बर्क साहेब उठल
आणि त्यानें फाक्स साहेबाशीं कांहीं रागाचें बोल
णें बोलून पूर्वी जसा शेरिडन साहेबाचा स्नेह तो
डला होता, तसा फाक्स साहेबाचाही तोडला.
त्या फाक्स साहेबाचें व त्याचें पार्लमेंट सभेंत मु
ळापासून एक मत होतें, म्हणून अकस्मात् स्नेह तु
टल्यामुळें फाक्स साहेबाचे डोळ्यांत आश्रुपात
येऊन तो शांततेनें व स्नेहानें बोलूं लागला, परंतु ब-
र्क साहेबानें त्याचा तिरस्कार केला, आणि तेव्हांपा-
सून त्या दोघांचा स्नेह पुनः कधीं झाला नाहीं.

ही सभेची बैठक संपावयाचे पूर्वीं पुनः र-
शिया देशाशीं लढाई होईल असें भय पडलें. हं-
गारी देशचा राजा लिओपोल्ड राज्य करूं लाग-
ला, तेव्हां सन१७९० चे आगष्ट महिन्यांत त्यानें ब्रि-
टिश सरकारचे मदतीनें तुर्कस्थानाचे दरबाराशीं
तह केला. आतां ब्रिटिश सरकारानें रशिया देश-
चे गणीस निरोप पाठविला कीं, तुर्क आणि रशि-
या यांमध्यें पुनः तह व्हावा अशी आमची इच्छा आ-

हे. त्या राणीनें तिरस्कार करून ही मध्यस्थी कबूल केली नाहीं, आणि राजानें कामन्स सभेस निरोप पाठविलाकीं, मी व माझे स्नेही दुसरे राजे यांनीं मिळून तह होण्याचा यत्न केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं, म्हणून आपलें आरमार कांहीं वाढवावें हें मला जरूर दिसतें. या निरोपाचा विचार होऊं लागला, तेव्हां रशियन मुलुखाशीं लढाईविषयीं सभेमध्यें व बाहेर लोकांचें बोलणें इतकें विपरीत पडलें कीं, राजाचा निरोप आल्यामुळें पिट साहेबाचें म्हणणें तर कबूल झालें खरें, परंतु त्यानें योजिलेला बेत सोडून दिला. व पुढें ब्रिटिश सरकारानें आणखी कांहीं मध्यस्थी केल्यावांचून रशिया व तुर्कस्थान यांमध्यें आगस्ट महिन्यांत तह झाला, परंतु तो असाकीं, त्यापासून रशिया देशाचे सरकाराचा स्वार्थ झाला. ही पार्लमेंट सभेची बैठक जून महिन्याचे १० वे तारिखेस बंद झाली.

पूर्वीं लिहिलेंकीं, सन १७८९ मध्यें फ्रान्स देशांत एक फेरफार झाला. तो अशे रीतीचाकीं, त्यापासून राज्याची, धर्माची, आणि लोकांची जुनी रीति अगदीं मोडली. फ्रेंच राज्यांतील खर्चाची व्यवस्था अमेरि-

का खंडांतील लढाईमुळें फार कठीण झाली होती. त्या लढाईमुळें फ्रेंच दरबाराचा गर्व शांत झाला, परंतु सामर्थ्य कमी झालें, म्हणून तेथील राजानें राज्यांतील मुख्य लोकांची सभा केली, आणि तीपासून चांगला कारभार चालेना, म्हणून दुसरी एक स्टेट्स जनरल या नांवाची मोठी केली. ती लुइस राजा १३ वा सन १६१४, तेव्हांपासून झाली नव्हती. तीमध्यें तीन प्रकारचे लोक होते, पहिले, मोठे लोक, दुसरे, धर्मपक्षी, आणि तिसरे, साधारण लोक. हे तिसरे लोक पहिले दोंन प्रकारचे लोकांचे एकंदर संख्येपेक्षां दुप्पट होते, आणि जेव्हां ती मोठी सभा वर्सेल्स शहरांत एकीकडे जमली, तेव्हां विचार पडला कीं, तिघांनीं तीन वेगवेगळे घरीं बसावें, किंवा सर्वांनीं मिळून एके घरांत बसावें. साधारण लोकांनीं शेवटचा पक्ष मोठे आग्रहानें धरिला. मग त्यांनीं नेशनल आसेंब्ली असा आपणास किताब वेऊन सांगितलेंकीं, दुसरे दोंन प्रकारचे लोक जर आजून आग्रह धरितील, तर आम्ही काम चालवावयास मुखत्यार आहों. पुढें मोठे लोक, व धर्मपक्षी, यांस ती गोष्ट कबूल करणें जरूर पडली, आणि त्या सर्वांची सभा एके वाड्यांत झाली. तितक्यांत पा·

रिस शहरावर पन्नास हजार माणसांचा वेढा पडला, आणि जरूर पडल्यास जबरीनें तें शहर शांत राखावें असा बेत होता. असें असतांही प्रजांच्या पक्षाचा प्रधान नेकर साहेब यास सन १७८९ चे जुलै महिन्यामध्यें जागेवरून दूर केलें, तेव्हां पारिस शहरामध्यें एक भयंकर बंड झालें, लढाऊ लोक प्रजांवर गोळी घालीनात, बास्तिल म्हणून एक बंदिखाना पारिस शहरचे लोकांस फार दिवस भयकारक झाला होता, तो लोकांनीं वेढिला, आणि घेतला; तेथील गवरनर व दुसरे कित्येक द्वेष्टे लोक यांचा शिरच्छेद करून त्यांचीं डोकीं मोठ्या उत्साहानें काठीवरून नेलीं; सारांश स्टेटस जनरल सभा एकत्र मिळाल्यानंतर दोन महिन्यांत राज्याचा फेरफार झाला, त्यापासून सर्व युरोप देशास आश्चर्य वाटलें. जुलै महिन्याचे १७ वे तारिखेस राजा पारिस शहरांतील होटेलडिविल या वाड्यांत गेला, आणि लोकांचे स्वाधीन झाला. तेव्हांपासून त्याची राजा म्हणून सत्ता होती ती सर्व गेली नंतर नेशनल आसेंब्ली या सभेचा विजय झाला, म्हणून त्यांनीं मोठे लोक व मोठे लोकांची जमिनीवर सत्ता असावी

हें सर्व मोडिलें, धर्मपक्ष्यांच्या जिनग्या जप्त करून त्यांनीं इतर सरकार चाकरांसारिखें सरकार देईल तें घेऊन रहावें असें केलें, आणि सर्व महंतांचीं संस्थानें बंद केलीं. अक्टोबर महिन्यांत वर्सैला शहरांत दुसरा एक दंगा केला, म्हणून राजा, त्याचें कुटुंब व नेशनल आसेंब्ली हीं पारिस शहरास निघून आलीं. वास्तविक राजा आतां कैदेंतच होता, कारणकीं त्याचा राजाप्रमाणें मान राखीत असत, परंतु तो काय करितो याची फार चौकशी होत असे. या दुःखदायक स्थितीपासून सुटावयाकरितां त्यानें सन १७९१ त, आपण, राणी, आपली बहीण, मुलगा, आणि मुलगी यांस बरोबर घेऊन जाण्याचा यत्न केला. तो राज्याच्या शेवटीं पोंचला होता, इतक्यांत त्यास धरून पुनः पारिस शहरास नेलें. परंतु त्यावेळेस प्रजापक्षाचे लोकांमध्यें शांतपणा इतका होताकीं, त्यांनीं त्यानंतर कांहीं दांडगाईचें कर्म केलें नाहीं. नेशनल आसेंब्ली या सभेनें नवी राज्यरीति पुरी केली, ती राजानें त्यावर्षींचे सप्टंबर महिन्यांत मान्य केली, आणि पुढें त्या सभेनें निरोप घेऊन नवी झाली परंतु तीमध्यें जुने सभा-

सदांतून कोणाची नेमणुक केली नाही. यामुळें फ्रान्स देशाची पुढें इतकी विपत्ति झाली.

या फेरफाराविषयीं इंग्लंड देशामध्यें लोकांचीं मतें वेगवेगळीं होतीं, व याविषयीं अनेक लहान लहान ग्रंथ व त्यांचीं उत्तरें प्रसिद्ध झालीं. सन १७९० मध्यें फेरफार झाला होता, त्या दिवसाचे स्मरणाकरितां लोकांनीं सभा केल्या, त्यांमध्यें राज्यरीतीविषयीं ज्यांचीं मतें विपरीत होतीं, तेही गेले होते. पुनः सन १७९१ त, १७८९ चे जुलै महिन्याचे १४ वे तारिखेस उत्साह झाला, तेव्हां सर्व सत्ताक राज्य करण्याचा ज्यांचा बेत दिसत होता, त्यांचा सूड उगविण्याचा लोकांनीं निश्चय केला. लंडन शहरामध्यें मंडळी बहुत मिळाली होती, परंतु माजिस्त्रेट यांचे बंदोबस्तामुळें तो दिवस निर्भयपणानें निभावला. बर्मिंगम शहरांत मंडळी थोडी मिळाली होती, परंतु तेथें दांडगाई फार झाली. दोन प्रहरांनंतर लोक उठले, त्यांनीं लोक मिळाले होते, त्यांस पळविलें, आणि पुढें ज्यांचा लोकांस कंटाळा आला होता, आणि जे तेथें नव्हते त्यांचा सूड उगवावयास ते प्रवृत्त झाले. दोन डिसेंटर सभांचीं घरें जाळून टाकिलीं. डाक्त-

र प्रीस्लूली म्हणून एक प्रख्यात विद्वान् होता त्याचें घर जाळलें, त्यांतून त्यास बाहेर निघावयास ही वेळ सांपडणें कठीण पडलें. त्याचे घराचें सामान, पुस्तकें, आणि बहुत यंत्रेंही सर्व अगदीं जळून गेलीं. दुसरे कित्येक गृहस्थ स्वतंत्रतेचे पक्षाचे होते, त्यांचीही घरें जाळलीं, व तो दंगा नाटिंगम शहरांतून पुढें कांहीं शिपाई येईपर्यंत बंद झाला नाहीं. त्या दंगा करणारांतून बहुतांस धरून चौकशी केली, व तिघांस फांशी दिलें.

पार्लमेंट सभा सन १७९२चे जान्युआरी महिन्याचे ३१ वे तारिखेपर्यंत मिळाली नाहीं. राजानें आपला मुलगा व प्रशिया देशाची राजकन्या फ्रेडेरिका या दोघांशीं लग्न झालें, असें कळविलें; सांगितलें कीं, आपण व आपले स्नेही राजे यांनीं मध्यस्थी करून जर्मनी देशाचा एंपरर, व तुर्कस्थान यांमध्यें तह झाला, आणि तुर्कस्थान व रशिया या दोहोंमध्यें तहाचीं पहिलीं कलमें ठरत आहेत. याविषयीं सभेमध्यें बहुत वाद झाले. परंतु शेवटीं त्यासंबंधी बोलणीं अनेक संमति पडून सिद्दीस गेलीं. पिट साहेबानें सभेपुढें सरकारी

खर्चाचे हिसाब आणून दाखविले, त्यांवरून मास्ती पेक्षां खर्च फार कमी असें कळूं आलें, तेव्हां पिट साहेबानें सांगितलेंकीं, सरकारी करांतून प्रतिवर्षी २००००० पौंड कर बंद करावे, आणि पार्लमेंट सभेनें प्रतिवर्षी दहा लक्ष पौंड कर्जाचे फडशा-कडे लावण्याचा हुकूम केला आहे, त्याखेरीज दुसरे ४०००००पौंड तिकडे लावावे. आतां रोकड ९०००००पौंड शिलक आहे त्यांतला हा पैका असें पिट साहेबानें सांगितलें. त्यानें दुसरें कळविलेंकीं, या संपत्तिकाळावरून पुढलें भविष्य करितां येत नाहीं खरें, तथापि युरोप देशाचे स्थितीवरून पा-हिलें असतां, फार दिवस स्वस्थपणा राहील अ-सा तर्क होतो.

विलबेर्फोर्स साहेबानें गुलामाचा व्यापार बंद होण्याविषयींचें आपलें बोलणें पुनः चालू केलें. डंडास साहेब सरकारचा सेक्रतारी म्हणूं लागला कीं, व्यापार बंद होणें याचे पूर्वी "सोई पाहून" हे शब्द असावे. त्यावर पिट साहेबानें ते नसावे म्हणून भाषण केलें. तथापि ६१ अधिक संमतानें तो फेर करावा असें ठरलें. तेव्हां डंडास साहेबा-

नें ठरविलेंकीं, " ब्रिटिश सरकारचे राज्यांत व्यापारासाठीं निग्रो लोक आणणें सन १८०० चे जान्यु आरी महिन्यांत बंद व्हावें." लार्डमार्निंगृतन यानें सन १७९६ चे जान्युआरि महिन्याची १ली तारिख केली; आणि अशीं कलमें ठरून लार्ड यांचे सभेस पाठविलीं. तथें तीं त्या बैठकींत तशींच राहिलीं, कारणकीं त्याविषयींची शायदी सर्व सभेंत ऐकावी, कामिटी इनें ऐकूं नये, असें तेथें ठरलें. याप्रसंगीं डयुक आफ क्लारेन्स, राजाचा तिसरा मुलगा, यानें तो व्यापार बंद होऊं नये या विषयीं भाषण केलें, त्यामुळें त्याची प्रसिद्धि झाली.

पूर्वींचे बैठकीमध्यें फाक्स साहेबाचे बोलण्यावरून लैबल यांचे गुन्ह्याविषयीं जुरी यांकडे अखत्यार किती आहे, हें ठरविण्याचा कायदा कामन्स सभेंत ठरला; परंतु लार्ड यांनीं तो रद्द केला होता. त्याविषयीं या बैठकींत फाक्स साहेबानें फिरून बोलणें चालवून तो ठरवून घेतला. त्यावर लार्ड यांचे सभेंत फार विपरीत संमतें पडलीं होतीं. त्या कायद्यावरून जुरी यांकडे

लैबल याचे निवाड्याविषयीं अखत्यार किती, याचा ठराव पुरा झाला.

फ्रेंच राज्यांत फेरफार झाल्यापासून कित्येक अयोग्य पुस्तकें प्रगट झालीं, ही गोष्ट प्रधानास फार वाईट वाटली, आणि मे महिन्यांत सरकारी जाहीरनामा लाविलाकीं, राज्यांतील स्वस्थतेस उपद्रव करण्याचे.हे यत्न बंद करण्याविषयीं सर्व माजिस्त्रेट यांनीं खबरदारी ठेवावी. हा जाहीरनामा पार्लमेंट यापुढें आणिला, तेव्हां दोनही सभांनीं राजास स्तुतिपत्रें पाठविलीं, आणि तसेंच राज्यांतील सर्व ठिकाणचे लोकांनीं ही केलें. मग त्या अयोग्य ग्रंथाचे छापणारे व करणारे यांची चौकशी चालू झाली. टामसपेन म्हणून एके पुरुषानें त्या जातीचीं दोन पुस्तकें केलीं होतीं, त्यावर किंग्स्बेंच्कोर्ट यांत गुन्हा लागू झाला. परंतु तो चौकशी होण्याचेपूर्वी राज्यांतून बाहेर गेला, आणि पुढें त्यास औट्ला असें जाहीर केलें.

त्या बैठकींत दुसरी गोष्ट एक हिंदुस्थानांतील लढाईची मात्र निघाली. त्या लढाईचें वर्तमान असे. सन१७८४ मध्यें कंपनी सरकारानें टिपू साहेब या-

शीं तह केला, तेव्हांपासून तो बळकट झाला, आणि त्यास फ्रेंच सरकारचा पक्ष होता, म्हणून त्यांचे सांगण्यावरून तो इंग्रेजी मुलुखांत उपद्रव करीत असे, असा तर्क होता. सन १७८९ चे उन्हाळ्यांत त्यानें कंपनी सरकारचा स्नेही त्रावणकोरचा राजा यास डुच लोकांनीं कांगूनोर म्हणून किल्ला विकला होता, त्यावर हल्ला केला. सन १७९० त मे महिन्याचे १ले तारिखेस राजानें टिपूचे फौजेवर हल्ला केला, व त्या आपले स्नेह्याचें रक्षण करावयास इंग्लिशही त्याबरोबर मिळाले. मग लौकरच करनाटकची मोठी फौज जनरल मेडोस साहेबाचे हाताखालीं एकीकडे जमली, आणि ती दक्षिणमुलुखांतून जाऊन म्हैसूर देशाची राजधानी श्रीरंगपट्टण यावर गेली. पश्चिमेचे बाजूनें मुंबईची फौज जनरल आबर्क्रोंबी साहेबाचे हाताखालीं कानानोर व समुद्रकांठावरचीं दुसरीं कांहीं ठिकाणें घेऊन म्हैसूर राज्यांत गेली. टिपूसुलतानानें मोठ्या शौर्यानें आपलें रक्षण केलें, म्हणून जनरल मेडोस साहेबास मद्रासेजवळ परत यावें लागलें. पुढें सन १७९० चे डिसेंबर महिन्यांत गवर्नर जनरल लार्ड कार्नूवालिस साहेबानें

आपण स्वतः सैन्याचा सरदारपणा घेऊन मद्रासेचे पश्चिमेकडील मुलुखांतून सरळ श्रीरंगपट्टणास एकाएकीं जावें असा निश्चय केला. मार्च महिन्याचे इ.स. १७९१ २१ वे तारिखेस मोठा किल्ला बांगलोर अकस्मात् हल्ला करून घेतला. त्यावेळेस इंग्लिश यांचा फार नाश झाला नाहीं. मे महिन्याचे १३ वे तारिखेस टिपूनें स्वतः राखलेले म्हैसूरचे राजधानीपासून दृष्टीचे टप्प्यावर येऊन फौज पोंचली. दुसरे दिवशीं लढाई झाली, तीमध्यें टिपूचा कांहींसा मोड झाला, परंतु कावेरी नदी (जीचे एके बेटांत श्रीरंगपट्टण आहे) तिला पूर आला, व सामानाचा तोटा पडला, यामुळें लार्ड कार्नवालिस साहेब यास परत बांगलोरास जावें लागलें, आणि जनरल आबर्क्रोंबी यानें लार्ड कार्नवालिस साहेबाशीं मिळण्याचा बेत केला होता, त्यालाही मोठ्या संकटानें व श्रमानें आपली फौज परत न्यावी लागली. परंतु पुढले लढाईत पुरा जय झाला. सन १७९२ चे फेब्रुवारी महिन्यांत पूर्वेकडची व पश्चिमेकडची फौज श्रीरंगपट्टणाच्या तटाखालीं एकत्र मिळाली. सातवे तारिखेस नाढण्यांत कललानाचे फौजेवर एक मोठा हल्ला केला.

त्यामुळें त्या शहरास अगदीं चहूंकडून वेढा पडला. त्यामुळें टिपूनें तह करण्यासाठीं लार्डकार्नवालिस साहेबाचे छावणींत एक वकील पाठविला, आणि तो या करारांवर कबूल केला. टिपूनें एकीकडे मिळालेले सरकारांस आपलें अर्धे राज्य द्यावें, लढाईचे खर्चाबद्दल तीन कोटि तीस लक्ष रुपये द्यावे, बंदिवान सोडावे, आणि तहांचीं कलमें पार पाडण्यासाठीं, आपले दोन मुलगे ओलीस द्यावे. या कलमांवर मार्च महिन्याचे एकुणिसावे तारिखेस टिपू सुलतान यानें सही करून तो तहनामा त्या ओलीस दिलेले राजपुत्रांचे हातून लार्डकार्नवालिस साहेबाचे हातीं दिला. ही लढाई फ्रेंच दरबारानें कावे करून उत्पन्न केली, असा तर्क होतो. त्या दरबारास असे बेत चालवावयास आतां सामर्थ्य राहिलें नव्हतें.

जून महिन्याचे १५ वे तारिखेस पार्लमेंट सभा उठली, त्यावेळेस राजानें कळविलें कीं, युरोप खंडांत लढाईचा प्रारंभ झाला म्हणून आपणास फार चिंता लागली आहे. एप्रिल महिन्यामध्यें फ्रेंच लोकांनीं जर्मनी देशाचा एंपरर याशीं लढाई क-

रण्याची प्रतिज्ञा केली होती, आणि एंपरर व प्र-
शिया देशाचा राजा या दोघांनीं मिळून फ्रेंच सभे-
चीं हत्यें चालूं द्यावयाचीं नाहीं असा निश्चय केला हो-
ता. त्या दोन सरकारांच्या फौजा एकीकडे जमून त्यां-
चा सरदार ड्युक ब्रन्स्विक लुनेनूबर्ग नेमिला.
तो ड्युक यानें प्रशिया व जर्मनी एथील सर-
कारांनीं आपल्या फौजा कोणत्या कारणासाठीं एक-
त्र केल्या हें लिहून कोब्लेंत्स शहराहून फ्रान्स देशा-
चे लोकांचे नांवानें एक प्रतिज्ञा प्रसिद्ध केली. ती अ-
शीकीं, याकामासाठीं आपणास मदत होण्याकरि-
तां, राज्यांतील शांत लोकांनीं (जे इतरांपेक्षां अधिक
आहेत असें त्याचे मनांत होतें त्यांनीं) आपले जुलु-
मगारांचे उद्योगास आपण कबूल नाहीं, असें उघड
बोलावें, दोन फौजांचा मुख्य सरदार मी सांगतोंकीं,
एकीकडे झालेले सरकारांचें लक्ष्य राज्य घेऊन आ
पण द्रव्यवान् होण्याचें नाहीं, परंतु फ्रान्स देशाचें
कल्याण व्हावें, राजा, त्याचे मनास चांगल्या वाट-
तील तशा सभा करण्याजोगा निर्भय व्हावा, आणि
त्यानें वचनदिल्याप्रमाणें व आपल्या सामर्थ्याप्र-
माणें आपले प्रजांचें कल्याण करावें, हीसासरकारांची

लक्ष्यें आहेत. एकीकडे जमलेले सैन्यास फ्रान्स देश त येण्यास स्वतंत्र फ्रेंच फौजेंनन जे अटकाव करितील, ते हातीं शस्त्रें असून धरिले गेल्यास, शत्रूप्रमाणें त्यांची अवस्था केली जाईल, व राजावर बंड करणारे आणि स्वस्थतेचे शत्रु म्हणून शासन केलें जाईल. चाकरीचे फ्रेंच फौजेसही मान्य होण्याचा हुकुम झाला, आणि न ऐकिल्यास आपले राजावर बंड केलें म्हणून शासन केलें जाईल, आणि सर्व शहरांतले, खेडयांतले, व प्रांतांतले लोक, जे एकत्र जमलेल्या फौजेस वाटेनें जातांनां उपद्रव करितील, त्यांचा जीव घेऊन जिनगी लुटली जाईल, असें भय दाखविलें. पारिस शहरचे अमलदार व लोक यांस हुकुम केला कीं, राजास तत्क्षणीं विलंब नकरितां मोकळीक द्यावी, आणि त्याच्या आज्ञा मानाव्या, न मानल्यास लढाईचे कायद्याप्रमाणें शिरच्छेद होईल; जर टिलरीस वाडयास कोणी जुलुम किंवा उपद्रव करील, जर कोणी राजास, राणीस, किंवा राजाचे कुटुंबांतून कोणाएकास थोडा उपद्रव करील आणि जर लागलींच त्या सर्वांस मोकळीक देऊन निर्भय रीतीनें ठेविलीं नाहींत, तर पारिस शहराचा लढा-

ई होऊन अगदीं नाश होईल. दुसरें जाहीर केलेंकीं, राजा कैदेंत असतां त्यानें जें केलें तें रद्द असे.

या जाहीरनाम्यापासून इच्छिल्याहून विपरीत फळ झालें. स्वतंत्र लोकांचे मनांत संशय आलाकीं, कारभारी लोकांनीं शत्रूंशीं मिलाफ केला आहे. असा त्यांच्या मनांत संशय येण्यास कांहीं मोठा आधार नव्हता, परंतु त्यापासून त्या गरीब राजाचा घात झाला. सन १७९२चे आगसट महिन्यांत पारिस शहरचा मेयर तेथील काहीं वकील बरोबर घेऊन नेशनल आसेंब्ली यासभेंत आला; आणि राजास पदच्युत करावें असें म्हणूं लागला. या बोलण्याचा विचार होण्याचे पूर्वीं भयंकर बंड झालें; राजाचे कुटुंबाची रहावयाची जागा ट्वीलरीस यावर हल्ला येऊन पडला; स्विस रखवाली लोकांचा मोड करून त्यांस ठार मारिलें, आणि राजा व राजाचें कुटुंब हीं नेशनल आसेंब्ली या सभेस शरण गेलीं. त्या सभेनें लागलेंच ठरविलेंकीं राजाजवळचा अधिकार बंद असावा, व सर्व लोकांची एक सभा व्हावी. राजा व त्याचें कुटुंब यांस पारिस शहरांत टेंपल या नांवाचे एके घरांत नेऊन क्रूरपणानें व हलकेपणानें कैद करून ठेविलें. मग प्रजांची मोठी सभा सप्टें-

बर महिन्याचे २१ वे तारिखेस एकीकडे जमली, आणि तेथें लागलाच विचार ठरलाकीं, राजसत्ताक राज्य मोडावें, आणि स्वतंत्र सर्वसत्ताक राज्य करावें. पुढले डिसेंबर महिन्यांत त्यांनीं हुकूम केलाकीं, आपणापुढें राजाची चौकशी व्हावी. त्या सभेनें आपण राजावर आरोप ठेवून, त्याची चौकशीही आपणाच करून, आणि शासनेही आपणाच ठरवून, त्याचा सन१७९३ चे जान्युआरी महिन्याचे २१ वे तारिखेस शिरच्छेद केला. हा राजा पदच्युत झाल्यापासून, राज्यकर्त्यांवर अप्रीति, हा आरोप ठेवून बहुत लोकांस कैद केलें होतें, व सप्तंबर महिन्याचे दुसरे तारिखेस बंदिखाना फोडून निर्दयपणानें कांहीं विचार नकरितां त्यांचा जीव घेतला. दुसऱ्या ज्या लोकांविषयीं शंका होती ते, बहुत हजार धर्मपक्षी, व मोठे लोक पळून गेले. त्यांतून बहुत इंग्लंड देशांत येऊन राहिले, आणि तेथें त्यांतून गरीबांचे उपजीविकेसाठीं सरकारांतून कांहीं नेमणुक झाली. अनेक वेळ जय पराजय होऊन, त्या एकत्र झालेले फौजेवर फ्रेंच सैन्यानें मान्स याजवळ हल्ला केला, आणि खचीत जय मिळविला, आणि त्या वर्षाचे समाप्तीचे पूर्वीं सर्व

आस्त्रियन नेदर्लंड मुलुख, लुक्सेंबर्ग व लिएज यांवांचून फ्रेंच लोकांचे ताबेग्वालीं आला. त्यांची फने फार लवकर होत चालली, सामानाचा तोटा पडला, पावसाळा फार दिवस राहिला, व प्रशियन लोक फार मरूं लागले, या कारणामुळें शेवटीं ते फ्रान्स देशाचे राज्यांतून निघून गेले, आणि त्यांचे मागून लवकर आस्त्रियन लोकांनीं ही तसेंच केलें.

हीं वर्तमानें ऐकुन इंग्लंड देशांत चिंता उत्पन्न झाली. नेशनल कन्वेन्शन या सभेमध्यें हुकुम झाले, ते इंग्लंड देशाचे स्वस्थतेस प्रतिकूळ, असें समजून प्रधानांनीं लवकर डिसेंबर महिन्याचे १३ वे तारिखेस पार्लमेंट सभेस बोलावणें केलें. याचे पूर्वीं राजानें एक जाहीरनामा लाविला होता कीं, मे महिन्याचे २१ वे तारिखेस एक जाहीरनामा लागला असतांही, आजून राज्यांतील कित्येक लबाड लोकांनीं बाहेर देशचे लोकांशीं मिळून कायदे व राज्यरीति मोडावयाविषयीं फार उद्योग चालविला आहे, आणि त्यामुळें बंद होऊन बंडें, व दंगे होऊं लागले आहेत, म्हणून राजानें राज्यांतील मिलिशिया यांचा कांहीं भाग जमवावा असा निश्चय केला आहे. या जाहीरनाम्यापासून फार भय उत्पन्न

झालें, फौज लंडन शहराचे नजीक आली, बांक या-
वरचे रखवाली लोक दुप्पट केले, आणि लंडन शह-
रचे किल्ल्याचे तट नीट केले. तशाच राज्यांत सर्व ठि-
काणीं सभा होऊन राज्य व राज्यरीति यांचे पक्षाचीं
स्तुतिपत्रें राजास येऊं लागलीं.

पार्लमेंट सभेचे प्रारंभीं राजानें भाषण के-
लें, त्यांत कळविलें कीं, फ्रान्स देशाचे राजाचे वहिवाटी-
ची तजवीज करणें जरूर आहे, कारण, तेथें चिन्हें अ-
शीं दिसतात कीं, दुसरे देशांत दंगा करावा, जीं सरकारें
त्याविषयीं उदासीन आहेत, त्यांचे ही हक्क मनास आ-
णूं नये, आणि आपले मित्र स्टेट्स जनरल यांजवळ
सांप्रतचे तह मोडून राज्यकायद्यांबाहेर वर्तणुक करा-
वी. राजानें सांगितलें कीं, अशा प्रसंगीं आपलें रक्ष-
ण होण्याचे उपाय कायद्यांप्रमाणें माझे स्वाधीन
आहेत ते करणें, व आरमार आणि फौज वाढविणें
मला जरूर आहे. हा बेत प्रथम कामन्स सभेंत कां-
हीं विघ्न होऊन, शेवटीं दोनही सभांस मान्य झाला;
आणि लढाईची मोठी निकराची तयारी करण्याचा प्रा-
रंभ झाला. सर्व परदेशी लोकांस राज्यांतून जबरीनें का-
ढून टाकण्याचा हुकुम पार्लमेंट सभेंत झाला, आणि

धान्य फ्रान्स देशास पाठवावयाचें बंद केलें, परंतु त्या देशाचे शत्रूंस पाठविण्याची मोकळीक ठेविली. शेवटीं फ्रेंच दरबाराचा वकील शावेलिन साहेब यास थोडा अवकाश देऊन निघून जाण्याचा हुकूम केला, आणि फ्रान्स व इंग्लंड या दोनही देशांत लढाईचे बेत होऊं लागले, त्यामुळें ऐक्य होण्याची निराशा झाल्यावर, कन्वेन्शन यानें प्रतिज्ञा केली कीं, फ्रेंच सरकार व ब्रिटिश दरबार आणि हालंड देशाचा स्टाट्‌ होल्डर याशीं लढाई होणार.

आतां ग्रेटब्रिटन जर्मनी व प्रशिया यांच्या फौजा मिळून लढाई चालू झाली. फौज बाहेर देशीं पाठविली, व राजाचा दुसरा मुलगा ड्युक यार्क यानें स्वतः सरदारपणा पतकारिला. त्या लढाईंत शेवटीं एकत्र जमलेले फौजेचा चढाव झाला. त्यांनीं जनरल मिरांडा याचे हाताखालचे फ्रेंच लोकांचा पराजय केला, आणि मेस्त्रिकूट एथील वेढा उठविला. जनरल वालेन्स याचे लोकांचाही मोड झाला, आणि पुढें वालेन्स व मिरांडा यांचे फाटाफूट झालेले फौजेचा सरदारपणा जनरल डुमुरियर यानें केला. त्यावरही लवकरच प्रिन्स कोब- इ॰स॰ १७

आणि जनरल क्लेयर्फे यांनीं हल्ला करून त्यांचा टिर्लैमों एथें पराभव केला, आणि फ्रेंच अमलदार आपले बेनास अटकाव करूं लागले असें पाहून त्यानें आपली फौज फितूर करण्याविषयीं यत्न केला. तो व्यर्थ गेल्यानंतर तो इंग्लंड देशास आला. त्यास तेथून जावें म्हणून लागलाच हुकूम झाला. कोंड आणि वालेन्‌शिएन हीं दोन शहरें जमझलेले फौजांचे स्वाधीन झालीं. त्यांतून शेवटचें दुयुक यार्क याचे स्वाधीन झालें. त्यानें पुढें डन्‌किर्क शहरावर हल्ला केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. तिनक्यामध्यें इंग्लंड व स्पानिश अरमार यांचा टूलों बंदरांत प्रवेश झाला. तेथें लार्ड हूड यानें जाहीरनामा लाविला कीं, माझें बंदरामध्यें येण्याचें कारण हें कीं, गलबतें अरमाराचें सामान, आणि तोफखाना हीं राजाचें राज्य होईपर्यंत आपण ठेवावीं. व मग त्याचे स्वाधीन करावीं. आतां टूलों यांत रखवालीसाठीं बेगवेगळे देशाचे १८००० लोक ठेविले होते. स्पेन, नेपल्स, सार्डिनिया हीं राज्येंही फ्रेंच यांशीं लढावयासाठीं एकीकडे मिळालीं, स्वीडन, डेन्मार्क, टस्कनी आणि जिनोआ हीं मात्र उदासीन राहिलीं. नवें-

बर महिन्यामध्यें सरगिल्बर्ट एलियट, जनरल ओहारा आणि लार्डहूड यांस टूलों बंदरीं फ्रेंच राजपक्षी लोकांशीं बोलण्याचें काम सांगितलें; परंतु फ्रेंच यांनीं डिसेंबर महिन्याचे प्रारंभीं टूलों शहर पुनः घेतलें, आणि एकीकडे जमलेली फौज तेथून त्याम-हिन्याचे १८ वे तारिखेस निघाली. त्यापूर्वीं तोफखाना, दारूखाना, नऊ मोठीं व कित्येक धाकटीं लढाऊ गलब-तें, आणि गोदीवरचीं जहाजें जाळलीं. वेस्ट इंडीस देशांत ब्रिटिश फौजेची एक टोळी हिस्पानिओला बेटाचे ज्या भागांत फ्रेंच यांचा अमल होता, तेथें जा-ऊन उतरली.

या लढाईचे वेळेस पारिस शहरांत फार नि-र्दय कृत्यें चाललीं होतीं. त्यावेळेस माक्सिमिलि-यन राबेस्पियर म्हणून कोणी हलका पुरुष मोठे-पणास चढला होता, त्याजवळ सर्वसत्ता होती, त्यानें राज्यकर्त्यांस खुशी नाहीं असे संशयावर बहुत माण-सांचे व बहुत कुटुंबांचे शिरच्छेद केले. त्यानें निराश्रित आणि निरपराधी राणीचाही अक्टोबर महिन्याचे सोळावे तारिखेस तिचे ३८ वर्षांचे वयांत शिरच्छेद के-ला. आणि तिचा प्राण घेण्याचे पूर्वीं तिची अन्याया

नें चौकशी करून तिचें दुःख वाढविलें.

इंग्लंड देशामध्यें कित्येक लोकांची गुन्हेगार ठरवांसाठीं चौकशी करून त्यांस बाटनीबे एथें पाठविलें.

पार्लमेंट सभा जान्युआरी महिन्याचे २१ वे तारिखेस मिळाली, तेव्हां राजानें कळविलें कीं, बालेन्‌शिएन, टूलों, आणि इंडीस एथील लढाया सिद्दीस गेल्या, आणि कळविलें कीं, आपलें अबरूस योग्य असा करार फ्रेंच लोकांकडून करून घेण्याकरितां लढाई निकरानें चालवावी हें आपणास योग्य होय. त्यावेळेस सभेंतील राजविरुद्ध लोकांतून कित्येक कमी झाले होते, तरी त्यांनीं या वर बहुत वाद केला. परंतु शेवटीं राजाकडच्या संमति अधिक पडून ठरलें कीं, आरमाराकडे पंचायशीं हजार लोक ठेवावे. तेवेळेस मिलिशिया, रखवाली वगैरे सर्व मिळून ब्रिटिश फौज १४०००० वर जमली. त्यावर्षीं राजाकडे एकंदर वसूल

इ.स. १७९५ १९९४०००० पौंड इतका झाला, आणि दुसरे एक कोटी दहा लक्ष पौंड उसनवार घ्यावयास आज्ञा दिली. यावर्षीं गुलामांचा व्यापार बंद होण्यासाठीं

यत्न केला, परंतु लार्ड सभेचे फार आग्रहामुळें तो सिद्धीस गेला नाहीं. फ्रेंच राज्यसभेनें कायदा केला कीं, जे व्यापारी पैकेदार किंवा दुसरे यांची जिनगी बाहेर देशांत असेल, त्यांनीं आपला बाहेरचा पैका व व्यापाराचा जिनस याच्या यादी द्याव्या. या कायद्यापासून पुढें जें होणार तें बंद करण्याकरितां ब्रिटिश सरकारानें कायदा ठरविला कीं, आपले प्रजांतून कोणी फ्रान्स देशांत सांप्रतचे अमलदारांचे राज्यांनर होणारे कोणाचें देणें असल्यास देऊं नये.

फ्रेंच यांनींही ब्रिटन बेटावर हल्ला करण्याचें भय घातलें होतें, तें सिद्धीस नजावयाकरितां फौज जमवावयासाठीं सरकारचा सेक्रतारी यानें प्रांतोप्रांतींचे लार्ड लेफ्टेनंट यांस पत्रें पाठविलीं, आणि आज्ञा केलीकीं, बाहेरून शत्रूंचा हल्ला आला, किंवा देशामध्यें आतलेआंत दंगा झाला, तर कोणते रीतीचा उपाय करावा, याविषयीं लोकांचें मन काय आहे, हें पहावें. यामुळें राज्यांतील सर्व मोठे शहरांत सभा झाल्या, आणि पैक्याच्या टिपा केल्या. पुढें राजास फ्रेंच लोक चाकरीस

ठेवावयाची आज्ञा असावी म्हणून एक कायदा ठरला. तशीच प्रशिया देशाचे राजास मदत होण्याकरितां मोठी एक पैक्याची रकम द्यावी, असें ठरलें.

मे महिन्याचे १२ वे तारिखेस राजाचा सेक्रतारी यानें राजाचा निरोप पार्लमेंट सभेस कळविलाकीं, लंडन शहरांतील कित्येक मंडळ्यांनीं देशांतील दुसरे ठिकाणच्या मंडळ्यांशीं कागद पत्रें ठेवून वाईट वर्तणुक चालविली आहे, आणि ते, पार्लमेंट सभेचे सत्तेचा तिरस्कार करून तिचे विरुद्ध दुसरी एक राज्यसभा करावयाचा बेत उघड करीत आहेत, अशी बातमी ऐकून त्या मंडळ्यांचीं लंडन शहरांतील दसरें व कागद जप्त करण्याचा हुकुम केला, व हुकुमाप्रमाणें ते जप्त करून कामन्स सभेजवळ विचार करण्याकरितां पाठविले आहेत. त्यावेळीं लंडन शहरांतील कारिस्पांडिंग सोसेइटी (कागदपत्रांची मंडळी) इचा सेक्रतारी हार्डी, कन्सृटिटूशनल सोसेइटी (राज्यरीतिमंडळी) इचा सेक्रतारी आडम्स, आणि हार्नृटूक साहेब, जानथेलवाल, व जेर्मैया जायस,

यांस धरून सरकार गुन्हेगारीचा आरोप ठेवून किल्ल्यांत बंदीस ठेविलें. तसाच कायदा केला कीं, राजाचे शरीरावर किंवा राज्यावर जे बंड करितील, त्यांस धरून कैद करावयास राजास अख्त्यार आहे. हा हुकुम सन १७९५ चे फेब्रुआरी महिन्यापर्यंत काईम रहावा असें केलें. ती बैठक जुलै महिन्याचे ११ वे तारिखेस उठली.

यावर्षीं एकत्र मिळालेले फौजेचे विजयाची अगदीं उलट झाली. एकत्र जमलेले सरकारांनीं पूर्वीं जीं मकाणें मिळविलीं होतीं, तीं त्यांचीं गेलीं, आणि लावेंडी प्रांतांत एक भयंकर बंड झालें होतें, त्यावर सर्व युरोप देशाचे डोळे लागले होते, तेंही मोडलें गेलें. यापासून फ्रान्स देशाचा फारच स्वार्थ झाला; परंतु या गोष्टीपासून झालेलें दुःख, दुसरे ठिकाणीं ब्रिटिश फौज जय पावली, त्यामुळें कमी झालें. वेस्ट इंडीस देशांत पार्टिनिको, सेंटलुसी, व गुआडालुप, हीं घेतलीं, आणि कार्सिका बेटांत ब्रिटिश यांचा जय होऊन तेथील लोक ब्रिटिश सरकारचे ताबेखालीं रहाण्यास, व तें सरकार जी राज्यरीति स्थापील ती मान्य करावयास कबूल झाले. परंतु लार्ड हो यानें

जून महिन्याचे दुसरे तारिखेस फ्रेंच अरमारावर जय मिळविला, त्यांत फार प्रतिष्ठा झाली. त्यावेळेस फ्रेंच यांचीं मोठीं गलबतें सवीस आणि इंग्लिश यांचीं पंचवीस होतीं. फ्रेंच गलबतांतून सात घेतलीं, आणि बाकीच्यांतून बहुतांची फार खराबी झाली. या जयप्रसंगीं लोकांनीं मोठे उत्साह केले. हिंदुस्थानांत फ्रेंच यांचीं पांडिशरी, चांदिनगर, व माही, हीं गेलीं.

ही लढाई होत असतां फ्रेंच यांचा स्पेन देशाचे पश्चिमेकडील शेवटापर्यंत फार विजय झाला. आणि त्यांचे दुसरे फोजेनें सर्व आस्त्रियन नेदर्लंड, लांड्रसी, कुएस्नाय, कोंड, आणि वालेन्शिएन, हीं परत घेतलीं. तशींच त्यांनीं आस्तेंद, ब्रसेल्स, घेंट आणि आंटवर्प हीं घेतलीं, आणि डिसेंबर महिन्यांत मोठ्या नद्या थिजल्या म्हणून त्यांच्या फोजेनें, रैन व वाआल या नद्या उतरून कित्येक लढाया करून सर्व हालंड देश घेतला.

यावर्षीं सरकार गुन्हेगाऱ्यांसाठीं कित्येक लोकांच्या चोकशा झाल्या. त्यांतून तिघांस चोकशी करून गुन्हा नाहीं म्हणून सोडिलें, बाकीच्यांस चोकशी केल्यावांचून सोडिलें.

डिसेंबर महिन्याचे २० वे तारिखेस पार्लमेंट सभा दोनही मिळाल्या, त्यावेळेस राजानें सांगितलें-कीं, पूर्वीचे लढाईत जरी निराशा आणि पराजय हीं झालीं आहेत, तरी लढाई आरंभिली, ती आग्रहानें चालवावी हें मला खचीत चांगलें वाटतें. त्यानें दुसरें सांगितलें कीं, सांप्रतचीं संकटें पाहून स्टेट्स जनराल यानें फ्रान्स देशांत आतां लोकांमध्यें जो पक्ष बळकट आहे, त्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें आहे, आपण कार्सिका बेटांतलें राज्य आणि प्रभुत्व कबूल केलें; अमेरिका देशाशीं मैत्री, व्यापार, आणि गलबतें चालविणें, यांसंबंधि तह केला, आणि आपला मुलगा प्रिन्स आफ वेल्स याचें व प्रिन्स आफ ब्रन्स्विक याची मुलगी क्यारोलिन इशीं लग्नाचा करार झाला आहे.

लढाई चालविण्यासाठीं जर्मनी देशाचा एंपरर यानें दोन लक्ष लोक पाठवावे, म्हणून त्याचे मदतीसाठीं साठ लक्ष पौंड उत्पन्न करण्याचा विचार ठरविला. ब्रिटिश आरमारासाठीं एक लक्ष माणसें ठेवावीं असा निश्चय ठरविला. यावर्षी एकंदर नेमणुक दोन कोटि एक्यायशीं लक्ष अठ्ठावीस हजार झाली. याखेरीज एक लक्ष ऐशीं हजार पौंड उसने घे- इ.स. १७

ण्याची परमाणगी दिली, आणि दारू, चाहा, वगैरे ज़िनसांवर कर बसविले.

बुधवारीं एप्रिल महिन्याचे ८ वे तारिखेस राजाचा मुलगा प्रिन्स आफ वेल्स याचें प्रिन्सेस आफ ब्रन्स्विक याची चुलत बहीण इशीं लग्न झालें; आणि सत्तावीसावे तारिखेस दोनही पार्लमेंट सभांस राजपुत्राचे कर्जाबाबद निरोप पाठविला, आणि सांगितलें कीं, त्याची नेमणुक वाढवावी. त्या निरोपाचें तात्पर्य हें होतें कीं, राजपुत्राचें कर्ज थोडें थोडें कार्न्वाल प्रांताचे उत्पन्नांतून, आणि त्याचे घरखर्चाबाबद जी अधिक नेमणुक होईल तिचे बाकींतून फेडावें. या बाबद हुकुमाचा विचार होऊं लागला तेव्हां, फार वाद झाला. पिट साहेबानें सांगितलें कीं, राजपुत्राचें कर्ज साहा लक्ष आणि सात लक्ष पौंड यांचे मध्यें आहे, आणि राजाचे नेमणुकींतून फार खर्च करणें प्राप्त झालें आहे, म्हणून त्यांतून त्याचा कांहीं फडशा होणार नाहीं. त्यानें सांगितलें कीं, राजपुत्रास कार्नूवाल प्रांताचे उत्पन्नांवांचून १२५००० पौंड नेमणुक करावी. यावर फार विरुद्द बोलणें होऊन शेवटीं त्याप्रमाणें ठरलें. मग त्याचे नेमणुकीचे एक

भागाच्या खर्चखेचाची चौकशी करण्याकरितां कित्येक कमिशनर नेमिले. जून महिन्याचे २७वे तारिखेस पार्लमेंट सभेस पुढें सभा होईतोंपर्यंत निरोप दिला.

पूर्वी सांगितलेंकीं हिंवाळा फार यामुळें ह्यालंड देशांतले नद्यांचें पाणी थिजलें, म्हणून जनरल्ल पिग्रु याचे आज्ञेखालीं जी फ्रेंच फौज होती, तिला त्या देशांत जावयास सोपें पडलें. फ्रीझलंड एथील संस्थानांनीं इंग्लंड देशाशीं एक मत होतें तें सोडून फ्रेंच सरकाराशीं तह केला. जान्युआरी महिन्याचे दाहावे तारिखेस ७०००० फ्रेंच फौज वाआल नदी उतरून पलीकडे गेली, आणि तिनें, ड्युक आफ यार्क गेल्यानंतर फौजेच्या सरदारपणावर जनरल वाल्मोडन म्हणून होता त्यावर हल्ला केला. त्याचा सर्वत्र पराजय झाला. त्यास अटकाव होईना असें झालें, म्हणून युत्रेख्ट, राटर्डम, या शहरांनीं फ्रेंच लोकांस आपले दरवाजे उघडले. पुढें फ्रेंच यांनीं लवकरच सर्व हालंड देश घेतला. फ्रेंच, वाआल नदी उतरून आलीकडे आले, अशी बातमी समजतांच स्टाट् होल्डर यानें पळून जि-

तकी संपत्ति सांपडली, तितकीचा बचाव केला. तो दैववशात् एक लहान गलबतावरून जाऊन वांच-ला. तें गलबत एकुणिसावे तारिखेस हांकारलें, आ-णि कांहीं अडचण सोसुन शेवटीं तो आपले कुटंबा-सह्वां इंग्लंड देशांत आला, तेथें हांपूतन कोर्ट या नांवाचा वाडा त्यास रहावयास राजानें उदारपणानें दिला. नंतर फ्रेंच राज्याप्रमाणें डच लोक आपलें रा-ज्य करण्याची तजवीज करूं लागले, आणि त्यांनीं त्या लो-कांशीं शत्रूंपासून आपलें रक्षण करण्याचा, व शत्रूंचे नाशाविषयीं मदत करण्याचा तह केला; परंतु फ्रेंच यांनीं तेव्हांपासून त्यांस स्वतंत्र लोक असें नसमज-तां आपले ताबेदार असें वागविलें. वाल्मोडन या-चे पराजयांत जी ब्रिटिश फौज वांचली होती, ती अ-तिशय संकटें व अडचणी भोगून इंग्लंड देशास परत आली.

तथापि या लढाईच्या शेवटीं आस्त्रियन यां-नीं फ्रेंच लोकांस रैन नदी उतरून माघारें जावया-स लाविलें; आणि मेन्स शहर बळकट वाटत होतें, तें ही जबरदस्तीनें घेतलें. त्याप्रसंगीं एकशें सहा तो-फा, दोनशें सामानांचीं गाडीं आणि दोन हजार बंदि-

वान इतकीं आस्ट्रियन लोकांचे हातीं सांपडलीं. मग लवकरच मान्हीम शहर त्यांचे स्वाधीन झालें; आणि डिसेंबर महिन्याचे अखेरिस असा ठराव झाला-कीं, तीन महिन्यापर्यंत उभय पक्षीं तह असावा. तितक्यांत दोघांकडून मोठे एके लढाईची तयारी झाली. इकडे फ्रेंच यांनीं स्पानिश राज्यांत शिरून त्यांस मोठे तहांतून फोडिलें. स्पानिश दरबारानें भिऊन आगसृट महिन्यांत फ्रेंच यांशीं तह केला. ब्रिटिश सरकारानें फ्रान्स देशांतून पळून आलेले लोकांतून सुमारें सात हजार पगार देऊन ठेविले होते, त्यांस तेथील बंडवाल्यांस मदत करावयास पाठविलें; परंतु जुलै महिन्याचे २१ तारिखेस प्रजापक्षाचे लोकांनीं त्यांवर अकस्मात् हल्ला केल्यामुळें ते सर्व मेले गेलें. कित्येक सांपडून बंदींत पडले. त्यांतून नऊशें मात्र बाकी राहिले, ते व त्यांस मिळालेले राजपक्षाचे लोक सुमारें १५०० इतके मिळून अरमारावरून जाऊन वांचले. तेथें गेलेले लोकांतून जे सांपडले होते, त्यांस चौकशी करून ठार मारिलें.

समुद्रामध्यें आजूनही ब्रिटिश अरमाराचा

इतरांपेक्षां श्रेष्ठपणा तसाच होता. जून महिन्याचे २३ वे तारिखेस लार्ड ब्रिड्पोर्ट यानें आपले हातारवालचें अरमार घेऊन पोर्ट लोऱ्यां एथें फ्रेंच यांचें अरमार होतें; त्यावर हल्ला केला. त्या दिवशीं सकाळीं पुढलीं गलबतें शत्रूंजवळ जाऊन लढाई सुरू झाली, ती नऊ वाजेपर्यंत चालली. तींत ब्रिटिश यांचा जय झाला. केप गुडहोप व सिंहल बेटांतील त्रिंकोमाली शहरही हीं ब्रिटिश सरकारास मिळालीं. मेडितरेनियन समुद्रांतही आड्मरल होथम याचे हातारवालचे अरमाराची व फ्रेंच अरमाराची लढाई होऊन, फ्रेंच यांचीं मोठीं गलबतें दोन घेतलीं, परंतु त्यावेळेस इंग्लिश यांचेंही एक मोठें गलबत धरिलें गेलें. फ्रेंच यांनीं यावर्षांत दुसरीं ही कित्येक सरकारी व सावकारी गलबतें घेतलीं. त्यांनीं सर्वसत्ताक राज्याचे पक्षास ही बहुत लोक अनुकूळ करून घेतले. त्यांनीं स्पेन देशाचे दरबाराशीं तह केला होता, त्याखेरीज डुच, टस्कनी हेसी कासेल, हानोवर आणि बर्लिन एथील दरबारांशीं स्नेहभावानें तह केले. यावर्षी त्यांनीं राज्यरीति ही बदलली, ती अशीकीं, एकींत दोनशें पन्नास सभा-

सद, व दुसरींत पांचशें अशा दोन संभांतीं राज्याचा स-र्व विचार ठरवावा, आणि नेमलेले पांच आसामीनीं त्या विचारांप्रमाणें वहिवाट चालवावी, व त्या पांचांतून प्रतिवर्षी एक एकानें आपली जागा सोडावी, असें केलें.

एप्रिल महिन्याचे २३ वे तारिखेस वारन हेस्तिंग्झ साहेबाचे अन्यायाविषयींचा निश्चय वेस्तमिनस्तर हाल यांत ठरला. तेथें त्यावेळेस कामन्स सभेंतील सुमारें चारशें असामी होते, परंतु लार्ड यांतून एकुणतीस मात्र आले होते. तितक्यांच्याच मनांत संमति द्यावयाची होती. अपराधाचे पहिले कलमावर अर्ल राड्नर, सफक, फित्स् विलियम, आणि काअर्नार्वन, तसेच ड्युक नार्फक व लार्ड चान्सेलर यांनीं त्यावर गुन्हा लागू झाला असें म्हठलें, परंतु दुसरे तेवीस लार्ड यांनीं त्यास निरपराधी म्हटलें. दुसरे तेवीस कलमांवर त्यांचीं संमतें बहुतकरून अशींच पडलीं. सोळा कलमांचा कोर्ट यानें असा विचार केल्यावर, हेस्तिंग्झ साहेबास आंत बोलावून लार्डचान्सेलर यानें सांगितलेंकीं, कामन्स यांनीं तुम्हांवर जे

आरोप ठेविले होते, ते तुल्यावरचे दूर झाले, आणि तुम्ही आपला खर्च वेच दिला म्हणजे तुम्हास मोकळीक मिळेल. ही स्मरण रहावया जोगी चौकशी सन १७८८ चे फेब्रुआरी महिन्याचे १२ वे तारिखेस चालू झाली होती, परंतु मध्यें काम बंद झाल्यामुळें इतका काळ गेला कीं, तितक्या वर्षांमध्यें १४९ दिवस मात्र काम चाललें.

फिरून अकुटोबर महिन्याचे २९ वे तारिखेस पार्लमेंट सभा एकत्र झाली. तेव्हां राजानें होनही सभांस सांगितलें कीं, या वर्षांत राज्याची स्थिति फार चांगले रूपास आली हें पाहून मला मोठा संतोष झाला, व फार दिवसांपासून फ्रान्स देशांत बंड व प्रजांची सत्ता हीं चाललीं आहेत, त्यांपासून ज्या गोष्टी पुढें घडणार त्या उघड दिसत नाहींत; परंतु जर त्यांपासून सर्व राज्याची स्वस्थता होई असा तह होण्याची संधि आली, तर त्याविषयीं मी फार यत्न करीन. दुसरें त्यानें सांगितलें कीं युद्ध मोठ्या हुशारीनें चालविल्यास तह सहज घडून येईल, असें समजून वेस्ट इंडीस एथें अरमोराची खबरदारी ठेऊन उमेदीनें लढाई चालवि-

ण्याविषयीं माझे प्रयत्न चालले आहेत. राजानें त्या दोन सभांस आणखी सांगितलें कीं, जर्मनी आणि रशिया एथील दरबारांशीं संरक्षणाचा व अमेरिकन सरकाराशीं व्यापाराचा तह केला आहे.

या पार्लमेंट सभेचे बैठकीचे प्रारंभीं राजा लार्ड सभेस जात असतां वाटेनें वाड्या पुढील अरुंद जागेंत त्यावर कोणीं गोळीसारिखें कांहीं मारिलें, व दुसरी दांडगाई केली. याविषयीं शायदीदार लार्ड व कामन्स या दोघांचे सभेंत नेऊन चौकशी झाली. पुढें त्या दांडगाईत जे लोक होते, त्यांस धरित्यास एक हजार पौंड इनाम मिळेल असा जाहीरनामा लाविला; परंतु त्या पासून कांहीं उपयोग झाला नाहीं. एक किड्वेक म्हणून होता, त्यास राजाची हुर्यो केली, म्हणून धरून ग्लास्तर बंदिखान्यांत पांच वर्षें कैदेंत ठेविलें.

पुढें नवेंबर महिन्याचे ४थ्ये तारिखेस दुसरा जाहीरनामा लाविला, व लार्ड सभेपुढें जाहीर केला. तो असा कीं, राजाचे शरीरावर दांडगाई झाली त्याचे पूर्वदिवशीं लंडन शहराजवळ कोपेन्हेगेन् हौस या वाड्यांत एक सभा झाली,

तींतकित्येक लोकांनीं दांडगाईचीं, हलकीं, आणि लबाडीचीं भाषणें केलीं, त्यामुळें ती दांडगाई झाली, व अशाच सभा आलीकडे बहुत होत चालल्या आहेत. तर सर्व माजिस्त्रेट यांस हुकूमकीं, अशी सभा होण्याची बातमी त्यांस कळली, म्हणजे त्यांनीं ती सभा होण्याचे ठिकाणीं स्वतः जाऊन ती सभा न होईल याविषयीं कायद्यांप्रमाणें यत्न करावा, व लोकांस घालवून द्यावें.

तशा संकट समयीं या हुकुमापासून चांगला बंदोबस्त होणार नाहीं, असें समजून पार्लमेंट सभेंत दोन कायदे ठरविण्याचा विचार निघाला. त्यांत एक राजाचे शरीराचें चांगलें संरक्षण होण्यासाठीं; व दुसरा, अशा दुष्ट सभा न व्हाव्या याविषयीं चांगला बंदोबस्त राहाण्यासाठीं. या दोन कायद्यांतून शेवटच्याविषयीं सभेचे बाहेरचे लोकांनीं फार अडथळा केला. राज्यांत सर्व ठिकाणीं लोकांच्या सभा होऊन पार्लमेंट सभेस अर्ज्या येऊं लागल्या. त्यांत त्या दोन कायद्यांस अनुकूळ अर्ज्या पांसष्ट आल्या, व त्या देतेवेळेस त्यांवर सह्या एकुणतीस हजार नऊशें बावीस होत्या; परंतु त्या—

कायद्यांस विरुद्ध अर्ज्या चवऱ्याण्णव आल्या, व त्यां-
वर सह्या एक लाख एकतीस हजार दोनशें चव
ऱ्यायशीं होत्या. तथापि ते दोनही कायदे पार्लमें
ट सभेंत बहुत अधिक संमति पडून मुकरर झाले.

लढाई खात्याकडील सेक्रतारी यानें कळवि-
लेंकीं, वर्षांत लढाईकडे २०७००० फौज आहे. ए-
क्स्चेकर याचा चान्सेलर यानें सांगितलेंकीं, या व-
र्षांत राजास २७६६२०७२ पौंड इतके पैक्याचा पुरा-
वा झाला. या खेरीज एक कोटि ऐशीं लक्ष उसन वार
घेण्याचा करार ठरविला. वारिसदार यांचे हिंशाची
जिनगी, शोभेचे व मजूरदार घोडे, व छापलेलें काप-
साचें कापड, यांवर नवे कर बसविले, व सरकार व-
सूलाचे दुसरे खात्यांत फेरफार केले. हें सर्व मिळू-
न जमा ११२३००० पौंड होईल असा आकार केला
होता.

डिसेंबर महिन्याचे ८ वे तारिखेस राजानें पा-
र्लमेंट सभेस एक निरोप पाठविला. तो असाकीं, आ-
पण व आपले स्नेही राजे यांचें हित साधून तह हो-
तो, असें संधान आल्यास, शत्रूंचे तहाचें बोलणें
लागलेंच आपणास ऐकावें लागेल, अशी फ्रान्स दे-

शाची सांप्रत स्थिति झाली आहे. याराजाचे निरोपावर पार्लमेंट सभेनें त्यावेळेस कांहीं विचाराचा आरंभ केला नाहीं.

इ.स. १७९६ फेब्रुआरी महिन्यांत विरुद्ध पक्षांतून कोणी कांहीं बोलल्यावरून प्रधानानें सभेस सांगितलें कीं, आपण व आपले मदतनीस शांतीं मह होण्याविषयीं फार प्रयत्न केला आहे. फ्रेंच हे जें बोलतील तें ऐकावयास सिद्धता आहे, आणि मर्जी असल्यास तहाचा प्रारंभ करण्यास मी तयार आहें.

एप्रिल महिन्याचे ८ वे तारिखेस पिट साहेबानें वसूल व खर्च यांची दुसरी याद दिलीकीं, मी मागली याद दिली तेव्हां छापलेले कापसाचे कापडावर कर बसवून १३५००० पौंड वसूल उत्पन्न करावा असा माझा बेत होता, परंतु आतां मला वाटतेंकीं तो रद्द करून कुत्रे, टोप्या, यांवर नवे कर बसवावे, व दारूवरचा कर वाढवावा. या सर्वांचा आकार त्यानें ७४००.०० पौंड केला होता. जुलै महिन्याचे पांचवे तारिखेस पार्लमेंट सभेची बैठक उठली; व त्यावेळेस राजानें सांगितलेंकीं राज्यांतील बंड व दांडगाई बंद होण्याकरितां तुम्ही बंदोब-

म केला त्यापासून फार मोठें काम झालें. व तुम्ही प्रथमपासून तह होण्याची आस्था दाखविलीत, व सर्व कृत्यें सारिखीं चतुरपणानें, स्वस्थचित्तानें. व स्थिरतेनें केलींत यापासून मला सर्वकाळ संतोष होईल. दुसरे दिवशीं पार्लमेंट सभेस निरोप देऊन दुसरीस बोलावण्याकरितां जाहीरनामा लाविला.

या सभेचे बैठकींत तहाविषयीं फ्रेंच यांचे मनांत काय आहे, हें पहाण्याकरितां यत्न केला. तो असा. मार्च महिन्याचे ८ वे तारिखेस ब्रिटिश दरबारांतून विखम साहेबाचे हातून बार्थलमी साहेब फ्रेंच दरबारचा स्विस लोकांकडील वकील यास ब्रिटिश सरकारानें एक चिटी पाठविली कीं, यापुढील तीन प्रश्नांचीं उत्तरें लिहून पाठवावीं. ते तीन प्रश्न हे. पहिला, पुढें जी जागा नेमिली जाईल तेथे वकील पाठवूं व सर्वांच्या तहाचें बोलणें चालू करावयाची फ्रान्स देशांत इच्छा आहे कीं नाहीं? दुसरा, फ्रान्स देशाचे मर्जीप्रमाणें तहाचीं मूळ कलमें कोणतीं, हें सांगावयाचें मनांत आहे कीं नाहीं? कीं जीं कळलीं असतां ब्रिटिश राजा व त्याचे साथी मिळून तीं तहाचीं मूळ कलमें उपयोगी पडतील किंवा नाहीं हा

विचार करितील. तिसरा, तह होण्याची दुसरी कांहीं तरी मसलत करण्याची इच्छा आहेकीं नाहीं? याचें उत्तर बार्थलमी साहेबानें कळविलेंकीं, मी आपली चिठी फ्रेंच सरकारचे डिरेक्टर यांस पाठविली, व त्यांनीं मला कळविलेंकीं, फ्रेंच राज्याचा वास्तवीक प्रतिष्ठेचा व मजबूद तह व्हावा अशी आमची इच्छा आहे, परंतु तुम्ही आपणास तह करण्याचा कांहीं हुकूम किंवा अखत्यार नाहीं म्हणतां, यावरून तुमचे दरबारचे मनांत कांहीं कपट आहे असा संशय येतो. दुसरें डिरेक्टर यांचें म्हणणेंकीं कायद्यांप्रमाणें चालणें हा आमचा धर्म होय, म्हणून या काळाचे कायद्यांप्रमाणें फ्रेंच मुलुख जितका आहे, त्यांतून कांहीं सोडून देण्याची मसलत आम्ही करणार नाहीं, किंवा कधीं ऐकणारही नाहीं. या बोलण्यावरून ती तहाची मसलत संपली, आणि ब्रिटिश वकीलानें एप्रिल महिन्याचे १० वे तारिखेस जाहीरनामा छापिलाकीं, फ्रान्स एथील कायद्यांत जितकें राज्य आहे, तितकें सगळें फ्रान्स मुलुखाचे ताबेंत ठेवण्याचा बेत डिरेक्टर यांनीं जाहीर केला, व त्यास विरुद्ध कोणतें बोलणें ते बोलणार नाहीं-

त, किंवा कधींही ऐकणार नाहींत. तर आतां लढाई चालविणें हेंच ब्रिटिश राज्यास योग्य आणि अवश्य आहे.

युरोप खंडांत लढाई चालू झाल्यापासून इंग्लंड देशाची फौज शत्रूंचीं बाहेरदेशचीं संस्थानें घेणें, व त्यांचे अरमारांचा नाश करणें या कामास लागली होती. म्हणून मद्रास एथें एक अरमार तयार करून मोलका बेटांतील डच यांचे संस्थानांवर पाठविलें. आणि तें आंबोयूना बेटांत पोंचतांच तेथील गवर्नर व कौन्सिल यांनीं तें स्वाधीन केलें. बांडा म्हणून दुसरें एक बेटही लवकर तसेंच त्यांचे हस्तगत झालें, व त्या दोन ठिकाणीं बहुत पैका व बहुत खजीना सांपडला. ब्रिटिश फौजेनें दक्षिण अमेरिका देशांतील डच यांचीं संस्थानें डमरेरा व एसेक्विबो हीं घेतलीं. आगस्ट महिन्यांत डच यांचीं तीन मोठीं, व पांच लहान गलबतें व एक सामानाचें गलबत इतकीं केपआफगुडहोप यावर हल्ला करावयासाठीं साल्डाना एथील समुद्रांत शिरलीं. तेव्हां सरजार्जकीथ एल्फिन्स्तन यांचें मोठें अरमार तेथें आलें, त्याची व त्या डच्च गलबतांची गांठ पडली, तेव्हां तीं सगळीं धरून घेतलीं.

तेव्हां डच यांचा सरदार लुकास म्हणूं लागला कीं, ख-लाशी लोक नाराजी म्हणून हा अनर्थ घडला. दुसरे धाकट्या लढायांमध्यें लहान मोठीं गलबतें फ्रेंच, स्पानियर्ड, व डच यांपासून इंग्लिश यांनीं घेत-लीं.

इकडे इटली देशाचे बाजूनें फ्रेंच यांनीं ल ढाई मोठे प्रतिष्ठेनें चालविली. तेथें त्यांचे फौजेचा सरदार बोनापार्ट या नांवाचा कोणी एक कार्सि-का बेटांत जन्मलेला असा होता. फ्रेंच व आ-स्त्रियन आणि फ्रेंच व इटली देशाचीं संस्थानें यां-च्या लढायांमध्यें खळ पडल्यावांचून सन १७९७चे एप्रिल पर्यंत चालल्या होत्या. त्यांचा विस्तार हा ग्रं-थ लहान म्हणून लिहीत नाहीं. सारांश, फ्रेंच वि येन्ना शहराच्या दरवाज्यापर्यंत येऊन पोंचले ते-व्हां ती लढाई संपली. जर्मनी एथील लहान राजां-चीं फ्रेंच यांशीं तहाचीं बोलणीं चालविलीं, व फ्रें-च यांनीं इटली देशांतील बहुत करून सर्व संस्थानें जिंकून मनास येतील तसे तह करून घेतले. पुढें कोणते तरी रीतीनें सर्व इटली देशांतील जुने संस्थानांत फेरफार केले. पोप याचें संस्थान मोडून

त्यांचीं फार स्वतंत्र राज्यें केलीं. या विजयामुळें शत्रूं-स मेदितरेनियन समुद्रांत अंमल मिळाला, म्हणून कार्सिका बेटांतील इंग्लिश गवर्नर यानें आपली फौज तेथून काढली. त्यामुळें तेथें राजनीति स्थापिली होती, ती मोडली.

स्पानिश गुलाम यांची संमति मारून नांवाचे लोक जमेका बेटांत होते, ते इंग्लिश यांनीं तें बेट घेतलें तेव्हां त्यांचे ताबेखालीं नराहून स्वतंत्रपणानें वागत होते, त्यांशीं व इंग्लिश यांशीं सन १७९५ चे अखेरीपासून लढाई चालली होती, ती सन १७९६ चे मार्च महिन्यांत ते लोक अगदीं जिंकिले जाऊन संपली. त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें वीस लढाया केल्या, व त्यांस फ्रेंच यांनीं डोमिनिका, ग्रिनाडा, व सेंटविन्सेंट या तीन ठिकाणींही बंडें उत्पन्न केलीं, परंतु तीं लागलींच नाहीं अशीं केलीं. दुसराही मोठा अयर्लंड बेटावर येण्याचा फ्रेंच यांनीं उद्योग केला, व तेथें लोक सरकाराशीं नाराजी असें दिसून आलें होतें, म्हणून ते आपणास मदत करितील, अशी फ्रेंच यांस आशा होती. डिसेंबर महिन्यांचे २६ वे तारिखेस सात मोठीं फ्रेंच गल-

बतें वांत्रिबे या ठिकाणीं दृष्टीस पडली, परंतु वाद‑ळा मुळें त्या गलबतांस जमिनीजवळ येतां आलें नाहीं. दैववशात् एक लेफ्टेनंट व दुसरे कित्येक लोक एके होडींतून तडीस लागले, त्यांस धरून कैद केलें. त्यांनीं सांगितलें कीं अयर्लंड बेटावर हल्ला करण्याकरितां कांहीं दिवसांपासून अरमाराची तयारी चालली आहे. त्या अरमारांत मोठीं गलबतें सत्रा, व तिसांपेक्षां अधिक लहान आणि भाड्याचीं गलबतें, यांच्या तीन टोळ्या आडमरल डिगाल याचे हाताखालीं आहेत, व त्या गलबतांवर तीसांपासून पंचवीस हजारपर्यंत लोक आहेत, व त्यांचा सरदार जनरल होश आहे. हें अरमार वादळानें मागें हटून परत ब्रेस्त व रोशेल या ठिकाणीं गेलें. त्यांतून एक पन्नास तोफांचें ब्रिटिश यांनीं घेतलें, व दोन चवव्याहात्तर तोफांचीं गलबतें ब्रेस्त शहराजवळ तडीस लागून लुटलीं.

ससंबर महिन्याचे २८ वे तारिखेस नवी पार्लमेंट सभा बसली. तेथें पहिला स्पीकर आडिंग्टन साहेब यासच त्या जागेवर नेमिलें. त्या

बैठकींत राजानें सभेंत भाषण केलें, त्यांत दुसऱ्या गोष्टींमध्यें हें जाणिवलेंकीं, तह्याच्या बोलण्याचा उद्योग चालविला आहे, व सर्व अखत्यार देऊन कोणास तरी लवकर **पारिस** शहरास पाठवितों. तसाच शत्रूचा हल्ला करण्याचा उद्योग, आपले अरमाराचा विजय, शत्रूंचा पराजय, व लढाईचे प्रारंभीं **आस्त्रियन** यांचा चढाव झाला तो, व **फ्रेंच** यांनीं **स्पेन** देशास आपणाशीं लढाई करावयाची उमेद दिली आहे, या सर्व गोष्टीही सूचविल्या.

ग्रेटब्रिटन किंवा **अयर्लंड** यावर हल्ला करण्याचा शत्रूंचा बेत दिसत होता, म्हणून प्रधानांनीं मसलत सांगितलीकीं, पंध्रा हजार लोक नवे ठेवून ते फौज व अरमार यांत वांटावे, साठ हजार नवे **मिलिशिया** यांचे लोक जमवावे, व सुमारें वीस हजार स्वार, व बंदुकीचें निशाण मारण्यांत खबरदार असे सातशें, सगळे मिळून एक लक्ष दोन हजार. यानंतर थोडे दिवसांनीं पुढच्याचे विचारासाठीं सभेनें **कमिटी** केली, तेव्हां लढाईखात्याकडील **सेक्रेटारी** यानें जाहीर केलें कीं, सांप्रत देशांत व बाहेर लढाईचे चाकरीवर एक लक्ष पंचाण्णव हजार

सहाशें चवऱ्याहात्तर लोक आहेत. डिसेंबर महिन्यांत प्रधानानें हिंसाब दाखविला कीं, एकंदर खर्च २७६५४७००० पौंड झाला, व वसूल २७१४५०००पौंड झाला, म्हणून बाकी २९८०००पौंड राहिली. यारवेरीज दुसरे चाहा, कौंवा, लिलावें, दारू, वगैरे जिनसांवर २११०००० पौंड कर बसविले. परंतु पुढें उत्पन्न नाहीं किंवा त्यांपासून लोकांस दुःख होतें, म्हणून रद्द केले.

यानंतर पार्लमेंट सभेनें तहाचे उद्योगाकडे लक्ष्य दिलें. त्या वकीलीचे कामावर लार्ड मामस्बरी याची नेमणुक होऊन तो आकुटोबर महिन्याचे १५वे तारिखेस निघून गेला. त्यामहिन्याचे २४वे तारिखेस त्यानें डेला क्रोआ, फ्रेंच यांकडील वकील, यास, एक चिटी पाठविलीकीं, काईम तहाचा कांहीं तरी एक मूळ करार ठरवा. ही चिटी दिल्यावर प्रथम बोलणें झालें, त्यांत ब्रिटिश वकीलास विचारिलेंकीं, दुसरे संस्थानाकडून तुम्हास तह करण्याचा अखत्यार दिला आहेकीं काय? त्यानें नाहीं म्हटलें; परंतु सांगितलेंकीं माझे चिटींत लिहिलें आहे। त्याविषयीं डिरेक्टर यांचा अभिप्राय मला कळला म्हणजे मी तें वर्तमा-

---

*: यास बुंदही म्हणतात. हा जिनस मुंबईमध्यें फार प्रसिद्ध आहे.

न सांगण्याकरितां व त्यांचे हुकूम घेण्याकरितां त्या संस्थानांत जासूद पाठवीन. तेव्हां इंग्लिश वकीलास विचारिलें कीं, फ्रेंच राज्याविषयीं व मुलुख परत देण्याविषयीं ब्रिटिश सरकारचा काय विचार आहे तो तरी तुम्ही सांगाल कीं नाहीं? त्यानें उत्तर केलें कीं, डरेकृटर यांनीं आपला अभिप्राय कळविल्यावर त्याविषयींही हुकुम आणविण्याकरितां मी साजूद पाठवीन. डरेकृटर यांचें म्हणणें पडलें कीं, हें सर्व वेळ लावण्याचें लक्षण आहे; आणि असें बोलण्यावरून गेले वर्षीचे विरवम साहेबाचे करार फिरून सांगणार असें आम्हास खचीत दिसतें. नहाचे मुख्य कलमाविषयींही त्यांची मान्यता नव्हती. परंतु त्यांनीं सांगितलें कीं, तहाचें कोणतें बोलणें आम्ही अमान्य करणार नाहीं, व लार्डमामुस्बरी यानें, दुसरे ग्रेटब्रिटन याचे साथी राज्यांकडून अरवृत्यार आणिला. म्हणजे त्याचे बोलण्यावर आम्ही लागलेंच उत्तर देऊं. इंग्लिश वकील याकडून मध्यें एक पत्र गेल्यावर नवेंबर महिन्याचे १२वे तारिखेस डेला कोआ यानें इंग्लिश वकीलास लिहून पाठविलें कीं, परस्पर काय करार असतील ते ला-

गलेच लिहून पाठवावें. त्याच पत्रांत त्यानें कांहीं क्रोधाचा अभिप्राय लिहिला, व त्यानंतर कांहीं कागद पत्रें झाल्यानंतर डिसेंबर महिन्याचे १७वे तारिखेस इंग्लिश वकीलानें देण्याचे व घेण्याचे करार, आणि परस्परें बंदोबस्त हे लिहून एक गुप्त पत्र दिलें. त्यांतील कलमें. प्रथम, एंपरर याचें राज्य फ्रेंच यांनीं घेतलें असेल तें परत द्यावें. २ युरोप एथें साधारण निर्भयता असावी, असा जर्मनी एथील व फ्रान्स यांचा तह असावा. ३ फ्रेंच फोजेनें इटली देशांतून जावें, व त्या देशाचे आंतले कारभारांत पडणार नाहीं, असा करार करावा. दुसरें रशिया देशाची एंप्रेस इनें मर्जीस येइल तेव्हां या तहांत यावें, व पोर्तुगल देशाचे राणीचे मर्जीस येईल तेव्हां उभय पक्षीं कांहीं जुलुमाचे करार न करितां फ्रेंच राज्याशीं तिला तह करण्याचा अखत्यार असावा. चवथें, या करारानें ब्रिटिश राजा, फ्रान्स मुलखांतला जो भाग आपण घेतला आहे, तो सर्व तसाच परत देईल. तशींच सेंटपिएयर, व मिकिलन हीं बेटें व न्यूफौंड्लंड एथील माशांच्या व्यापाराचा अखू-

त्यार परत देईल, परंतु स्पानिश यांचें बंदर सेंट डोमिंगो, हें फ्रेंच यांस नदेण्याचा अखत्यार युत्रेक्ट एथील तहाप्रमाणें ब्रिटिश राजा जवळ आहे, तो सोडिल्यास त्या देशांत मुलुखाची बरोबरी राखण्याकरितां तो दुसरें कांहीं तरी मागेल. पाचवें, या तहांत जीं ठिकाणें दिलीं व घेतलीं जातील, त्यांतील सर्व लोकांस आपले कुटुंबासहित निघून जाण्यास, व आपली जमीन आणि स्थावर जिनगी विकण्यास सदरपरमाणगी असावी. तशाच ज्या ज्या जप्ती केल्या असतील त्या रद्द करण्यासाठीं, व दोहोंतून कोणते एके सरकारावर कोणी माणसाचा वाजवी दावा असल्यास तो चुकविण्यासाठीं बंदोबस्त व्हावा.

नंतर दुसरी एक गुप्त याद दिली, तींत हालंड देशाविषयीं लिहिलें कीं, फ्रान्स देशानें लढाईचे पूर्वीं जसें जसें होतें तसें जर सर्व विषयीं केलें नाहीं, तर ब्रिटिश राजा व त्याचे साथी यांचा त्या राज्याशीं फार संबंध आहे, म्हणून राज्य देण्याघेण्याविषयीं मात्र त्यांच्यानें रुकार देववत नाहीं, व स्पेन देशाचे राजाविषयीं लिहिलें होतें कीं, त्या-

ची मर्जी तहांत मिळण्याची असल्यास आपणाक-
डून अडथळा नाहीं.

या करारावर फ्रेंच वकीलाचें बोलणें पडलें, त्यांतील सारांशकीं, पहिल्या यादींत देण्यापेक्षां मागणें फार आहे, व त्याप्रमाणें दिलें असतां फ्रान्स युरोप खंडांतील दुसरे सरकारांप्रमाणें बळकट राहाणार नाहीं. राज्याचे कायद्यांप्रमाणें त्या यादींतील करार कबूल करवत नाहीं, व नेदर्लंड हे देश फ्रान्सयास मिळविले आहेत, ते सोडिले तर फार धांदल होईल. लार्ड माम्स्बरी म्हणाला, ब्रिटिश राजा व एंपरर या दोघांमध्यें तह झाला आहेकीं, लढाईचे पूर्वीं दोघांचें जितकें राज्य होतें तितकें परत आल्यावांचून शस्त्रें ठेवूं नये. यावर डेला क्रो आ यानें उत्तर केलेंकीं, सांप्रतचे कारभाऱ्यांनीं जर नेदरलंड सोडून दिलें, तर त्यांवर गुन्हा लागू होईल. रशिया, आस्ट्रिया, व प्रशिया यांनीं पोलंड देशाचे विभाग करून आपलें सामर्थ्य वाढविलें. इंग्लंड यानें मुलूख घेऊन आपलें सामर्थ्य दुप्पट वाढविलें, आणि आपलें एकटे हिंदुस्थानाचे राज्यानेंच युरोप एथील सर्व राज्यांस

फ्रान्स देशावर आणण्याकरितां पैका देण्यास श क्ति आली, व व्यापार त्या एके देशाकडेच आहे, म्ह- णून त्यास अपार द्रव्य मिळालें आहे.

त्याभाषणामध्यें लार्ड मामूस्बरी यानें फ्रें- च वकीलास सांगितलें कीं, नेदर्लंड, फ्रान्स मुलु- खाचा एक भाग असावा या गोष्टीस इंग्लिश रा- जा कधीं राजी होईल असें आपण मनांत आणूं नये. या भाषणाचे दुसरे दिवशीं लार्ड मामूस्बरी यास डरेकूटर यांकडून डेला क्रोआ याचे हस्तें चिटी आली कीं, गुप्त चिटी सहीवांचून पाठविली तीवर सही करावी, व २४ तासांचे आंत आपला शेवटचा करार सहीकरून पाठवून द्यावा. लार्ड साहेबानें चिटीवर सही केली; नंतर १९ वे तारिखे- स डुरेकूटर यांकडून त्यास १७ वे व १८ वे तारि- खेचे त्याचे दोन चिठ्यांचें उत्तर आलें कीं, फ्रेंच डु- रेकूटर राज्याची स्थिति, कायदे, व तह यांचे वि- रुद्ध कोणतें बोलणें एकणार नाहींत. लार्ड साहे- बास दुसराही हुकूम झाला कीं, पारिस शहरांतून ४८ तासांचे आंत निघून जावें.

नंतर राजानें कामन्स यांस निरोप पाठ-

विलाकीं, आपला तहाचा उद्योग, **फ्रेंच** यांनीं कबूल करावयास अयोग्य अशीं मूळ कलमें धरिल्यावांचून आम्ही बोलणें ऐकत नाहीं असें म्हणून, व आपला वकील **पारिस** शहरांतून घालवून देऊन मोडिला. **डिसेंबर** महिन्याचे ३०वे तारिखेस या निरोपाचा विचार झाला, व **नेदर्लंड** हे देश **फ्रेंच** यांचे हातीं न असण्याकरितां इतका आग्रह धरावा किंवा नाहीं, याविषयीं कित्येकांचें मत वेगळें होतें, परंतु तहाविषयीं राजाचे प्रधानांचें जें मत होतें त्यावर विरुद्ध छत्तीस मात्र संमति पडल्या.

पार्लमेंट सभेची पुनः बैठक झाल्यावर तिचें लक्ष्य एके मोठे गोष्टीकडे लागलें. ती गोष्ट ही. **फेब्रुआरी** महिन्याचे २६वे तारिखेस **प्रिविकोन्सिल** यानें हुकूम केलाकीं, **बांक** याचे कारभाऱ्यांनीं राज्यांतील स्थितीचा विचार होण्याचे पूर्वीं कांहीं पैका देऊं नये. या हुकुमाचें कारण कीं, सोनें रुपें मुलुखाचे बाहेर फार जाऊं लागल्यामुळें नाणें महाग झालें, आणि त्याविषयीं लोकांत गरज इतकी पडलीकीं **बांक** याच्या चिट्या विकून

पैका पाहिजे तर मिळावयास संकट पडूं लागलें. २८ वे तारिखेस कामन्स, सभेनें बांक याच्या काम कारभाराची चौकशी करण्याकरितां कमिटी नेमिली, तिनें त्यांचा जमाखर्च चांगले प्रकारचा आहे असा रिपोर्ट केला, नंतर पैका देण्याची बंदी कांहीं वेळ पर्यंत तशीच राखिली, परंतु दोन पौंड पर्यंत चिट्या देण्याचा अखत्यार बांक यास दिला, व डालर या नांवाचें नाणें नवें पाडून चालविलें, त्यामुळें लोक स्वस्थ झाले, आणि जो अविश्वास उत्पन्न झाला होता, तोही गेला.

एप्रिल महिन्याचे २६वे तारिखेस एक्स्चेकर याचा चान्सेलर यानें दुसरी जमाखर्चाची याद देऊन कळविलेंकीं, पूर्वींचे बैठकींत पैका देण्याचा हुकूम झाला आहे, त्याखेरीज या वर्षांत दुसरे एक कोटि पन्नास लक्ष पौंड लागतील. उसनवार पैका एक कोटि पंचेचाळीस लक्ष पौंड घ्यावा, व त्यांत पंध्रा लक्ष अयर्लंड याचे नांवावर लिहावा असें पूर्वीं ठरलें होतें. याखेरीज एंपरर यास आणखी अगाऊ पैका देणें झाल्यास पस्तीस लक्ष पौंड दुसरे उसने घ्यावे असा करार केला.

१२८४००० पौंड उत्पन्न करण्यास कांहीं जिनसांवर नवे कर बसविले. पुढें हे कर मना करून घोडे, कोळसे, मिरीं, मेवीं व लहान घड्याळें, व एकाच दारू यांवर बसविले. ती सभेची बैठक जुलै महिन्याचे विसावे तारिखेस उठली. बैठकीचे शेवटीं प्रधानांत फेरफार करण्याचे बेत चालले होते, व अरमारांत एक मोठें बंड झालें होतें, त्याचा बंदोबस्त करून त्यांतील मुख्यांस ठार मारिलें.

त्यावेळेस सरजान जर्विस म्हणून एक मोठा शूर इंग्लिश सरदार स्पानिश अरमार भेटेल या आशेनें समुद्रांत फिरत होता. शेवटीं त्याचे बातमीदार गलबतांपासून त्यास कळलें कीं शत्रु बारा मैल अंतरावर दिसत आहेत. त्याचे अरमारांत मोठीं गलबतें पंध्रा होतीं, आणि शत्रूंचीं पंचवीसांत कमी नव्हतीं, असें दिसत होतें, तथापि त्यानें लढावयाच्या निश्चयानें आपले गलबतांच्या बंदोबस्ताच्या रांगा करून स्पानिश अरमाराचा बंदोबस्त होण्याचे पूर्वींच त्यावर हल्ला केला. स्पानियार्ड यांशीं लढाईचे प्रारंभीं बहुत हिंमत पाहिजे असें समजून तो आपले लोकांचे भरंशानें नेहमीची पद्धति

सोडून शत्रूंचे अरमाराचे मधून गेला, आणि त्यानें त्याचा तिसरा हिंसा वेगळा केला. नंतर सुमारें पांच तास लढाई होऊन त्यानें शत्रूंचा पराजय केला, व त्यांचीं दोन गलबतें ११२ तोफांचीं, एक चव्व्यायशीं तोफांचें, व एक ७४ तोफांचें अशीं चार घेतलीं. तेव्हां असें कळून आलें कीं, शत्रूंचे अरमारांत मोठीं गलबतें २७ होतीं. ही लढाई फेब्रुआरी महिन्याचे १४ वे तारिखेस केप सेंट विन्सेंट याजवळ झाली, तींत इंग्लिश यांचे ३०० मेले, व सांपडलेले गलबतांत मेलेले व जखमी एकंदर आडूमरल जर्विस याचे याद्दीप्रमाणें ६०२ होते. या विजयानें इनाम म्हणून आडुमरल यास अर्लसेंट विन्सेंट लार्ड जर्विस असा किताब दिला.

पोर्ट्स्मोथ एथील अरमारांत उन्हाळ्यामध्यें एक बंड झालें म्हणून पूर्वीं सांगितलें, तें बंड एक वेळ मोडल्यावर फिरून कांहीं दिवसपर्यंत तें त्यापेक्षां जबर झालें, परंतु शेवटीं बंडवाल्यांमध्यें आंतलेआंत फूट पडून, त्यांतून बहुत आपले मुख्यांस धरून देऊन आपले कामावर हजीर झाले.

पार्लमेंट सभेचे मागले बैठकीचे वेळेस ठरलें

होतें कीं, तहाचा फिरून उद्योग करण्याकरितां फ्रान्स एथें एक वकील पाठवावा. तह व्हावा म्हणून लार्ड ग्रेन्विल यानें पत्र पाठविलें, त्याचें उत्तर फ्रेंच यांनीं चांगले रीतीनें केलें, व बोलणें लैल एथें व्हावें असें ठरलें. लार्डमामस्बरी यास फिरून इंग्लिश यांकडचा वकील नेमिलें; व लेटुर्नेर फ्रेंच यांकडचा नेमिला. तह होण्याचा प्रारंभ जुलै महिन्यांत झाला, परंतु फ्रान्स एथील राज्य चालविणारांनीं अशीं अपरिहार्य विघ्नें केलीं कीं, तह कांहीं नहोतां लार्ड मामस्बरी ससंबर महिन्यांत परत आला. त्यामुळें लोक फार कष्टी झाले.

आड्मरल डंकन म्हणून टेक्सल नदीवरील इंग्लिश अरमाराचा सरदार आपलें अरमार नीट करावया करितां तेथून गेला, ती संधी पाहून डच यांचें अरमार आपलें ठिकाण सोडून निघालें. क्यापटन त्रालप यानें हें पाहून आड्मरल यास कळविलें. तेव्हां आड्मरल यानें आपलीं मोठीं गलबतें चौदा, व दोन पन्नास तोफांचीं गलबतें अशीं घेऊन जलदीनें त्यांवर चालून गेला. डच यांचा आड्मरल डेविंटर यानें आपले हातारवालचे पंधा ग-

लबतांची मोठ्या शौर्यानें तयारी केली. नंतर कांपर्डौन गांव आहे, त्या कांठावर आक्टोबर महिन्याचे ११ वे तारिखेस लढाईचा प्रारंभ झाला. आड्मरल डंकन यानें शत्रूंची रांग मोडावयाचे लक्ष्यांत त्यांच्या व जमिनीच्या मध्यें प्रवेश केला. प्रथम भागून वैस आड्मरल ओन्स्लो यानें हल्ला करून फार पराक्रम केला. नंतर तो शूर आड्मरल डंकन यानें शत्रूंची रांग फोडून त्यांची पुढली बाजू व मध्य यांवर जबरदस्त हल्ला केला. शेवटीं डेविंटर याचे गलबतांचें रक्षण न होई, असें होऊन त्यानें आपलें निशाण उतारिलें. व त्याचीं नऊ मोठीं गलबतें, व दोन पन्नास तोफांचीं, इंग्लिश यांचे हस्तगत झालीं. त्या लढाईंत ब्रिटिश अरमारांतले साडेसातशांवर लोक मेले व जखमी झाले. तसेच शत्रूंचेही ५४० मेले व ६२० जखमी झाले. या विजयापासून लोकांस फारच संतोष झाला, व आड्मरल डंकन यास वैकौंट व आड्मरल ओन्स्लो यास बारोनेट हे किताब मिळाले. लार्डहौ, व आड्मरल जर्विस, व डंकन यांनीं तीन मोठे विजय संपादिले, तन्निमित्त सर्वांनीं ईश्वराचा स्तव करण्याकरितां डिसेंबर महिन्यांत ए-

क दिवस नेमिला, व त्या दिवशीं राजा व राणी पार्लमेंट यांतील सभासदांस बरोबर घेऊन सेंट पाल याचे देवळास गेलीं.

सन १७९७त ब्रिटिश अरमाराचा जय झाला असतांही शत्रूंनीं बाहेरून भय घालण्याचे उद्योग चालविलेच होते. जान्युआरी महिन्यांत पार्लमेंट सभा बसली, तेव्हां राजानें सांगितलें कीं, आपले राज्यावर हल्ला करण्याचा उद्योग फ्रान्स देशांत चालला आहे, अशी मला बातमी लागली आहे; त्यावरून लढाईसाठीं पैका उत्पन्न करण्याकरितां तिप्पट कर बसवावयाचा हुकूम केला, या खेरीज कित्येक सभासद मागितल्यापेक्षां अधिक पैका देण्यास राजी झाले, व बांक याचे कारभाऱ्यांस इच्छेनें कोणी पैका दिल्यास घ्यावा म्हणून हुकूम केला, तोही लवकरच पुष्कळ जमला. राजानें २०००० पौंड दिले, राणीनें ५००० दिले; व दुसरे लहान लोक एकमेकाचे ईर्षेनें स्वदेशाचे कल्याणाकरितां पैका देऊं लागले. पार्लमेंट सभेंत दुसरें ठरलें कीं, मिलिशिया यांचे कांहीं नवे लोक बोलवावे, आपले देशाचें संरक्षण करण्यास ज्यांस सामर्थ्य व इच्छा आहे,

त्यांचा हिंसाब आणवावा, व संकट पडल्यास त्यांपासून चाकरी घेण्यास राजास अखत्यार द्यावा. असा विचार ठरल्यावर राज्यांत सगळे ठिकाणीं प्रतिष्ठित गृहस्थांनीं एकीकडे जमून आपलीं नांवें वालंटीर पलटणींत लिहिविलीं, आणि बरोबर कवाईत शिकून स्वदेशांतलीं बंडे मोडण्याची व बाहेरचा हल्ला निवारण करण्याची इच्छा धरून ते लवकरच त्या कामांत तयार झाले. जमाखर्चाचे दुसरे कलमामध्यें त्या बैठकींत जमिनीवरचा कर बंद करण्याचा उपाय कांहीं झाला.

वर्षासाठीं पैक्याचा एकंदर पुरावा झाल्यानंतर, राजानें सभेस निरोप पाठविला कीं, फ्रान्स, फ्लांडर्स व हालंड या तीन देशांतील बंदरांत लढाईचें सामान व लोक यांची गलबतावर चढण्याची तयारी मोठ्या हुशारीनें चालली आहे, व या देशांतील लुच्चे, व असंतुष्ट लोकांचे कागद पत्रांनीं व निरोपांनीं फ्रेंच यांचा हल्ल्याचा बेत वाढत आहे. या निरोपावरून पार्लमेंट सभेनें हेबियस कार्पस कायदा बंद करावा असें ठरविलें. नंतर आर्थर ओकानर म्हणून एक ऐरिश गृहस्थ व दुसरे कित्येक लोक यां-

स शत्रूंस कागदपत्र पाठवितात. या अन्यायावरून धरून, मेड्स्टोन एथें चौकशी करून सोडिलें. ओकैली यावेर मात्र गुन्हा लागू होऊन त्यास ठार मारिलें. पार्लमेंट सभेची बैठक जून महिन्याचे २९ वे तारिखेस संपली.

लाहोग याजवळचें लहान सेंट मार्कुबेट इंग्लिश यांनीं घेऊन गलबतें वगैरे पहाण्याचें ठिकाण केलें होतें, त्यावर फ्रेंच यांनीं मे महिन्याचे ७ वे तारिखेस तोफांचे होड्यांची एक टोळी पाठविली, ती फार नाश पावून परत आली. इकडे ओस्तेंड एथील किल्ला मोडण्याचा इंग्लिश यांनीं यत्न केला, तो फुकट गेला.

असें बाहेरचें वर्तमान असतां अयर्लंड एथील हलके लोक सरकाराशीं नाराजी होते, त्यांस कित्येक मोठे लोकही सहाय झाल्यामुळें त्यांनीं बंड करावयाची मसलत केली. त्यांस फ्रेंच मदत करणार होते, परंतु त्यांची वाट न पाहतां मे महिन्याचे २३ वे तारिखेस त्यांनीं राजधानीवर जबरदस्त हल्ला करण्याचा निश्चय केला. परंतु सरकारानें चांगला बंदोबस्त केला होता, त्यामुळें त्यांचें कांहीं

चाललें नाहीं; व त्यांचे मुख्यांतून कित्येक, ज्यांत लार्ड एड्वर्ड फिट्सजरल्ड होता, त्यांस धरून बंदीस घातलें. तो लार्ड, धरावयाकरितां आले होते त्यांशीं लढाई करण्यांत फार जखमा लागल्या होत्या, त्यामुळें पुढें लागलाच मेला. तथापि त्याचे दुसरे दिवशीं हजार भालेवाले व बंदुकवाले लोकांनीं नास शहराजवळ राजाचे स्वारांवर हल्ला केला, परंतु त्यांचें निवारण चांगलें झाल्यामुळें त्यांतील शंभर समारें मारून बाकीचे पळाले. दुसऱ्या कित्येक त्यावेळेस लढाया झाल्या, त्यासर्वांत बंड वाल्यांचा मोड झाला. तेव्हां अर्ल क्यामडन याचे जागेवर मार्केइस कार्नवालिस यास अयर्लंड एथील लार्ड लेफ्टेनंट या कामावर पाठविलें. त्यानें जाहीर केलें कीं, अमुक दिवसांचे पूर्वीं केलेले अन्यायांची क्षमा, इनसाफाचा समार पाहून केली जाईल.

इतक्यांत अयर्लंड एथील कामन्स सभेनें बंडाचे बेतांचा सर्व शोध लावून तें वर्तमान सविस्तर लिहून पाठविलें. तें असें. युनैटेड ऐरिशमेन याची मंडळी म्हणून सन १७९१ त झाली होती; तिचे प्रारंभापासून तिचे मुख्यांचा वास्तविक बेत हा होताकीं

अयर्लंड व इंग्लंड हीं दोन राज्यें वेगळीं करावीं, व स्थापिलेली राज्यरीति फिरवावी. ह्या बेत त्यांनीं कांहीं वेळपर्यंत प्रसिद्ध केला नाहीं, शेवटीं फ्रेंच यांस कागदपत्र पाठवून त्यांनीं त्यांची मदत मागितली, व फ्रेंच यांनीं कबूल केली. सन १७९६ त शस्त्रें व सामान त्या लोकांनीं तयार करून जुरर, माजिस्त्रेट, व दुसरे जे लोक कायद्याप्रमाणें वहिवाट चालविणारे होते, त्यांचे जिवावरची भयंकर मसलत केली होती, परंतु बंडवाल्यांची तयारी मोडण्याचा सरकारानें हुकूम केला, व दुसरा बंदोबस्त केला त्यामुळें तें बंड शांत झालें. पुनः सन १७९७ चे अखेरीचे पूर्वी ती बंडाची मसलत उभारली, आणि तींत मुख्य आर्थर ओकानर, ज्यास मेडस्टोन एथें सोडलें होतें तो, व लार्ड एडुर्ड फिट्स जरल्ड हे दोघे होते. त्यांनीं फ्रेंच यास मदत पाठविण्याकरितां बहुत वेळ विनंति केली, आणि ती मदत आल्यावांचून त्यांनीं चढाव केला नसतां, परंतु सरकारानें चांगला बंदोबस्त आरंभिला, त्यामुळें त्यांस एकदांच चढून यावें, किंवा बेत सोडून द्यावा असें भास झालें.

त्यां बंडांत जे होते, त्यांस क्षमा होईल अशी जाहिरात लाविली म्हणून पूर्वी लिहिलें, त्याप्रमाणें लोक त्या करारास राजी होत असतां आगस्ट महिन्याचे १२ तारिखेस सुमारें एक हजार फ्रेंच लोक गलबतांतून येऊन किलाला एथें उतरले. त्यांस तेथील लोक थोडेच सामील झाले, इतक्यांत ते अधिक जमू नयेत म्हणून लार्ड लेफ्टेनंट स्वतः तेथें आला. तो येण्याचे पूर्वी त्यांनीं क्यासल्बार एथें जनरल लेक याचे हाताखालचे राजाचे फौजेवर हल्ला केला, आणि त्यास तेथून पळविलें. परंतु सप्तेंबर महिन्याचे ८ वे तारिखेस तो बालिंगमक एथें शत्रूंवर चढून गेला, तेव्हां थोडीशी लढाई करून ते स्वाधीन झाले.

यामुळें ऐरिश लोकांचे जमावांतून बहुत ताबेखालीं आले, परंतु केव्हां केव्हां लूट व दांडगाई करणें हें चाललेंच होतें. डिसेंबर महिन्याचे १६ वे तारिखेस एक फ्रेंच जहाज डानिगाल याचे कांठावर आलें, परंतु आलीकडील मोड झाला त्याचें वर्तमान ऐकून परत गेले. आकटोबर महिन्याचे ११ वे तारिखेस आड्मरल बारन यास फ्रेंच

यांचीं कांहीं गलबतें ऐरिश कांठावर दृष्टीस पडलीं, त्यांशीं त्यानें दुसरे दिवशीं सकाळीं लढाई केली. त्यांत एक मोठें गलबत व आठ फ्रिगेट होतीं; त्यांतून एक मोठें व तीन फ्रिगेट इतकीं त्या दिवशींच धरिलीं, व आणखी तीन फ्रिगेट नंतर धरिलीं. या गलबतांत शिपाई व ऐरिश बंडवाले बहुत होते. त्या बंडवाल्यांत थिओबाल्ड वुल्फटोन या नांवाचा एक पुरुष जो पूर्वीं पारिस शहरांत बंडवाल्यांचे कामावर होता, तोही सांपडला. त्यास ठार मारावें असें शासन ठरविलें, परंतु आत्महत्या करून तें त्यानें चुकविलें.

नंतर ब्रिटिश राज्यावर चांगला हल्ला करण्यास आपणास सामर्थ्य नाहीं, असें पक्कें समजून फ्रेंच सरकारानें इजिप्ट देश घेण्याचा बेत केला. तो करण्याचें कारण हेंकीं पुढें कधीं तरी आर्बस्थानाचे समुद्राचे वाटेनें किंवा इराणाचे समुद्राचे वाटेनें हिंदुस्थानांत जावें अशी त्यांची मसलत होती. मे महिन्यांत जनरल बोनापार्ट व आड्मरल ब्रुए हे दोघे सरदार मोठें अरमार घेऊन निघाले. त्यांनीं जून महिन्याचे ९ वे तारिखेस माल्टा बेटा पुढें येऊन तें घेतलें, व जुलै महिन्याचे पहिले तारिखेस त्यांची फौज आलेकुसांद्रि-

या शहरांत उतरली. तेथील लोक व तुर्क यांशीं कित्येक लढायांत फ्रेंच यांनीं जय मिळविल्यामुळें त्यांस हुशारी आली; आणि इजिप्त खचित आपले हस्तगत होईल असा त्यांचा निश्चय झाला. इतक्यांत अकस्मात् दैववशात् आगस्ट महिन्याचे पहिले तारिखेस ब्रिटिश आड्मरल नेल्सन नैल नदीचे संगमाजवळ आला, व फ्रेंच अरमार आबुकीर समुद्रांत नांगर टाकून राहिलें आहे असें त्याचे दृष्टीस पडलें. आड्मरल ब्रुए याचे गलबतांवर एकशें वीस तोफा व एक हजारावर लोक होते; दुसरीं तीन गलबतें एक एकावर ऐशीं तोफा अशीं होतीं, व चवऱ्याहात्तर तोफांचीं नऊ होतीं.

तीं फ्रेंच यांचीं गलबतें कांठाजवळ लढाई करितां घट्ट व मजबूद रांग करून राहिलीं. त्यांचे बाजूवर चार फ्रिगेट व बहुत बंदुकांच्या होड्या ठेविल्या होत्या, व पुढें बंदोबस्ताकरितां एक लहान बेटावर मोरचा बांधिला होता. हें पाहून इंग्लिश आड्मरल याची हल्ला करण्याची हिंमत खचली नाहीं. त्यानें फ्रेंच यां इतकीच आपले मोठी गलबतांची रांग बांधून तिला बळकटी येण्याकरितां एक पन्नास तोफांचें ग-

लबत ठेविलें होतें, परंतु शत्रूंजवळ जात असतां त्याचें कलोडन नावाचें एक चेवऱ्याहात्तर तोफांचें गलबत उथळ पाण्यांत जमिनीस लागल्यामुळें तेथून दुसरे दिवशीं सकाळपर्यंत निघालें नाहीं.

आड्मरल नेल्सन यानें मोठ्या युक्तीनें व शौर्यानें शत्रूंची रांग फोडून त्यांचे अरमाराचे कांहीं भागास वेढा दिला. सूर्यास्ताचे सुमारें लढाईस आरंभ मोठ्या धीरानें झाला, आणि प्रारंभींच आड्मरल एब्रु यास दोन जखमा लागल्या, आणि तो दुसऱ्या जागीं गेला, तेथें मेला. लढाई सुमारें दोन तास झाल्यावर फ्रेंच यांचीं दोन गलबतें घेतलीं, तिसरें लवकरच लागून फुटलें, आणि सर्व पुढील बाजू इंग्लिश यांचे हस्तगत होऊन त्यांचा विजय पूर्ण झाला. लोरियँ म्हणून एक फ्रेंच गलबत फार लढून शेवटीं जळून उडून गेलें. त्यावरचे लोकांतून थोडे वांचले. ती लढाई मधून मधून सूर्योदयापर्यंत झाली, तींतून फ्रेंच यांचीं मोठीं गलबतें दोन, व दोन फ्रिगेट इतकीं मात्र बचावून गेलीं. त्या लढाईंत ब्रिटिश यांचे मोठा सरदार व दोनशें दोन लोक मेले, आणि सहाशें पंच्याहात्तर जखमी झाले. फ्रेंच यांचे यापेक्षां

अधिक पडले. या विजयानंतर आड्मरल नेल्सन आलेक्सांद्रिया शहरांतील बोनोपार्ट याचे लोकांस वेढा घालण्याकरितां आपलीं कांहीं गलबतें ठेवून आपण सिसिली बेटास निघून गेला.

या मोठे विजयाचें वर्तमान ऐकून इंग्लंड देशांत सर्वत्र फार संतोष झाला. त्या प्रसंगीं लोकांनीं राजास आनंदपत्रें दिलीं; व आड्मरल यास लार्ड नेल्सन असा किताब मिळाला. तो विजय पाहून रशिया देशाचा एंपरर, तुर्क लोक व नेपल्स एथील राजा, यांस फ्रेंच यांशीं लढाई करण्याची उमेद येऊन त्यांनीं इटली देशांत व रैन नदीचे कांठावर कितीएक वेळ फ्रेंच यांचा पराजय केला. प्रिन्स आफ आरंज यास पुनः जागेवर स्थापावयास ही संधि चांगली आहे असें समजून ब्रिटिश सरकारानें मोठें अरमार देऊन ड्युक यार्क व आड्मरल मिचल यांस हालंड एथें पाठविलें. टेक्सल नदींत डच यांचीं आठ गलबतें होतीं, त्यांचा ब्रिटिश आड्मरल यानें मोड केला; व पुढें जात असतां ड्युक यानें आणखीही कित्येक विजय मिळविले; परंतु डच यांची इंग्लिश यांस मदत करण्याची इच्छा नव्हती, व फ्रेंच

चवऱ्याहात्तर बंदिवान होते.

या व दुसऱ्या फ्रेंच यांचे विजयामुळें जर्मनी एथील एंपरर यांकडून कौंट सेंट जुलीन यानें तहनाम्यावर सही करून दिली; परंतु तो तडीस गेला नाहीं. पुढें रशियन यांनीं लढाई सोडिली, व दुसऱ्या कांहीं प्रतिकूळ गोष्टी घडल्या, त्यांमुळें दुसऱ्यानें लढाई बंद होण्याचा करार एंपरर यानें केला, व त्याचीं कलमें पुढें ठरलीं.

त्यावेळेस इंग्लिश यांचा हिंदुस्थानांतील जो मुख्य शत्रु टिपू, त्याची राजधानी श्रीरंगपट्टण यावर इंग्लिश सरदार जनरल हारिस यानें वेढा देऊन तें घेतले, व त्या लढाईंत टिपू मारला गेला. यामुळें इजिप्त देशाच्या वाटेनें जाऊन त्यास मदत करावी असें फ्रेंच यांच्या जें मनांत होतें त्याची निराशा झाली.

एप्रिल महिन्याचे २१ वे तारिखेस प्रधानांनीं उद्योग केल्यावरून पार्लमेंट सभेंत विचार ठरला कीं, ग्रेटब्रिटन व अयर्लंड हीं दोनही मिळून एकुणिसावे शतकाचे प्रारंभापासून एक राज्य करावें; व सन १८०१ चे जान्युआरी महिन्याचे २२ वें तारिखे-

स त्या एकीभूत राज्याचे पार्लमेंट सभेची बैठक व्हावी असा हुकूम झाला; तसाच राजाच्या किताबांत, चिन्हांत, व निशाणांत फेरफार होण्याविषयींही जाहीरनामा लागला.

आतां अयर्लंड एथील रोमनक्याथोलिक लोकांस मोकळीक व्हावी याविषयीं प्रधानांमध्यें काहीं तंटा झाला; म्हणून पिट साहेब व त्याचे मित्र यांनीं आपलीं मोठीं कामें सोडिलीं. नंतर कामन्स सभेंतील पूर्वींचा स्पीकर आडिंग्तन साहेब यास मुख्य प्रधान व एक्सचेकर याचा चान्सेलर नेमिलें. लार्ड हाकसबरी व पेल्हम यांस सरकारचे सेक्रतारी नेमिलें; व कामनप्ली कोर्ट याचा पूर्वींचा मुख्य न्यायाधीश लार्ड एल्डन यास चान्सेलर नेमिलें.

त्या वेळेस रशिया देशाचा एंपरर पाल सर्व उत्तरेकडील सरकारांस अनुकूळ करून बहुधा फ्रेंच यांस मिळाला होता; अशासमयीं चतुरपणानें ब्रिटिश सरकारानें मोठीं गलबतें सज्ज तयार करून त्यांवर सर हैड पार्कर व लार्ड नेल्सन हे सरदार नेमिले. ते दोघे मार्च महिन्याचे १२वे

तारिखेस यामेंथि एथून निघून मोठें अवघड ठिकाण सौंड हें पार होऊन डेन्मार्क देशाची राजधानी कोपेन् हेगेन् शहर एथें पोंचले. जरी डेन यांनीं मोठी तयारी केली होती, तथापि लढाई निकराची होऊन त्यांचीं गलबतें अवरा गेलीं, व त्यांचे राजधानीस संकट प्राप्त झालें. अशा संधीस लार्ड नेल्सन यानें लढाई बंद करण्याचें बोलणें लाविलें, तें त्यांनीं मान्य केलें; व एंपरर पाल हा पुढें लवकरच मेला, त्यामुळें तो उत्तरेकडील राज्यांचा जमाव अगदीं मोडला.

इजिप्त देशांत सर राल्फ आबर्क्रोंबी यास बहुत फौज देऊन पाठविलें, त्यानें फार संकटें असतांही मार्च महिन्याचे ७ वे तारिखेस तेथें उतरून १३ वे तारिखेस आलेक्सांद्रिया शहराजवळ फ्रेंच यांचे कांहीं फौजेशीं लढाई करून तिचा अगदीं मोड केला. त्याच महिन्याचे २१ वे तारिखेस त्यानें फिरून आलेक् सांद्रिया शहराहून सुमारें ४ मैल अंतरावर दुसरी लढाई केली, तीं नहीं त्याचाच जय झाला, परंतु जखम लागल्यामुळें तो २८ वे तारिखेस मृत्यु पावला, हा मोठा नाश झाला. नंतर म

रदाराचें काम जनरल हचिन्सन याजवळ आलें, तो ही आलेक् सांद्रिया शहराजवळ शत्रूंची फौज होती तेथें गेला. त्यानें रोसटा किल्ला व शहर हीं दोनही घेतलीं. व तेथील रखवालदार फ्रेंच लोक यांनीं फारसा अटकाव केला नाहीं. मे महिन्याचे दुसरे तारिखेस ४००० ब्रिटिश लोक व तितकेच तुर्क लोक घेऊन तो कैरो शहरावर गेला; व त्यानें शमानिए याजवळ फ्रेंच लोकांवर हल्ला केल्यामुळें तो तेथें पोंचला. त्या ठिकाणीं लोक ५००० वर होते. परंतु त्यांनीं करार करून तें स्वाधीन केलें. हा मोठा विजय लहानसे इंग्लिश फौजेनें मिळविला; व त्यापासून सर्व इजिप्त देश इंग्लिश यांचे हस्तगत झाला.

ज्या दिवशीं या विजयाची बातमी इंग्लंड एथें आली, त्या दिवशीं तहाचे मूळ कलमांवर फ्रेंच यांचा वकील ओटो साहेब, व ब्रिटिश राजाचा वकील लार्ड हाक्सबरी या दोघांनीं सह्या केल्या होत्या. त्या तहाचें बोलणें कांहीं महिनेपर्यंत फार गुप्तपणानें चालत असे.

तो तह एमियाँ शहरीं सन१८०२ माहे मार्च तारिख २७ ते दिवशीं ठरला. तो असा. त्यांत ब्रि-

निडाड बेट व डच यांचें हिंदुस्थानचे दक्षिणेचें सिं-
हलद्वीप, या दोहों वांचून सर्व लढाईंत मिळालेला
मुलुख ब्रिटिश सरकारानें परत द्यावा. केप आफ्
गुडहोप हें अमानत ठेवून सर्वांनीं त्याचा सारिखा
उपभोग घ्यावा. माल्टा बेटांतून ब्रिटिश फोजेनें
निघून जाऊन, तें जिरुझिलम शहरांतील सेंट
जान याचे नैट यांस द्यावें, इजिप्त देश तुर्क सर-
कारास परत द्यावा. पोर्टुगल एथील राज्य जसें आ-
हे तसें असावें, व फ्रेंच फोजेनें रोम व नेपुस या
प्रांतांतून निघून जावें. त्या तहांत सात बेटांचे संस्था-
नांची स्वतंत्रता फ्रेंच यांनीं कबूल केली, आणि न्यू-
फौंड्लांड एथील माशांचा व्यापार पहिले रीतीनें
स्थापिला.

या तहापासून लोकांस फार संतोष झाला,
व लढाईचा खर्च वांचला. दहा वर्षेपर्यंत इतकी लढा-
ई झाली असतां इंग्लंड एथील राज्यरीति, कायदे,
व धर्म, हीं पूर्ववत् राहिलीं, आणि व्यापार वाढला ही
ही लोकांस मोठी गोष्ट वाटली. परंतु असा तह झाला

---

* तुर्क लोकांची नेहमी लढाई करणारि या नांवाची मंडळी.

असतांही लवकरच ग्रेटब्रिटन व फ्रान्स एथील सरकारांत पुनः द्वेष उत्पन्न झाला.

बोनापार्ट व्यापाराचा तह होऊं देईना, त्यानें जर्मनी देश लुटला, स्विट्सर्लंड घेतलें, व इंग्लंड एथील छापाची स्वतंत्रता नाहीं अशी करावी असें मागणें केलें, या गोष्टी पाहून तो पुनः लोभास प्रवृत्त झाला, असें, ब्रिटिश सरकारानें जाणिलें, आणि ब्रिटिश सरकार माल्टा बेट स्वाधीन करीना, व स्विट्सर्लंड देशाचे कारभारांत पडावयास त्याकडून यत्न होऊं लागला, या गोष्टी तह मोडावयाच्या झाल्या, असें फ्रेंच सरकार म्हणूं लागलें.

असें असतांही सन १८०३चे मार्च महिन्यापर्यंत बाहेरून ब्रिटिश प्रधानांनीं कांहीं विरोध दाखविला नाहीं, परंतु गलबतें मात्र कांहीं नवीं तयार केलीं होतीं. पुढें बोनापार्ट व ब्रिटिश वकील या दोघांमध्यें तंट्याच्या गोष्टीचा पक्का विचार ठरून शत्रूचें लक्ष्य पुरें ध्यानांत आलें.

इतक्यांत स्वदेशाचे रक्षणासाठीं सरकारास बंदोबस्त करण्याचें प्रयोजन पडलें. तें असें. सन १७९४ व ९५ या दोहों वर्षांत लोकांच्या मंडळ्या शत्रूंस जसे का-

गद्पत्र पाठवीत असत, तशीच आतां एक मंडळी झाली, व तिचा मुख्य कर्नल डेस्पार्ड झाला. त्यानें पूर्वी मोठी सरकारचाकरी बजाविली होती, परंतु कांहीं कारणामुळें तो सन १७९७ त बंडांत शिरून स्पाफील्डस एथें कैद झाला होता. त्यानें सन १८०२ त सुटल्यावर तीस लोकांची मंडळी मिळवून शिपाई व राजाचे रखवाली-लोक फितूर करावे, व पार्लमेंट सभेचे बैठकीचे प्रारंभीं राजाचा प्राण घ्यावा, इतक्यांत दुसरे मंडळीनें किल्ला व मोठी पेढी घ्यावी, व डांकेच्या गाड्या बंद कराव्या, आणि त्या बंद झाल्या ही खूण पाहून लोकांनीं चहूंकडुन उठावें, अशी मसलत केली. जरी सरकारास हें वर्तमान प्रथमच ठाऊक होतें, तथापि त्या लोकांचा गुन्हा पुरा होईपर्यंत चतुरपणानें वाट पाहून नवेंबर महिन्याचे १६ वे तारिखेस त्या बंडवाल्यांतून सुमारें तीस लोकांस सौथ लांबेथ एथें एक ठिकाणीं धरून कैद केलें. त्यांची चौकशी पुढले फेब्रुआरी महिन्यांत झाली, आणि कर्नल डेस्पार्ड व दुसरे पांच यांवर चांगले शायदीवरून गुन्हा लागू होऊन त्यांस त्या महिन्याचे २१ वे तारिखेस फांशीं दिलें.

पुढें उत्तरोत्तर बोनापार्ट याचा लोभ वाढत चालला,

तो ग्रेटब्रिटन देशांतील व्यापारास अडचण करूं-
लागला, व ब्रिटिश लोकांची फ्रान्स देशांत जिनगी
होती तीवर जुलूम करणें, व ब्रिटिश लोकांचा इनसा-
फ नकरणें, यांहींकरून ब्रिटन देश आपले ताबेरवाल-
चा असा भाव दाखवूंलागला. तहनाम्यावर सही झा-
ली, हें दोनही राज्यांत कळल्यावर फ्रेंच यांनीं हिंदु-
स्थानांत गलबतें धरलीं होतीं तींही परत देईना.
त्यानें व्यापाराचे कामगार यानांवानें ग्रेटब्रिटन व
अयर्लंड एथें कित्येक फोजेंतील सरदार पाठवून
हल्ला करण्यास उपयोगी माहीतगारी करणें ही दूसरी
मसलत केली.

परंतु माल्टा बेटांतून ब्रिटिश यांनीं निघू-
न जावें या गोष्टीविषयीं बोनापार्ट यानें तंटा आ-
रंभिला. त्यामुळें फ्रेंच व इंग्लिश दरबारांत फार दि-
वस बोलणें चालत होतें, परंतु तें नीट जमेना, म्हणू-
न तारिख ८ माहे मार्च सन १८०३, ते दिवशीं राजा-
नें पार्लमेंट सभेस निरोप पाठविला कीं, सांप्रत
फ्रान्स व हालंड एथें मोठी गलबतांची तयारी चाल-
ली आहे, ती बाहेरचे संस्थानांकरितां असें जरी
सांगतात, तथापि सांप्रत जें बोलणें चाललें आहे त्या

चा इत्यर्थ आजून कांहीं ठरला नाहीं, म्हणून मी विशेष बंदोबस्त केला आहे, व सरकारची अबरू आणि प्रजांचें रक्षण यांस जितका अवश्य दिसेल तितका पुरावा तुम्ही करावा. या निरोपावरून दोनही सभांनीं राजास संमतिपत्रें पाठविलीं, व दुसरे १०००० लोक अरमारांत दिले. मार्च्च महिन्याचे १० वे तारिखेस सभांस दुसरा एक राजाचा निरोप आला, कीं मिलिशिया बोलावून तयारी करण्यास मी हुकूम दिला आहे.

वर सांगितलेंलें तहाचें बोलणें कांहीं वेळपर्यंत चाललें होतें, परंतु शेवटीं बंदोबस्त होण्याचा कांहीं उपाय नाहीं, असें झाल्यावर लार्ड व्हिट्वर्थ, मे महिन्याचे १० वे तारिखेस पारिस शहरांतून निघून आला, व त्याच सुमारें फ्रेंच वकील आंद्रिओसी लंडन शहरांतून गेला. त्याच महिन्याचे १८ वे तारिखेस ब्रिटिश सरकारानें फ्रान्स देशावर फिर्यादी होत्या त्या छापून प्रसिद्ध केल्या, व पुढें लवकरच फ्रेंच गलबतें धरण्याचे हुकुम पार्लमेंट सभेचे संमतानें दिले.

संन १८०३ चे उन्हाळ्यामध्यें अयर्लंड बेटांत शत्रूंस सामील जे लोक होते त्यांनीं वंड उत्पन्न

केलें, तें वर्तमान लढाईचे पूर्वी लिहितों. त्या बंडांत मुख्य एम्मेट, रसल, व डौडाल या नांवाचे विद्वान् परंतु दांडगे व लबाड असे तिघे पुरुष होते. त्यांमध्यें एम्मेट व रसल हे दोघे सन १७९८चे बंडांत होते, व लढाई नंतर सरकारचे परमाणगीवरून देश सोडून फ्रान्स एथें जाऊन राहिले. तेथें ते आपला बंडाचा बेत करून सन १८०२मध्यें परत अयर्लंड एथें येऊन खोटे नांवावर राहिले. तशा स्थितींत त्यांस कित्येक तसेच मूर्ख लोक साथी मिळून त्यांनीं डब्लिन शहरांत टामस स्ट्रीट या नांवाच्या गल्लींतील एक घरांत भाले व दुसरीं हत्यारें जमा केलीं. त्यांनीं आपले साथी मंडळीस लढाईचें काम कांहीं शिकवून त्यांचे घरांत शस्त्रें, व बंदुकीची दारू ठेवून जेव्हां काम लागेल तेव्हां त्यांनीं चाकरीस हजीर व्हावें असें केलें होतें. त्यांचा बेत असा होताकीं डब्लिन एथील किल्ला घ्यावा, लढाऊ शिपाई यांस कैद करावें, व आपणास जे कोणी मिलिशिया यांतील किंवा वालंटीर लोक अटकाव करितील त्यांस ठार मारावें, व डांकेच्या गाडया बंद केल्या म्हणजे लोकांनीं चहूंकडून उठावें. असें करून त्या बंडास जुलै महिन्याचा

२३ वा दिवस नेमिला. त्यादिवशीं प्रहर रात्रीचे सुमारें त्यांनीं बाण जाळून खूण केली, व त्यांचे कोठ्यांचीं दारें उघडतांच एम्मेट, डौडाल, किग्ली, व स्टाफोर्ड हे टामसस्त्रीट या गल्लींत गेले. प्रथम त्यांचे मंडळींत पन्नासांवर लोक नव्हते, परंतु जे येत त्यांस ते भाले देत असत, यामुळें ते लवकर सुमारें पांचशें जमले.

त्या बंडवाल्यांतून कित्येकांनीं तेथील माजिस्त्रेट लार्ड किल् वार्डन यास एके सभेस लबाडीचें बोलावणें पाठविलें होतें. त्यास तें खरें वाटून तो आपली मुलगी व पुतण्या यांस बरोबर घेऊन घराहून, किल्ल्यास येत असतां वाटेनें बंडवाल्यांनीं त्यास व त्याचे पुतण्यास गाडींतून ओढून ठार मारिलें. त्याची मुलगी मात्र कांहीं उपाय करून किल्ल्यास निघून गेली. कर्नल ब्रौन व दुसरे कित्येक आपले पलटणींत जात होते त्यांस धरून तुकडे तुकडे केले, व शिपाई आल्याचे पूर्वीं बहुत लोक त्यांनीं मारिले. शेवटीं एम्मेट, डौडाल, किग्ली, व स्ताफोर्ड हे पळाले; परंतुपुढें लवकरच एम्मेट आणि रसेल यांस धरून चौकशी करून फांशीं दिलें. तें वर्तमान ऐकून

पार्लमेंट सभेनें अयर्लंड एथें हेवियसकार्पस कायदा बंद केला.

पुढें उघड फ्रान्स देशांत ब्रिटन बेट लुटून उद्दस्त करावें अशा बेतानें लोकांस चाकरीस ठेवूं लागले, व पुढील बेतही प्रसिद्ध करूं लागले, म्हणून लढाई करणें सर्व लोकांस जरूर वाटलें.

म्हणून पूर्वींचे लढाई पेक्षां समुद्रांतील फौज दुप्पट असावी व मिलिशिया याचे लोक जमवावे असा हुकूम केला. दुसरी फौज जमवावयाचाही हुकूम केला. त्यामुळें ३०००० लोक अधिक जमले. राज्यांतील लढावयाजोगे लोकांस बोलावणें करून त्यांतून कितिएकांस लढाई करितां तयार करावे, असाही राजास पार्लमेंट सभेनें अखत्यार दिला होता. परंतु लोक आपणाच लढावयास सिद्ध होत चालले, त्यामुळें राजास हा अखत्यार चालविणें जरूर पडलें नाहीं.

प्रथम बोनापार्ट यास आपले पेक्षां ब्रिटिश सरकारचे सामर्थ्य कमी व आपलें अधिक असें वाटलें होतें, परंतु आतां वास्तविक होतें तें त्याचे ध्यानांत आलें. त्यानें तीन हजार लोक समुद्रकांठावर जमवून समुद्रांत पाठवावयास तयार केले होते, पर-

तु बाहेर जाऊने हल्ला करणें हें त्यास कठीण वाटून त्यानें, मोजेनें किंवा कामामुळें जे इंग्लिश लोक फ्रान्स देशांत गेले होते त्यांस धरून कैद केलें; व लढाई चालू झाल्यानंतर पुढें सुमारें दोन महिन्यांनीं ब्रिटिश राजाचा सूड उगवावयाकरितां त्याचें निराश्रित संस्थान हानोवर एथें आपली फौज पाठवून तें लुटीवलें. ही बातमी राजानें मोठ्या धैर्यानें ऐकिली, व एल्ब आणि वीझर या दोन नद्या, जिनोआ, स्पोत्सिआ, व हेवर आणि सेन नदीवरचीं बंदरें वेढण्याचा हुकूम केला. आणि पुढें ब्रिटिश फौजेनें सेंटलुशीया, डोबेगो, डमरेरा, व एसिक्किबो हीं बेटें, बर्बिस एथील संस्थान, व सेंटपियर व मिकिलन हीं दुसरीं बेटें घेतलीं. तसेंच ग्रान्विल बंदर आणि डिएप, बलोन हीं शहरें व किल्ले यांवर कित्येक वेळ हल्ले केले, त्यांतही इंग्लिश यांचा जय झाला, व त्यांनीं शत्रूंचीं कित्येक गलबतेंही घेतलीं.

मागले वर्षीं फ्रान्स देशाचे राज्यांत फेरफार होऊन बोनापार्ट यास वंशपरंपरेनें त्या राज्याचा एंपरर असा किताब मिळून तो राज्य क-

रूं लागला, व त्यानें आपले कुटुंबांतील लोकांस प्रिन्स असा किताब देऊन दरबारांत पूर्ववत् लहान मोठे किताबांचे लोक ठेविले. या फेरफारापासून फ्रेंच लोकांस फार संतोष झाला, व पूर्वींचे सर्व सत्ताक राज्याचें स्मरण कांहीं नराहून बोनापार्ट आपले मर्जी प्रमाणें राज्य करूं लागला.

इंग्लंड देशांत तेव्हां लढाईकरितां नवे जे कर बसविले होते ते लोकांनीं आपले संतोषानें दिले. तेव्हां कांहीं कारणामुळें आडिंग्तन साहेबानें मुख्य प्रधानाची जागा सोडली, व त्या कामावर पिट साहेबास नेमिलें. पुढें आडिंग्तन साहेबास लार्ड सिड्मौथ असा किताब मिळून तो लार्ड सभेंत गेला.

सन १८०४ चे अखेरिचे सुमारें स्पेन एथील दरबारानें ब्रिटिश सरकाराशीं लढण्याची प्रतिज्ञा केली; म्हणून प्रधानांनीं त्यांचीं गलबतें धरण्याचे हुकूम दिले. ही युद्धाची प्रतिज्ञा स्पेन एथील सरकारानें बोनापार्ट याचे भयानें केली. तसेच युरोप खंडांतील जे राजे किंचित् स्वतंत्र होते, त्यांनीं नहांत कांहीं शाश्वतपणा नाहीं असें सम-

जून लढाईची तयारी केली. प्राशिया एथील दरबारानें मात्र आपणास फ्रेंच एंपरर, रशिया एथील दरबाराशीं बोलण्यांत मध्यस्थ करील अशी आशेनें उदासीनपणा धरिला. परंतु ब्रिटिश सरकारास मध्यस्थीस घातल्यावांचून एकटे प्राशिया एथील सरकाराची मध्यस्थी रशिया कबूल करीना. बोनापार्ट यास तें मान्य नव्हतें, तथापि त्यानें सन १८०५चे सप्टंबर महिन्यांत ब्रिटिश राजास तहाचें बोलण्याविषयीं पत्र पाठविलें, त्याचें उत्तर राजाकडून लार्ड मलग्रेव यानें लिहिलें कीं आपले स्नेही राजे यांशीं, व मुख्यत्वें रशिया एथील एंपरर याशीं मसलत केल्यावांचून या सरकाराच्यानें आणखी कांहीं बोलणें बोलवत नाहीं.

त्यावेळेस नवें कांहीं फ्रेंच यांचे लोक इटली देशांत गेले. त्यामुळें भय पावून आस्त्रिया एथील सरकारानें त्याचें कारण विचारिलें, परंतु तें नसांगतां मार्च महिन्यांत बोनापार्ट यानें आपणास इटली देशाचा राजा असें जाहीर केलें; परंतु सांगितलें कीं तेथून बाहेरच्या फौजा निघून गेल्यावर मी तेथील राज्य आपले कुळांतून कोणास तरी देईन. मग मे महि-

त्याचे २६ वे तारिखेस मिलन शहरांत त्यानें मोठ्या स- मारंभानें तेथील मुकुट धारण केला, व जिनोआ आ- पले राज्यास मिळविलें. यामुळें रशिया देशाशीं तह क- रण्याचा कोणताही प्रकार नाहीं असा झाल्यावर तेथें व आस्त्रिया देशांत लढाईची मोठी तयारी करण्या- चा प्रारंभ झाला, व ब्रिटिश सरकारानें जितकी म- दत होईल तितकी करण्याचा करार केला.

आजूनपर्यंत ब्रिटिश सरकार आपलें संरक्षण होण्याकरितां मात्र फौज जमवायाचा उद्योग करीत हो- ते. परंतु त्यांचें अरमार शत्रूंचे बंदरांस वेढे देऊन त्यां- चीं लढाईचीं व व्यापाराचीं गलबतें बहुत धरीत असे. फ्रेंच सरकाराचा ब्रिटन बेटाच्या कांठावर येऊन हल्ला क- रण्याचा बेत होता, आणि एकदां त्यांनीं ब्रिटन बेटा- च्या समोरचे कांठावर तीन लाख फौज जमविली हो- ती, परंतु रशिया व जर्मनी एथील सरकारांशीं तं- ट्या मुळें त्या फौजेंतून बहुत दुसरे ठिकाणीं पाठवि- णें जरूर पडलें, कारण कीं बोनापार्ट याचे अतिश- य लोभामुळें त्यास सर्वत्र शत्रु होते. त्यानें आपले बेत जर्मनी देशांत सिद्धीस नेण्याकरितां जाहीर के- लें कीं जर्मनी याचे संस्थानावर व मुख्य सें बेवे-

रिया, यावर कोणी जुलुम केला असतां मी त्याशीं लढाई करीन. व जे राजे मला मिळून आहेत त्यांचें मी कधीं वाईट करणार नाहीं.

आस्त्रियन लोक या ताकिदींचा तिरस्कार करून स्मारें पंचावन्न हजार फौज घेऊन इन नदी उतरून बवेरियन राज्यांत गेले. रशिया देशांनही तयारी चालिली. आस्त्रिया एथील फौज तीन लाखांवर होती, रशिया देशाची एक लक्ष ऐशीं हजार, व टिरोल एथील मिलिशिया स्मारें वीस हजार इतकी होती. परंतु तीमध्यें बंदोबस्त नव्हता, व तिची तयारी होण्याचे पूर्वीं फ्रेंच लढावयाचे प्रसंग आणीत, त्यामुळें त्या मोठ्या फौजेचा फार मोड होत असे.

फ्रेंच फौज सप्तेंबर महिन्याचे २५ वे व २६ वे तारिखेस तीन टोळ्या करून रैन नदी उतरली, व आस्त्रियन यांस रशियन येऊन मिळण्याचे पूर्वीं त्यांशीं लढून वेर्टिंगन आणि गंगीसबर्ग एथें बहुत लोक मारून त्यांचा पराजय केला. पूर्वीं सांगितलें कीं या लढाईत प्रशिया देशाचे राजानें केवळ उदासीनपणा धरिला होता, तथापि त्या देशाचा एक

प्रांत फ्रांकोनिया यांत जनरल बेर्नाडोट याचे हाताखालची फ्रेंच फौज सुमारें वीस हजार शिरली, आणि प्रशियन सरदार व प्रधान त्याचा जाब पुसूं लागले, तेव्हां फ्रेंच सरदारानें उत्तर केलेंकीं, गरज पडल्यास जबरदस्तीनें जावें असा मला हुकूम आहे.

पूर्वीं आस्त्रियन यांचा पराजय झाला, तो पुरा झाला नव्हता, परंतु आक्टोबर महिन्याचे १३ वे तारिखेस फ्रेंच सरदार मार्शल सूल्ट यानें मेमिंगेन यास वेढा दिला, व तें ठिकाण नऊ पलटणांसुद्धां हस्तगत झालें. १४ वे तारिखेस आस्त्रियन यांनीं अल्म शहरांतून निघून ड्युपों याचे हाताखालचे फ्रेंच फौजेचे टोळीवर हल्ला केला, परंतु त्या टोळीनें त्यांचे पंधराशें लोक धरिले, व त्यांचा मोड केला. पुढें थोडे दिवशीं अल्म शहरावर आस्त्रियन जनरल मांक रखवालदार होता, तें कांहीं संशय होण्याजोग्या गोष्टी घडून फ्रेंच यांचे हस्तगत झालें. आणि या चार लढायांत मिळून आस्त्रियन यांची फौज साठ हजार पडली.

आस्त्रियन व रशियन यांची फौज एकीक-

डे जमत्यामुळें इतकें माव झालेंकीं फ्रेंच यांनीं निक-
राची एक लढाई करून त्यांचा अगदीं मोड केला.
ती लढाई आस्तर्लिट्स एथें डिसेंबर महिन्या-
चे दुसरे तारिखेस झाली. रशियन फौजेंत पन्ना-
स हजार लोक व आस्त्रियन फौजेंत सुमारें पंच-
वीस हजार होते. फ्रेंच फौजेंत सुमारें एक लक्ष हो-
ते. त्या लढाईंत फ्रेंच यांचा जय झाल्यावर उभय
पक्षीं लढाई बंद होण्याचा करार ६ वे तारिखेस ठ-
रला, व तह होऊन त्यावर २६ वे तारिखेस सह्या झा-
ल्या. तो असा कीं, आल्पस डोंगरापलीकडील स-
र्व राज्य फ्रेंच यांनीं चालवावें. तेव्हां जर्मनी देशा-
चा एंपरर यानें बोनोपार्ट इटली देशाचा राजा अ-
सा कबूल केला; परंतु तें राज्य पुढें फ्रेंच राज्यापा-
सून वेगळें असावें. अशा करारानें आस्त्रिया देशा-
चा स्वतंत्रपणा राखण्याविषयीं बोनोपार्ट राजी झा-
ला.

असा बोनापार्ट विजय मिळवून आस्त्रि-
या देशाचे सरकाराकडून मनास येईल तसे करार
करून घेत असतां, ब्रिटिश अरमारानें त्याचा अ-
गदीं पराजय करून त्याचे बेत मोडिले.

त्यावेळेस केडिझ बंदरांत फ्रान्स व स्पेन या दोहोंचीं अरमारें होतीं, त्यांची चौकशी करण्याकरितां, ठेविलेले अरमारावर लार्ड नेल्सन यास सरदार नेमिलें होतें. त्यास आक्टोबर महिन्याचे १९ वे तारिखेस वातमी कळली कीं, तें अरमार बाहेर निघून गेलें. तें मेदितरेनियन समुद्रांत गेलें असेल असें जाणून तो त्यांत जलदीनें शिरला. त्याजवळ गलबतें सत्तावीस होतीं, व त्यांत तीन, चौसष्ट तोफांचीं होतीं सोमवारीं २१ वे तारिखेस शत्रु केपत्रा फाल्गर याजवळ दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्यानें आपले गलबतांच्या दोन रांगा केल्या. शत्रूंचे गलबतांमध्यें १८ स्पानिश गलबतें व पंधरा फ्रेंच, अशीं होतीं. फ्रेंच यांचा सरदार आडमरल विलूसनव व स्पानिश सरदार ग्रावीना नामें होता.

दोन प्रहरांनंतर एक वाजतां ब्रिटिश गलबतांनीं शत्रूंच्या रांगा फोडून लढाईस प्रारंभ केला. तींत शत्रूंनीं बहुत पराक्रम केला. परंतु शेवटीं त्यांचा पराजय झाला. संध्याकाळीं तीन वाजावयाचे सुमारें शत्रूंची रांग फुटली. मग आडमरल ग्रावीना दहा गलबतें घेऊन फ्रिगेट यांस मिळून केडिझ शहरा-

कडे निघाला. सगळीं मिळून ब्रिटिश यांस एकुणीस गलबतें सांपडलीं, त्यांवर आड्मरल विल्सनव व दुसरे दोघे आड्मरल होते.

अशा लढाईंत बहुत लोक पडल्यास आश्चर्य नाहीं. परंतु सगळे ४२३ लोक मेले, व ११६४ जखमी झाले. परंतु एक मात्र गोष्ट मोठी वाईट घडली. ती अशी कीं अर्धे लढाईचे सुमारें लार्ड नेल्सन् यास छातीचे डावे बाजूस बंदुकीची गोळी लागली. त्यास खालीं नेतांच दुःख फार होऊन मृत्यूचीं चिन्हें होऊं लागलीं. तथापि तो शुद्धीवर होता; आणि जेव्हां विजय पूर्ण झाला, हें त्यास कळलें तेव्हां संतोषानें ईश्वराचा स्तव करून व हुकूम करावयाचे होते ते स्पष्ट शब्दांनीं करून त्यानें प्राण सोडिला.

ती त्राफाल्गर एथें लढाई झाल्यानंतर पुढें ब्रिटिश सरदार सरस्त्रीर्डस्त्रान एक ऐशीं तोफांचें व तीन चवऱ्याहत्तर तोफांचीं गलबतें घेऊन शत्रूंची वाट सांभाळीत होता. इतक्यांत तितक्याच वजनाचीं व तितकींच फ्रेंच गलबतें राचूफोर एथून निघून येत होतीं, तीं त्यास भेटलीं तेव्हां मोठी लढाई होऊन फ्रेंच गलबतें धरलीं गेलीं. तीं

त्राफल्गर एथून परत आलेल्यांतळीं होतीं, असा सर स्विर्ड यास शोध लागला. पूर्वी स्पेन व फ्रान्स यांचे मिळून तेहतीस गलबतांचें अरमार सांगितलें होतें त्यांत चार मात्र वांचलीं; बाकी सर्व धरिलीं व फुटलीं गेलीं.

या विजयाचें वर्तमान ऐकून इंग्लंड देशांत हर्ष व शोक हे दोनही झाले. हर्ष होण्यास कारण हें कीं आपलें अरमार अजिंक झालें; व शोकास कारण हेंकीं फार शूर व गुणी सरदार तरुण वयांत व आपले उमेदींत मृत्यु पावला. मग त्यास शत्रूंचा पराजय करून जी फार कीर्ति प्राप्त झाली होती ती मागें रहाण्यासाठीं त्याचें शरीर मोठ्या समारंभानें सेंटपाल याचे देवळांत पुरलें.

या खेरीज लोकांस चिंता होण्यास कारण झालें. तें हें कीं फ्रेंच सरकाराचा लोभ फार वाढत चालला यामुळें बाकी जीं स्वतंत्र संस्थानें राहिलीं आहेत तीं लवकरच त्यांस सामील होतील किंवा त्यांचे ताबेखालीं राहूं लागतील असें भय पडलें.

तारीख २१ माहे जान्युआरी सन १८०६ ते दिवशीं पार्लमेंट सभा बसली. तेव्हां राजानें मोठे ह

र्षानें कळविलें कीं अरमानें आलीकडे जो विजय मिळ-
विला, त्यापासून आपली कीर्ति राहिली, आणि सांगितलें
कीं जर्मनी देशचा एंपरर यानें जरी लढाईंतून आ-
पलें आंग काढलें, तथापि रशिया एथील एंपररें आ-
पण धरलेली मसलत कधीं सोडणार नाहीं, असे खा-
तरीचे निरोप सांगून पाठवीत आहे.

पुढें सभांनीं आपलें नेहमीचें काम चालविण्या-
स प्रारंभ केला. इतक्यांत मुख्य प्रधान पिट साहेब
याचे मरणामुळें त्यांत विघ्न झालें. त्या पिट साहेबानें
प्रधानाचें काम, सन १८०१ मध्यें कांहीं दिवस सोडलें
होतें, त्याखेरीज तेवीस वर्षेपर्यंत फार चांगले रीतीनें चा-
लविलें. गोट या नांवाचा रोग झाल्यामुळें व कामाचे
काळजीमुळें त्याची प्रकृति क्षीण होऊन तो जान्युआ-
री महिन्याचे २३ वे तारिखेस आपले वयाचे सत्तेचा
ळिसावे वर्षी मृत्यु पावला. पार्लमेंट सभेनें त्याचें
शरीर समारंभें करून पुरण्याचा व त्याची कबर
बांधण्याचा हुकूम केला.

पिट साहेब मेल्यानंतर लवकरच त्याचे बरो-
बरचे कारभाऱ्यांनीं आपापलीं कामें सोडिलीं. मग कि-
त्येक त्याचे पक्षाचे व कित्येक त्याचे विरुद्ध पक्षाचे गृह-

स्थ कामावर नेमिले. त्यांत लार्ड ग्रान्विल मुख्य प्रधान; फाक्स साहेब, अर्ल स्पेनूसर, व विंढम साहेब. हे सरकारचे सेक्रेतारी, लार्ड हेनरी पेटी, एक्स्चेकर याचा चान्सेलर, ये साहेब. अरमारावर मुख्य, शेरिडन साहेब अरमाराकडील जामदार. अर्ल माइरा तोफखान्याचा कारभारी, अर्ल फित्स विलियम, कौन्सिल यांत मुख्य लार्ड सिडमोथ, प्रिवी मोर्तबाचा धनी, ड्युक बेडफर्ड, अयर्लंड एथील लार्ड लेफ्टेनंट, आणि ओर्स्किन साहेब यास लार्ड अर्स्किन असा किताब देऊन लार्ड हे चान्सेलर अशा नेमणुकी झाल्या.

या प्रधानांनीं पार्लमेंट सभेस जाहीर केलें कीं, प्रशियन राजानें विश्वासाचे बोलण्याचे वेळेस राजाचें हानोवर संस्थान घेतलें, व आपले राज्यांत जीं गलबतें व जिनस येतील तीं बाहेर घालविण्याची प्रतिज्ञा केली. यामुळें तो राजा आपला शत्रु असें समजावें.

जर्मनी एथील संस्थानाचे ऐक्याची पद्धति जी पूर्वीं होती, ती बोनापार्ट यानें फिरवून नवे रीतीचा करार ठरविला, व त्या तहाचा मोटेक्टर म्हणजे रा-

रवणारा असा आपण किताब घेतला; यामुळें दुसरा फ्रान्सिस यास जर्मनी एथील एंपरर हा मोठा किताब सोडणें प्राप्त झालें. व सगळीं संस्थानें एकाचे आज्ञेंत वागत असत तें मोडलें.

अशी युरोप खंडाची स्थिति झाल्यावर बोनापार्ट याचा पराक्रम दुर्निवार झाला. पुढें पुनः एक वेळ तहाचें बोलणें होऊं लागलें. तें मनापासून होतें, असें दिसत होतें, व फाक्स साहेबास लढाई बंद व्हावी अशी इच्छा होती. परंतु ब्रिटिश राज्याची प्रतिष्ठा व संरक्षण यांस योग्य नव्हे इतकें दिल्यावांचून तह होत नाहीं असें झाल्यावर कांहीं दिवस वाट पाहून ब्रिटिश वकील परत आले.

त्या वेळेस फ्रेंच सरकारानें फार जुलूम आणि लबाडी आरंभिली. प्रशिया एथील राजा त्यांशीं फार दिवस स्नेह करून नम्रतेनें वागत होता, त्यासही तिरस्कार येऊन त्यानें प्रतिज्ञा केली कीं पुढें आपलें राज्याचें व अबरूचें रक्षण बाहुबळानेंच करीन.

परंतु यासमयीं त्यानें फ्रेंच सरकाराशीं विरोध आरंभिला, ही शहाणपणाची गोष्ट केली नाहीं; कारण कीं इतके दिवस फ्रेंच यांशीं स्नेह ठेविल्यानें त्याचें

दुसरें कोणतें दरबार स्नेही राहिलें नाहीं, व त्याची फौज फार दिवस रिकामी होती म्हणून लढाईची नवी रीति तिला अगदीं माहीत नव्हती. असें असतांही त्यानें धैर्य करून आकृटोबर महिन्याचे १८ वे तारिखेस जीना एथें लढाई केली, तींत संध्याकाळीं साडेतीन वाजतां फ्रेंच यांचा पूर्ण जय झाला. त्या लढाईत प्रशियन फौज सुमारें नव्वद हजार होती. फ्रेंच यांची त्याचे दुप्पट होती, आणि तिचा सरदार बोनापार्ट स्वतः होता.

पार्लमेंट सभेंत गुलामाचा व्यापार अगदीं बंद व्हावा, याचा विचार सुमारें वीस वर्षांपासून दर बैठकीस होत असे. शेवटीं यावर्षी त्या व्यापारापासून राज्याचि अपकीर्ति, व वेस्ट इंडिया बेटांस त्याची गरज नाहीं असें सर्वांचे मनांत येऊन सन १८०६ च्ये जून महिन्याचे १०वे तारिखेस फाक्स साहेबानें त्या विचाराचा उपक्रम केल्यावर त्यास अनुकूळ संमति ११४, व प्रतिकूळ १५ पडल्या. पुढें थोडे दिवसांत लार्ड सभेंत त्यावर अनुकूळ ४९ व प्रतिकूळ २० पडून तो कायदा ठरला. त्यावर्षीचे सप्तंबर महिन्यांत सेरकारचा सेक्रतारी फाक्स साहेब आपले वयाचे

एकुण साठावे वर्षी मृत्यु पावला. त्याचें शरीर मोठ्या समारंभानें वेस्तमिन्स्तर आबी एथें पुरलें.

यावर्षी पार्लमेंट सभेंत असा विचार निघाला कीं पोप याचे मताचे लोकांस मोठे अबरूच्या जागा देण्याची जी बंदी आहे ती नाहीं अशी करावी. याविषयीं प्रधानांनीं फार मेहनत केली. परंतु राजानें राज्याभिषेकाचे वेळेस जी शपथ घेतली होती, तीप्रमाणें आपण त्या कायद्यास संमति देणें योग्य नाहीं असें जाणून प्रधानास सांगितलें कीं, एकदां हा विचार सोडल्यावर मग पुनः तो विचार कधीं काढूं नये असें वचन द्यावें. तें न देऊन त्यांनीं कामें सोडल्यावर ड्यूक पोर्टलांड यास मुख्य प्रधान, क्यानिंग साहेब लार्ड हाकुस्बरी व लार्ड क्यास्लरे यांस सरकारचे सेक्रेटरी, पर्सिवल साहेब यास एक्स्चेकर याचा चान्सेलर, लार्ड मल्ग्रेव यास अरमाराचा मुख्य, व लार्ड एल्डन यास लार्ड हैचान्सेलर अशा नेमणुकी केल्या.

पुढें कांहीं दिवसपर्यंत पोलंड देशांत बोनापार्ट याचा मोड होण्यास प्रारंभ झाला, परंतु पलूस्तक व ऐला एथील लढायांत त्याचाच जय झाला, डां-

तूझिक लवकरच त्याचे हस्तगत झालें, आणि जून महिन्याचे १४ वे तारिखेस फ्रीडूलंड एथें लढाई झाली, तींत रशियन लोक इतके पडलेकीं त्यांचा एंपरर यानें टिलूसिट या ठिकाणीं युद्ध बंद व्हावें असे करारावर सही केली, व पुढें लवकरच तहाचे मूळ कलमाविषयीं बोलणें होऊं लागलें. प्रशियन राजास त्याचा स्नेही रशिया एथील एंपरर यानें सोडिल्यानंतर, नव्या तहाप्रमाणें त्याचें सुमारें अर्ध राज्य गेलें.

त्यावेळेस रशियन, फ्रेंच आणि तुर्क या दोघांशीं लढाई करीत होते, त्यांचे मदतीसाठीं इंग्लिश सरदार सरजे. टी. डकुवर्थ व सरटी. लुईस हे अरमार घेऊन डार्डू नेलूस समुद्रांतून वाट करून कनूस्तांतिनोपलू शहरास गेले. परंतु इच्छिली गोष्ट सिद्धीस जाण्याविषयीं दहा दिवस यत्न करून त्या ब्रिटिश सरदारांनीं परत जाण्याची मसलत केली.

त्यावेळेस बुएनोस ऐरिस प्रांत ब्रिटिश यांकडून घेतला अशी बातमी आली. त्या मोठ्या संस्थानाचे रक्षणाकरितां फार थोडे लोक ठेविले होते, त्यामुळें जनरल लिमियर्स म्हणून फ्रेंच सर-

दार स्पानिश याचे चाकरीस होता त्यानें तेथील राहणारे लोकांस फितूर करून त्या किल्ल्यावर हल्ला करविला. इतक्यांत गल्ल्यांमध्यें स्पानिश फौज येऊन भरली म्हणून त्या किल्ल्यावरचे लोक तहाचें निशाण लावून तो स्वाधीन करून आपण प्रतिष्ठेनें बाहेर निघून गेले. तो किल्ला पुनः घेण्याचा एकवेळ उद्योग केला, परंतु जनरल वैट्लाक याचे अज्ञानामुळें व भ्याडपणामुळें तो फसला. पुढें तो वैट्लाक इंग्लंड एथें आल्यावर कोर्ट मार्शल यांत त्याची चौकशी होऊन त्यास राजाचे चाकरींतून दूर केलें. परंतु मोंटी विड्यो शहर व तेथील किल्ला कर्नल ब्रौन याचे हाताखालचे सुमारें चार हजार ब्रिटिश लोकांनीं घेतला.

डेन्मार्क एथील दरबारानें ब्रिटिश यांशीं कित्येक ठिकाणीं शत्रुभाव दाखविला, व तेथें अरमार तयार होत होतें, तें बोनापार्ट याचे स्वाधीन होणार असें ऐकून लार्ड ग्यांबियर व अर्ल माकार्ट्नी यांस अरमार देऊन पाठविलें, आणि हुकूम केला कीं आम्ही तुमचा फ्रेंच यांपासून बचाव करितों असें त्यांस वचन द्यावें. तें त्यांनीं कबूल न केल्यास त्यांचें अरमार व सामान वगैरे सर्व घ्यावें. आगसृष्ट महिन्याचे १६ वे तारिखेस फौ-

ज उतरून ब्रिटिश सरदारांनीं हुकुमाप्रमाणें डेन यांशीं बोलणें केलें, परंतु तेंते कबूल करीनात म्हणून तीन अहोरात्र कोपनू हेगन शहरावर तोफांचा भडमार चालविला. त्यापासून शहराचा सर्वस्वीं विध्वंस होतो असें समजून डेन यांनीं लढाई बंद करण्याची विनंति केली, आणि सप्तंबर महिन्याचे ७वे तारिखेस त्यांनीं आपलीं सोळा मोठीं गलबतें, पंधरा फ्रिगेट, सहा ब्रिग व पंचवीस बंदुकांच्या होड्या सामानसुद्धां स्वाधीन केल्या. त्यावेळेस लोकांचे जिनगीस हात लाविला नाहीं व सर्व बंदिवान परत दिले.

टिलूसिट एथें तह झाल्यानंतर लवकरच बोनापार्ट यानें स्पानिश राज्य अगदीं नाहीं असें करण्याची मसलत करून अनेक निमित्तांनीं एक मोठी फ्रेंच फौज स्पेन देशांत पाठविली, त्यानें तेथील राजाकडून तें राज्य सोडवून त्याचा वारिसदार फर्डिनांड यास फौजेजवळून काढून कैद करून फ्रान्स एथें पाठविलें, व आपला भाऊ जोझफ याला स्पेन व इंडीस यांचा राजा असा किताब देऊन त्या ठिकाणीं स्थापिलें.

बोनापार्ट याचे या जुलुमापासून लोकांस

प्रथम भीति वाटली, परंतु पुढें लवकरच त्यांनीं बंड-करून त्यांशीं लढण्याची प्रतिज्ञा केली. मग फ्रेंच फौ-ज त्या देशांत होती तिचा बहुत ठिकाणीं मोड करून जोझफ बोनापार्ट यास फौजेसहित फार जलदी-नें व फजीतीनें पळून जाणें प्राप्त केलें. एक मोठी मुख्य सरकारी सभा करून सातवा फर्डिनंड याचे नांवानें लढाईची प्रतिज्ञा केली, व ग्रेटब्रिटन याशीं तहाची जाहिरात लावून मदत मागण्यासाठीं वकील पाठविले. त्यावरून ब्रिटिश सरकारानें सर डेविड बेर्ड यास अरमार देऊन त्यांचे मदतीस पाठविलें, व पैका शस्त्रें वगैरे यांचा बहुत पुरावा केला.

परंतु बोनापार्ट आपले नेहमीप्रमाणें त्वरेनें बहुत फौज घेऊन स्पेन देशाचे कांठावर आला, आणि कित्येक लढायांत स्पानियर्ड यांचा अगदीं मोड करून त्यांनीं जे किल्ले व शहरें घेतलीं होतीं तीं परत घेऊन राजधानींत मोठ्या समारंभानें शिरला.

पोर्टुगाल एथील वारिसदार राजपुत्रास बोनापार्ट यानें राज्य व आयुष्य हरण करण्याचें भय घातलें, त्यावेळेस तो दक्षिण अमेरिका देशांत

ब्राझिलस एथें गेला होता, त्यानें आपले प्रजांस एक पत्र पाठविलें, त्यावरून पोर्टुगाल देशाचे उत्तरेस लोकांनीं उठून त्या बाजूनें फ्रेंच लोक दांडगाईनें आंत शिरले होते, त्यांस घालवून दिलें. त्यावेळेस पोर्टुगीस यांनीं ब्रिटिश सरकारची मदत मागीतली, म्हणून एक बळकट फौज देऊन सरआर्थर वेलस्ली यास त्यांचे मदतीस पाठविलें. तो पोर्टुगाल देशांत शिरून जनरल जुनो याचे हाताखालचे फौजेवर हल्ला करावयास राजधानीकडे चालला. कित्येक लहान लढाया होऊन त्यांत शत्रूंचा मोड झाल्यावर एक विमिरा याजवळ मोठी लढाई झाली, तींत फ्रेंच यांच्या तेरा तोफा जाऊन व सुमारें तीन हजार लोक मरून व जखमी होऊन ते परत गेले. परंतु दुसरे दिवशीं सरह्युडालूरिंपुल, जिबराल्टर एथील लेफ्टेनंट गवर्नर, पोर्टुगाल एथील ब्रिटिश फौजेचा सरदार पणाचे कामावर नेमणुक होऊन सिंत्रा एथें शत्रु होते त्या ठिकाणीं आला, आणि थोडे वेळानें जुनो यानें तहाचें निशाण देऊन निरोप पाठविला कीं लढाई बंद व्हावी. हा त्याचा निरोप मान्य केला, व तह ठरविला कीं फ्रेंच फौजेनें पोर्टुगाल

देशांतून आवें, परंतु आण्याचा खर्च मात्र ब्रिटिश सरकारानें द्यावा. त्या तहांत एक कलम असें होतें कीं टेगस नदींतील रुशियन आरमारास उपद्रव करूं नये किंवा त्याला तेथून जाऊं द्यावें. परंतु सरसी. काटन यानें तें कलम कबूल केलें नाहीं व पुढें तें आरमार ग्रेटब्रिटन व रुशिया यांमध्यें तह झाल्यावर सहा महिन्यानंतर देण्याचे करारानें त्यांचे स्वाधीन झालें. या तहावरून इंग्लंड एथें राजा व प्रजा यांची फार गैर मर्जी झाली, व लढाई बंद केली हें आणि तह केला हें राजास मान्य झालें नाहीं. असें सर ह्युडालू रिंपल यास सरकारी पत्र पाठविलें. पुढें त्याचे चौकशीकरितां एक कोर्ट नेमिलें, परंतु त्यांस कांहीं लिहिण्याजोगें ठरलें नाहीं.

सन १८०९ त स्पेन देशांतील ब्रिटिश फौजेचा सरदार सरजानमूर त्या राज्याचे मध्यभागापर्यंत जाऊन पोंचला, परंतु फ्रेंच यांची फौज बहुत यामुळें त्यास फार जलदीनें मागें हटावें लागलें. त्यावेळेस त्यानें फार दक्षता व शौर्य हीं प्रगट केलीं, आणि कोरुन्ना एथें जी लढाई झाली, ती मध्यें शत्रूचा अगदीं मोड झाला, व ते जिकडे वाट सांपडली ति

कडे पळाले. परंतु इतकी गोष्ट वाईट झालीकीं त्या लढाईच्या प्रारंभीं तो शूर सरदार पडला.

बोनापार्ट याचा अगदीं पराभव करण्याची केवळ निराशा होत होती, इतक्यांत आस्त्रियन दरबारामें त्याशीं लढावयाची प्रतिज्ञा प्रसिद्ध केली. परंतु त्यानें युक्तीनें त्यांचे टोळ्यांमधून वाट फोडून त्यांचा कित्येक लढायांमध्यें पराभव केला, व विएन्ना शहर घेतलें. त्यास डान्युब नदीचे कांठावर आर्चु ड्युक चार्लिस यानें जबरीनें मागें हटविलें. तथापि वेग्रम एथील लढाईन असा निर्णय झालाकीं, त्यावरून आस्त्रिया एथील एंपरर यानें लढाई बंद व्हावी म्हणून विनंति केली, व आपले तोटयाचे करार मान्य करून तह केला.

असें वर्तमान बाहेर चाललें असतां ब्रिटिश सरकारचे मनांत होतें कीं, आपले स्नेही राजांस मदत करून बोनापार्ट याचा चढाव होऊं देऊं नये. सर आर्थर वेलस्ली फ्रेंच फोजेस पोर्टुगल एथून कडून देऊन आपले मोठे फोजेसहित स्पेन देशांत गेला, आणि तेथें टालाविरा या ठिकाणीं जनरल केसूटा याचे हाता खालीं स्पानिश फोज होती तिला मिळाला.

जुलै महिन्याचे २७ वे तारिखेस लढाई झाली तींत फ्रें-
च यांच्या वीस तोफा व बहुत सामान जाऊन, त्यांचे सु-
मारें दहा हजारांवर लोक मरून व जखमी होऊन,
त्यांस मागें हटावें लागलें. परंतु शत्रु मोठी फौज घे-
ऊन आपणावर पुढून मागून एकदांच हल्ला करणा-
र आहेत अशी बातमी लागल्यामुळें तो टेगस नदी
उतरून परत पोर्तुगल देशांत गेला. त्याप्रसंगीं सर
आर्थर वेलस्ली यानें फार पराक्रम केला, म्हणून
राजानें त्यास लार्ड वेलिंगृतन असा किताब दि-
ला.

आस्त्रियन यांस अधिक मदत व्हावी, व स्के-
लृट नदींत फ्रेंच यांचीं गलबतें होतीं तीं धरून त्यां-
चा नाश करावा, म्हणून पन्नास हजार ब्रिटिश फौज
वाल्करेन बेटावर जाऊन उतरली परंतु फ्लिशिं-
गृ हस्तगत होण्यासच फार वेळ लागला म्हणून श-
त्रूंनीं बहुत फौज जमविली. कित्येक तोफांचे भयंक-
र मोरचे बांधले, व आपलीं गलबतें लिलो किल्ल्या-
चे वरचे बाजूस नदींत गेलीं. ब्रिटिश यांचे उतराव-
याचे ठिकाणीं पूर आला होता. या लढाईचे उद्योगास
बहुत खर्च लागला. परंतु दैव प्रतिकूळ झाल्यामुळें

वाल्करेन बेटावांचून दुसरें कांहीं साध्य झालें नाहीं. तें, स्केल्ड नदीचें तोंड बंद करण्यासाठीं, व हालंड देशांत ब्रिटिश जिनस भेण्याकरितां राखावयाचा बेत होता. परंतु तेथील हवेमुळें फार लोक मरूं लागले, त्यामुळें डिसेंबर् महिन्याचे ९ वे तारिखेस किल्ला, तोफखाना, गोदी वगैरे मोडून तेथून निघून गेले. तशींच फ्रेंच गलबतें ज्या ठिकाणीं गेलीं होतीं त्या ठिकाणांहून त्यांस निघतां नयावें म्हणून सामान भरलेलीं कित्येक गलबतें वाटेघर नदींत पुरलीं.

राजाचा मुलगा ड्युक यार्क याजपाळ फौजेचे मुख्य सेनापतीचें काम होतें, त्यामध्यें त्यानें फौजेंतील कामें योग्यता न पहातां सांगितलीं, असा त्यावर आरोप आला. त्याची चौकशी होऊन कामन्स सभेंत बहुत संमतानें त्याजवळ गुन्हा नाहीं असें ठरलें. तथापि त्यानें आपलें काम सोडिलें, व पुढें त्यावर सरडेविड डंडास यास नेमिलें.

यावर्षी लार्ड ग्यांबियर व लार्ड काक्रेन यांचे हातारवालचे ब्रिटिश अरमारानें बास्क् रोड्स यांत एप्रिल महिन्याचे ११ वे व १२ वे तारिखेस फ्रेंच अरमारावर हल्ला. तेव्हां त्यांतून एकशें वीस तोफांचें

एक गलबत, ७४ तोफांचीं पांच, व दोन फ्रिगेट हीं कांठास लागून फुटावयासारिखीं झालीं. आणि एक ८० तोफांचें, दोन ७४ चीं, व एक पन्नासांचें इतकीं जाळलीं. या खेरीज बाल्टिक समुद्रांत सरजे. सोमारीझ यानें रुशियन अरमार घेतलें, व फ्रेंच यांचीं तीन मोठीं गलबतें, दोन फ्रिगेट, व वीस भाड्याचीं गलबतें लार्ड कालिंगवूड यानें फोडलीं, आणि केएन, मार्टिनिक, इस्किया, व प्रोसिडा हीं बेटें, आणि सेंटडोमिंगो शहर हीं घेतलीं.

असा बाहेर विजय होत असतां राजाचे राज्याचे पन्नासावे वर्षाचा प्रारंभ दिवस आल्यामुळें लोकांस फार उत्साह झाला. लंडुन शहरांत सकाळीं घांटा वाजूं लागल्या, ध्वज उभारले, शिपाई जमा झाले, दोन प्रहरीं ईश्वर भजन झालें, दरिद्री कुटुंबे व गरीब कर्जदार यांचे मुक्ततेसाठीं पैक्याच्या शिपा झाल्या, व रात्रीं सर्व ठिकाणीं दिव्यांचा तमाशा झाला.

सन १८१० चे प्रारंभीं फ्रेंच स्पेन देशांत शिरले ही नवी गोष्ट झाली. जान्युआरी महिन्याचे २९वे तारिखेस ते सेविल शहरापासून सुमारें सहा मैल अं-

तरावर पोंचले. त्यामुळें लोक चहूंकडे पळाले, व बहुत केदिझ शहराचे आश्रयास जाऊन राहिले. परंतु केदिझ शहर शत्रूंचे हल्ल्यावर टिकाव धरील असें समजून तें लोकांचें भय गेलें, आणि तेथें लोकांचे वस्तीप्रमाणें अन्नाचाही पुरावा त्या संकटसमयीं येऊन पोंचला. स्पानिश अरमारावर आडमरल पर्विस यास सरदार नेमिलें होतें, व किल्ल्याचा कारभार आणि संरक्षण हीं तीन प्रकारचे लोकांचे एके जमावाचे स्वाधीन केलीं होतीं. फेब्रुआरी महिन्याचे प्रारंभीं फ्रेंच यांनीं मालेगा एथें शिरून तें दोन दिवसपर्यंत लुटलें. आल्मीडा, आगस्ट महिन्याचे २७वे तारिखेस मासिना याचे हातारवालचे फौजेचे हस्तगत झालें, व फ्रेंच यांचे फार लोभामुळें, व त्यांचा सरदार सूल्ट याचे क्रूरपणामुळें सेविल शहराची अतिशय दुर्दशा झाली. तथापि स्पानियर्ड यांस आपल्या देशाविषयीं प्रीति होती म्हणून त्यांचा कांहीं ठिकाणीं जय होत असे. तशाच पोर्टुगाल देशाविषयीं फ्रेंच यांनीं जरी अभिमानानें मोठमोठ्या प्रतिज्ञा केल्या होत्या, तथापि लिस्बन शहर ब्रिटिश फौजेचे आश्रयाखालीं सुरक्षित राहिलें, व त्यांचा गर्विष्ठ सर-

दार मासिना यास बुसेको एथील लढाईनंतर लार्ड वेलिंग्तन याचे पुढून हटून जावें लागलें.

स्पेन आणि पोर्टुगल या देशांत असें वर्तमान असतां, लुईस बोनापार्ट फ्रेंच राजाचा भाऊ यानें हालंड देशांतील लोकांची स्थिति चांगली होण्याविषयीं व्यर्थ यत्न करून तें राज्य सोडल्याची जाहिरात लाविली. मग तो देश बोनापार्ट याचे हुकुमावरून फ्रान्स एथील राज्यास मिळविला. बोनापार्ट यानें एप्रिल महिन्याचे पहिले तारिखेस जोसफीन आपली बायको इला सोडून आर्चडचेस मारिया लुइझा इशीं लग्न केलें.

त्यावेळेस जानगेल जोन्स, म्हणून एके लोकांचे मंडळीचा मुख्य होता, त्यानें चिटयांवर हा प्रश्न लिहून प्रसिद्ध केला कीं, वालक्रेन एथील लढाईचा विचार परकीय लोकांनीं कामन्स सभेंत येऊन ऐकूं नये हा हुकूम यार्क साहेबानें मुकरर करविला, हें किंवा विंदम साहेबानें सांप्रत छापाची स्वतंत्रता नाहीं अशी होण्याचा उद्योग केला हें लोकांनीं अधिक निंदा करावयास योग्य ? या अपराधाकरितां जोन्स यास बंदीस ठेविलें. ही गोष्ट अयोग्य केली असें

मार्च महिन्याचे १२ वे तारिखेस पार्लमेंट सभेंत सर फ्रान्सिस बर्डेट या नांवाचे एके सभासदानें म्हटलें, आणि त्यास मोकळें करण्याचा हुकूम व्हावा म्हणून बोलला, परंतु तें त्याचें बोलणें अधिक संमतानें रद्द झालें, म्हणून त्यानें त्याविषयीं आपणास नेमणारे प्रांतांतील लोकांस एक पत्र लिहून तें वर्तमान पत्राचे द्वारें प्रसिद्ध केलें, ही गोष्ट त्यानें पार्लमेंट सभेचे कायद्याबाहेर केली असें लेथ्ब्रीज साहेबाचे म्हणण्यावर ठरून त्यास किल्ल्यावर बंदीस ठेवावें, असा सर आर साल्सबरी याचे म्हणण्यावर ३७ अधिक संमति पडून हुकूम झाला. तारिख ६ एप्रिल ते दिवशीं त्यास धरावयास सर्जेंट गेला, त्यास मी जबरीनें आपणास धरूं देणार नाहीं असें त्यानें सांगितल्यावर त्याचे घरासभोंवते लोक जमले, व अनेक प्रकारच्या दांडगाया करूं लागले, व सरकारचे अपमानाचे शब्द बोलले, आणि दगड व विटा मारूं लागले. नंतर घोडेस्वारांनीं त्यांवर घोडे घालून त्यांस पळविलें. त्या गर्दींत बहुत दुखविले, परंतु त्यांत तिघांस मात्र मोठ्या जखमा लागल्या. पुनः लोकांचा जमाव झाला तो घोडेस्वारांनीं हातांत तरवारी घेऊन पळविल्यानंतर, ते चहूंकडे तोफा ठेवून ९

वे तारिखेस त्याचे घरांत स्वयंपाकघराचे खिडकींतून शिरले, आणि त्यास धरून किल्ल्यावर नेलें. ते शिपाई येतेवेळेस लोकांनीं त्यांवर भडमार केला. म्हणून ते गोळ्या मारीत परत आले. वाटेनें त्या गोळ्यांनीं तीन असामी मेले. जून महिन्याचे २१ वे तारिखेस पार्लमेंट सभा उठली. तेव्हां त्यास किल्ल्यावरून मोकळें केलें. त्यास घरीं नेण्याकरितां त्याचे मित्रांनीं बहुत समारंभ केला होता; परंतु तो सर्व कबूल नकरून तो एकटा चोरून विंबूल्डन एथें आपले घरीं गेला.

मे महिन्याचे ३१ वे तारिखेस सेंट जेम्स वाड्यांत राजाचा मुलगा ड्युक कंबर्लंड यास त्याचे खोलींत त्याचा चाकर सालिस या नांवाचा होता, त्यानें अडीज प्रहर रात्रीस मारावयाचा उद्योग केला. परंतु सिद्दीस गेला नाहीं, म्हणून त्यानें भिऊन पळून आपण मारून घेतलें. ड्युक यास जखमा लागल्या असतांही कांहीं दिवसांनीं अगदीं बरा झाल्यामुळें लोकांस बहुत संतोष झाला.

दुसरा एक सन १८१० चे वर्षी राजाचे कुटुंबांत अनर्थ झाला. राजाची धाकटी मुलगी एमिलिया फार दुखणेकारी होती, व तिला वांचावयाची आशा न-

ह्ती, म्हणून बापास कांहीं तरी आपले हातची वस्त घावी असें तिच्या मनांत आलें, नंतर तिनें एक आंगठी करवून ती भेटीचे वेळेस आपले बापाचे हातांत प्रीतीनें घालून, माझें स्मरण धरा” असें बोलली. परंतु या दुःखानें राजाचे शरीराची व्याधि वाढली, व त्यास बुद्धिभ्रंश झाल्यामुळें पार्लमेंट सभेस कामकारभार चालविण्याची तजवीज करणें जरूर पडलें. मग ती राजकन्या नवेंबर महिन्याचे २ रे तारिखेस मृत्यु पावली, व तिचें शरीर विंड्सर एथें पुरलें.

कांहीं दिवस गेल्यावर सन १८११ चे प्रारंभीं दोनही सभांमध्यें विचार ठरला कीं, राजाचा मुलगा प्रिन्स वेल्स यानें राजा दुखणेकरी आहे तंवपर्यंत त्याचे ठिकाणीं रिजेंट या किताबानें कारभार चालवावा, परंतु एक वर्षपर्यंत लार्ड वगैरे किताब नवे देऊं नयेत, आणि राजपुत्र जीं कामें व बैठे पगार देईल, ते त्याचा कारभार संपल्यावर राजानें काईम न केल्यास बंद व्हावे, आणि राजाचे शरीराची खबरदारी राणीनें करावी.

तारिख ६ माहे फेब्रुआरी सन १८११ ते दिवशीं प्रिन्स वेल्स यानें रीजंट या कामाच्या शपथा घ्या-

व्या असें ठरलें. त्याप्रमाणें क्रमारें अडीज प्रहर दिवसास सर्व ड्युक व प्रिविकौन्सिलर, क्यार्लटन होस एथें मिळाले. नंतर राजपुत्र आपले प्रधान बरोबर घेऊन मोठ्या समारंभानें बसावयाचे ठिकाणीं गेला. तेथें फार शोभा केली होती, व मोठे मोठे अरमारांतील सरदारांच्या तसबिरी ठेविल्या होत्या. तेथें तो राजपुत्र मध्यें बसला, व त्याचा भाऊ आणि चुलतभाऊ आपापले मोठेपणाप्रमाणें डावे व उजवे बाजूस, आणि जे प्रिविकौन्सिलर मक्षते ते खोलीचे दाराजवळ बसले. नंतर राजपुत्रानें या अर्थानें भाषण केलें.

" लार्ड साहेब, मला कळलें कीं मला रीजंट ज्या पार्लमेंट सभेच्या कायद्यानें नेमिलें, त्याप्रमाणें मला कांहीं शपथा घेतल्या पाहिजेत, व कांहीं प्रतिज्ञा केली पाहिजे. तर त्यास मी तयार आहें."

नंतर लार्ड प्रिविसील यानें बहुमानानें राजपुत्राजवळ जाऊन एके चामड्यावरून पुढें लिहिलेलें वाचलें, व राजपुत्रानें तें ऐकावयास येण्याजोगे स्वरानें त्याचे मागून म्हटलें.

"मी मनापासून वचन देतों, शपथ घेतों कीं मी विश्वासानें राजाजवळ स्नेहभाव ठेवीन. मला ईश्वर स-

हाय होऊ."

"मी मनापासून वचन देतों, व शपथ घेतोंकीं, मी ग्रेटब्रिटन व अयर्लंड या राज्यांतील रीजंट याचें काम वास्तवीकपणानें, इमानानें, व तृतीय जार्ज राजाचे राज्याचे एकावन्नावे वर्षी कायदा झाला आहे, त्याप्रमाणें चालवीन. त्या कायद्यानें माझे जवळ दिलेला अखत्यार मी इनसाफाप्रमाणें चालवीन, व सर्व प्रसंगीं माझें सामर्थ्य व बुद्धि खर्च करून राजाची प्रतिष्ठा, व थोरपणा, आणि त्याचे प्रजाचें कल्याण करीन. मला ईश्वर सहाय होऊ."

या शपथांवर सही झाल्यावर लार्ड प्रेसिडेंट यानें द्वितीय चार्लिस राजाचे राज्यांत दोनही पार्लमेंट सभांत पेपिस्त यांस बसण्याचा अखत्यार नाहीं असें करून राजाचें शरीर व राज्य यांचा बंदोबस्त चांगला होण्यासाठीं कायदा झाला होता, त्यांतील प्रतिज्ञा वाचून दाखविली, तीही राजपुत्रानें म्हटली व सही केली, नंतर त्या दोनही दस्तोऐवजांवर लार्ड प्रेसिडेंट व प्रिविकौन्सिलर यांनीं साक्षी घालून ते दफ्तरदाराकडे दिले.

नंतर लार्ड प्रेसिडेंट, राजाचे कुटुंबांतील ड्यु-

क, क्यांतर्बरी एथील आर्चबिशप, व इतर सर्व लोकांनीं अनुक्रमाप्रमाणें राजपुत्राजवळ जाऊन त्याचे हाताचें चुंबन केलें. नंतर थोडके वेळपर्यंत दरबार होऊन रीजंट यानें मंडळीजवळ भाषण केलें; पुढें मुख्य प्रधान व एक्स्चेकर याचा चान्सेलर पर्सिवल साहेब यानें भेट घेऊन त्याच्या हाताचें चुंबन केलें.

फेब्रुआरी महिन्याचे १२वे तारिखेस पार्लमेंट सभेचा प्रारंभ करण्यासाठीं कित्येक कामगार नेमून सभेचा प्रारंभ झाला. त्यावेळेस रीजंट नेमण्याची गरज पडावयाजोगी राज्याची स्थिति झाली ही गोष्ट वाईट झाली; समुद्रांत व जमिनीवर ब्रिटिश फौजेनें बहुत पराक्रम केले; पोर्टुगल देशांत व केदिझ शहरांत शत्रूंची मसलत फसली, व ब्रिटिश यांचा शूरपणा पाहून आपले स्नेही राजांची फौज यत्न करीत आहे, या गोष्टी सांगितल्या; आणि दुसरेंही सांगितलेंकीं अमेरिका देशाशीं सांप्रत बोलणें चाललें आहे तें स्नेहभावानें संपवावें असें रीजंट याचे मनांत आहे. आणि सरकारास जितकी गरज लागेल तितका पुरावा पार्लमेंट सभेनें करावा असा भरंवसा आहे. या भाषणावर योग्य उत्तर द्यावें असें कामन्स सभेंत मिलून्स् साहेबांचे बोल-

ण्यावरून ठरलें.

जून महिन्याचे १९ वे तारिखेस राजपुत्र रीजंट यानें आपले बापाचे जन्मदिवशीं एक मोठी मेजवानी केली. तींत सर्वांनीं स्वदेशांत केलेलीं वस्त्रें पोषाक करून यावें असा हुकुम केला, कारणकीं कांहीं दिवसांपासून राजाचे दुखण्यामुळें कारागीर लोकांचा जिनस खपेना असें झालें होतें. त्या मेजवानीसाठीं अतिशय मोठा समारंभ केला होता, व बहुत मोठ मोठे गृहस्थ व बायका, सरकारी कामगार, बाहेरचे दरबारचे वकील, शहरांतील पहिले प्रतीचे व मध्यम प्रतीचे लोक हे सर्व होते. ती मेजवानी व गाणें आणि नाचणें प्रहर रात्रीपासून सूर्योदयपर्यंत झाली, व तिचे साठीं केलेला समारंभ लोकांस पहाण्यासाठीं कित्येक दिवसपर्यंत ठेविला होता.

कामन्स सभेंत फेब्रुआरी महिन्याचे २१ वे तारिखेस एक्स्चेकर याचा चान्सेलर यानें सांगितलेंकीं रीजंट नेमण्याविषयींचे कायद्याचा विचार चालला असतां १२ किंवा १३ हजार पौंडपर्यंत रीजंट यास घरगुती खर्चाबद्दल नेमणूक असावी, असा विचार मी काढणार असें सभेस कळवून मी तो बेत राजपुत्रा-

स कळविला; परंतु त्यानें सांगितलें कीं लोकांवर कर ब हुत झाले आहेत, त्यास आणखी नवे मी आपले उपयो‑ गा करितां वाढविणार नाहीं. पर्सिवल साहेबानें दुसरें म्हटलें कीं, लोकांवर फार कर बसूं नयेत असा विचार करून राजपुत्रानें नेमणुक नको म्हटली असें त्याचे स्व भावावरून ध्यानास येतें, व या त्याचे विचारापासून त्या‑ स जितकी शोभा आहे, तितकी किती राजासारिखा डौ ल केला तरी येणार नाहीं.

या बैठकींत तीन कायदे मोठे ठरले. एक थो डके कर्जासाठीं लोकांस उगीच बंदींत ठेवावें तें बंद करण्यासाठीं; दुसरा ब्रिटिश व ऐरिश मिलिशिया यांचें काम लागल्यास आपले देशांतून बदल करावा; व तिसरा असा कीं गिनी, अर्ध गिनी व सात शिलिंग याचें नाणें ही अनुक्रमानें २१ शिलिंग १०½ शिलिंग व ७ शिलिंग यांपेक्षां अधिक किमतीनें घेऊं नये, व बांक याच्या चिठ्या कमी किमतीनें घेऊं नये. जुलै महिन्याचे २४ वे तारिखेस पार्लमेंट सभेची बैठक नवेंबर महिन्याचे १२ वे तारखेपर्यंत बंद असावी असा हुकूम झाला. व त्या दिवशीं पुनः हुकूम झाला कीं पुढले जान्युआरी महिन्याचे ७ वे तारिखेपर्यंत ती

आणिखी बंद असावी.

बाहेर देशांत स्यानियर्ड व पोर्तुगीस आणि त्यांचे क्रूर शत्रु यांचे लढायांत उभयपक्षींचे जय पराजय झाले, परंतु साधारण एक गोष्ट अशीकीं. ब्रिटिश फौज लढाईंत आली म्हणजे बोनापार्ट याच्या पलटणींचा अजिंकपणा नाहीं असा होई, आणि कित्येक विजय असे झालेकीं, त्याची विस्मृती ब्रिटिश यांस व स्यानियर्ड आणि पोर्तुगीस यांस कधीं पडली नाहीं.

बारोसा एथें मार्च महिन्याचे ५वे तारिखेस ब्रिटिश व फ्रेंच यांमध्यें लढाई झाली, तींत ब्रिटिश लोक कमी असतां व दुसऱ्या फार अडचणी असतां ही सुमारें दीड तासाचे आंत सर्व फ्रेंच फौज पळून गेली. त्या लढाईंत फ्रेंच यांचे मेले, जखमी वगैरे मिळून एकंदर तीन हजार लोक नाहीं असे झाले, त्यांचें निशाण आणि सहा तोफा विजयी फौजेचे हातीं लागल्या, आणि जनरल रफिन, रोसे व बेलगार्ड कैद झाले. त्यांतून पहिला जखमी होता व दुसरा लढाइनंतर लवकरच मेला. या लढाईंत इंग्लिश यांचा सरदार जनरल ग्राहाम होता.

ही वरची लढाई होण्याचे पूर्वी बेत झाला हो-

ताकीं, तेव्हांच सर आरकीटस यानें केडिझ एथील समुद्रांत फ्रेंच यांवर हल्ला करावा, परंतु तो हल्ला वाऱ्यामुळें न होऊन दुसरे दिवशीं झाला. तेव्हां रोटा एथून सेंट मेरीझ पर्यंत समुद्राचे पूर्वेकडील सर्व मोरचे एका वांचून अकस्मात् घेतले.

दुसरी लढाई जून महिन्याचे सोळावे तारिखेस आलबुहिरा एथें मार्शाल स्लट आणि सरविलियम बर्स्फोर्ड या दोघे सरदारांमध्यें झाली, तींतही ब्रिटिश यांचा जय झाला. पूर्वीं बातमी होती कीं स्लट, सेविल शहराचा बंदोबस्त करून आपले रक्षणाचे उद्योगांत आहे, परंतु १२वे तारिखेस बातमी आलीकीं तो तेथून निघून इस्त्रिमादुरा प्रांतावर आला आहे. हें ऐकून सरविलियम बेर्स् फोर्ड बाडाहोस एथील वेढा कांहीं माणूस न गमावतां उठवून, आपली फौज जमवून १५वे तारिखेस जनरल क्यास्तेनोस, व ब्लेक यांस जाऊन मिळाला. दुसरे दिवशीं त्यावर शत्रूंनीं हल्ला केला, आणि त्यांचे स्वार बहुत व तोफखाना मोठा होता, म्हणून त्याचा जय होईल असें वाटत होतें, परंतु ब्रिटिश फौजेचे शौर्यामुळें त्यादिवसाचा विजय यांकडे

फिरला, आणि १७वे तारिखेचे रात्रीस फ्रेंच यांचे लष्करांत पळ सुटला, व त्यांचे सुमारें २००० लोक मेले, व ९००पासून १०००पर्यंत धरिले गेले. इकडेही तसेच बहुत पडले, परंतु सरविलियम बेर्सफोर्ड यानें लार्ड वेलिंग्तन यास पत्र पाठविलें त्यांत लिहिलें आहेकीं, " सर्व लोकांनीं आपणास जें योग्य तें केलें, व आमचे लोक ७ आणि मुख्यत्वें ५७वी पळटण यांतून जे मेले, त्यांच्या लढाईप्रमाणें रांगा पडल्या होत्या, आणि त्यांस जखमा पुढले आंगानें लागल्या होत्या." याखेरीज पर्सिवल साहेबानें कामन्स सभेंत गोष्टी सांगितल्या, त्याही वाचणारांचे संतोषाकरितां पुढें लिहिल्या आहेत. लढाईचे भरांत टामुसन या नांवाचा कोणी एन्सैन यास त्याचे हातांतील निशाण दे असें शत्रूंचे फौजेंत कोणी म्हटलें, तेव्हां त्यानें उत्तर केलेंकीं मी हें आपले जीवा बरोबर देईन, आणि असें म्हणून तो पडला. दुसरा वाल्श या नांवाचा एक एनसैन फार जखमा लागून पडल्यावर त्यानें निशाणाचा फडका फाडून तो आपले छातींत खोंचला, तो मेल्यानंतर तसाच सांपडला. सरविलियम बेर्सफोर्ड यावरही एके पोलिश स्वारानें हल्ला

केला, त्यास सरविलियम यानें घोड्यावरून खालीं ओढलें, तथापि तो त्यास मारावयास उद्युक्त झाला. त्यास शेवटीं एके स्वारानें मारिलें.

दुसरीं बाहेर देशांत वर्तमानें बहुत घडलीं, परंतु त्यांत हांशील गोष्ट इतकीकीं लार्ड वेलिंग्तन याची वर्तणुक मसलतीची व शहाणपणाची, आणि ब्रिटिश सरदार व त्यांचे स्नेही स्पानिश व पोर्तुगीस यांमध्यें एक मत होतें. म्हणून फ्रेंच यांच्यानें बंडाचा बंदोबस्त लागलाच करण्याची प्रतिज्ञा सिद्धीस गेली नाहीं, आणि जसजशी शत्रूंची कीर्ति कमी होत चालली, तसतसी स्पेन व पोर्तुगल एथें आपले पक्षाची उमेद वाढत चालली.

समुद्रामध्यें सन १८११ चे वर्षी जे विजय झाले, त्यांत लिसा बेटाजवळ फ्रेंच व इटालियन अरमाराचा मोड झाला, व बांडा आणि टर्नेट हीं बेटें आणि जावा बेटाची राजधानी बटेविया हीं हस्तगत झालीं, तें वर्तमान लिहितों.

वर लिहिलेलीं फ्रेंच वगैरे गलबतें लहान मोठीं मिळून अकरा होतीं, त्या सगळ्यांवर २७२ तोफा आणि २६५५ माणसें होतीं. त्यांशीं व ब्रिटिश राजाचीं

गलबतें चार, ज्यांवर तोफा १२४ व ८७७९ माणसें होतीं, त्यांशीं लढावयाचा प्रसंग आला. मार्च महिन्याचे १३वे तारिखेस लिसा बेटाचे उत्तरेकडे शत्रूंचें अरमार दृष्टीस पडलें, आणि पुढील गलबतांवर ब्रिटिश गलबतांनीं तोफा मारून सकाळीं लढाईस प्रारंभ झाला. ती लढाई मोठी होऊन संध्याकाळचे प्रहर दिवसास फ्रेंच यांचीं दोन गलबतें ४४ तोफांचीं व एक ३२ तोफांचें अशीं तीन ब्रिटिश यांचे हस्तगत झालीं. बाकीचीं वाट सांपडेल तिकडे गेलीं.

बांडा बेटावर आगस्ट महिन्याचे ८ वे तारिखेचे रात्रीस काळोखांत खलाशी, गलबतांवरचे शिपाई व क्यापटन कोल्स याचे हाताखालचे मद्रास एथील गोरे लोकांचे पळटणींतून सुमारें चाळीस, असे मिळून सुमारें दोनशें लोकांनीं हल्ला करून तें घेतलें.

तिसरें टेर्नेट बेट याचे किल्ले जरी मजबूद होते, आणि पहिले लढाईचे वेळेस जरी इंग्लिश यांशीं त्यानें स्मरण रहाण्याजोगा टिकाव धरिला होता, तथापि इंग्लिश यांची फौज थोडी असतांही तें एके दिवसांत माहे आगस्ट तारिख २९ ते दिवशीं

हस्तगत झालें.

ववथें जावा एथील राजधानी शहर बटेवि-या तें आगस्ट महिन्यांत लेफ्टेनंट जनरल सर साम्यु अल आर्कुस्युटी याचे हाताखालचे ब्रिटिश फौजेनें घेतलें, शत्रूंचे फार भयंकर किल्ले घेतले, व त्यांस बांटम आणि जोकभ्रा या राज्यांतून काढून दिलें. नंतर तें ब्रिटिश राज्याकडे चालूं लागलें.

अशीं सर्व देशांत राज्यें मिळत असतां ब्रिटिश राजाचें एक गलबत व अमेरिकन सरकारचें एक गलबत या दोघांमध्यें एक कळागत होऊन त्या दोन सरकारांमध्यें लढाई होण्याचें भय पडलें. त्या कळागतीचें कारण लिट्ल् बेलट गलबतावरील क्याप्टन बिंगम यानें असें लिहिलें आहे. मे महिन्याचे १६ वे तारिखेस दोन प्रहरांनंतर साडेतीन वाजतां, पूर्वीं एक परकी गलबत दिसलें होतें त्याचा बेत लढाई करण्याचा दिसला, कारणकीं मी खूण केली, तिचें त्यानें उत्तर दिलें नाहीं. साडेसाहा वाजतां तें गलबत आम्हाजवळ फार येऊं लागलें, असें पाहून मी विचार केला कीं गैर समजूत न व्हावी म्हणून आपण जवळ जाऊन निशाणें लावावीं, म्हणून आम्ही कोण आहों हें त्यांचे

दृष्टीस पडावें. म्हणून त्याजवळ जाऊन निशाणें लाविलीं. आणि कदाचित् अकस्मात् हल्ला करितील म्हणून तोफांत दोन दोन गोळे भरून लढाईचीही तयारी केली. तें गलबत हाक ऐकावयाइतकें जवळ आल्यावर मी, कोणचें गलबत, म्हणून विचारिलें. त्यानें माझेच शब्द पुनः म्हटले. मी फिरून हाक मारिली, आणि त्यानें फिरून माझ्या सारिखेंच विचारिलें, आणि तोफ मारिली. मी लागलीच उलटून मारिली. नंतर सुमारें पाऊण तासपर्यंत लढाई चालली, पुढें त्यानें तोफा मारावयाचें बंद केलें, आणि त्याचे गलबतामध्यें विस्तव पेटला असें दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्यानें मला विचारिलें कीं, हें गलबत कोणतें. तें मी सांगून त्यास तसेंच पुसलें. त्यानें उत्तर केलें कीं, "युनैटड् स्टेट्स् फ्रिगेट."

दुसरे दिवशीं तें गलबत पुनः जवळ येऊन, एके होडीवर त्यावरच्या एके सरदाराबरोबर कमोडोर राजर्स याचा निरोप आला कीं, गोष्ट फार वाईट झाली म्हणून मी दिलगीर आहें, आणि तुमचे लोक इतके थोडे आहेत असें जर मला कळलें असतें तर मी तोफ मारिली नसती. मी त्यास तोफ मारावयाचें पुढीं कारण कोणतें म्हणून पुसलें, तेव्हां त्यानें उत्तर केलें-

कीं तुम्ही अगोदर तोफ मारली, परंतु खचित गोष्ट अशी घडली नाहीं. त्यानें सांगितलेंकीं, तुम्हास जी मदत पाहिजे असेलती मी करीन, आणि मसलत सांगितली कीं तुम्ही एखादे युनेटेड् स्टेट्स एथील बंदरांत जावें, परंतु ही त्याची गोष्ट मी लागलीच कबूल केली नाहीं. क्षमा मागण्याचे त्याचे रीतीवरून माझा स्पष्ट निश्चय झालाकीं, जर एकादें ब्रिटिश फ्रिगेट त्याला भेटलें असतें, तर त्यानें खचित लढाई केली असती.

क्यापूटन बिंगम यानें अशे प्रकारचें त्या कलागतीचें वर्तमान लिहिलें आहे. आणि त्याविषयीं संशय नाहीं. परंतु कमोडोर राजर्स यानें म्हटलेंकीं लिट्ल् बेल्ट गलबतानें प्रथम तोफ मारिली, व तसा अमेरिकन निशाणाचा अपमान झाला, त्याचा सूड उगविणें मला भास झालें, आणि त्यानें आपले मनास येतील ते शायदी आणून हें पुरवून ही दिलें.

सन १८११ चे वर्षी दुसरी मोठी गोष्टही घडली कीं, ममेलूक लोक इजिप्त देशांत नाहीं असें झालें.

ते ममेलूकलोक इजिप्त देश आपला असें समजून तुर्कस्थानचे बादशाहाचा हुकूम जबर-

दस्तीवांचून मानीत नसत. जनरल फ्रेझर याचे हा-ताखालची ब्रिटिश फौज इजिप्त देशांत गेली, तेव्हां ते महमद अली बादशाह याशीं उघड लढाई करीत होते. परंतु ब्रिटिश फौज आल्याची बातमी ऐकून ममेलूक हे तसे भयंकर नव्हत, असें समजून महंमद अली यानें त्यांशीं तह केला, आणि त्या तहांत एक कलम लिहि-लें कीं त्यांचे सर्व फौजेनें येऊन कैरो शहराजवळ रहावें. हा करार त्यांतून बहुतांनीं मान्य करून ते कैरो शहरा-जवळ गीझे एथें नैल नदीचे पलीकडील काठावर शा-यमबे याचे हाताखालीं इजिप्त देशाचे वरचे बाजूस राहिले.

त्यावेळेस वाहाबी या नांवाचे लोक मका व मेदि-ना हीं शहरें घेऊन जलदीनें चढून येऊं लागले, त्यामुळें तुर्कस्थान याचे सरकारास फार भय वाटलें. डामास्क-स एथील बादशाह युसफ याच्यानें त्यांस हटविण्या-चें काम होईना, म्हणून आकर शहरचा बादशाह स-लिमान यास हुकूम आला कीं युसफ याचें डोकें हुजूर पाठवावें, व डामास्कस एथील बादशाहत आपण करा-वी; परंतु युसफ कैरो शहरास जाऊन महंमद अली बादशाहाचा आश्रय करून आपले शत्रूंपासून सुटला.

पुढें डामास्कस एथील बादशाहाच्यानेंही त्या धर्मबाह्य लोकांचा बंदोबस्त होईना असें पाहून महंमद अल्ली बादशाह यास त्याच्या बंदोबस्ताविषयीं हुकूम केला; आणि तें काम बजावल्यास आकर व डामास्कस या दोन ठिकाणच्या बादशाहती देण्याचें कबूल केलें, तें आकर एथील बादशाहास कळतांच त्यानें ममेलूक लोकांशीं मिळून महंमद अल्लीचा मुलगा मेका शहरावर फौज घेऊन जाईल तेव्हां बाकीचे लोकांवर हल्ला करून त्याचा सूड उगवावा असा बेत केला. परंतु सियामबे याचे चाकरानें आपले धन्याशीं दगाबाजी करून केरो एथील बे व वरील इजिप्त देशांतील बे आणि आकर एथील सलिमान यांचे कागदपत्राच्या सर्व नकला बादशाहास पाठविल्या. त्यांवरून तें सर्व वर्तमान महंमद अल्ली यास कळलें, तें त्यानें तुर्कस्थानचे सरकारास कळवून तेथून हुकूम आल्यावर बंड लागलेंच मोडण्याची मसलत केली.

महंमद अल्ली सुएझ एथून केरो शहरास आल्यावर त्यानें मेका शहरावर पाठविण्याचे पूर्वीं आपले मुलग्यास सेनापतीचा अधिकार मार्च माहिन्याचे १ले तारिखेस देणार, असें जाहीर करून त्या समारंभा-

चे मेजवानीस सर्व ममेलूक लोकांस आमंत्रण केलें. नंतर पुढें पायदळ, मध्यें घोड्यावर बसलेले ममेलूक लोक, मागें सियामबे व बादशाहाचे दोन मुलगे, आणि सर्वांचे मागें तुर्कस्थान याचे स्वार असा तो समारंभ कैरो शहरांतील लहान रस्त्यांतून किल्ल्यांत जावयास निघाला. नंतर पायदळ किल्ल्यांत पोंचलें, व ममेलूक लोक त्याचे आंतले व बाहेरचे तटांचे मध्यें, दोनही बाजूंस उंच भिंती व जुन्या इमारती अशा अरुंद वाटेनें चालत होते, इतक्यांत वाटेचे दोनही शेवटांकडील दरवाजे लाविले. बादशाहानें त्याक्षणापर्यंत आपला बेत कोणास सांगितला नव्हता; आणि जरी त्याचे दोन मुलगे ममेलूक लोकांत होते, तरी आपले पायदळास भिंतीवर चढून त्यांवर बंदुकांचा मार करण्याचा हुकूम केला.

तेव्हां ममेलूक लोकांची अवस्था फार कठीण झाली. ते अरुंद जागेंत कोंडले गेले त्यामुळें त्यांचें, तरवार मारण्याचें कसब व्यर्थ झालें, आपलेच लोकांची अडचण होऊं लागली, मेजवानीचे पोषाकांचें ओझें झालें, आणि बळकट फौजेचा दोनही बाजूंनीं हल्ला येऊन पडला. अशांत ते कांहीं पराक्रम करून स्वाधीन झा-

ले. नंतर आंतले बाजूचे दरवाजाची दिंडी उघडून त्यां-
तून एकएकास तुर्क यांनीं आंत आढून घेतलें आणि
किल्लयांत नेऊन प्रथम त्यांचीं वस्त्रें काढून घेऊन मग
त्यांचा शिरच्छेद केला. त्या आठशें लोकांतून एकही
वांचला नाहीं, आणि एके महिन्यांत दुसरे आठशें
ममेलूक यांस जवळचे शहरांत व खेडयांत धरून
ठार मारिलें. इजिप्त देशाचे वरील प्रांतांत बाकीचे बे
होते त्यां नीं आठशें ममेलूक मिळवून नैल नदीचे
कठीण प्रवाहांवर बहुत शिदी व आरब घेऊन रा-
हिले; परंतु बहुत शिपायांनीं जाऊन त्यांचा अगदीं
नाश केला. ते लोक सालादिन याचे दिवसांपासून ते-
व्हांपर्यंत जय पराजय मिळवून होते, ते शेवटीं असे
नाश पावले.

सन १८१२ चे प्रारंभीं राजा दुखण्यांतून बरा
होण्याविषयीं निराशा झाली, आणि राजपुत्राचे कारभा-
राविषयीं जे प्रतिबंध केले होते ते संपल्यावर लोकांस
चिंता उत्पन्न झाली कीं, तो प्रधानांत अगदीं फेरफार
करील परंतु त्यानें आपला भाऊ डयुक यार्क यास
एक पत्र पाठविलें. त्यांत लिहिलें कीं मला कोणाचे सू-
ड उगवावयाचे नाहींत, किंवा कांहीं अर्थ साधावयाचे

नाहीं न. इतकें खरें कीं आपण ल्हानपणीं त्यांबरोब-
र वाढलों त्यांनून कित्येक आपले कारभारांत असावे अशी इच्छा
त्यानें सूचविली, परंतु लार्ड ग्रे आणि ग्रान्विल यां
ची कित्येक कामगारांशीं मिळून कारभार करण्याची
इच्छा नाहीं, असें समजून त्यानें त्यांस तसेंच काईम ठे-
विलें.

पुढें मुख्य प्रधान पर्सिवल साहेब मे महिन्या-
चे ११ वे तारिखेस संध्याकाळीं ५ वाजतां कामन्स सभेचे
वाड्यांत जात असतां, बेलिंगम म्हणून दारांत कोणीएक बस-
ला होता, त्यानें एक पिस्तलाची गोळी मारली ती त्याचे
छातीचे डावे बाजूस लागली. नंतर तो पर्सिवल साहेब
कांहीं अस्पष्ट शब्द बोलत थोडीं पावलें जात असतां तों-
डघशीं पडला. त्या साहेबास लागलेंच सभेचे मुख्याचे
खोलींत नेलें, परंतु तेथें पोंचण्याचे पूर्वीं त्याचा प्राण
गेला. तें पाहून सर्वांचे मनांत अतिशय भीति उत्पन्न
झाली, आणि पुढें काय करावें तें सूचेना. अशा संधीस
तो मारेकरी कोणास नकळतां पळून गेला असता, परंतु
विचारपूर्वक त्यानें तेथें बसून तें क्रूर कर्म आपण के-
लें ही गोष्ट कबूल केली. त्याचे चौकशीचे शेवटीं, त्यास
काय बोलावयाचें असल्यास बोल म्हणून सांगितलें,

तेव्हां त्यानें उत्तर केलें कीं मी झालेली गोष्ट कबूल करितो, परंतु तें करण्याचें कारण सांगण्याची माझी इच्छा आहे. सरकारानें मजवर जुलूम झाला, त्याची दाद दिली नाहीं, मी कोण व कसा आहें, हें त्या मर्वांस सरकार वा सेक्रतारी व बेकेट साहेब, ज्यांशीं माझी बहुत वेळ गांठ पडली आहे, त्यांचे द्वारें ठाऊक आहे. रुशिया एथील कोणी एक गवर्नर जनरल यानें आर्कएंजल एथुन रेगा शहरास पत्र पाठविलें. त्यांत मजवर अगदीं खोटा आरोप लिहिला, व दाद मागितली ती मिळाली नाहीं. मी फार हतभाग्य आहें; (आणि हृदयावर हात ठेवून म्हणाला,) मी जें केलं तें योग्य केलें. अशी खातरी एथें पुरती आहे.

पंधरावे तारिखेस त्याची चोकशी झाली. तेव्हां बुद्धिभ्रंशाचें निमित्त त्याचे वकीलानें सांगितलें असतांही त्यानें कबूल केलें नाहीं. शेवटीं तो अपराधी ठरून त्यास १८ वे तारिखेस फांशी दिलें; तेव्हांही त्याचें चित्त अतिशय स्वस्थ आणि निर्विकार होतें.

रीजंट याचे निरोपावरून पर्सिवल साहेबाचे मुलांस ५०००० पोंड द्यावे, व बायकोस दर वर्षास २००० पोंड नेमणुक असें पार्लमेंट सभेनें ठरविलें.

व त्याचे बायकोचे मागें तिची नेमणूक पार्सिवल्स साहेबाचा कोणी वारिसदार असेल त्यास जन्मवर पोंचावी असा हुकूम केला.

पुढें लार्ड लिवर्पूल मुख्य प्रधान, लार्ड सिड्मोथ स्वराज्याचा सेक्रेतारी, अर्ल हारोबी, कौन्सिल याचा मुख्य आणि वान्सिटर्ट साहेब एक्स्चेकर याचा चान्सेलर अशा नेमणुकी झाल्या

यावर्षी नाटिंगमशैर आणि चेशैर व लांकाशैर एथील कापुसाचे कारखान्यांतील हलके लोकांनीं जमाव करून अनेकप्रकारचीं बंडें केलीं, व त्यांपासून लोकांचे मनांत भय पडलें; परंतु त्यांतून कित्येकांस धरून फांशीं दिल्यावर सर्वत्र निर्भय झालें.

बाहिरदेशांत लार्ड वेलिंग्टन यानें जान्युआरी महिन्याचे आटवे तारिखेस कुइडाड रोड्रिगो शहरास घेरा घातला; आणि विसावे तारिखेस सीमेवरचें तें मोठें शहर त्याचे हस्तगत झालें; त्याठिकाणीं रखवालदार सरदारांखेरीज १७०० लोक होते, आणि त्या विजयापासून १५३ तोफा व बहुत लढाऊ सामान मिळालें. हा विजय पाहून कृतज्ञतेनें स्पानियर्ड्ज यांनीं त्यांस ड्युक कुइडाड रोड्रिगो असा किताब दिला. नंतर शूर वेलिंग्टन त्या किल्ल्याचे तट नीट करून व तेथें

रखवालीकरितां एक स्पानिश सरदार ठेवून आपण तेथून निघून मार्च महिन्याचे १५वे तारिखेस ग्वाडियाना नदीचे दोनही बाजूंनीं बाडाओझ यास वेढा दिला. बहुतवेळ मोठमोठे तोफांचे भडमार झाल्यावर शेवटीं दोन बुरुजांतून वाटा केल्या. पुढें एप्रिल महिन्याचे ६वे तारिखेस रात्रीं एकदांच बहुत ठिकाणीं हल्ला केला, आणि प्रथम किल्ल्यावर चढाव झाला. परंतु शत्रूंनीं इतका टिकाव धरिला आणि खंदकापाठीमागून इतकीं विघ्नें केलीं, कीं शेवटीं हल्ला करणारांस मागें हटावें लागलें, परंतु किल्ला साध्य झाल्यामुळें शहर आपाप हस्तगत झालें, तेथें हल्ल्याचे प्रारंभीं पांच हजार लोक होते, परंतु त्यांतून हल्ल्याचे गडबडींत बाराशें मेले व जखमी झाले.

बाडाहोस एथील लोकांस मदत करण्यासाठीं मार्मो, कुइडाड रोद्रिगो एथें जाऊन त्यास वेढा घालून राहिला, आणि त्याच वेळीं सूलट सेविल शहराहून विला फ्रांका यापर्यंत इस्त्रे माडुरा प्रांतांत आला, परंतु बाडाहोझ शत्रूंचे स्वाधीन झालें ऐकून तो परत स्पेन देशाचे हद्दीवर गेला. सूलट परत गेला अशी वातमी येतांच आपले हाता-

खालची एकत्र मिळालेली फौज घेऊन वेलिंग्‌तन क्यास्तेल प्रांताकडे चालला, आणि जुलै महिन्याचे १२ वे तारिखेस अगुएडा नदी उतरून १० वे तारिखेस सालामांका याचे समोर आला. कित्येक लढाया झाल्या, त्यांत सर टामस ग्रेम याचें शौर्य प्रगट झाल्यावर उभयपक्षींच्या फौजा समोरासमोर येऊं लागल्या. नंतर बाविसावे तारिखेस दोन प्रहरांनंतर संधि चालली पाहून वेलिंग्‌तन यानें शत्रूंचे डावे बाजूनें व समोरून एकदांच दोन हल्ले केले, ते दोनही सिद्धीस गेले. शत्रूंनीं ही मोठ्या शौर्यानें टिकाव धरिला, परंतु रात्र होण्याचे संधीस ते पळूं लागले, व ते दिसत होते तंवपर्यंत इकडले लोक त्यांचे पाठीस लागले. दिवस उगवतांच पुनः त्यांचे पाठीस लागले. अशी सालामांका एथें लढाई होऊन अकरा तोफा, कित्येक सामानांचीं गाडीं व आठ निशाणें हस्तगत झालीं, आणि बंदिवान धरिले त्यांत एक जनरल तीन कर्नल, तीन लेफ्टेनंट कर्नल, एकशें तीस सरदार व सहा हजारांपासून सात हजारांपर्यंत शिपाई होते. मार्शल मार्मों ही फार जखमी झाला, आणि चार जनरल मेले.

या विजयापासून फ्रेंच यांनीं फार दिवस के-

द्रिझ शहरास वेढा दिला होता तो उठविला. आणि लार्ड वेलिंतन याचे वर्तणुकीची अशी कीर्ति झाली कीं, त्यास स्पानिश फौजेचा कमांडर इनचीफ म्हणजे सेनापति असा किताब दिला.

युरोप खंडांत असें वर्तमान असतां इंग्लंड व अमेरिका या दोन देशांमध्यें तंटा होता तो तह करून मिटविण्याकरितां बहुत बोलणें होऊन शेवटीं लढाई करावी असें ठरलें.

अमेरिकन फौजेनें क्यानडा प्रांत घेण्याचा उद्योग केला, परंतु सर्व प्रथमचे लढायांत त्यांचा पराजय झाला. आगस्ट महिन्यांत ब्रिटिश यांनीं डिट्रोआ किल्ला घेतला, व तेथील जनरल हल्ल आपले फौजेसुद्धां शत्रूंचे स्वाधीन होऊन कैद झाला.

जनरल हल्ल ज्याचे स्वाधीन झाला होता तो मेजर जनरल ब्रूक, आकटोबर महिन्याचे १३ वे तारिखेस क्विनूस टौन एथें नियागरा प्रांताचे सीमेवर लढाईत पडला, परंतु त्यानंतर ज्यावर ब्रिटिश फौजेचे सरदारपणाचें काम पडलें तो मेजर जनरल शीफ यानें शत्रूंचा अगदीं मोड केला, आणि जनरल वाड्स्वर्थ नऊशें लोकां-

सहित त्याचे स्वाधीन झाला.

परंतु समुद्रांत अमेरिकन यांचा अधिकजय झाला. त्यांनीं सप्तंबर महिन्यापासून डिसेंबर पावेतों तीन ब्रिटिश गलबतें धरिलीं. तथापि त्या ब्रिटिश गलबतांनीं इतकी लढाई केली कीं, त्यांतून दोन हस्तगत होतांच त्यांनीं लागलींच जाळलीं, व तिसरें अगदीं निरुपयोगी झालें होतें.

सन १८१२ मध्यें दुसरी मोठी लढाई युरोप खंडाचे उत्तरेस झाली. तिचें वर्तमान असें.

नेदर्लंड एथील स्वारींतून परत आल्यावर बोनापार्ट यानें रशिया देशाशीं एक मोठी लढाई करून तंटा नाहीं असा करण्याचे बेतानें स्वीडन राज्यांतील पोमिरेनिया प्रांतांत जाण्याची मसलत केली, आणि वीस हजार शिपाई देऊन जनरल फ्रयां यास तेथें पाठविलें, तो फेब्रुआरी महिन्यामध्यें त्या प्रांतांत गेला, आणि पुढले ऋतूचे प्रारंभीं फ्रेंच फौज रैन एथील कानू फेडरेशनचे याचे फौजेशीं मिळून पोलंड देशाकडे चालली. मे महिन्याचे ९ वे तारिखेस बोनापार्ट आपली बायको व प्रिन्स आफ नुफशाटेल यांस समागमें घेऊन

पारिस शहराहून १६ वे तारिखेस ड्रेसडन एथें आला. तेथें त्याची व आस्त्रिया एथील एंपरर व त्याची राणी यांची भेट झाली. त्या वेळेस रशियन एंपरर आलेकुझांडर विल्ना एथें आला होता, व पश्चिमेकडील पहिले फौजेचा मुख्य सरदार बार्कैडी टोली, हाही होता. जून महिन्याचे ११ वे तारिखेस डावूस्त यानें कानिंग्सबर्ग मुख्य ठिकाण करून तो तेथें राहिला, तेथें त्यास बोनापार्ट येऊन मिळाल्यावर तो विजय मिळवीत स्मोलेन्स्को एथें येऊन पोंचला. त्या शहरावर मोठे निकराची लढाई होऊन तें शहर फ्रेंच यांनीं घेतल्यावर रशियन लोक ती जागा फार करून जाळून मोस्को शहराजवळ गेले, आणि जातांनां वाटेनें बहुतकरून सर्व त्यांनीं जाळलें. सप्तेंबर महिन्याचे ७ वे तारिखेस त्यांवर बोरोडिनो डोंगरावर फ्रेंच यांनीं हल्ला केला, आणि मोठी लढाई होऊन रशियन यांचा मोड झाला. नंतर मोस्को शहराचे समारें तीन चतुर्थांश जाळून रशियन तेथून निघून गेल्यावर बोनापार्ट १४ वे तारिखेस त्यांत शिरला, तेव्हां त्याचे हुकुमावरून जाळणारे म्हणून तीनशें माण-

मांस धरून गोळ्यांनीं मारिलें. तथापि रशियन फौ-
ज त्या शहराचे जवळ तळ देऊन शत्रूंस कांहीं सामान
पोंचूंनये असें करीत होती, आणि आक्टोबर महि-
न्याचे १८ वे तारिखेस मूरा याचे टोळीवर हल्ला
करून तिचा कांहीं मोड केला.

थंडीचे दिवसांमध्यें मोस्को शहरांत रहाणें
फार अशक्य असें समजून फ्रेंच तें सोडून निघाले.
नंतर २२वे तारिखेस रशियन त्यांत पुनः शिरले.
पुढें पळण्यामध्यें फ्रेंच यांची फार विपत्ति झाली.
बोनापार्ट यानें कालुगा याचे वाटेनें जाण्याचा बेत
केला होता, परंतु रशियन जनरल कुटुसोफ
यानें बंदोबस्त केला होता, त्यामुळें ती वाट सोडणें
भाग झालें.

नवेंबर महिन्याचे ९ वे तारिखेस स्मोलेन्
स्को एथें त्यानें मुख्य तळ दिला, परंतु १३ वे तारिखेस तेथी-
ल तटबंदी उडवून टाकण्याचें काम मार्शल नेय याज-
कडे देऊन तेथून निघाला. १६ वे व १७ वे तारिखे-
स डावुस्त आणि ने हे दोघेही सरदार नीपर न-
दीचे कांठीं क्रसूना याजवळ पराभव पावले. बो-
नापार्ट ; ब्रिसिनो नदी उतरून विल्ना याकडे चा-

लला, आणि डिसेंबर महिन्याचे ५वे तारिखेस वि-पत्तींत पडलेली आपली फौज सोडून व फौजेचा सरदारपणा मूरा यास देऊन गुप्त वेषानें पारिस शहरास चालला. त्या स्वारींत फ्रेंच यांस राशियन यांनीं बहुत दुःख दिलें, व हवा फार थंड यामुळें तीस हजारांवर घोडे मेले असें बोनापार्ट यानें कबूल केलें, आणि साहाशें स्वार आपले रखवालीस करावयाकरितां ज्या सरदारांचे घोडे जीवंत होते असे सरदार त्यास जमवावे लागले, आणि त्या टोळींत जनरल यांस क्यापूतन यांचें, व कर्नल यांस ल्हान सरदारांचें काम चालविणें जरूर पडलें.

बोनापार्ट फ्रान्स देशांत नसतां आकूटोबर महिन्याचे २३वे तारिखेस पूर्वींचे कामावरून दूर झालेले तिघे सरदार मालेट, लिहोरी आणि गिलाड यांनीं तो मेला अशी खोटी बातमी उठवून सर्व शिपाई व कामगार यांस आपले हुकुमाखालीं वागण्याचे हुकूम केले. मुख्य प्रधान वगैरे जे कोणी ऐकेनात त्यांस कैद केलें, आणि जनरल हूलिं पारिस एथील कमांडांट*

---

* शहरचा बंदोवस्त करणारा सरदार.

यास गोळी मारिली; परंतु शेवटीं ते धरिले गेले, आणि त्यांची लबाडी असें कळून शिपायांनीं आपलीं शस्त्रें ठेविलीं; आणि ते सुमारें वीस लहान मोठे सरदार, बतीन पूर्वीचे जनरल यांस कैद करून त्यांची चौकशी करून ते तीन जनरल व दुसरे सुमारें अका यांस फांशीं दिलें, व बाकीच्यांस सोडिलें.

फ्रेंच यांची रशिया देशांत विपत्ति झाली ती मुळें जनरल ड्यार्क याचे हाताखालची प्रशियन फौज त्याचा पक्ष सोडून कौंट विट्गेन्स्टेन् यास मिळाली; व त्या मिलाफापासून शेवटीं प्रुशिया एथील राजा व रशियन एंपरर या दोघांमध्यें तह झाला.

तारिख १४ माहे जान्युआरी सन १८१३ ते दिवशीं राजपुत्र रीजंट यास त्याची बायको वेल्स एथील प्रिन्सेस इनें पत्र लिहिलें कीं. माझे मुलीशीं माझे व्यवहारास प्रतिबंध केला यामुळें माझे अबरूस बट्टा लागला. या पत्राचें उत्तर आलें नाहीं असें पाहून तिनें तें वर्तमानपत्रांत छापून प्रसिद्ध केलें; कारणकीं तसें न केल्यास आपण तो आरोप कबूल केला असें लोकांस वाटेल, असें तिचे मनांत आलें

पुढें त्या गोष्टीचा विचार राजपुत्रानें प्रिवि कौन्सिल यांतील कित्येक लोकांस सांगितला; आणि त्यांनीं ही कांहीं दिवसपर्यंत प्रतिबंध असावा ही गोष्ट बरी दिसते असें सांगितल्यावर, त्याचे बायकोनें त्यागोष्टीविषयीं स्पीकर याचे द्वारें कामन्स सभेंत फिर्याद केली. सभेनें ती गोष्ट फार नाजूक जाणून तींत मन घातलें नाहीं, परंतु प्रिन्सेस इचेकडे कांहीं अपराध नाहीं अशीं बोलणीं मात्र उघड झालीं. त्यावरून लंडन शहरांतील आल्डरमान, मेयर इत्यादि लोकांनीं केन् सिंग्टन पालेस एथें तिला स्तुतिपत्र दिलें, व सर्व लोक तिचा पक्ष खरा असें म्हणूं लागले.

रशियन फौज श्रमापासून हुशार झाल्यावर प्रुशियन फौजेशीं मिळून चांगले ठिकाणीं तळ देऊन राहिली. तिचे मदतीस बर्नाडोट यानें ही स्वीड लोकांची मोठी फौज द्यावयाचें कबूल केलें होतें. इकडे बोनापार्ट यानेंही तयारी करून आपली बायको लुइझा इला राज्याचा कारभार सांगून व आपले मागें रूम शहराचे राजानें राज्य करावें असें ठरवून तो एप्रिल महिन्याचे १५ वे तारिखेस पारिस

तून आपले फौजेस मिळावयास गेला. कित्येक लढायांमध्यें जमलेले फौजेचा जय झाला, परंतु बोनापार्ट याची फौज फार त्यामुळें त्यांस मागें हटावें लागलें. लुनिन्बर्ग एथें एप्रिल महिन्याचे दुसरे तारिखेस लढाई झाली, तींत फ्रेंच यांचा अगदीं मोड झाला, त्यांचा एकही माणूस सुटला नाहीं, तीन हजारांस कैद केलें, व तीन निशाणें आणि बारा तोफा घेतल्या. त्याच दिवशीं प्रुशियन जनरल वानबार्स्तेल यांस मागूडीबर्ग एथें पाठविलें होतें तेथें त्याचा पराजय झाला, परंतु त्यास जनरल विट्गेन्स्तैन हा येऊन मिळाल्यावर फ्रेंच यांचे दोन हजार लोक मेले व जखमी झाले, आणि सुमारें एक हजार कैद करून त्यांचा मोड झाला.

मे महिन्याचे दुसरे तारिखेस लुट्झिन् एथें एक लढाई झाली. तींत फ्रेंच यांकडे स्वतः बोनापार्ट आणि दुसरे फौजेचा जनरल विंझिंजिरोड होता. त्या लढाईंत विसांपासून तीस हजार लोक पडले, व विजय आपणाकडचा झाला असें उभयपक्षीं मानिलें. पुढें कित्येक लढाया झाल्या, त्या सर्वांत मिळून उभयपक्षाचे सांगण्याप्रमाणें चाळी-

स हजार लोकांत कमी पडले नाहींत. जून महिन्याचे १ ले तारिखेस आस्ट्रिया एथील एंपरर याचे सांगण्यावरून लढाई बंद झाली, आणि ४ थे तारिखेस लढाई बंद होण्याचा करार होऊन तो जुलै महिन्याचे २० वे तारिखेपर्यंत रहावा असें केलें. तो पुढें आगस्ट महिन्याचे मध्यापर्यंत चालावा असें केलें, परंतु बोनापार्ट यास अभिमान व अविचार फार, त्यामुळें तहाची कोणती मसलत चालत नसे; आणि शेवटीं त्याचे सासऱ्यानेंही आपली फौज त्याचे शत्रूंचे फौजेस मिळविली.

आगस्ट महिन्याचे १७ वे तारिखेस पुनः लढाया चालू झाल्या, आणि बोनापार्ट बोहिमिया देशाचे राजधानीवर लागलाच हल्ला करण्याच्या बेतांत होता, परंतु ब्रेसला एथून रशियन व प्रशियन फौजेनें सिलिशिया एथील आपले लोकांवर हल्ला केला, असें ऐकून त्यानें तेथें जाऊन २१ वे तारिखेस तेथून शत्रूंस बाहेर काढून दिलें. हें झाल्यावर लागलीच त्यास बातमी आलीकीं, शत्रू आपणास एल्ब नदी वरून काढून देण्याकरितां ड्रेसडन शहरावर हल्ला करणार आहेत हें त्यास कळलें ते-

व्हां तो ड्रेस्डन शहराहून १२० मैल अंतरावर असतांही तो मोठी फौज घेऊन चार दिवसांत येऊन तेथें पोंचला. पुढें २६ वे तारिखेस मोठे निकराची लढाई झाली, परंतु शेवटीं फौजांचे जमावास पळून जावें लागलें, आणि मोरो म्हणून कोणी एक युरोप खंडास जुलुमापासून सोडवावया करितां आला होता, त्यास एक गोळा लागून तो मेला.

सप्टेंबर महिन्यांत बोनापार्ट यानें फौजेचे जमावावर कित्येक हल्ले केले, परंतु त्याचा आतां विजय होईना असें झालें. ड्रेस्डन एथील लढाईनंतर जनरल वांडाम यास धरून कैद केलें. ने आणि उडिनो यांचा स्वीडन एथील राजानें मोड केला, आणि पुढें काय करावें हें बोनापार्ट यास सुचेना, कारणकीं तो बोहिमिया एथील मोठ्या फौजेशीं लढाई करीत असतां सिलिशिया एथील फौज ड्रेस्डन शहरावर चढून गेली, आणि तो त्या सिलिशियन फौजेवर येतांच मोठी फौज परत आली.

शेवटीं फौजांचा जमाव वाढून आपले लश्कराचे पिछाडीवर हल्ला करितो, आणि आपला पुरावा

बंद झाला असें पाहून बोनापार्ट आक्टोबर महिन्याचे ७वे तारिखेस ड्रेस्डन एथून निघून लैप्सिक एथें चालला. त्यानें शहरांत रखवाली लोक ठेविले, व साक्सनी एथील राजा त्यास सोडून जमावांत मिळाला, व तीनही फौजा बोनापार्ट यावर चालत्या झाल्या.

त्या महिन्याचे १६वे तारिखेस मार्शलने याची ब्लुकर याशीं गांठ पडून त्याचा मोड झाला, त्याच दिवशीं लैप्सिक याजवळ मोठे फौजेचे मध्यावर बोनापार्ट यानें जबरदस्त हल्ला केला, परंतु त्याचा जय झाला नाहीं. नंतर त्या तीनही फौजांचा परस्पर करार ठरून १८ वे तारिखेस एक मोठी लढाई झाली; तींत बोनापार्ट याचा बहुत नाश झाला, आणि शत्रु शहरांत शिरण्याचे पूर्वी दोन तास तो मोठ्या संकटानें कैद करण्याचें चुकवून निघून गेला. मग फौजेचा जमाव मोठ्या समारंभानें शहरांत गेला; साक्सनी एथील दरबारास कैद केलें; आणि चार लाख फौज लढाईच्या प्रारंभीं होती, तींतून नब्बद हजार रैन नदी उतरून संरक्षितपणें परत गेली, तेव्हां जर्मनी एथील लहान राज्यें मोठे जमावास

मिळूं लागली, रैन एथील कनूफेडरेशन अगदीं मोडून गेलें, पूर्वींची रीति बंद झाली, व ज्यां किल्ल्यांवर फ्रेंच फौज रखवालीस होती ते एका मागून एक स्वाधीन झाले.

फ्रेंच फौज तेथें नसतां हालंड देशांतील राज्यांत लोकांनीं फेरफार केला. फ्रेंच याचे ताबेदार आपण त्यांत आपली फार अपकीर्ति व व्यापाराची खराबी आहे, असें समजून द्वेषानें फेब्रुआरी महिन्याचे सुमारें एक बंड झालें होतें, परंतु त्या बंडांतील लोकांचें शासन झालें, त्यामुळें तें प्रारंभींच मोडलें. शेवटीं फौजांचा जमाव हालंड देशाचे सीमेजवळ येऊं लागला, तेव्हां आमस्तर्डम शहरचे लोक जमून "आरेंजबोवन" असें म्हणत, आरेंज निशाणें घेऊन त्या कीर्तिवंत कुटुंबाचा राज्याधिकार प्रसिद्ध केला, लोकांनीं द्वेषानें फ्रेंच यांच्या जकातीच्या चौक्या, व त्यांचीं तीन गलबतें जाळलीं, व एक कामगारास ठार मारिलें. याप्रमाणेंच पुढें हालंड देशांतील सर्व मुख्य शहरांनीं केलें, व नवेंबर महिन्याचे २१ वे तारिखेस प्रिन्स आफ आरेंज यास आपणास मदतीस बोलावयाकरितां लंडन शह-

रांत वकील आले. ब्रिटिश राजाचे प्रधानांनीही त्यांस जितकी मदत होईल तितकी करण्याची मसलत ठरविली. पुढें त्या महिन्याचे ३० वे तारिखेस प्रिन्स आफ आरेंज, स्किवलिंग एथें जाऊन तेथून पुढें हेग शहरास गेला, तेथें त्यानें लोकांचे प्रार्थनेवरून पूर्वीचा सुटाट् होलडुर किताब सोडून नेदर्लंड एथील राजा असा किताब धरून राज्यकारभार चालवावयास आरंभ केला.

एप्रिल महिन्याचे ११वे तारिखेस डान फर्नांडो मिलर्स याचे हाताखालचे स्पानिश फौजेचे टोळीवर रूषे यानें हल्ला करून तीस हटवून विलेना एथील किल्ला घेतला, त्यावर रूमारें दोन हजार लोक रखवाळी होते. दुसरे दिवशीं फ्रेंच यांनीं जनरल मरे याचे हाताखालचे फौजांचे जमावावर हल्ला केला, परंतु तो रात्र होईतोंपर्यंत दर पाऊल राखीत राखीत शेवटीं मागें फिरला. १३वे तारिखेस फ्रेंच यांचा मोड होऊन ते विलेना यास व तेथून फुएंटला हिगेरा एथें गेले. नंतर आलिक्यांट एथें कांहीं वेळपर्यंत निरुद्योगी राहून सरजान मरे यानें आपले लोक एक स्पानिश टोळी व तोफखाना गलबतांवर चढवून ४थे

तारिखेस तेरा हजार पायदळ व कांहीं स्वारांसहित तो टारानोगा याचे शेजारीं पोंचला. ७वे तारिखेस एक मोठें मजबूद ठिकाण फोर्टसान फिलिप, लफ्टेनंट कर्नल प्रिवोस्त यांचे हातारवालचे एके टोळीने हस्तगत झालें, परंतु १२वे तारिखेस रूष आपणावर येतो अशी बातमी ऐकून सरजान मरे मोठ्या त्वरेनें आपल्या तोफाही नघेतां वेढा उठवून निघून गेला.

जून महिन्याचे २रे तारिखेस कर्नेल पांट याशीं व शत्रूंचे पिछाडीशीं स्वारांची लढाई झाली. तेव्हां लार्ड वेलिंगृतन डुरो नदीचे कांठावर टोर्स एथें होता. त्यानें दुसरे दिवशीं जनरल हिल याचे हातारवालची आपले लश्कराची उजवी बाजू डुरो नदीचे पलीकडे उतरविली, आणि जनरल गेरने याचे हातारवालची ग्यालिशियन फौज आपले डावे बाजूचें लश्कर जनरल ग्रेम याचे हातारवाली होतें, त्यास मिळविली. फ्रेंच यांचें पार्तुगल एथील व उत्तरेकडील जमलेलें लश्कर यास मार्शल जुर्डो याचे हातारवालची मध्यदेशची फौज मिळून इब्रो नदीकडे चालले; परंतु जनरल ग्रेम ती उतरून त्याची बाजू सांपडे अशो ठिकाणीं तळ देऊन राहिला. १८

वे तारिखेस एके फ्रेंच टोळीनें ओस्मा एथें जनरल ग्रेम यावर व दुसरीनें सेंटमिलन एथें बारन डाल्टन यावर हल्ला केला, परंतु दोनही टोळ्यांचा मोड झाला.

१९वे तारिखेस फ्रेंच यांची पिछाडी विटोरिया एथें मागें हटविली, आणि २१वे तारिखेस एक मोठी लढाई झाली. तीमध्यें जोझफ बोनापार्ट व मार्शल जुर्डा हे असतांही त्यांचा अगदीं मोड होऊन त्यांस आपल्या सर्व तोफा, दाणा, बुणगें व गुरें हें सर्व टाकून पळून जावें लागलें. एकशें एकावन्न तोफा, व चारशें पेक्षा सामानाचीं गाडीं लढाईंत घेतलीं; आणि मार्शल जुर्डा याचा अधिकाराचा सोटा सांपडला. फौजांचे जमावांतून सातशें मेले, आणि चार हजार जखमी झाले; परंतु फ्रेंच यांचे यापेक्षां अधिक पडले.

त्याच महिन्याचे २३वे तारिखेस जनरल ग्रेम व लुगां यांस शत्रूंस धरावयाकरितां पाठविलें. त्यांनीं २५वे तारिखेस टोलोसा शहरानें बहुत टिकाव धरिला असतांही तें घेतलें. २६वे तारिखेस सर रौलंड हिल यानें पांपिलुना एथें तळ दिला,

आणि जुलै महिन्याचे १२ वे तारिखेस जनरल ग्रेम यानें सेंट सिबास्तियन यावर हल्ला केला. या दुसरे ठिकाणचें ठाणें तटसहित त्यानें १७ वे तारिखेस घेतलें, आणि २५ वे तारिखेस किल्ल्यावर हल्ला केला. परंतु तट जेथें पाडिला होता, त्या ठिकाणीं तोफांचा भडिमार इतका होताकीं, शेवटीं एक हजार दोनशें सत्तर लोक मरून ब्रिटिश फौज मागें हटली.

जुलै महिन्याचे पहिले तारिखेस मार्शल सुल्ट यास स्पेन देशांतून बाहेर काढलेले फौजेचे सरदारपणावर जर्मनी एथून पाठविलें. आणि २४ वे तारिखेस तो आपली फौज पिरिनीज पाहाडांतून घेऊन चालला होता. दुसरे दिवशीं दोनही फौजांची गांठ पडून आगस्ट महिन्याचे दुसरे तारिखेपर्यंत मोठें युद्ध झालें, आणि स्पेन देशाच्या त्या भागांतून पुनः शत्रू निघाले.

आगस्ट महिन्याचे ३१ वे तारिखेस सरटामस ग्रेम याचे हाताखालचे ब्रिटिश व पोर्तुगीझ यांचे एके टोळीनें सेंट सिबास्तियान यावर हल्ला केला, आणि आंतून तोफांचा मार चालला असतां, आणि वर चढावयास वाट नसतांही बहुत उपाय करून

सुमारें तीन तासांचे आंत तें घेतलें, आणि पुढें सप्तें-बर महिन्याचे १८ वे तारिखेस किल्लाही शत्रूंनीं स्वाधीन केला. तेव्हां सुमारें १८०० लोक रखवालदार होते ते कैद झाले, व लढाईचें सामान वगैरे सर्व घेतलें.

लार्ड वेलिंग्तन यानें आकटोबर महिन्याचे ७ वे तारिखेस फ्रान्स देशांत लढाई केली, आणि नावार प्रांताची राजधानी पांपिलुना एथील किल्ला हस्तगत झाल्यामुळें स्पेन देशाचे त्यामुलुखांतून शत्रूंचा अंमल नाहीं असा झाला.

सन १८१४ माहे जान्युआरी तारीख २५ ते दिवशीं राज्यांत चहूंकडून शत्रु शिरूं लागले होते, त्यांचा मोड करण्याकरितां बोनापार्ट आपले फौजेचा सरदारपणा करण्यासाठीं पारिस शहरांतून निघाला. त्याचे पूर्वी १० वे तारिखेस बर्थियर निघाला होता. त्यानें २४ वे तारिखेस राज्याचा कारभार दुसऱ्यानें आपले बायकोचे स्वाधीन केला, आणि तिनें मोठे माठे मानकरी व प्रधान यांचे समक्ष शपथ घेतली.

यानंतर बहुत लढाया झाल्या, परंतु हा ग्रंथ संक्षिप्त म्हणून त्या सर्वांचें सविस्तर वर्तमान लिहिता येत नाहीं. सारांश हाकीं लढायांमध्यें उभयप-

क्षींच्या फौजा मोठमोठे पराक्रम करीत, आणि दोनही पक्षांचे जय होत असत. पुढें बोनापार्ट लढाई करण्यासाठीं बाहेर गेला असतां बुर्बो याचें निशाण लोकांनीं फ्रान्स देशांत लावलें. मार्च महिन्याचे १२ वे तारिखेस सरविलियम बेर्स्फोर्ड आपले फौजेंसहित मोठेपणा, पैका, व लोकांची वस्ती यांमध्यें पारिस शहराचे खालचे शहर बोर्डो एथें गेला. मेयर, कामगार व मुख्य लोक, कित्येक गाडयांत बसून व कित्येक पायीं चालणारे असे बरोबर घेऊन त्यास सामोरा गेला. त्याचे शरीरावर बोनापार्ट याचे राज्यांचीं चिन्हें घातलीं होतीं, तीं त्यानें मार्शल बर्स्फोर्ड याजवळ येतांच पायांखालीं तुडविलीं. या वर्तणुकीची अतिशय प्रशंसा झाली, आणि मार्शाल यास लोकांनीं मोठ्या समारंभानें शहरांत नेलें. त्यांत चवऱ्यायशीं तोफा व गुप्त शस्त्रांच्या शंभर पेट्या सांपडल्या.

फौजांचे जमावा बरोबर बहुत लाहान लढाया झाल्यावर मार्शल मार्टियर आणि मार्मो, हे फ्रेंच राजधानींत हटून गेले. तेथें शत्रु येऊन पोंचण्याचें कांहीं दिवसांपासून भय पडलें होतें. जनराल

जिराई याचे फौजेची एक टोळी जनराल कोंपां याचे हाताखालीं सुमारें आठ हजार सरकार चाकर शिपाई व तीस हजार नाशनल ग्यार्ड्स, शहरचा कमांडांट झ्युली याचेहाताखालींरखवालीइतकेलोक होते. इतकी फौज घेऊन जोझप बोनापार्ट (एंपरर याचा भाऊ) यानें बेलूविल याचे डोंगरावर तळ दिला. त्या प्रसंगीं फौजांचे जमावाचा पूर्ण विजय झाला; बेलूविल डोंगर प्रुशियन फौजेनें मोठे शूरपणानें साध्य केला, पांटिं खेडें बंदुकींचा हल्ला करून घेतलें, आणि शूर बुकर यानें मार्मो यावर हल्ला सुरू केला. इतक्यांत मार्शल मार्मो यानें तहाचें निशाण देऊन निरोप पाठविला कीं, पूर्वीं तुम्ही तहाचें निशाण पाठविलें होतें, तेव्हांचें काय बोलणें असेल तें ऐकावयास मी आतां सिद्ध आहें. त्यानें पारिस शहरचे बाहेरचे सर्व तळ उठवावयाचे करारानें लढाई चार तासपर्यंत बंद असावी, असें सांगून पाठविलें. तें त्याचें म्हणणें कबूल केलें, व पुढें लवकरच पारिस शहरही जमलेले राजांचे स्वाधीन झालें. नंतर रुशिया एथील एंपरर, प्रुशिया एथील राजा, हे सर्व आपले मोठमोठे सरदार व फौज बरोब-

र घेऊन दोन प्रहरांचे सुमारें पारिस शहरांत शि-रले, आणि तेथें तव दिला. त्यावेळेस सर्व लोकांनी संतोषानें बहुतच उत्साह केला, तो ज्यांनीं पाहिला असेल त्यांच्या मात्र चांगला मनांत येईल.

नंतर त्या एकमत झालेल्या राजांनीं जाहीर केलें कीं, यानंतर बोनापार्ट व त्याचे कुटंबांतील कोणी पुरुष, यांचा आमचा कांहीं संबंध नाहीं, व फ्रान्स एथील लोक जशी राज्यरीति कबूल करितील तशी आम्ही स्थापूं. या जाहिरातीनंतर लोकांची सभा होऊन पुढें चांगला बंदोबस्त होईतंवपर्यंत कारभार पाह्राणारे नेमून त्यांत बेनिवेंटो याचा प्रिन्सटालिरां यास मुख्य केलें. तेथें असें ठरलें कीं, बोनापार्ट व त्याचें कुटुंब यास राज्याविषयीं कांहीं अधिकार नाहीं म्हणून पूर्वीं लोकांनीं व शिपायांनीं ज्या शपथा घेतल्या आहेत त्या सुटल्या. पुढें राजा कोण करावा, याविषयीं बहुत विचार होऊन शेवटीं बुर्बो वंशांतील कोणी स्थापावा असें ठरलें.

हें वर्तमान एंपरर आलिकझांडर यास समजतांच, त्यानें एक मत झालेले राजांचें नांवें ड्युक विसेंझा याचे हस्तें बोनापार्ट यास निरोप सांगून पाठविला कीं, आपले मर्जीस येईल ती जागा सांगून तेथें आ-

पले कुटुंबासहवर्तमान जाऊन राहावें. एप्रिल महि-
न्याचे १ले तारिखेस बोनापार्ट यानें फोंटेंब्लो
एथील फौज आपलीच असें समजून तिची हजि-
री घेतली, आणि मार्शाल व जनरोल त्यास ऐ-
कावया जोगें मोठ्यांनी बोलत असत, तथापि तो ति-
कडे लक्ष्यच देईना. ती फौजेची हजीरी संपल्यावर मा-
र्शलने यानें वाड्यांत जाऊन, पारिस शहरांत मोठा फे-
रफार झाला तो कळला काय ? असें त्यास विचारिलें.
त्यास तें सर्व गाऊक असतां मला कांहीं कळलें नाहीं,
असें त्यानें स्वस्थ चित्तानें उत्तर केलें. नंतर मार्शलने
यानें त्यास पारिस शहरचीं छापलेलीं वर्तमानपत्रें दि-
लीं, तीं त्यानें मोठें लक्ष्य दिल्यासारिखें करून वाचलीं;
आणि कांहीं विचार करून आपण राज्य सोडून आप-
ले मुलास दिलें असा कागद सही करून पारिस एथील
कारभाऱ्यांस पाठविला. तो त्यांनीं मोठ्या तिरस्कारानें अ-
मान्य केला, म्हणून त्यानें एप्रिल महिन्याचे ६वे तारि-
खेस आपण व आपले वारिसदार यांस फ्रान्स व इ-
टली या दोनही देशांचे राज्यांविषयीं संबंध नाहीं असें
कागदावर सही केली. नंतर त्यास चांगली नेमणुक
करून देऊन एल्बा याठिकाणीं त्यानें राहावें असें

ठरविलें. त्याचे बायकोस एक मोठें राज्य दिलें, व तिचे मागें तिचा मुलगा रोम एथील राजा, त्यानें प्रिन्स आफ पार्मा या किताबानें त्याचा उपभोग घ्यावा असें ठरविलें.

असा बोनापार्ट याचा मोड झाला, म्हणून फार संतोष पावून लोकांनीं तीन रात्रीपर्यंत दिव्यांची शोभा केली, तशी पूर्वीं कधीं झाली नव्हती.

पूर्वीं एक फ्रेंच राजा कैद करून लंडुन शहरास आणिला होता, परंतु फ्रेंच राजास शत्रूंपासून आश्रय देऊन त्याचें राज्य सोडवून त्यास पुनः स्वदेशीं पाठविण्याचा शुभ दिवस एप्रिल महिन्याचे २० वे तारिखेस आला. नंतर २३ वे तारिखेस तो फ्रेंच राजा लंडुन शहरांतून निघून मोठ्या समारंभानें वाट चालून मे महिन्याचे ३ रे तारिखेस पारिस शहरास गेला. तो दिवस स्वच्छ आणि निरभ्र होता, आणि त्यादिवशीं लोकांस बहुत संतोष झाला. रात्रीं लोकांनीं दिव्यांची मोठी शोभा करून लुईस १६ वा याचे पूतळाजवळ दारूकामें लाविलीं.

जून महिन्याचे ६ वे तारिखेस रुशिया एथील एंपरर, प्रुशिया देशाचा राजा, जनरल बुक-

र ड्यार्क व दुसरे कित्येक मोठमोठे सरदार डोवर बंदरास उतरून दुसरे दिवशीं लंडन शहरास आले. तेथें नुकताच लुइस राजाचा जसा सत्कार झाला होता, तसाच त्यांचाही झाला. राजपुत्र रीजंट यानें त्यांस वारंवार मोठमोठ्या मेजवान्या केल्या. त्यावरून इंग्लंड देशाची समृद्धि त्यांचे लक्ष्यांत आली, आणि त्यांनीं सर्व युरोप जुलुमापासून मुक्त करण्यासाठीं बहुत मेहनत केली, म्हणून लोकांचा त्यांविषयीं आदर ही प्रगट झाला.

ग्याझेट वर्तमानपत्राचा अधिक एक कागद जून महिन्याचे २रे तारिखेस छापून जाहीर केलें कीं, गेले रात्रीस फ्रांटा साहेब बाहेर देशाचे कारभाराचे वाड्यांत ब्रिटिश व फ्रेंच या दोघांमध्यें शेवटचा कायम तहनामा तयार करून घेऊन आला आहे. त्या महिन्याचे २०वे तारिखेस तह झाला असें प्राचीन चालीप्रमाणें जाहीर केलें.

असा विजय होऊन फार दिवसांची व मोठी लढाई संपली, म्हणून जुलै महिन्याचे ७वे तारिखेस राजपुत्र रीजंट याचे सखे व चुलत भाऊ, पार्लमेंट सभेंतील गृहस्थ, मोठमोठे कामगार, न्यायाधीश, व दुसरे लोक, या सर्वांनीं सेंटपाल याचे देवळांत मो-

ठ्या समारंभानें जाऊन ईश्वराचा स्तव केला.

आगस्ट महिन्याची १ली तारीक सोमवार ते दिवशीं इंग्लंड एथील तक्तावर ब्रनूस्विक एथील कुटुंबाचा मूळ पुरुष बसला; तो, व नैल नदींत जय झाला तो दिवस म्हणून लोकांनीं उत्साह करावा असें ठरवून पार्क एथें लोकांचा मोठा जमाव झाला, आणि रात्री सर्पेंटैन नदीवरील लढाईचीं चित्रें लाविलीं, आणि फार दारूकाम जाळलें.

सन १८१४ चे शेवटीं ग्रेटब्रिटन व अमेरिका एथील युनैटेडसटेट्स या दोघांमध्यें लढाई चालली होती ती संपली, आणि डिसेंबर महिन्याचे २४वे तारिखेस घेंट एथें तहाचे मूळ कलमांवर कमिशनर यांनीं सह्या केल्या, व पुढें थोडे दिवशीं प्रिन्स रीजंट यानें तीं काईम केली

तेव्हां लोकांस असें वाटलें कीं यापुढें युरोप एथें फार दिवसपर्यंत स्वस्थता राहील, आणि व्यापार व कळा कौशल्यें ही वाढून सर्व सुखी आणि तृप्त होतील; परंतु बोनापार्ट याचे बुद्धीस विश्रांति नव्हती, म्हणून त्यानें पुनः आपलें राज्य घेण्याची मसलत केली, व त्याचे स्नेही फ्रेंच दरबारांतही फार होते म्हणून त्यांनींही मद-

त करून बंड उत्पन्न केलें. आणि लढाईचा प्रसंग आणिला.

कर्नल क्यांपबेल म्हणून ब्रिटिश कमिशनर एल्बा एथें होता, तो फ्लोरेन्स यास गेल्यावर मागें बोनापार्ट फेब्रुआरी महिन्याचे २६ वे तारिखेस एके गलबतावर बसून गेला, व त्याचे मागून पोल, कार्सिकन, नेपोलिटन, व एल्बा एथील लोक सगळे मिळून अकराशें चार लहान गलबतांवरून गेले. मार्च महिन्याचे १ले तारिखेस ते लोक जुआन एथील समुद्रांत कान्स एथें उतरले, आणि त्याच संध्याकाळीं तीन हजार शिपायांचें जेवण तयार करण्याचा हुकुम मेयर यास आला. दुसऱ्या तारिखेस बोनापार्ट तेथून निघून तीन दिवसांनीं ग्रिनोबल शहरास गेला. त्या शहरांत रखवालदार व लढाऊ पल्टनें होतीं, व तेथें जनरल मार्चांड सरदार होता, आपला पक्ष शिपायांस आहे असें समजून बोनापार्ट आपली छाती उघडी टाकून बोलला, " शिपाई हो, मी मृत्यूस भितों असें तुम्ही ऐकिलें आहे. बरें माझी छाती एथें आहे, तर तुमची मर्जी असल्यास यावर गोळी मारा." यावर शिपायांनीं " एंपरर

बहुत वांचो" असा शब्द करून उत्तर दिलें, आणि ते त्यास मिळाले.

बोनापार्ट यास ग्रिनोबल एथें लोकांचा बहुत पुरावा झाल्यावर तो लीन्स शहरावर गेला. तेथें ११०००० लोकांची वस्ति होती. एथें लोकांस वास्तवीक राजाचे पक्षाचें अगत्य होतें, आणि त्यांनीं राजाचा भाऊ ड्युक आर्लियंन्स, मार्शल माकुडनल्ड, आणि जनरल सेंसिर हे पारिस शहराहून आले तेव्हां त्यांची आदरानें भेट घेतली: परंतु तेथील रखवाली सरदारांस बोनापार्ट याचा पक्ष होता, व ते शिपाई " बोनापार्ट बहुत वांचो." असे शब्द करीत त्यास मिळाले. नंतर राजाचा भाऊ व मार्शल माकुडनाल्ड, मेयर वगैरे ८ वे तारिखेस शहराहून निघून गेले.

मार्शलने यानें पूर्वीं राजाचा पक्ष फार दाखविला होता, परंतु त्यानेंच आतां जाहीर नामा लाविला कीं बुर्बो घराण्यास राज्याचा अधिकार अगदीं नाहीं, म्हणून सर्व शिपायांनीं बोनापार्ट यास मिळावें. मग त्यानें आपले हाताखालचे सगळे फौजेची प्रतिज्ञा सही केलेली सरकारास पाठविली. ती अशी

कीं, आम्ही लुइ १८ वायांचे पक्षाची लढाई करणार नाहीं, परंतु बोनापार्ट यासाठीं आपलें सर्व रक्त पाडूं.

त्या महिन्याचे १९ वे तारिखेस बोनापार्ट यानें समारें पंधरा हजार बळकट फौज, व आपले डावे व उजवे बाजूस दुसऱ्या टोळ्या घेऊन फांटेब्लो एथें तळ दिला. त्यानें पुढें जाऊं नये म्हणून १०००० लोक मिळून एथें जमले, आणि त्यांचीं मनें राजाकडे होतीं, म्हणून त्यांवर त्याचा सर्व भरंवसा होता.

विसावे तारिखेस सकाळीं राजाची फौज लढाईची तयारी करून फांटेब्लो व पारिस यांचे वाटेवर डोंगराचे खालचे बाजूस सकळ जागेंत वाट पाहत होती; इतक्यांत प्रथम घोडयांचे पाय ऐकावयास येऊं लागले, आणि पुढें बोनापार्ट याचा उघडा रथ व बरोबर कांहीं थोडे स्वार असे जलद यांचे नजीक येऊन पोंचले. त्यांस पाहातांच राजपक्षाचे लोक "बोनापार्ट बहुत वांचो," इत्यादि विजयाचे शब्द करीत लागलेच त्यास मिळाले, आणि तोही आपले उजवे बाजूस बर्त्रांड, आणि डावे बाजूस डुए यांस घेऊन हात वर करून शिपायांस म्हणाला कीं; "माझे मित्रहो, युद्धांतील माझे सोबतीहो, तुमची अबरू

कीर्ति आणि देश राखावयास मी आलों." नंतर आपला हुकुम चालेना, आणि दंगा होऊं लागला असें पाहून राजाचे सरदार पळाले. शिपाई लोक आनंदानें ओरडूं लागले, आणि इकडले व तिकडले लोक वैर सोडून एकमेकांस भेटूं लागले. यारीतीनें तो जुलुमगार बोनापार्ट पुनः एकदां पारिस शहरास येऊन पोंचला. तो यण्याचे पूर्वींच हतभाग्य राजा तेथून निघून लील शहरास गेला होता. तेथून निघून त्यास लवकरच घेंट एथें जाणें प्राप्त झालें.

आतां बोनापार्ट यास वाटलें कीं आपलें राज्य स्थिर झालें, परंतु हें वर्तमान पूर्वींचे एकमत झालेले राजांस कळतांच त्यांनीं तो लुच्चा असें जाहीर करून, सर्वांनीं मिळून त्यास मोडावें असा तह केला. तें जाणून त्यानेंही इकडे आपले फौजेचा बंदोबस्त व तयारी करून त्यांनीं आपले राज्यावर हल्ला करावयाची वाट न पाहतां बेलजियम प्रांतांत जाऊन तेथें पराक्रम करून शत्रूंचा मोड करण्याची मसलत केली.

यावेळानें तो बोनापार्ट पारिस शहरांत आपले मागें कारभार चालवावयाकरितां जनरल सि-

बास्तियानी, ग्री नियर, वांमो, आणि कपानो यांस ठेवून जून महिन्याचे ११ वे तारिखेस निघाला. तो १३ वे तारिखेस आवेन एथें पोंचला; आणि त्याठिकाणीं शत्रूंवर अकस्मात् हल्ला करावा अशे बेतानें त्यानें शिपायांस सांगितलें कीं १४ वी तारिख मारिंगो व फ्रीड्लंड एथें लढाया झाल्या, तो दिवस आहे; आणि ज्यांस धैर्य आहे, अशे सर्व फ्रेंच लोकांस जय मिळविण्याचा किंवा मरण्याचा हा क्षण आला आहे.

असा लश्करास उपदेश करून त्यानें आपली फौज उद्योगास लाविली. सांबर नदीवर प्रुशियन यांनीं नळ दिला होता, परंतु त्यांवर त्यानें १५ वे तारिखेस सकाळीं हल्ला केला; आणि त्या दिवसांत त्यांस नदीपासून मागें हटवून थुइं यापासून फुरस यापर्यंत सुमारें १६ मैल जमीन साध्य केली; आणि तशीच ब्रसल याचे वाटेवर बेल्जियन फौजेस कादरब्रा एथें सुमारें १२ मैल मागें हटविलें, बेल्जियन यांस फिरून पुरावा होऊन त्यांनीं गेलेले जमिनींतून कांहीं पुनः घेतली; परंतु संध्याकाळीं विजय बोनापार्ट याकडचाच होऊन त्यानें शार्लि-

रोआ एथें तळ दिला.

ही बातमी ड्यूक वेलिंग्तन यास रात्रीं समजली, तेव्हां तो तत्क्षणीं आपले फौजेसहित निघाला. सर टामस पिक्टन याची टोळी, ड्युक ब्रन्स्विक याचें लश्कर, आणि नासो टोळी इतकें लश्कर सोळावे तारिखेस दोन प्रहरांनंतर दोन तास दिवसाचे सुमारें काटरब्रा एथें पोचलें. तेथें शेवटीं एर्लन आणि रेल यांचें पायदळ व किलेर्मा याचे हातारवालची स्वारांची टोळी यांनीं त्यांचा अगदीं मोड केला, व शूर ड्युक ब्रन्स्विक मारिला गेला. त्यांनीं प्रुशियन यांवरही लिग्नी एथें हल्ला केला, आणि मोठी लढाई होऊन प्रुशियन सुमारें १४ मैल अंतरावर ववर एथें, आणि ब्रिटिश सुमारें १६ मैल अंतरावर वाटर्लू एथें आपल्या मकाणावर येऊन राहिले. ते असे कीं जसा प्रसंग पडेल तसी दोघांनीं एकमेकांस मिळून मदत करावी, किंवा दोघांनीं शत्रूंचे पाठीस लागावें.

त्या महिन्याचे १७वे तारिखेस कांहीं मोठें वर्तमान घडलें नाहीं; परंतु दुसरे दिवशीं ग्रांडाम याचे टोळीवांचून सर्व फ्रेंच फौजेचा मार ड्यूक वेलिंग्

तन याचे लश्करावर पडला. त्याचें लश्कर त्यावेळेस ब्रसल्स शहराहून १५ मैल अंतरावर शार्लिरो आ- व निवेल्स यांपासून ज्या वाटा जातात त्यांवरून आ- त होतें.

ब्रिटिश फौजेनें तळ दिला होता, त्या ठिकाणीं त्यांचे उजवे बाजूचे समोर फ्रेंच यांनीं मोठा हल्ला क- रून लढाई सुरू केली. तसाच त्यांचे सर्व लश्करावर तो- फांचा मार चालू केला, आणि वारंवार पायदळ व स्वा- र यांचे रात्रीं सात तास वाजत तंवपर्यंत हल्ले केले, आ- णि तेव्हां त्यांची डावी बाजू हटवावयाकरितां मोठा प्र- यत्न केला, परंतु त्यांत मोठी लढाई होऊन फ्रेंच यांचा मोड झाला, आणि त्यांची फार धांदल होऊन ते मागें हटले. अशे संकटसमयीं शूर ड्युक वेलिंग्तन या- नें आपलें सर्व पायदळ, व त्यांचे मागून स्वार आणि तोफखाना शत्रूंवर घातला. तेव्हां फौजेची पहिली ओ- ळ मागें हटून दुसरीवर पडली, आणि ती पडतांच दुसरी लागलीच मोडली. नंतर फ्रेंच यांची इतकी धांदल झाली कीं, त्यांनीं आपला सर्व तोफखाना, बुणगें, व दुसरें सर्व सोडून दिलें, आणि ब्रिटिश जन- रल याचा उद्योग सफळ झाला.

याप्रसंगीं बोनापार्ट यानें लढाईंत १३०००० लोक आणिले होते. त्यांनीं मोठ्या निकरानें ही लढाई केली, परंतु या पळण्यानंतर ते आपलीं शस्त्रें टाकून जिकडे तिकडे गेले.

जनरल बुलो आपण शत्रूंचे बाजूस राहून प्रुशियन स्वारांचे १६ पलटणीसहित सारे रात्रभर त्यांचे पाठीस लागला, त्यामुळें सारे वाटभर मेलेले व मरणारे लोक, शस्त्रें, बुणगें, हीं पडत गेलीं, आणि बोनापार्ट याचा बसावयाचा रथ, तबक, आणि कागद विजयी लोकांचे हातीं लागले. सुमारें तीनशें तोफा, व सुमारें १४००० बंदिवान सांपडले. फ्रेंच यांचे मेले व जखमी मिळून ५०००० लोक पडले, व फौजांचे जमावांतून तीस हजार पडले.

आपले फौजेची अशी फाटाफूट झाली पाहून बोनापार्ट मोठ्या त्वरेनें विसावे तारिखेस रात्रीस पारिस शहरांत आला, आणि त्यानें दुसरे दिवशीं आपले प्रधानांस स्पष्ट सांगितलें कीं माझी फौज अतां राहिली नाहीं. तेव्हां प्रांतांचे वकील यांनीं आपली बैठक आतां शाश्वत असें जाहीर केलें, आणि त्या दिवसांत त्याकडून राज्य सोडून त्याचे मुलाचे नांवें लिहिण्या-

ण्याची मसलत करविली. त्यावर चेंबर* यांनीं एकमत-
तीचा निरोप पाठविला, परंतु त्याचे मुलाचे अधिकारा-
चा विचार शाहाणपणानें चुकविला.

फ्रेंच फौजेंतून जी बाकी राहिली होती ती लो-
न शहरास गेली. मग कांहीं अडचण नपडतां फौजां-
चा जमाव वाटर्लू एथून पारिस शहरास गेला. त्यां-
चे शहर सर चार्लिस कालविल यानें तटांवर चढु-
न घेतलें. सेंट क्विंटन, मार्शल ब्लूकर याचे हातीं
लागलें; आणि दुसरे बहुत पराक्रम केले. असें सर्व
झाल्यानंतर कीर्तिमान वेलिंगतन आणि ब्लूकर हे
जुलै महिन्याचे ६ वे तारिखेस पारिस शहरांत शिर-
ले, आणि ८ वे तारिखेस त्यांनीं राजास आपले पूर्व-
जांचे वाड्यांत आणिलें.

नंतर बोनापार्ट अमेरिका देशांतील युनै-
टेड् स्टेट्स प्रांतांत जाण्याचे बेतानें राशफोर्ट ए-
थें गेला. परंतु त्या कांठाजवळ अरमार ठेविलें हो-
तें, त्यास चुकवून जाण्याची संधि बहुत दिवसपर्यंत
पाहून शेवटीं त्यानें राजपुत्र रीजंट यास विनंतीप-
त्र पाठविलें कीं, आतां मला आश्रय द्यावा. परंतु हा

---

* सभा.

त्यांचा मनोरथ सिद्धीस गेला नाहीं, कारणकीं, सर्वांनीं एकमत करून त्यास सेंटहेलीना बेटास पाठवावें असें योजिलें होतें. पुढें त्यास जनरल बोनापार्ट असा मात्र किताब देऊन तेथें पाठविलें.

फ्रान्स व एकमत झालेले राजे यांमध्यें तहनामा ठरावयास कांहीं दिवस लागले, परंतु शेवटीं त्यावर पारिस शहरांत नोवेंबर महिन्याचे २० वे तारिखेस सह्या झाल्या.

ब्रिटिश पार्लमेंट सभेची बैठक कमिशन यांनीं चालू केली, आणि चहूंकडून अर्ज्या फार आल्या, त्यामुळें एकुस्चेकर याचा चान्सेलर यानें जिनगीवरचा कर पुनः चालू करण्याचा बेत योजिला होता, तो राहिला.

मार्च महिन्याचे १४ वे तारिखेस राजपुत्रापासून निरोप आल्यावरून राजकन्या शार्लट इचें प्रिन्स लिओपोल्ड आफ साक्स कोबर्ग याशीं लग्न झाल्यावर, त्या दोघांस मिळून ६०००० पौंड नेमणुक करून दिली, व करार ठरविलाकीं, राजकन्या अगोदर मेल्यास ५०००० पौंड नेमणुक चालावी. प्रिन्स यास ब्रिटिश प्रजांचा अधिकार येण्याकरितां एक कायदा केला, आणि प्रारंभीं खर्चासाठीं दुसरे ६००००

पौंड दिले. मे महिन्याचे २रे तारिखेस कार्ल्टन हौस एथें त्या दोघांचें लग्न मोठ्या उत्साहानें झालें; आणि राज्यांतील सर्व प्रदेशांतून स्तुतिपत्रें येऊं लागलीं. जुलै महिन्यांत राजकन्या मेरी व तिचा चुलतभाऊ ड्युक ग्लास्तर या दोघांचें लग्न झालें, आणि पार्लमेंट सभेनें त्या दोघांचा चांगले रीतीनें चरितार्थ चालावया जोगी नेमणूक करून दिली.

आफ्रिका खंडामध्यें आल्जियर प्रांतांतील लोकांनीं समुद्रांत चांचेपणा आरंभिला, आणि बोना एथें पोंवळी समुद्रांतून काढण्याचे उद्योगांत कित्येक क्रिस्तियन लोक लागले होते, त्यांचा त्यांनीं निर्दयपणें प्राण घेतला होता; म्हणून त्यांचें पारिपत्य करण्यासाठीं लार्ड एक्स्मौथ मोठें अरमार घेऊन निघाला; जिबराल्टर शहरास येतांच त्यानें आल्जियर्स एथील इंग्लिश वकील व त्याचें कुटुंब आणावयाकरितां एक गलबत देऊन क्यापटन डाश्वूड यास पाठविलें. परंतु इंग्लिश वकीलास तेथील डे यानें कैद केलें होतें, आणि तो त्यास सोडीना, त्याचे कुटुंबाचीं माणसें मात्र गुप्तवेषानें पळून गेलीं होतीं. २७ वे तारिखेस अरमार दृष्टीचे टप्प्यांत आलें,

आणि लार्ड एकुस मौथ यानें तहाचें निशाण पाठविलें. त्याचें उत्तर आलें नाहीं, म्हणून गलबतें आपापले ठिकाणीं जाऊन तोफांचा मार चालविला, तो संध्याकाळीं तीन तासांपासून नऊ तासपर्यंत चालला होता. त्यावर डे यानेंही धक्क्यावरून व शहरांतील उंच ठिकाणांवरून तोफा मारिल्या, परंतु दुसरे दिवशीं सकाळीं डे आणि त्याचे प्रधान यांनीं, जिकडे तिकडे ओसाड झालें. व ४४ तोफांचीं चार मोठीं फ्रिगेट, २४पासून तीसपर्यंत तोफांचीं गलबतें पांच, आणि कित्येक तोफांच्या होड्या, आणि दुसरीं बहुत जाहाजें फुटलीं; आणि तोफखाना, कोठारें आणि अरमाराचें सामान सर्व खर्च झालें, असें पाहून त्यांची हिमत खचली. मग लार्ड एकस् मौथ यापासून दुसरें पत्र येतांच डे याचे करारांस मान्य झाला. ते करार हे. सर्व क्रिस्तियन बंदिवान फुकट सोडावे, त्यावर्षांत नि आ पोलिटन किंवा सर्डेनियन मोकळे करण्याबद्दल जो पैका घेतला असेल तो परत द्यावा, पुढें लढाईंन धरलेले बंदिवानांस युरोपियन लोकांचे चालीप्रमाणें वागविण्याचें वचन द्यावें; आणि असाच तह नेदर्लंड एथील राजाशीं करावा. हा करार डे यानें मान्य केला, आणि

इंग्लिश वकीलास कैद केल्याबद्दल त्याजवळ क्षमा मागितली. नंतर सप्तंबर महिन्याचे ३ रे तारिखेस लार्ड एक्स्मौथ तेथून निघून आला.

इकडे देशांत फार दिवस लढाई चालली होती, ती अकस्मात् बंद झाल्यामुळें कारागीर व मजूरी करणारे लोकांचा रोजगार नाहींसा झाला; आणि त्या वर्षीं पर्जन्य चांगला पडला नाहीं म्हणून गरीब शेतकरी लोकांस अन्नही मिळेना असें झालें, यामुळें बहुत ठिकाणीं सभा करून लोकांनीं या गोष्टीच्या कारणाचा विचार आरंभिला; आणि कर कमी करावे व कामन्स सभेंत फेरफार करावे अशा बहुत अर्ज्या पार्लमेंट सभेस दिल्या. या जातीच्या लोकांच्या दोन सभा वर्षाच्या अखेरीस इस्लिंग्टन् गांवाजवळ स्पाफील्ड्स् या ठिकाणीं झाल्या; त्यांतील शेवटच्या सभेंत वाट्सन् या नांवाचे एके जवानानें गाडींतून कांहीं दांडगेपणाचें भाषण करून कितीएक नव्या तऱ्हेचीं निशाणें दाखविलीं. त्यावरून लोक त्याचे पाठीमागून शहरांत शिरले. स्नोहिल एथें बेकिथ साहेबाचें दुकान लुटण्याचा उद्योग केला, तेथें प्लाट नामें गृहस्थ होता तो त्यास बोध करूं लागला, तेव्हां त्यानें त्यास पिस्तुलाची गोळी

मारून फार जखमी केलें. या अन्यायासाठीं त्यास धरून कै-
द केलें, परंतु पुढें गडबड झाली तींत तो पळून गेला. नंतरत्याचे
ड वाले लोकांनीं शहरांत जाऊन बहुत दांडगाई केली,
परंतु माजिस्त्रेट व लढाऊ शिपाई यांनीं मेहनत
करून त्यांस चहूंकडे घालवून दिलें.

जान्युआरी महिन्याचे २८ वे तारिखेस राज- इ.स. १८१
पुत्र पार्लमेंट सभेची बैठक चालू करण्याकरितां
स्वतः गेला होता. तो तेथून येत असतां कोणी त्यावर
गोफिणीचा दगड मारिला, तो त्याचे गाडीवर बसून
एक भिंग फुटलें. दुसरे महिन्याचे आरंभीं राजपुत्रा-
नें देशाचे स्थितीविषयीं निरोप पाठविल्यावरून
पार्लमेंट सभेनें हेबियस कार्पस कायदा कांहीं
दिवसपर्यंत तकूब करविला; राजाचे प्रमाणें राजपुत्रा-
चे शरीराचे संरक्षणाविषयीं कायदा केला, आणि लो-
कांचे मंडळ्यांविषयीं पूर्वीं झालेले कायद्यांची वहिवा-
ट चालू केली.

आबट साहेब पांच पार्लमेंट यामध्यें
कामन्स सभेंतील मुख्याचे ठिकाणीं होता, त्यानें मे
महिन्याचे ३० वे तारिखेस ती जागा सोडिली. तेव्हां
त्यांस लार्ड कोलचेस्तर असा किताब व प्रतिव-

षास ४००० पौंड नेमणुक होऊन तो लार्ड सभेंत गेला. जून महिन्याचे प्रारंभीं देशाचे स्थितीविषयीं दुसरा एक निरोप राजपुत्राकडून गेला, तेव्हां हेवियस् कार्पस कायदा फिरून तबूक केला. नंतर त्या महिन्याचे १२ वे तारिखेस राजपुत्राचें भाषण होऊन ती सभेची बैठक उठली.

स्पार्फील्ड्स् बंडांत वाट्सन, प्रेस्तन, हूपर, आणि थिस्लेवूड हे चार आसामी होते, म्हणून त्यांची चौकशी झाली, परंतु त्यांवर गुन्हा लागू झाला नाहीं म्हणून त्यांस सोडिलें. डर्वी एथें लोकांनीं फार लबाड्या केल्या होत्या, तेथील तीन आसामी ब्रांड्रेथ, लड्लाम, आणि टर्नर हे सरकारगुन्हेगार ठरून त्यांस ठार मारिलें. दुसरे त्यांचे साथी नऊ यांस त्यांपेक्षां कमी शासन केलें, आणि बारांस क्षमा केली.

राजकन्या शार्लट, जिचे लग्नाचें वर्तमान पूर्वीं लिहिलें, ती बाळंत होऊन नोवेंबर महिन्याचे ६ वे तारिखेस मृत्यु पावली, त्यामुळें राज्यांत सर्वांस फार दुःख झालें. तिचें शरीर विंड्सर एथें राजकुटुंबाचे कबरींत पुरलें, आणि त्यादिवशीं जो समा-

रंभ झाला, तो स्मरणांतून लवकर गेला नाहीं.

सेन १८१७ मध्यें युरोप खंडांतील राज्यांत कांहीं मोठा फेरफार झाला नाहीं. एंपरर आलेक्झांडर यानें हें वर्ष आपलें राज्य बळकट करण्यांत, व्यापाराची पेठी उत्पन्न करण्यांत, आणि बाहेरचे लोकांनीं आपले राज्यांत राहावें अशा मोई करण्यांत घालविलें. स्वीडन देशांत राजाचा जीव घेण्याकरितां बंड झालें होतें, तें कळल्यावर लोकांनीं राजाविषयीं आपला स्नेहभाव प्रगट केला. जर्मनी देशांत साक्सवीमर एथील संस्थानें स्वतंत्र राज्यरीति केली, परंतु विर्टिमबर्ग एथें राजानें जो विचार सांगितला, तो लोक मान्य करीतात, म्हणून त्यानें आपले संस्थानांची सभा रद्द केली. नेदर्लंड देशांत पूर्वीं चीन देशाचा व्यापार करणारी व्यापारी लोकांची एकच मंडळी होती. ती बंद करून तो व्यापार करावयास सर्वांस मोकळीक दिली, यामुळें सरकारची कीर्ति झाली.

जान्युआरी महिन्याचे २८ वे तारिखेस कमिशन यांनीं सभेची बेठक चालू केली, आणि त्याप्रसंगीं राजपुत्राचें भाषण वाचलें, त्यांत सांगितलें कीं गुलामांचा व्यापार अगदीं बंद व्हावा, याविषयीं स्पेन व पो-

तुगल एथील दरबारांशीं तह केले. राज्यांत क्रमें धंदा चांगला चालून वसूल वाढत आहे; आणि दुसरें सांगितलें कीं लोकही वाढत आहेत.

हेबियस कार्पस याची तकूबी मनाकरण्याविषयीं पार्लमेंट सभेंत निश्चय ठरला, त्यावर राजपुत्रानें देशाचे स्थितीविषयीं कित्येक कागद त्यांजवळ पाठविले. त्यांची चौकशी करण्याकरितां जी कमिटी नेमिली होती, तिनें तारिख २३ फेब्रुवारी ते दिवशीं रिपोर्ट केला कीं, पूर्वीं शासनें केलीं त्यामुळें चांगला बंदोबस्त झाला, परंतु लंडुन शहरांत मात्र कित्येक लबाड लोक आहेत. त्यांची चांगली चौकशी राखिली पाहिजे; व प्रधानांस पूर्वींचे बैठकींत जो अखत्यार दिला होता, त्याप्रमाणें त्यांनीं विचार पाहून कित्येकांस शासनें केलीं, व कित्येकांस सोडिलें. असा तो रिपोर्ट गेल्यानंतर सर्व बंडवाल्यांस माफीचा कायदा बहुत विघ्नें येऊन शेवटीं सर्वांचे संमतानें ठरला.

मार्च महिन्यांत दाहा लक्ष पौंड नवीं देवळें बांधण्याबद्दल नेमणूक केली.

एप्रिल महिन्याचे १३वे तारिखेस राजपुत्र रीजंट यानें कळविलें कीं ड्यूक क्लारन्स याचें प्रिन्से-

स मिचिंगन इशीं, व ड्यूक केंब्रिज याचें प्रिन्सेस हेसी इशीं अशीं, दोन लग्नें होणार आहेत. म्हणून त्या दोघेही राजपुत्रांचे पहिले नेमणुकीपेक्षां ६००० पौंड प्रतिवर्षास जास्ती वाढविले, आणि त्यांचे मागें त्यांच्या बायका वांचल्यास त्यांस तितकी नेमणुक पोंचावी असें ठरविलें. पुढले महिन्यांत ड्यूक केंट याचें लिनिंजेन एथील राजकन्येशीं लग्न झाल्यावर तितकीच नेमणुक व्हावी असें ठरविलें. त्या बैठकींत राजपुत्रांचे कारभाराविषयींचे कायद्यांत फेरफार केला, आणि गरीबांस विद्या शिकवा व याकरितां ब्रूम साहेबानें कायदा काढिला होता, त्याचा विचार करण्याविषयीं कमिटी नेमिली. त्या बैठकीचे शेवटीं पार्लमेंट सभेस निरोप झाला.

फ्रान्स एथें चांगली वहिवाट चालल्यामुळें एस्ला शापेल एथें युरोपियन राजांची सभा होऊन ठरलें कीं, आतां तेथें रखवालीकरितां बाहेरचे संस्थानांची फौज असणें जरूर नाहीं. असा विचार ठरून ती फौज जिकडची तिकडे गेली.

मे महिन्याचे ६ वे तारिखेस रिओडीजनेरो एथें भूमध्यरेषेचे उत्तरेस गुलामांचा व्यापार अगदीं बंद

व्हावा म्हणून पोर्तुगल एथील राजानें कायद्यां केला; तो असा कीं, तो व्यापार जे करितील त्यांवर कांहीं दंड बसविला; व या कायद्याप्रमाणें जे गुलाम सुटतील, त्यांचे चरितार्थाकरितां व रक्षणाकरितां बंदोबस्त केला. तथापि मध्यरेषेचे दक्षिणेस या व्यापाराचा कांहीं बंदोबस्त मात्र केला.

स्वीडन देशांत फेब्रुआरी महिन्याचे ६ वे तारिखेस राजा चार्लिस १३ वा मृत्यु पावला. नंतर पूर्वी जो बोनापार्ट याचे चाकरींत होता, तो जनरल बर्नाडोट त्या तक्ताबर बसला.

हिंदुस्थानांत पेंढारी व तेथील राजांचा जमाव यांशीं इंग्लिश यांस लढाईचा प्रसंग पडून शेवटीं पेशवा पदच्युत झाला, आणि मराठ्यांचें राज्य मोडलें. सिंहलद्वीपांतही कोणीं राजाचे कुटुंबांतील पुरुषानें बंड केलें होतें, परंतु तेथील गवर्नर सर आर ब्रौन् रिग याचे उद्योगानें तें मोडलें गेलें.

अमेरिका खंडांत युनैटेड स्टेटस एथील सरकार व इंडियन लोकांची एक जाति सेमिनोल्स म्हणून फ्लारिडा प्रांताचे कांठावर राहत होती, या दोघांशीं लढाया कांहीं दिवसपर्यंत चाल-

त्या ठिकाणच्या लोकांस कांहीं उपद्रव करूं देणार नाहीं असा स्पानिश यांनीं करार केला होता. त्या लोकांचे पाठीस लागून जनरल जाक्सन यानें फ्लारिडा प्रांताचे हद्दीपलीकडे जाऊन सेंट मार्क्स व पेन्साकोला हीं ठिकाणें घेतलीं, परंतु तीं पुढें लवकरच स्पानिश सरकारास परत दिलीं. यामुळें त्या दोनही सरकारांत कागदपत्रें चालू झालीं; आणि जनरल यानें ही गोष्ट, सभेस निरोप पाठविला त्यांत जाणविली.

इकडे इंग्लंड देशामध्यें त्यावर्षी पीक चांगलें आलें, कामधंदा वाढला, व लोकांचीं मनें पार्लमेंट सभेच्या नेमणुकीकडे लागलीं; त्यामुळें सर्वत्र स्वस्थता झाली. मांचेस्तर शहराजवळ मात्र कामकरी लोकांत कांहीं दुष्ट बुद्धि उत्पन्न झाली होती; परंतु लागलेच तेथें लढाऊ लोक आल्यामुळें त्यांच्यानें कांहीं दंगा करवला नाहीं.

राणीची प्रकृति कांहीं दिवसांपासून जलोदरामुळें क्षीण होत चालली होती, ती शेवटीं कित्येक दिवसपर्यंत फार दुःख पावून शेवटीं नवेंबर महिन्याचे १७ वे तारिखेस मृत्यु पावली, तिचें प्रेत विंडसर एथें पुरलें.

नवे पार्लमेंट सभेची बैठक जून महिन्याचे १४ वे तारिखेस झाली, आणि तींत प्रथम राणीचे मृत्यूमुळें विंडूसर एथील नेमणुक कमी करून ती दरवर्षास ५०००० पौंड ठरविली; व ड्यूक यार्क यास राजाचे शरीराची खबरदारी करण्याकरितां १०००० पौंड नेमणुक ठरविली. त्याच बैठकींत बांक यानें रोकड पैका देणें चालू करावें असा बंदोबस्त केला.

याच वर्षांत राज्यामध्यें लोकांच्या सभा होऊन सरकारास विरुद्ध गोष्टी उघड बोलून भयंकर बेत करण्याचा प्रारंभ झाला. त्या एक दोन सभांतील मुख्य बोलणारांस धरून जामीन घेतले व कैद केलें. नंतर आगस्ट महिन्याचे १६ वे तारिखेस मांचेस्तर एथील माजिस्त्रेट यानें स्वार आणिले म्हणून लोकांनीं दांडगाई केली, व इकडे समारे ६०००० लोक जमून पार्लमेंट सभेचे रीतींत फेरफार करण्याविषयीं अर्जी करावयाकरितां मिळाले. तेव्हां तेथील वक्ता हंट साहेब यास धरून कैद केलें, लोकांचीं निशाणें पाडलीं, व वय आणि पुरुष स्त्री हें न पाहतां सर्वांस स्वार तुडवूं लागले, आणि वार करूं लागले. त्यामुळें लवकर ती जमीन साफ झाली; व मेले, जखमी, व एऱ्हवीं फार दुखविले मिळून सगळे चारशें असा

हिंसाबीं सांपडला. यावरून लोकांनीं राजपुत्र रीजंट यास बहुत अर्ज्या केल्या; परंतु त्यांपासून कांहीं फळ नहोतां, लशा सभांचे वगैरे बंदोबस्ताविषयीं दुसरे बैठकींत नवे कायदे ठरले; आणि लहान लहान पुस्तकांवर कांहीं कर बसवून त्यांचे छापणारांविषयीं पुष्कळ बंदोबस्त केला.

नवे वर्षाचे प्रारंभींच नवीं दुःखें येण्याचा प्रारंभझाला. जान्युआरी महिन्याचे २३ वे तारिखेस, डेवनूशैर प्रांतांत सिडूमौथ एथें ड्यूक केंट (राजाचा मुलगा) खोकला होऊन मरण पावला. तें व्याधिदुःख ड्युक यानें मोठ्या विवेकानें सहन केलें, आणि त्याचे बायकोनेंही त्यास बहुत विश्रांति दिली; परंतु त्याचा मृत्यु जवळ आला, त्यास मनुष्याचा उपाय चालला नाहीं; आणि तो मेल्यावर विद्येचे मित्र आणि गरीब यांचा मोठा आश्रय, आणि इंग्लंड एथील राजकुटुंबाचें मोठें भूषण गेलें.

यापेक्षांही दुसरी मोठी वाईट गोष्ट घडली. राजाचें शरीर फार क्षीण होऊन तो जान्युआरी महिन्याचे २९वे तारिखेस शनिवारीं रात्रीं ८ वाजतां मृत्यु पावला. त्यावेळेस त्याचे वयास ८२ वें व राज्यास ६०वें वर्ष

होतें. त्याचें शरीर व त्याचे भीनींतील मुलाचें शरीर हीं दोनही विंडमर एथील राजकुटुंबाचे कबरींत पुरलीं. आणि ब्रिटिश राज्याचें प्रभुत्व चतुर्थ जार्ज राजाजवळ आलें.

या मायाळू राजास प्रजांचा बाप असें वास्तविक म्हणत असत, आणि तो एथून उत्तम लोकास गेला, तेव्हां त्यांनीं त्यासाठीं फार शोक केला. त्याची मान्य आकृति सर्वांचे नेत्रांपुढें दिसत असे. त्याचे गुण सर्वांचे हृदयावर लिहिले होते; आणि त्याची यथायोग्य स्तुति करण्यास आपणास सामर्थ्य नाहीं असें मोठे मोठे वक्ते, आणि ग्रंथकर्ते म्हणत आहेत.

समाप्त